

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**MIROSLAV KRLEŽA ÉLETMŰVÉNEK HUNGARIKÁJA
A HORVÁT KULTURÁLIS EMLÉKEZET
KONTEXTUSÁBAN**

MANN JOLÁN

2019

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Mann Jolán

Miroslav Krleža életművének hungarikája
a horvát kulturális emlékezet kontextusában

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Lukács István Dsc egyetemi tanár

Szláv irodalmak Doktori Program

A Doktori Program vezetője: Dr. Lukács István Dsc egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Eisemann György egyetemi tanár

Felkért bírálók:

Virág Zoltán PhD hab. egyetemi docens

Ladányi István PhD hab. egyetemi docens

Titkár: Janiec-Nyitrai Agnieszka PhD adjunktus

Tag: Dr. Kiss Szemán Róbert PhD hab. egyetemi docens

Póttag: Menyhárt Krisztina PhD adjunktus

Póttag: Várnai Dorotea PhD adjunktus

Témavezető: Dr. Lukács István Dsc egyetemi tanár

Budapest, 2019

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Mann Jolán

MTMT-azonosító: 10053237

A doktori értekezés címe és alcíme: Miroslav Krleža életművének hungarikája a horvát kulturális emlékezet kontextusában

DOI-azonosító: DOI: 10.15476/ELTE.2019.271

A doktori iskola neve: Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Szláv irodalmak Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Lukács István Dsc egyetemi tanár

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Iroda ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. november 15.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt köszönettel tartozom témavezetőmnek, Lukács Istvánnak a második nekifutást lehetővé tevő esély megteremtéséért, valamint az irányomban tanúsított bizalmaért és a türelméért.

Köszönöm az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézete munkatársainak az elmúlt két és fél év során a munkámhoz nyújtott segítséget és a gondolatébresztő konferenciákat, a Zágrábi Egyetem komparatista és kroatista szellemi műhelyeinek a szakmai párbeszéd lehetőségét, a hungarológia szaknak pedig a pályakezdésem óta biztosított oktatási lehetőséget, amelynek segítségével lehetővé vált számomra témám alapkutatása.

Nagy köszönettel tartozom harmadik szellemi műhelyemnek, az Országos Széchényi Könyvtárnak – munkatársaimnak és feletteseimnek egyaránt – a tudományos tevékenységem kutatónappal is segített támogatásáért, valamint azért, hogy lehetővé tette és teszi az egyetemi oktatásban való részvételemet. Sudár Annamáriának, hogy a kedvemért egy kicsit Krleža-szakértővé képezte át magát, amikor 2011-ben a magyar nemzeti könyvtárban megrendezett *A magyarul tudó horvát klasszikus* című kiállítás szerkesztőjeként segítette kurátori munkámat.

Köszönöm Tverdota Györgynek és az általa vezetett „Árnyékszeminárium” résztvevőinek az együttgondolkodást és inspiráló beszélgetéseket.

Végezetül pedig köszönöm családom és barátaim bátorítását és türelmét, amely nélkül munkám nem készülhetett volna el.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	1
BEVEZETŐ	2
I. KÁNON ÉS TEXTOLÓGIA	6
II. IDENTITÁS ÉS EMLÉKEZET	12
III. A HUNGAROLÓGIA IRONIKUS ÉRTELMEZÉSE	14
IV. AZ EMLÉKEZET TÖRTÉNETI CSOMÓPONTJAI	30
IV. 1. Az imaginárius Kárpát-medence és a honfoglalásmítosz	30
IV. 2. A közös történelem emblematikus szereplői	38
IV. 2. 1. Szent István, az államszimbólum	38
IV. 2. 2. Könyves Kálmán, a hódító	43
IV. 3. A közös történelem emblematikus eseményei	47
IV. 3. 1. A reformáció kora	47
IV. 3. 2. A felvilágosodás eszméi	60
IV. 3. 3. 1848 kulturális emlékezete	66
IV. 3. 4. Csalás vagy ideál? A horvát–magyar kiegyezés	69
IV. 3. 5. Monarchia-mítoszok: a millennium és a „bűnös város”	72
IV. 3. 6. Az első világháború élménye	79
IV. 3. 7. Trianon után	89
IV. 3. 8. Az „ötvenes évek” és az 1956-os magyar forradalom	98
V. KRLEŽA MAGYAR IRODALMI KÁNONJAI	115
V. 1. A magyar nyelv misztériuma	123
V. 2. A Petőfi-kánon	129
V. 3. A Vörösmarty-kánon	134
V. 4. A századforduló magyar irodalma	137
V. 5. Ady mint szintézis	142
V. 6. Ellentétes poétikák közös pontjai: az Ady-Kosztolányi-dilemmáról	149
VI. PÉLDÁK AZ „EGYIK” ÉLETMŰBŐL	163
VI. 1. Szimfóniák – az intermedialitás példái	163
VI. 2. Krleža dramaturgiája – az intertextualitás példái	172
VI. 3. A Zászlók című regény (szöveg)terei	183
VI. 4. A Petrica Kerempuh balladáinak „mundus inversus”-a	199
VII. PÉLDÁK A „MÁSİK” ÉLETMŰBŐL	207
VII. 1. Naplók	207
VII. 2. Jelen- és múltidejű kirándulások: Útirajzok és emlékiratok	208

VII. 2. 1. Útirajz az oroszországi kirándulás élményéből	208
VII. 2. 2. Emlékirat a magyarországi kirándulás élményéből	215
VIII. AZ „ALTERNATÍV” ÉLETMŰ: A KÉZIRATOS HAGYATÉK	219
VIII. 1. A magyar vonatkozású kéziratok	220
VIII. 2. A magyar vonatkozású levelezés	222
VIII. 3. A hagyaték egyéb magyar vonatkozású dokumentumai	224
IX. A MAGYAR RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉNEK TANULSÁGAI	229
IX. 1. Krleža magyar befogadásának széttartó kezdetei	229
IX. 2. Példa a kultikus befogadásra	235
X. IRODALOMJEGYZÉK	244

ELŐSZÓ

Miroslav Krleža (1893–1981) horvát író a 20. századi világirodalom egyik legjelentősebb életművét alkotta meg. Krleža élete több szálon is kapcsolódott Magyarországhoz, s ez műveiben is visszatükröződik. Krleža egész életében folyamatos figyelemmel és érdeklődéssel kísérte a magyar kultúra jelenségeit, s ezekre műveiben nemcsak alkalomszerűen, hanem rendszeresen reflektált is. Magyar szempontból azért különösen fontosak ezek a reflexiói, mert a világirodalmi léptékben is jelentős külföldi írók közül rajta kívül senki más nem foglalkozott ilyen behatóan és kitartóan mindazzal, ami magyar. Újszerű meglátásai, külső nézőpontjából fakadó sokszor találó és pontos megállapításai gyakran megvilágító erejűek lehetnek önképünk alakításában. Olykor azonban vitára okot adó vagy éppen téves állításokkal, ítéletekkel is találkozhatunk életművének – általa „hungaricá”-nak nevezett szegmenseiben.

A vizsgált kérdéskör a hungarológián kívül a kroatisztika mint tudományos diszciplína érdeklődésére is számot tarthat, mivel a vizsgálat során elsősorban arra fektettem a hangsúlyt, hogy a magyar témák milyen módon jelentek meg a Krleža életműve által is tükrözött, ill. ertőtéljesen befolyásolt horvát kulturális emlékezetben, azaz, hogyan alakították a huszadik század második évtizedétől napjainkig hatóan az egyik legnagyobb, már életében klasszikussá váló horvát író művei a horvát kulturális emlékezetet és ennek során e művek nagy számú magyar vonatkozásai milyen szerepet töltek be. A dolgozat vizsgálati módszere – hasonlóan számos más, újabb hungarológiai kutatáséhoz – interdiszciplináris: az irodalmi komparatiztika mellett az összehasonlító kultúratudomány módszereit s szemléletmódját igyekszik érvényesíteni.

A fentiekben vázolt megközelítés összetett volta indokolja a dolgozat talán túlságosan is tág merítését, azaz azt, hogy a teljes Krleža-életműből válogatva kívánja – nyilvánvalóan nem kimerítően és még kevésbé a végérvényesség szándékával – témáját tárgyalni. Szándékom szerint, ha e miatt le is kell mondanom egyes problémák részletekbe menő tárgyalásáról, ily módon szélesebb körben és nagyobb változatosságban sikerül bemutatnom és értelmeznem a teljes életműben jelen levő magyar vonatkozásokat.

BEVEZETŐ

A Krleža fikcionális és nem fikcionális műveire egyaránt jellemző magyar irodalmi és kulturális vonatkozások kutatásával, sokszor önisméltésekbe bocsátkozva, eddig elsősorban a hazai kroatisztika foglalkozott. Az író maga alkalmazta a „hungarica” gyűjtőfogalmat magyar vonatkozású műveire, melyek között a társadalmi nagyregénytől a néhány soros naplójegyzetig különböző terjedelmű, témájú és műfajú írásai szerepelnek. Enciklopédikus, lexikográfiai rendszerező hajlamával is összefügghetett az a vágya, hogy magyar vonatkozású írásai gyűjteményes formában is megjelenjenek. Mivel a teljes hungarica-anyag egyfelől túlságosan is terjedelmes, másfelől az egyes művekben szegmentáltan jelenik meg, gyűjteményes megjelentetése valószínűleg eleve kudarcra lenne ítélve. Így erre a korábbiakban is csak részben kerülhetett sor, először 1963-ban, amikor a zágrábi Forum című folyóiratban ezzel a címmel megjelent egy közel ötven oldalas, Krleža különböző esszéiből válogató magyar vonatkozású idézetgyűjtemény.¹ Fontos azonban megjegyezni, hogy a válogatás egy nagyobb, Krleža életművéhez, mint tudástárhoz viszonyuló, tematikus egységekből álló ábécérendes szöveggyűjtemény egyik tervezett alfejezete volt, e szöveggyűjtemény – a korábbiakban tárgyalt, öt vaskos kötetű *Nézetek, jelenségek és fogalmak panorámája* – néhány évvel később, 1975-ben meg is jelent. A magyar témák tehát csak az egyik részét képezik Krleža szerteágazó európai műveltségének, melyen belül azonban hangsúlyos helyet foglalnak el. Az enciklopédikus igényt a gyűjtemény további alegységeinek címadásai is jól érzékeltetik, pl. *Adriatica, Croatica, Francia témák, Germanica, Europeaica, Esztétikai multa et varia, Nevek galériája* és az eredetileg a teljes vállalkozás munkacíméül szolgáló *Krležiana*. 1993-ban ez utóbbihoz hasonló összefoglaló címmel – *Krležijana* – jelent meg két kötetben az író tudástára vonatkozó személyi enciklopédia is, annak a Lexikográfiai Intézetnek a kiadásában, melynek megalapítása Krleža elgondolásai szerint történt, és melynek igazgatói székét 1950-től haláláig, több mint harminc éven keresztül ő foglalta el. Ez a *Krležijana* azonban már nem Krleža íásaiból válogat, hanem a legkülönbözőbb témákban, enciklopédikus igénnyel rá vonatkozó szakirodalmi szócikkeket tartalmazza.²

Krleža magyar vonatkozású reflexióinak rendkívüli változatossága, asszociációinak széleskörűsége gyakran keltik a befejezetlen történet benyomását. Talán ez az egyik oka annak, hogy olvasóinak úgy tűnhet, hogy az író, aki tartósan és behatóan érdeklődött a

¹ KRLEŽA Miroslav, „Hungarica” *Forum*, 2, 11–12. sz. (1963), 679–727.

² *Krležijana 1–2.* főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993, 1999)

magyar vonatkozású történelmi, kulturális és irodalmi témák iránt, valójában nagy ellenszenvvel tekintett ezekre. Életművének számos magyar vonatkozása háttérben az az ismeretanyag áll, amely végső soron az évszázadok óta fennálló horvát–magyar államközösség tényére vezethető vissza. Ennek köszönhetően került kapcsolatba is az író a magyar nyelvvel és kultúrával, melybe tehát nem született bele, de fogékony ifjúkorában ismerkedett meg vele a pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola növendékeként (1908–1911), majd mélyült el benne a Ludovika Katonai Akadémia hallgatójaként. Budapesti katonaiskolai tanulmányait azonban nem fejezte be. A balkáni háborúk idején a délszláv egység eszméjének hatására két ízben is Szerbiába utazott, hogy önkéntesnek jelentkezzen a szerb hadseregbe, ahol azonban gyanakvással fogadták, és először csak elutasították, másodszorra viszont a szerb hatóság kémkedés gyanújával őrizetbe is vette. A másodszorra is kudarccal, majd szökéssel végződő szerbiai kaland egyfelől azt eredményezte, hogy Krleža hátat fordíthatott a monarchiai katonai pályának: befejezetlen negyedik félévvel elbocsátották a Ludovikáról, és kitiltották a Monarchia valamennyi katonaiskolájából. Másfelől a délszláv testvériség eszméjében való hite kortársaiéhoz képest már igen korán és alapjaiban megrendült. Tanulmányait félbehagyva hazatért szülővárosába, Zágrábba, és elkezdte írói tevékenységét. Saját bevallása szerint a pécsi és budapesti iskolaévek alatt megismert magyar költészet hatására döntött az írói hivatás mellett.

Munkámban a „bennfentes kívülálló” ellentmondásos helyzetében pozicionálok Krleža helyét a magyar kultúrában, abban a köztes térben, amely a horvát és magyar kultúrát egyformán vagy közel egyformán ismerő aktív befogadók helyzetét jelenti. Ez a helyzet abból adódik, hogy Krleža nem annak a közösségnek az egyik tagjaként interpretálta a magyar kulturális emlékezet helyeit, amely ezt az emlékezetet megteremtette és folyamatosan újratelemi. Magától értetődik, hogy a kívülálló helyzetéből adódó lehetőségek e kívülálló által megalkotott szempontok sokféleségét és újszerűségét eredményezhetik, valamint elmozdulást a hazai viszonyokat sokszor jellemző automatizmusoktól.

Életének újságírói aktivitását tekintve legintenzívebb időszaka volt 1918 nyara és ősze, amikor „Hungaricus” álnéven a magyar sajtót szemlélő, és annak állításait magyarázó cikksorozatot jelentet meg a horvát sajtóban. Ez az önéletrajzi mozzanat beépül majd *Zászlók* című regényébe, melynek főhőse, Emericzy Kamill szintén ezen az álnéven ír pamfletet Horvátország és Magyarország Monarchián belüli pénzügyi viszonyairól.

Az író által magyar vonatkozású műveire alkalmazott „hungarica” gyűjtőfogalmat találónak éreztem és ezért magam is alkalmazom munkámban, olyannyira, hogy dolgozatom címében is felhasználtam. Szükséges azonban ezen a ponton tisztázni, hogy mit értek hungarikán. A latin „hungarica” kifejezés, melynek kiejtés szerinti alakban – „hungarika” – való meghonosodása jól jelzi széles körben elterjedt használatát, a hungaricum/hungarikum többes számú alakja és a magyar kultúra vagy természeti világ jellegzetes termékeként, tárgyi vagy szellemi alkotásaként adja meg jelentését az *Idegen szavak szótára*.³ A szónak van egy közgyűjteményi elsősorban a könyvtárszakma által használt pontosan definiált jelentése is, melynek ekvivalensei megtalálhatók más idegen nyelvekben is a nemzeti könyvtárak törvénybe foglalt alapfeladatainak leírásában. Ezek szerint hungarikumok azok a dokumentumok, melyek Magyarország mindenkori területén bármely nyelven jelentek meg vagy Magyarország mindenkori területén kívül magyar nyelven jelentek meg vagy magyar, illetve magyarországi szerzőtől bárhol, bármilyen nyelven jelentek meg, továbbá tartalmukban magyar, illetve magyarországi vonatkozásúak.⁴ A hungarikumok regisztrálása történetének kezdeteit Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* című 1711-ben megjelent munkájához köthetjük, amelyben a szerző a magyarországi szerzők munkáit rögzítette latin nyelvű személyi bibliográfiájában. A fogalom bevezetése pedig összefügg egy fontos eseménnyel, Széchényi Ferenc 1802-es könyvtáralapításával. Széchényi a gyűjteményét *Biblioteca Hungarica*-nak nevezte és annak gyűjtőkörébe mind a magyarországi, mind a magyarokra vonatkozó külföldi dokumentumokat belefoglalta.

A disszertációban a Miroslav Krleža műveiben található főbb magyar vonatkozások áttekintésére vállalkozom, műfaji és időbeli korlátozás nélkül, a múlt század tízes éveinek közepén induló és a hetvenes évek végén lezáruló, bő hatvan éven át tartó életmű reprezentatív és kevésbé reprezentatív, ám a téma szempontjából érdeklődésre számot tartható műveit vizsgálva. Ám nemcsak a Krleža-életmű lajstromozható hungarikájával foglalkozom, hanem hungaro-croatikájával is, azaz a magyar vonatkozásoknak a horvát kulturális emlékezetben betöltött szerepével. A szerző véleményformáló tekintélye következtében ez a szerep lényegi pontokon befolyásolta a horvát kulturális emlékezetet és identitást. Mivel a kulturális identitás egyik létezés módja az emlékezés fogalmával ragadható meg, a kulturális emlékezetet és az azt létrehozó, múltra vonatkozó narratívákat

³ TOLCSVAI NAGY Gábor: „Hungarika/Hungarica”; „Hungarikum/hungaricum” Uő, *Idegen szavak szótára* (Budapest: Osiris, 2007), 450.

⁴ Forrás: Magyar Nemzeti Bibliográfia. Az Országos Széchényi Könyvtár által üzemeltetett honlap <https://mnbb.oszk.hu/index.php> (Letöltés ideje: 2019. 11.15.)

(az etnikai közösség múltat rögzítő pszeudomitikus történeteit, a nemzeti mítoszokat), valamint az emlékezethez szorosan kapcsolódó felejtés problematikáját is vizsgálom.

I. KÁNON ÉS TEXTOLÓGIA

Krleža nyomtatásban megjelent művei számos textológiai – végső soron az értelmezést befolyásoló – kérdést vetnek fel. Művei közül sokat kiadásról kiadásra át- és újraírt, s ugyanakkor e terjedelmében is hatalmas életmű nem minden része könnyen hozzáférhető. Krleža műveinek eddigi legteljesebb, ötven kötetet számláló gyűjteményes kiadása az 1970-es évek közepén indult és az író halálát követően, nem sokkal Jugoszlávia szétesése előtt, 1988-ban zárult Szarajevóban.⁵ Az eddig csak ebben a sorozatban megjelent napló- és esszékötetek hungarológiai vonatkozásokban különösen gazdagok. E szövegkritikai szempontból kevésbé igényes sorozatot megelőzően, még az író életében, Zágrábban is megjelentek összegyűjtött művei, ez a kiadás azonban a 70-es évek első felében félbeszakadt.⁶ Mindkét sorozat szöveggondozását Anđelko Malinar, Krleža közeli munkatársa végezte el, aki 1952-től egészen haláláig, 1982-ig, valamennyi fontosabb Krleža-kiadás szerkesztője volt.⁷ Anđelko Malinar halála után, 1983-tól Ivo Frangeš irodalomtörténész folytatta és fejezte be a szarajevói kiadást. Tíz évvel korábban a horvát irodalom kanonikus műveit megjelentető *Öt évszázad horvát irodalma* című sorozat ötkötetes Krleža-válogatását is ő rendezte sajtó alá.⁸ Újabban a hatvan kötetesre tervezett 2000-ben indult kritikai kiadás igényű összes művek szerkesztési munkálatai sajnálatos módon öt év után, tizennégy évvel ezelőtt abbamaradtak.⁹

Textológiai szempontból és a Krleža-életmű magyar vonatkozásainak számba vétele szempontjából is érdekes a szarajevói életműkiadást bevezető, 1975-ben megjelent ötkötetes, Krleža életművéhez mint tudástárhoz viszonyuló, tematikus egységekből álló ábécérendes szöveggyűjtemény, a *Nézetek, jelenségek és fogalmak panorámája*, amely Krleža 1913 és 1975 között megjelent műveiből ad közre idézeteket.¹⁰ A *Panorámához* hasonló szöveggyűjtemények, chresztomathiák műfaji szempontból ugyanúgy a segéd- vagy referenzkiadványok körébe tartoznak, mint a szótárak, lexikonok és az enciklopédiák. Az

⁵ Sabrana djela Miroslava Krleže [Miroslav Krleža összegyűjtött művei]. Szerk.: Anđelko MALINAR [1975–1983], Ivo FRANGEŠ [1983–1988], 1–50. k., (Sarajevo: Oslobođenje, 1975–1988). A továbbiakban, amennyiben az idézett műnek nincs magyar fordítása ebből a sorozatból idézek saját fordításomban.

⁶ Sabrana djela Miroslava Krleže [Miroslav Krleža összegyűjtött művei]. Szerk.: Anđelko MALINAR, 1–27. k., (Zagreb: Zora, 1954–1975.)

⁷ KRLEŽA Miroslav. Hrvatska književna kritika 6, Zagreb, Matica hrvatska, 1953; Izabrana djela Miroslava Krleže, prir.: Anđelko MALINAR, Beograd: Nolit, 1960–1973. [Cirill betűs kiadás.]

⁸ Izabrana djela Miroslava Krleže. [Miroslav Krleža válogatott művei] S. a. r.: Ivo FRANGEŠ, 1–5. k., Zagreb: Matica hrvatska, Zora (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 91–95.), 1973.

⁹ Djela Miroslava Krleže [Miroslav Krleža művei]. Szerk.: Vlaho BOGIŠIĆ, 1–20. k., (Zagreb: Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000–2005)

¹⁰ KRLEŽA, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. I–V. Szerk.: Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1975). Második kiadás: 1982.

egyszerzőjű idézetgyűjtemények viszonylag ritka jelenségek, ilyenek csak kiemelkedően jelentős, a kánonon belül is vezető szerepű szerzők műveiből készültek, akik egy korszakot és annak kultúráját egyszemélyben is képviselik, általában egy korszak kultúrájának összefoglalása igényével készülnek. Jól ismertek például az antik, a középkori, a modern vagy kortárs filozófiai gondolatokat egybegyűjtő, esetleg történeti forrásokból vagy irodalmi szövegekből szemelgető chrestomathiák. Az antológiáktól leginkább idézetjellegüknél fogva különböznek. Azaz, amíg a chrestomathiák idézetgyűjtemények, az antológiák, legalábbis eredeti formájukban, rövid, de teljes terjedelmű műveket közölnek. Esetükben a válogatás nem a műre, hanem a szerzőkre és az életművekre vonatkozik. A szintén csak a legnagyobb szerzőkről készült szerzői szótárak is ehhez a kiadványcsoportozáshoz tartoznak. A Krleža-szótár előmunkálatai is már a szerző életében elindultak, Mate Ujević lexikográfus dolgozott Krleža művei szókészletének gyűjteményén, mely egy majdani – a világirodalom nagyjainak műveiből készült konkordanciák (pl. Goethe-szótár) mintájára elkészülő – szótár alapanyagát képezhette volna.¹¹

A horvát irodalomban nemcsak Krleža, hanem más szerzők műveiből is készült chrestomathia. Elsőként húsz évvel a *Panorama* megjelenése előtt a horvát modernizmus legjelentősebb alkotója, Antun Gustav Matoš életművéből. Ennek szerkesztője, Mate Ujević így határozta meg a gyűjtemény célját: „Matoš irodalmi és közéleti gondolatainak chrestomatiáját szerkesztve arra törekedtem, hogy az író gondolatainak és nézeteinek minél teljesebb repertoárját nyújtsam...”¹² A *Gondolatok és nézetek* egyúttal a Lexikográfiai Intézet tervezett sorozatának is címe volt, amelynek első kötetét A. G. Matošnak szentelték. Ez a sorozat nem folytatódott, de a címe évtizedekkel Matoš *Gondolatok és nézetek* című chrestomathiája után is fölbukkant más kiadványok, pl. Ante Starčević politikus, államférfi 1971-ben megjelent idézetgyűjteményének címében.¹³ Úgy tűnik, hogy éppen ennek a könyvnek a megjelenése miatt nem folytatódhatott a Lexikográfiai Intézet ugyanezzel a főcímmel már korábban eltervezett sorozata. Mivel az Ante Starčević *Gondolatai és nézetei* a hamarosan betiltott Matica hrvatska kiadásában éppen a „horvát tavasz” évében, 1971-ben jelent meg, a későbbiekben feltehetően ideológiai-politikai indíttatású tiltás vonatkozott erre a címre, amely a 19. század második felének egyik legjelentősebb, horvát függetlenségpárti

¹¹ ČENGIĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.). Knjiga 1: balade o životu koji teče*, szerk.: Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 171. (29. III. 1974.)

¹² *Misli i pogledi A. G. Matoša [A. G. Matoš gondolatai és nézetei]*, szerk.: Mate Ujević, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955, I.

¹³ STARČEVIĆ Ante, *Misli i pogledi: pojedinac – Hrvatska – svijet [Gondolatok és nézetek: az egyén – Horvátország – a világ]*, szerk.: Blaž JURIŠIĆ, Zagreb: Matica hrvatska, 1971.

politikusa nevével összekapcsolódva a „nemzeti színezetű” gondolatok és nézetek szimbólumává vált.

A. G. Matoš chrestomathiája második, bővített kiadása 1988-ban, harmadik bővített kiadása pedig 2004-ben jelent meg Dubravko Jelčić szerkesztésében a *jugoszlávság, a szocialisták, a szerbek és a horvátok* szócikkek kiegészítéseivel¹⁴, amelyeknek megjelenését a cenzúra korábban nem engedélyezte. A harmadik horvát szerző, akinek műveiből chrestomathia készült, Krleža kortársa, Tin Ujević költő volt. E szintén Dubravko Jelčić válogatásában megjelent szöveggyűjtemény első kiadásának még a főcímében, a második kiadásának viszont már csak az alcímében jelent meg a *Gondolatok és nézetek* szintagmája, hasonlóan Matoš chrestomathiájának harmadik kiadásához.¹⁵ A chrestomathiák ötlete, amelyeknek a Matoš-idézetgyűjteményt szerkesztő Mate Ujević szerint az volt a célja, hogy „áttekinthető módon mutassa be a legkiemelkedőbb délszláv gondolkodók irodalmi, tudományos és társadalmi gondolatait”,¹⁶ Krležától ered. A Matoš-idézetgyűjtemény második kiadásának előszavában a szerkesztő, Dubravko Jelčić szintén azt írja, hogy az „Krleža elképzelésére és ösztökélésére” született meg.¹⁷

Krleža idézetgyűjteményén, a szerző visszaemlékezése szerint, Anđelko Malinar szerkesztő „Mate Ujević előtt elkezdett dolgozni, akinek Malinar munkája adta az ötletet a Matošiana [az *A. G. Matoš gondolatai és nézetei* munkacíme] összeállításához.”¹⁸ E tényről függetlenül Krleža szövegeinek chrestomathiája szerkezetileg követi a *Gondolatok és nézetek* című Matoš-szöveggyűjtemény elképzelését. A Matoš-chrestomathia a szerző teljes életművét átfogja, amely az 1955-es első megjelenést megelőzően Mate Ujević rendelkezésére állt. Műfaji tekintetben Matoš versei is ide tartoznak, annak ellenére, hogy a prózai életműből sokkal több idézet található a válogatásban, mint a költőiből. A két szerző műveinek szöveggyűjteményei leginkább ebben különböznek egymástól. A Krleža-

¹⁴ MATOŠ Antun Gustav, *Misli i pogledi*, izbor tekstova, szerk.: Mate UJEVIĆ, 2., bőv. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ, Zagreb, Globus, 1988. A továbbiakban: *Misli i pogledi* 2.; *Kristali duha: misli i pogledi Antuna Gustava Matoša* [*A szellem kristályai. Antun Gustav Matoš gondolatai és nézetei*], szerk.: Mate UJEVIĆ, 2. [3!] bőv. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ, Zagreb, Školska knjiga, 2004.

¹⁵ *Misli i pogledi* Tina Ujevića [Tin Ujević gondolatai és nézetei], Dubravko JELČIĆ (ur.), Zagreb, August Cesarec, 1986.; *Opojnost uma. Misli i pogledi Tina Ujevića* [*Az ész mámora. Tin Ujević gondolatai és nézetei*], 2. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ, Zagreb, Školska knjiga, 2004.

¹⁶ *Misli i pogledi A. G. Matoša* [*A. G. Matoš gondolatai és nézetei*], szerk.: Mate Ujević, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1955, I.

¹⁷ MATOŠ Antun Gustav, *Misli i pogledi*, izbor tekstova, szerk.: Mate UJEVIĆ, 2., bőv. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ, Zagreb, Globus, 1988, 9.

¹⁸ ČENGIĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.). Knjiga 1: balade o životu koji teče*, szerk.: Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 171. (29. III. 1974.), 143. (19. XI. 1973.) Ugyancsak erről Anđelko MALINAR, „Zaista sam zadovoljan...: kako je i zašto nastala Krležijana”, *Vjesnik u srijedu*, 24, 1223, 1975, (28. i 29. 9.), 13.

válogatás ugyanis, bár terjedelmében jóval meghaladja Matošét, és benne jobban tetten érhető az enciklopédikus teljességre törekvés igénye, mégsem a teljes életműre reflektál. Ennek oka nem annyira az 1975-ben még lezáratlan krležai életmű tényében keresendő, hanem a szerkesztő és a szerző együttes elhatározásában. A *Panorama* csak Krleža prózai műveiből (esszék, cikkek, naplók, útleírások, regények, novellák és drámák) válogat, míg a körből kimarad a teljes líra és többek között a balladák is. Ebben a válogatásban minden bizonnyal szerepet játszott az a nézet, mely szerint a próza, miként a dráma is, bizonyos témák megközelítésében természetesen explicitebb műfaj a líránál, amely „csak” illusztrálni képes mindazt, amit a próza és a dráma érvekkel alátámasztva elemezni, ill. értelmezni is képes.

A Krleža-chrestomathia címe, a *Nézetek, jelenségek és fogalmak panorámája* a Matoš-chrestomathia címétől eltérően, amely a gyűjtemény válogatás voltára utal, a teljesség igényét¹⁹ és a válogatás végérvényes jellegét sugallja. A „panoráma” szó ugyanis, a „teljes, mindent átfogó körkép”-en kívül, egy kiemelkedő, más magaslatok fölé emelkedő nézőpontot is feltételez. Ezért a panoráma kifejezés leggyakrabban a nagyon gazdag tartalmú antológiák címében jelenik meg, mint amilyen például *A XX. századi horvát irodalom panorámája*.²⁰ Más antológiákat panorámáknak tekintenek akkor is, ha a címükben nem szerepel ez az elnevezés. A *Horvát enciklopédia* vonatkozó szócikke például *a Horvát próza a XX. században* és *a Horvát rádiódráma 1957-ig*²¹ című antológiákat panorámáknak nevezi.²²

A gyűjtemény címének ötlete Krležától ered, akinek nem tetszett az eredetileg *Krležiana* munkacím.²³ Túságosan hivatkozónak érezte a *Jelenségek, nézetek és fogalmak panorámája* Miroslav Krleža műveiben címhez képest. Elvetette Enes Čengić javaslatát,

¹⁹ DUDA DEAN, „Panorama pogleda, pojava i pojmovna”, *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 134. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749> (Letöltés ideje: 2018. 11.30.)

²⁰ PAVLETIĆ Vlatko, szerk., *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća* (Zagreb: Stvarnost, 1965.)

²¹ BEGOVIĆ Milan, szerk., *Hrvatska proza XX. stoljeća*, (Zagreb: Naklade A. Velzek, 1942–); Nikola Vončina, *Hrvatska radio-drama do 1957*, (Zagreb: Školska knjiga, 1988).

²² „Antologija+ (szócikk) *Hrvatska enciklopedija* <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3144>, 1999– (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²³ Ehhez l. Anđelko Malinar „Előszavát” a *Panorámában*. Ibid., 3. Később az általa alapított és róla elnevezett Lexikográfiai Intézet kiadásában megjelent személyi enciklopédiája kapta a *Krležiana* címet. Ezt megelőzően még a Zágrábi Szlavisztikai Iskola szervezésében megrendezett tudományos ülésszak nevében „Fuga Krležiana” – fordult elő ez a kifejezés. KOVAČ Zvonko, „*Krležiana*, između nas i među slavistima” *Oklo*, 8, 220, 1980, 3.; Hasonló címadással találkozhatunk a *Matošiana* című kiadvány nevében, amely a Matošról megjelent, de nehezen hozzáférhető vagy a korábbiakban még nem megjelent írásokat adja közre. *Matošiana I.*, szerk., FRANGEŠ Ivo – TADIJANOVIĆ Dragutin (Zagreb: HAZU, 1994).

azaz, hogy a hosszú változat az alcím legyen, míg főcímnak megmaradt volna a *Krležiana*.²⁴ Van azonban a „panoráma” kifejezésnek egy régi, mára már elavult jelentése, amit a Klaić-féle *Idegen szavak szótára*, éppen Krleža meghatározására utalva, így idéz: „vásárokon fölállított sátor, néhány kajütablakszerű nyílással, amelyen keresztül a látogatók – belépődíj ellenében – különféle életnagyságú tárgyakat, jeleneteket vagy tájképeket tekinthettek meg.”²⁵ A horvát eredetiben a „tárgy, jelenet és tájkép” hármas szókapcsolata ugyanúgy alliterál és ugyanazzal a mássalhangzóval, mint a szöveggyűjtemény címének „jelenségek, nézetek és fogalmak” szóhármasa.²⁶ A „panoráma” kifejezés vásári-cirkuszi mutatványként való értelmezése az itt tárgyaltak kontextusában ironikusan hat, ami Krleža valóságértelmezésétől egyáltalán nem idegen. Másfelől a *Panoráma* egyik főtémája az „Antológia”, ennek egyik altémája pedig az „Öntelt panoráma” címet viseli, ami arra utal, hogy nemcsak Krleža kifejelehető, másra, másokra irányuló iróniájával, hanem öniróniájával is joggal számolhatunk. A „Öntelt panoráma” kifejezés *A horvát művelődéstörténetből (Iz hrvatske kulturne historije)* című esszé részét képező *Paradoxonok az antológia körül (Paradoksoni oko antologije)* című rövid megjegyzésből származik. Krleža címválasztásából kitűnni látszik véleményének ellentmondásos kettőssége: egyfelől tudatában van az effajta válogatásokra jellemző szubjektivitásnak és nyitottságnak, másfelől, és függetlenül ettől a felismeréstől, mégis az egészet akarja átfogni, le akarja kerekíteni a képet, azaz, létre akarja hozni a teljesség érzetét keltő panorámát.

A *Panoráma* előszavában a szerkesztő Malinar a töredékesség képzetét magában hordozó „chrestomathia” kifejezést nem említi. Ehelyett olyan metaforikus megfelelők szerepelnek a szövegben, mint „Krleža gazdag galériája” vagy „a problémák óriási tárháza”.²⁷ Malinar a *Panorámát* Krleža gondolatai enciklopédikus áttekintésének tartja, amely azonban mégsem enciklopédia, a szerkezete ugyanis attól éppen ellentétes módon épül fel. A *Panoráma* „egy adott tartalmat, azaz egy nagyszabású irodalmi életművet per analogiam encyclopedicam kísérel meg bemutatni.”²⁸

²⁴ ČENGIC Enes, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.). Knjiga 1: balade o životu koji teče*, szerk.: Silvana ČENGIC VOLJEVICA, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 143. (19. XI. 1973.)

²⁵ KLAJČ Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod Matica hrvatske, 1990, 1000. Krleža a *Rotterdammi Erasmusról* című esszéjében a búcsúcédulák kapcsán említi a panoráma kifejezésnek ezt a jelentését: „a mennyei panorámába való belépőjegyül szolgáló bűnbocsánat, amely minden vásári sátorban megvásárolható.” *Eseji i članci 2. O Erazmu Rotterdamskom*. MALINAR Anđelko, szerk. Sabrana djela Miroslava Krleže, Sarajevo: Oslobođenje, 1979. 13.

²⁶ Az alliteráció a „panoráma” kifejezés definíciójában: „predmete, prizore ili pejzaše u naravnoj veličini” és a szöveggyűjtemény címében: Panorama **p**ojava, **p**ogleda i **p**ojmova. [Kiem. M. J.]

²⁷ KRLEŽA, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, 3. A horvát eredetiben: „golema lepeza problema” szerepel.

²⁸ KRLEŽA, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, 4.

Részben a Krleža-chrestomathia címében is megjelenő teljesség- és végérvényesség-igénnyel magyarázható a fogadtatása során tapasztalt idegenkedés. Természetesen az ilyen értékelés a szerzőhöz való kultikus viszonyt jelzi, s e kultusz ellenzői a Krleža-chrestomathiáról rendre elítélően nyilatkoznak. Igor Žic szerint a *Panorama* „Krleža nagy és kevésbé nagy gondolatait közreadó ijesztő projekt [...] amely ma már csak sajnálkozó grimaszt vagy nevetést válthat ki belőlünk.”²⁹

A *Panorama* megjelenésétől Krleža élénk kritikai recepciót várt, Enes Čengić szerint a negatív reakcióra is felkészült. „Feltételezem, hogy vitát váltanak majd ki a *Krležianában* [a *Panorama*... munkacíme] megjelenő egyes nézeteim, és akkor feltétlenül polemizálni is kell majd ezekkel a reagálásokkal. [...] Egyébként miért is ne támadhatnák egyes nézeteimet és álláspontjaimat? Az ilyen reakciók, okkal, várhatóak lesznek.”³⁰ Másrészt Krleža eleinte meg volt győződve róla, hogy a *Panorama* népszerű olvasmány lesz, „diákok és felnőttek is meg fogják vásárolni. Talán valamennyire még segítségükre is lesz, és néha kézbe is veszik majd.”³¹ Negatív kritikai reakciókra azonban, Krleža életében nem került sor, ezek csak halála után láttak napvilágot. A kiadást követő kritikák a *Panorama* szintézisjellegéből fakadó értékeit dicsérték, amely az idézetgyűjtemény részlegessége ellenére érvényre jut. Zdravko Zima szerint a nagyszámú mű „antologizáló”, egyszerre történő megjelentetése a „termékeny kölcsönösség, homegenitás és egybetartozás teljességében mutatja meg ezeket.”³² Az oszthatatlan Krleža-opusz elméletének hívei a *Panorama* kivételes értékeire figyelmeztetnek.³³ Ivan Lovrenović azonban „mindenféle lehetséges Krležianát – Krleža nézeteit lexikográfiai módszerrel átrendező kísérletet a priori elhibázottnak” tart. Szerinte a hiba nem Malinar válogatásában, hanem az effajta vállalkozások kiindulópontjában van.³⁴

A *Panorámának*, az előzőekben említett hasonló idézetgyűjteményektől eltérően, nem lett második kiadása. A válogatás szerkezeti szempontjaival végül maga Krleža sem volt elégedett, szerinte az esetleges újabb kiadásnak kellett volna ezeket korrigálnia. Érdekes

²⁹ ŽIC Igor, „Kamov & Krleža & Desnica. Urbano & profano”, *Republika*, 62, 11, 2006, 17.

³⁰ ČENGIĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan (1975.–1977). Knjiga 2. Trubač u pustinji duha*, szerk.: Silvana Čengić Voljević, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 157. (20. X. 1976.)

³¹ ČENGIĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan (1956.–1975.). Knjiga 1: Balade o životu koji teče*, szerk.: Silvana ČENGIĆ VOLJEVIĆ, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 143. (19. XI. 1973.)

³² ZIMA Zdravko, „Abecedarij Krležine misli”, *Republika*, 32, 1, 1976, 115–117.

³³ MATKOVIĆ Marijan, „Datum suvremene kulture. Krležijana je živa riječ...”, *Večernji list*, 19, 4893, 1975, (4–6. 7.), 10.

³⁴ LOVRENOVIĆ Ivan, „Roman Krleža”, *Odjek*, 39, 2, 1986. Uő, „Roman Krleža. Umjesto editorijala.”. Idézi: ČENGIĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan (1981.–1988.). Knjiga 5. Post mortem I.*, szerk.: ČENGIĆ VOLJEVIĆ, Silvana (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 8.

azonban, hogy a szöveggyűjtemény terjedelmi aránytalansága, azaz az öt vaskos kötet önmagában is elrettentő volta, nem zavarta, sőt kritikai megjegyzéseiben a bővítés szükségességére is utalt: „Malinar szempontjai, melyekkel sok jelenséget és fogalmat megközelít, nem a legegyszerűsebbek. Ezért azt gondolom, hogy a második kiadásban, amennyiben sor kerülne rá, át kell dolgozni és *ki kell bővíteni* a gyűjteményt, mert egy csomó szövegeből egy sor idézet sem szerepel benne.”³⁵ [Kiem.: M. J.] Másrészt, Krleža természetesen számolt minden válogatás szükségszerűen szubjektív voltával, s ezzel összefüggésben az irodalmi kanonizációs folyamatok – melyek szintén válogatáson alapulnak – szubjektív jellegével is. S úgy tűnik, hogy nagyon is szívesen befolyásolta volna az életművét értékelő folyamatokat. Az irodalmi chrestomathiák mindig fontos szerepet töltenek be a kanonizációs folyamatokban – ezek indikátoraiként. A *Panorámáról* megjelent kritikák között volt olyan, amely figyelmeztetett a kézikönyvként használt válogatásokban rejlő „veszélyekre”: „A Krležianára mint a szellem alkotói enciklopédiájára kell tekintenünk, amely semmit sem kanonizál, s amely nyitott az új felfedezések és az új gondolati áttörések végtelenjeire.”³⁶

A *Panoráma* szövegeinek csoportosítása nem követi a Krleža-idézetek folyóiratkiadásai során már alkalmazott gyakorlatot, azaz nem a különböző kulturális örökségek latin nyelvű gyűjtőfogalma – *germanica, croatica, hungarica* stb. – alá rendezi az egyes altémákat, annak ellenére sem, hogy Krleža korábban ezt a módszert részesítette előnyben, és mint azt az előbbieken jeleztem is, lehetségesnek tartotta volna pl. magyar vonatkozású művei esetében azok gyűjteményes, de nemcsak szemelvényeket, hanem teljes szövegeket egybegyűjtő megjelentetését is.

II. IDENTITÁS ÉS EMLÉKEZET

Krleža történelemkonstrukciós és történelemrekonstrukciós mechanizmusainak főbb magyar vonatkozásait Maurice Halbwachs kollektív emlékezet, valamint Jan és Aleida Assmann kulturális emlékezet elmélete alkalmazásával vizsgálva választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a különböző történeti narratívák milyen emlékezetstratégiák, identitáskonstrukciók keretében jelennek meg az író műveiben. A spontán módon létrejövő közösségi emlékezet, mely hagyományos formájában a modernizmus idejére megszűnt,

³⁵ ČENGIC Enes, *S Krležom iz dana u dan (1975.–1977). Knjiga 2. Trubač u pustinji duha*, szerk.: Silvana Čengić Voljević, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 156, (20. X. 1976.)

³⁶ KISIĆ Čedo, „Živa Krležiana”, *Odjek*, 28, 20, 1975, 9.

átadja a helyét a jelen szemszögéből megkonstruált múltra való emlékezésnek. Munkámban a történeti emlékezetkutatásban az utóbbi időben a Pierre Nora nevéhez fűződő, a helyek problematikájával foglalkozó „emlékezet helyeinek” (lieu de mémoire) fogalmát is felhasználtam, amely különösen alkalmazhatónak tűnik Krleža hungarikájának vizsgálatára.³⁷ Bár Nora éppen arra figyelmeztet az „emlékezet helyei”-nek (lieu de mémoire) elméletével kapcsolatban, hogy a történeti emlékezet vége eredményezte az emlékezet helyeinek létrejöttét és indokolja a szóban forgó elmélet alkalmazhatóságát ezek vizsgálatára. Felhívja a figyelmet arra, hogy emlékezet és történelem nem szinonimák³⁸, az emlékezet a jelenhez köthető, a történelem a múlthoz.³⁹

Miroslav Hroch a nemzetépítési stratégiákra vonatkozó munkái a kulturális emlékezzel szorosan összefüggő identitáskérdések vizsgálatához nagyon célravezetőnek bizonyulnak. Miroslav Hroch a nemzetépítési folyamatban szerepet játszó számos „kötelék” közül hármat nevez meg, amelyek mással nem helyettesíthetők vagy felcserélhetők. Az első a csoport vagy legalább központi alkotóelemeinek „sorsaként” kezelt, közös múlt „emlékezete”; a második olyan nyelvi és kulturális kötődések sokasága, amelyek jóvoltából a csoporton belül magasabb szintű társadalmi kommunikáció válik lehetővé, mint rajta kívül. A harmadik a civil társadalomként szerveződő csoport tagjainak egyenlőségéről szóló koncepció. Ezek közül is az első helyen említi a közös múlt „emlékezetét”.⁴⁰

Miroslav Hroch a nemzet fogalmát definiálva figyelmeztet annak változó jellegére, arra, hogy az az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke, de korántsem végterméke, nem örök kategóriája. Az azonban elmondható, hogy széles társadalmi csoportot jelent, mely több objektív kapcsolat – gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi – kombinációja, másrészt a kollektív tudatban szubjektív reflexió által integrálódik.⁴¹

Miroslav Hroch figyelmeztet a számos nacionalizmuselmélet fogalmi és tartalmi pontatlanságaira, ahogy arra is, hogy a nemzeti mozgalom és nacionalizmus nem azonos fogalmak, mivel a nacionalizmus a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekekkel

³⁷ NORA Pierre, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt (Budapest, Napvilág, 2011)

³⁸ NORA Pierre, „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája” *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt (Budapest, Napvilág, 2011), 14.

³⁹ NORA Pierre, „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája”, 15.

⁴⁰ HROCH Miroslav, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig : a nemzetépítés folyamata Európában” *Regio*, 11. 3. sz. (2000.), 5 http://epa.oszk.hu/00000/00036/00037/pdf/regio2000_3.pdfM

⁴¹ HROCH Miroslav, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig...”, 4.

szemben abszolút elsőbbséget adó szemléletmódot jelenti. Ezért a nacionalizmus csupán a nemzettudat – a nemzeti mozgalmak során kialakult – egy lehetséges formája.⁴²

Losonczi Alpár az emlékezés problematikájának filozófiai szempontú megközelítésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a feledés filozófiai értelemben valójában a tudás ellentéte. Az emlékezésben ezzel szemben visszatérünk a folyamatosság állapotába és kilépünk az elmúlás végességéből.⁴³ Utal Emmanuel Lévinasra, aki szerint az emlékezés mindig a múlthoz való közeledés aktusában érhető tetten.⁴⁴ Heidegger, abból a hegeli gondolatból kiindulva, hogy az emlékezéshez az ébrenlét, éberen öröklődés, virrasztás jelentései társulnak, megállapítja, hogy a figyelés, az eljövendőre való várakozás, a „receptív odafigyelés”, a szubjektív aktivitást transzcendáló passzivitás gesztusa kerül előtérbe.⁴⁵

Koncepcióm szerint Krleža művei a horvát kulturális emlékezetet döntő módon befolyásolták. Műveit abból a szempontból közelítettem meg, hogy mit tartottak érdemesnek tartósan megőrizni a horvát – az életmű bizonyos szakaszaiban pedig a délszláv – emlékezetközösség számára, ill. hogy ebben az emlékezetben milyen szerepet töltöttek be a magyar vonatkozások. Az itt tárgyalt művei általam vizsgált aspektusai arra a kérdésre kívánnak feleletet találni, hogy „Mit nem szabad elfelejteniük a horvátoknak?” Központi kérdés volt-e ez a horvát etnikum számára Krleža írói aktivitásának évtizedeiben vagy sem? Ha igen (és ez esetben Pierre Nora⁴⁶ fogalmát alkalmazva horvát emlékezetközösségről beszélhetünk), miként változott ennek az intenzitása (másszóval miként változott a kérdés aktualitása) és hogyan alakultak Krleža ezekre adott válaszai.

III. A HUNGAROLÓGIA IRONIKUS ÉRTELMEZÉSE

Krleža több alkalommal is hangot adott a hungarológiáról mint tudományos diszciplínáról vallott ellentmondásos nézeteinek. A *Változatok egy nem korszerű témára (Varijacija o jednoj nesuvremenoj temi, 1949)* című esszéjében éles iróniával közelít a „hungarológia” fogalmához, melyet áltudományként említ, s melyről – a Horthy-korszak kultúrpolitikájára utalva – azt állítja, hogy azt a „provinciális horti-kultúra” a „jellegzetes Árpád-házi dinasztikus megalománia” jegyében alkotta meg. Az említett esszé 1949-ben keletkezett, egy évvel a magyarországi politikai fordulat éve után, amikor a Magyarország

⁴² HROCH Miroslav, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig...”, 6.

⁴³ LOSONCZI Alpár, *Az emlékezés hermeneutikája. Filozófiai értekezések* (Forum: Újvidék, 1998), 5.

⁴⁴ LOSONCZI Alpár, *Az emlékezés hermeneutikája*, 19.

⁴⁵ LOSONCZI Alpár, *Az emlékezés hermeneutikája*, 21.

⁴⁶ NORA Pierre, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája = Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. és ford. K. Horváth Zsolt, (Budapest, Napvilág, 2011), 13–33.

és Jugoszlávia között fennálló aktuálpolitikai viszonyok hatására Krleža a Trianon utáni Magyarország jobboldali, konzervatív rendszerét a Rákosi-korszak sztálinista diktatúrájához hasonlította, e kettőt alapjaiban azonosnak ítélve:

„Ez a szörnyszülött, provinciális horti-kultúra szülte meg a világon egyedülálló tudományt: a »hungarológiát«, mi pedig őszinte szomorúsággal állapíthatjuk meg, hogy ez a jellegzetes Árpád-házi megalománia ma éppen azokat az elemeket gyúrta maga alá, melyeknek a dialektikus logika szerint tagadniuk kellene az ész és az igazság valamennyi klasszikusan »hungarológiai« tagadását.”⁴⁷

Felmerül a kérdés, vajon honnan ered ez a valóban szellemes szójáték, amely természetesen ironikusan a két világháború közötti Magyarország kultúrpolitikáját a kertműveléssel, azaz a szabályozott körülmények között, emberi irányítás alatt fejlődő vegetációval azonosítja. Szélesebb körben minden bizonnyal Alan John Percivale Taylor (1906–1990) brit történész tette ismertté, aki 1957-ben Carlile Aylmer Macartney könyvéről⁴⁸ írt recenziójának címével választotta, természetesen hangsúlyosan szarkasztikus éllel.⁴⁹ A szarkazmust indokolja, hogy Taylor erősen polemizál Macartney a Horthy-korszak Magyarországot bemutató képével. Taylor recenziója azonban nyolc évvel azután született, hogy Krleža az említett esszéjében már használta ezt a szójátékot, így az itt biztosan nem tekinthető az ő leleményének, bár nem kizárható, hogy kézenfekő megoldásként Krležától függetlenül is eszébe juthatott a közismerten szellemes brit történésznek. További kutatásokat érdemel annak kiderítése, hogy Taylor recenziója előtt felbukkant-e már máshol ez a szójáték a történelmi és politikai tudományok nemzetközi terminológiájában. Végző soron az sem kizárható, hogy Taylor valamilyen, akár közvetett úton hallhatta a szójátékot, amelynek eredete Krležáig lenne visszavezethető. Taylor ugyanis még a háború alatt megismerkedett Károlyi Mihállyal, akivel viszont Sinkó Ervin, Krleža későbbi barátja és feltétlen híve került kapcsolatba Párizsban a harmincas években, moszkvai útja előtt.⁵⁰ Károlyi emlékiratainak angol nyelvű kiadásához Taylor írt bevezetőt mindössze egy évvel a

⁴⁷ KRLEŽA Miroslav, „Varijacija o jednoj nesuvremenoj temi”, Uő, *Putopisi 2. Putovanja. Sjećanja. Pogledi*, szerk., FRANGEŠ Ivo (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 203.; Uő, *Zapisi i eseji 3. Gdje smo i kako smo. Suvremene političke teme*, szerk., FRANGEŠ Ivo (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 98–99.

⁴⁸ MACARTNEY C. A., *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945* (Edinburgh: Univ. Press, 1956–1957) Magyar kiadás: Uő, *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945*, (Budapest: Gede, 2006.)

⁴⁹ TAYLOR A. J. P., „Horthy-Culture. A review of *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*, 2 vols.”, *New Statesman and Nation*, 53, 1360, 6 April 1957; Uő, *British Prime Ministers and Other Essays* (Penguin Books, 2000), 306–308.

⁵⁰ SINKÓ Ervin, *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937* (Újvidék–Budapest: Forum–Magvető, 1988), 21–34.

szóban forgó recenzió megjelenése előtt.⁵¹ Sinkó ekkoriban Károlyi emlékiratai jugoszláviai megjelenésének legfőbb szószólója volt, erről Károlyi Mihályné a mű harmadik magyar kiadásához írt utószavában emlékezik meg.⁵² Sinkó sok esetben a közvetítő szerepét töltötte be Krleža és a magyar kultúra vonatkozásában, ill. Krleža népszerűsítőjének számított a második világháború után külföldön is, így nem lehetetlen, hogy ebben az esetben is ő közvetített. Ez a magyarázat azonban egyelőre konkrét források hiányában csak hipotézisként fogadható el.

Krleža a hungarológiára vonatkozó ironizáló kritikája minden konkrétsága ellenére általában is értelmezhető az irányított, konstruált, kitalált múlt, a múltra vonatkozó „hazugság”, végső soron pedig az emlékezetpolitika elutasításának. Ugyanakkor egész életművében nyomon követhető a múlt(re)konstruálás szándéka, ami nemcsak saját szellemi horizontján nyilvánult meg, hanem – főként a második világháború utáni időszakban – a jugoszláv emlékezetpolitikát is erősen befolyásolta. Ehhez a paradoxonhoz hozzátehetjük, hogy miközben a hungarológiát mint tudományos diszciplínát elutasította, ő tekinthető az egyik legjelentősebb és minden bizonnyal a legnagyobb hatású hungarológusnak, amennyiben a hungarológia fogalmának értelmezésében a külső nézőpont meglétét szükséges feltételnek tekintjük.

Krleža „horti-kultura” szójátéka sajátos intertextuális vonatkozást nyer Németh László író „Kert-Magyarország”⁵³ és a közép-európai népek tejtestvérségéről⁵⁴ alkotott reálutópiáinak ismeretében, melyet Németh éppen a Horthy-rendszer idején, 1932-től kezdve fejtett ki esszéiben.⁵⁵ Utópisztikus Kert-Magyarország eszméje azoknak a hasonlóan pozitív irányultságú eszméinek a társaságában született, amelyek szellemi megújulást, valamint a kollektív apátia és magába zártság érzéséből való szabadulást kerestek a Trianon utáni Magyarország számára. Eltörően Németh további reálutópiáitól, elsősorban a Duna-menti népek kulturális és történelmi tejtestvérségére vonatkozó gondolatától, továbbá a

⁵¹ *Memoirs of Michael Karolyi*, transl. from the Hungarian by Catherine KAROLYI; intr. by A. J. P. TAYLOR, (London: Cape, 1956.)

⁵² „A könyv már a következő évben Amerikában is megjelent, majd 1958-ban Feltrinelli adta ki olaszul. Mivel Jugoszláviában is nagy érdeklődés mutatkozott iránta, 1957-ben Belgrádba utaztam, hogy Sinkó Ervinrel, régi barátunkkal megbeszéljem az ottani magyar fordítás kiadásának ügyét. Sinkó beiktatta a szövegbe az angol kiadásban a jegyzetbe szorított magyar vonatkozású részeket. Szerinte a könyv így érdekesebb és tartalmasabb lett. Szép előszót írt hozzá, de minden fáradozása ellenére a könyv végül is nem jelent meg, s a kézirat is elkallódott.” KÁROLYI Mihályné, „Utószó a harmadik kiadáshoz”, KÁROLYI Mihály, *Hit, illúziók nélkül* (Budapest: Európa, 1982), 403.

⁵³ NÉMETH László, „Életcél”, *Tanu*, 3. 5–6. sz. (1935), 235.; „Töredékek a reformból. Életcél” Uő: A minőség forradalma. Negyedik kötet. (Budapest: Magyar Élet, 1940), 181–184.

⁵⁴ NÉMETH László, „Tejtestvérek”, *Tanu*, 1. 2. sz. (1932), 128.

⁵⁵ TÓBIÁS Áron, „Édenkert-teremtő álmok. Németh László reálutópiái”, *Ökotáj*, 11. 2. sz. (27–28. sz.) 2001. <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00019/auton2.html> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)

harmadikutasság-eszméjétől – melyekhez hasonlókat találhatunk Krleža két világháború közötti és a második világháború után született esszéiben is – a horvát író ironikus beszédmódja a Horthy-korszak Magyarországról mint horti-kultúráról lényegileg különbözik Németh Kert-Magyarország gondolatától. Krleža iróniája azonban természetesen nem irányul szándékoltan Németh László programja ellen, hiszen arról minden valószínűség szerint nem is tudott. Bár esszéje két évvel magyarországi útja, azaz az után keletkezett, hogy tudomást szerzett Németh László az ő Ady-tanulmányáról írt 1940-es ismertetőjéről.⁵⁶ A magyarországi út mindazonáltal nem hozta meg az áttörést munkásságuk kölcsönös megismerésében, azaz Krleža nem csodálkozott rá Németh László esszéire és Németh László sem reflektált a későbbiekben Krleža műveire. Ily módon a két író említett szövegeinek kapcsolata – az intertextualitás elméletének értelmében – valóban a befogadás során jön létre függetlenül a szerzői intenciótól.

A hungarológia elnevezés "kitalálója" minden bizonnyal Gragger Róbert volt, aki 1916-ban a berlini Humboldt Egyetemen létrehozta az első állandó jelleggel és szervezeti keretekkel működő magyar tanszéket, majd az évek során egy egész intézményegységet alakított ki a hungarológia művelésére. Gragger, aki irodalomtörténész, oktató és kutató, illetve tudományszervező is volt egyben, par excellence módon nem részletezte hungarológia-felfogásának elveit. Írásaiban a hungarológia szó használatára először 1922-ben találunk adatot: "Ungarische Institute für Gesichtsforschung" c. tanulmányában az utolsó bekezdésben a szó kétszer is előfordul: A hungarológia elnevezés a húszas-harmincas években Magyarországon is elterjedt, de vele párhuzamosan megjelent a magyarságtudomány szó is. A húszas évek végén pl. az Egyetemi Nyomda hungarológiai sorozatként hirdeti a magyarsággal foglalkozó kiadványait: Hóman-Szekfü "Magyar történet"-ét, "A magyarság néprajzá"-t, valamint a "Magyar föld magyar faj" sorozatot - 1935-ben viszont "Magyarságtudomány" címmel alapít folyóiratot a fiatal kutatók egy csoportja. Németh László 1934-ben a Válasz c. folyóirat első számában teszi közzé az "Egy hungarológiai társaság terve" c. írását 1935-ben a "Magyarságtudomány" c. folyóirat első számában programadó tanulmányként megjelenik "A magyarságtudomány feladatai" c. írása. Ebben már lényegesen komplexebb és differenciáltabb képet vázol fel elképzeléseiről. Tanulmánya láthatóan a Frobenius nevével összekapcsolható sorsfilozófia hatását tükrözi. A magyarságtudomány összehasonlító tudomány, amelynek viszonyítási pontját

⁵⁶ NÉMETH László, „Krleža Adyról” [Részlet] *Kelet Népe*, 6. 1. sz. (1940), 11–12.

mindenekelőtt az egy sorsközösségben élő népek, azaz a Duna-medence népeinek sajátos adottságai jelentik.⁵⁷

Felmerül a kérdés, mivel magyarázható Krleža viszolygása a hungarológiától, holott egész életművével bőséges tanulmányozni valót hagyott hátra a hungarológiai kutatások számára, sőt, nem egy írásában már-már maga is e tudomány művelőjének tekinthető. A Horthy-korszak elutasítása mellett minden bizonnyal közrejátszott ebben a hungarológia és a hungarisztika fogalmának hasonlósága. A két kifejezést számos idegen nyelv értelmező szótárai a mai napig is szinonimaként értelmezik, erre a horvát nyelv esetében is akad példa.⁵⁸ A hungarológia, ill. hungarisztika fogalma 1948-ban valószínűleg a hungarista mozgalomra és a nyilaskeresztes pártra emlékeztette Krležát, ezt kapcsolhatta össze a Horthy-korszak egészével, feltehetően nem látva a kettő között lényegi ellentmondást.⁵⁹

Másfelől Krleža támogatta az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének megalapítását, amelynek első oktatója és vezetője Sinkó Ervin lett, aki nemcsak jóbarátja volt, de akivel politikai nézetei is megegyeztek. A tanszék megalapítására 1959-ben, tíz évvel az említett esszéjének megjelenése után került sor. Krleža természetesen a tanszék megalapítását elsősorban Sinkó Ervin miatt támogatta, barátja életét ezúttal is, sokadszorra sorsdöntő módon befolyásolva. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy e tanszék tíz évvel a megalapítása után intézeti rangra emelkedett (és így is működött 1993-ban történt átszervezéséig), s ezzel párhuzamosan a nevébe hivatalosan is bekerült a „hungarológia” meghatározás, Krleža hungarológiával kapcsolatos ellentmondásos álláspontja még szembetűnőbbé válik.

Szeli István, aki a 70-es évek első felében a Hungarológiai Intézet igazgatója volt, a 90-es évek elején egy vele készített interjúban az újvidéki magyar tanszék elindulásával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a tanszéki oktatás eléggé váratlan és nem kellően

⁵⁷ A hungarológia fogalma, válogatta: Giay Béla, szerk. B. Nádor Orsolya. Hungarológiai Ismerettár 5. (Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990) <https://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.htm#bm1> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵⁸ „Hungarisztika: a magyar nyelv, irodalom és kultúra tanulmányozása” *Hrvatski jezični portal* http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVtkWhI%3D&keyword=hungaristika; Uott: „Hungarológia: tudományos diszciplína, amely a magyar nyelv, irodalom és kultúra tanulmányozásával foglalkozik. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVtkWhU%3D&keyword=hungarologija „Hungarisztika: A filológia egy ága, mely a magyar nyelv, irodalom és kultúra kutatásával foglalkozik. A fogalom a magyar nyelv egyetemi oktatását is jelenti. Kutatói és tanárai a hungaristák” *Proleksis enciklopedija* <http://proleksis.lzmk.hr/70089/> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)

⁵⁹ Ugyanakkor az ideológiai, világnézeti szembenállások transznacionális voltának szemléltetésére érdemes közbevetőleg megjegyezni, hogy a Macartney könyvét (amelyről Taylor Horthy-cultura címmel írt recenziót) 2000-ben magyarra fordító Tudós-Takács János (1936–2010) a hungarista mozgalom és Szálasi tevékenységének szimpatizánsa volt. Ezt Mussolini könyvét fordítva, az ahhoz írt Utószóban fejtette ki: MUSSOLINI Benito, A fasizmus doktrínája (Budapest: Gede testvérek 2000), IX.

előkészített beindításának háttérében megint csak politikai motívumok húzódtak meg: egyrésről a sztálinista kultúramodell elutasítása, másrésről pedig a magyar szellemi-kulturális-tudományos élettől való leválasztásunk.”⁶⁰

A sztálinista kultúramodell elutasítása Krleža életművében következetesen nyomon követhető, már a harmincas években született esszéiben megjelenik. Sinkó esetében azonban a Jugoszláviában Titónak a Tájékoztatási Irodával való szakításával 1948-ban előállt helyzethez köthető fordulatáról beszélhetünk, annak ellenére, hogy e fordulat pályáján szovjetunióbeli személyes élményei miatt már jóval korábban, 1935–36 idején is bekövetkezhett volna.⁶¹ A Szovjetunió közvetlen irányítása alól kikerülő Jugoszláviában kialakított önálló jugoszláv modell, azaz a „jugoszláv csoda” kultusztárgyként jelentkezett az ország szellemi életében. E kultusz elfogadásában és hirdetésében Krleža és Sinkó is aktív szerepet vállaltak.

A Szeli István által említett másik politikai motívum a vajdasági kultúrának a magyar szellemi-kulturális-tudományos életről való leválasztása, melynek megvalósítására Sinkó sok szempontból valóban ideális személynek bizonyult. Hiába volt apatini születésű, a Vajdasághoz kevésbé kötődött. Életének nagy részét nyugati emigrációban töltötte, és Jugoszláviába visszaköltözve nem szülőföldjén, hanem Zágrábban lelt otthonra. A Tanácsköztársaság alatt Budapesten és Kecskeméten megélt rövid, de intenzív élményeit követően fokozatosan eltávolodott a magyarországi kultúra újabb történéseitől. Mindez sajátos helyzetéből fakadt és folyamatos kívülállóvá, de egyben „csodás kirándulóvá”⁶² is tette. Másfelől az 1948-as fordulat után a két ország szellemi élete Sinkó nélkül is éppen úgy tartósan eltávolodott volna egymástól. Ugyanakkor éppen ebből a távolságból adódó eltérések eredményezték később, az enyhülés éveiben azt a különleges helyzetet, amikor a többségi magyar kultúra tanult és tájékozódott a kisebbségitől, azaz az önmagába zárt magyarországi a sok szempontból nyitottabb jugoszláviaitól, s ebben a folyamatban a vajdasági szellemi közeg a közvetítő szerepét töltötte be.

Sinkó kezdeti kívülállásáról, a magyar tanszék megnyitásához kapcsolódó szkepticizmusáról, szorongásáról, majd az ezt követő fellélegzéséről az újvidéki egyetemi

⁶⁰ TÓTH Pál Péter, „Nyelv és lélek. Vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal”, *Magyar Tudomány*, 36(98). 4. sz. (1991), 463.

⁶¹ L. pl. Sinkó *Szemben a bíróval* és *Egy regény regénye* című műveit.

⁶² Marijan Matković nekrológ-esszéjének címe: „Sinkó Ervin – A csodás kiránduló kirándulása. [Bosnyák István ford.]”, *Új Symposion*, 1968. 44. (dec.) 21–27. *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok*, szerk., VUJICSICS D. Sztoján (Budapest: Akadémiai, 1972). [Rövid változat]. SINKÓ Ervin, *Az út. Naplók 1916–1939*, szerk., JÓZSEF Farkas – ILLÉS László; jegyzetek és válogatott bibliográfia, BOSNYÁK István (Budapest, Akadémiai, 1990), 7–21. [Kicsit átirított fordítás.]

székfoglaló előadása után néhány nappal, 1959. október 25-én keltezett Krležához írt levele is tanúskodik:

„Kedves és igen kedves Krleža, eddig minden jónak mutatkozik, jobbnak, mint rossz perceimben gondoltam. Részleteket majd, remélhetőleg, mielőbb, előszóban – ezúttal csak emlékeztetni akartam létezőmre és ígéretére, hogy hamarosan meglátogat bennünket.”⁶³

Krleža, barátját buzdítandó, védnöki-mentori, de egyúttal katonás stílusban válaszolt Sinkónak. A levél nyelvi bizonytalanságai, stílusbotlásai alapján érthető, hogy Krleža ez idő tájt írásban már nem szívesen szánta el magát magyar nyelvű megnyilatkozásra. Magyar levelezőpartnerei közül azoknak, akik nem tudtak horvátul, általában valamilyen más idegen nyelven írt, azoknak pedig, akik tudtak horvátul, szinte mindig horvátul válaszolt, függetlenül attól, hogy ők magyarul írtak neki (Csuka Zoltán) vagy horvátul (Dudás Kálmán), esetleg szerbül (Vujicsics D. Sztoján).⁶⁴ Hogy ez esetben mégis a magyar nyelv mellett döntött, annak gesztusértéke van, amely mellett eltörpül a levél udvarias, sőt, magyarországi közreadója szerint kioktató⁶⁵ hangvételének ténye. Idézet a levél autográf gépiratából, a nyomtatásban megjelent változat javításait mellőzve:

„Kedves Sinko,

Ne felejtse el, kerem, hogy az embernek ha e vilagnak akarmilyen katedrajan kitaratni kivan, elsosorban izmosnak kell lenni, a gondolkodas torvenyeit tisztelni es ha arra fordul a sors, az esz vedelmere a fegyveres ellentallasra is elszanni magat. A jovong meg mindig mint valami csodalatos fatamorgana lebeg elottunk es ha esz egesz Ujvideki kaland jobbnak mutatkozik mint ahogy feltung, annak csak orulok.”⁶⁶

Ez a magyar nyelvű levél tehát ritka kivételnek tekinthető a Krleža-levelezésben. Erre legközelebb csak 1964 júniusában kerül sor, amikor kéthónapos budapesti látogatása után Krleža pár soros magyar levelet írt Sinkónak. Amikor azonban tíz évvel később ismét

⁶³ KOVÁCS József, „Sinkó Ervin magyar nyelvű levelei Miroslav Krležához”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115, 5. sz. (2011), 596. <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2011-5/kovacs.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 08. 03.)

⁶⁴ Élőszóban azonban a kortársak tanúsága szerint jól és választékosan beszélt magyarul. „... [Kiš] egy vasárnap délután meghívott Želimir Žilniket és engem, az üres könyvespolcokra mutatott, elmondta, hogy Krležával mindig magyarul beszélt...” VÉGEL László, „Kiš úr gesztusai” *Tiszatáj*, 68. 10. sz. (2014), 92. https://epa.oszk.hu/00700/00713/00277/pdf/EPA00713_tiszataj_2014_10_088-097.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁶⁵ *Sinkó Ervin levelezése (1945–67)*, 597.

⁶⁶ Krleža levele Sinkó Ervinnek. Zg, 1959. X. 27. Magyar nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/2594. *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže. Katalog*, szerk.: Irena GALIĆ, Anka IVANJEK (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003), 186; A továbbiakban: ROMK Nyomtatott kiadás: Uő, *Zapisi i eseji 5., Pisma*. s. a. r. Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 297.; 111. sz. levél.; *Sinkó Ervin levelezése (1945–67)*, 2. kötet, s. a. r., jegyzetek, KOVÁCS József (Budapest: Argumentum, 2006), 124.

nekiveselkedik, hogy magyar nyelvű levélben megköszönje ludovikás évfolyamtársai, a Hetek gratulációját, végül eláll e tervétől, és Csuka Zoltánt kéri meg, hogy fordítsa le a levél horvát nyelvű fogalmazványát magyarra, mert ahogy írja neki: „magyar mondatfűzésem már egy meglehetősen kiszolgált tartalékos huszárkancára emlékeztet, s nincs bátorságom a szeszélyeire bízni magamat.”⁶⁷

A jugoszláviai hungarológiai tanszék megalapításának kérdésköréhez kapcsolódva megállapítható, hogy e tanszék múltjára és az újvidéki hungarológia későbbi alakulására, ezen keresztül pedig az egész vajdasági szellemi és kulturális életre nagyban hatottak Miroslav Krleža gondolatai, mégpedig közvetetten is, az alapító Sinkó Ervin által. Természetesen nincs mit csodálni azon, hogy Krleža eszméi, esztétikai és politikai nézetei a Vajdaságban is hatottak. Krleža egyike volt a háború utáni Jugoszlávia legjelentősebb és legnagyobb hatású íróinak, akinek hatása ott Sinkó közvetítése nélkül is érezhető lett volna. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy Sinkó nemcsak közvetlenül, saját munkáiban, hanem közvetetten, tanítványai által is hatott Krleža és lényegében a kortárs horvát irodalom vajdasági recepciójára, ami többek között a kulturális élet további fórumain is érvényesült. Az *Új Symposion* című irodalmi folyóiratban Krleža jelenléte valamennyi délszláv íróhoz képest felülreprezentált.⁶⁸ Mindazonáltal érdemes tisztázni, hogy Krleža mely eszméi és esztétikai nézetei köszönnek vissza Sinkó hungarológiai munkáiban. E szövegek között külön figyelmet érdemel Sinkó székfoglaló előadása, úgy is mint a Krleža híres beszéde⁶⁹ által fémjelzett Jugoszláv Írószövetség harmadik, Ljubljánában megrendezett kongresszusa (1952. okt. 5–7.) után létrejött helyzet egyik fontos dokumentuma. E helyzet ellentmondásosságát az jelentette, hogy bár az irodalmi mű visszakapta a szabadságát, ez a szabadság nem vonatkozott egyúttal magára az íróra mint az irodalmi és társadalmi élet kortárs résztvevőjére is.⁷⁰ Az alkotónak mindenekelőtt lojálisnak kellett mutatkoznia az uralkodó társadalmi berendezkedéshez, ami az öncenzúra mechanizmusát indította be az alkotás folyamatában.

⁶⁷ Krleža levele Csuka Zoltánnak. Zg., s. a. [1974. január]. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/408. ROMK, 109.

⁶⁸ LADÁNYI István, „Hrvatski književni horizont u časopisu *Új Symposion* od 1965 do 1972”, *Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti*, szerk. Lukács István, (Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék), 2016. 365.

⁶⁹ KRLEŽA Miroslav, „A ljubljánai írókongresszuson elhangzott beszéd” *Korok, nézetek, alkotások. Esszék és kritikák*, vál.: Petar DŽADŽIĆ (Újvidék: Forum, 1968), 35–73.

⁷⁰ Erről: CSORBA Béla, „Sinkó, az ideológus. Vázlat”, *Egyén és közösség. Tanulmányok*, szerk., BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (Zenta: VMMI, 2012), 330.

Sinkó Krleža magyarságkritikájának számos elemét – ezeket továbbfejlesztve – átvette. Az átvett nézetek egyike a képzelt világ hazugságában, a régi dicsőség fényében élő, az európai kulturális és szellemi áramlatoktól elmaradt magyarokról alkotott felfogás. Sinkó háború utáni publicisztikájában – megintcsak Krleža nyomán – politikai metaforaként jelentkezik a magyarokról, mint olyan népről alkotott kép, amely nem tett le bizonyos történelmi vizsgákat.

A régi és igen összetett jelentéstartományú „Extra Hungariam non est vita”, azaz a „Magyarországon kívül nincs élet” szállóige Krležánál gyakran, és szinte mindig negatív összefüggésben bukkan fel, a provincializmus és a szűklátókörű kizárólagosság szimbólumaként. A fogalom Sinkó székfoglaló előadásában is felbukkan: „... az Extra Hungariam non est vita”-féle nemesi vármegyei axiómának ez a kiterjesztése az egész magyar élet minden megnyilvánulására, tehát a magyar irodalomra s annak ismertetési és magyarázási módszerére is, kötelező modorként uralkodott el irodalomtörténeti tankönyveken, költői életrajzokon és monográfiákon.⁷¹ Ebben az összefüggésben említi többek között Rákosi Jenőnek, Szekfű Gyulának vagy Tisza Istvánnak, Klebelsberg Kunónak a nevét. Teszi ezt indokolatlanul gyakran, tekintettel a beszéd keletkezésének, azaz 1959-nek az idejére, amikor már az általuk képviselt nézeteknek nem volt valódi hatása. Szükségtelen elmondani, hogy a fenti neveket mindig Krleža róluk alkotott véleményével összhangban említi.

Sinkó a sztereotip gondolkodásmód, a jelenségeket egymás ellenpontjaként felfogó világlátás, végső soron a két világháború közötti nemzetkarakterológiai viták érvrendszerét alkalmazva állítja szembe a világ progresszív törekvéseitől elmaradt, magába zárt magyarságot a haladó jugoszláv népekkel. Nemcsak a magyarországi, hanem a jugoszláviai magyarságra is kiterjeszti a kollektív bűnösség elvét: a lázadásokra, elégedetlenkedésre hajlamos magyar nép képzetével szemben a magyarok bűnös passzivitásának képzetét alkalmazza. Ebben az érvrendszerben a szabadságszerető magyar nép korábbi mítoszának mintegy helyére lép a népfelszabadító harc elbeszélésén alapuló jugoszláv csoda mítosza:

„A magyar tömegek ma politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradnak hazánk többi népei mögött”, mert a szerb és a horvát nép nemcsak szenvedni, de harcolni is tud, szemben a magyarral, amely a legtöbb esetben csak szemlélője volt a többiek felszabadító harcának.”⁷²

⁷¹ SINKÓ Ervin, „Székfoglaló előadás. Részletek”, *Ötvenéves a magyar nyelv és irodalom tanszék* (Újvidék: Bölcsészettudományi kar, 2009), 25.

⁷² CSORBA Béla, „Sinkó, az ideológus. Vázlat”, *Egyén és közösség. Tanulmányok*, szerk. BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (Zenta: VMMI, 2012), 321, 329.

A magyar irodalomra vonatkozó megállapításaiban Sinkó jól felismerhetően alkalmazta Krleža *Horvát irodalmi hazugság* című pamflettjében, expresszionista kiáltványában megfogalmazott hazugságfogalmát, mely első folyóiratának – *Plamen (Láng)* nyitószámában jelent meg 1919-ben. Krleža a horvát irodalom esztétikai ártértékelésével, újrapozicionálásával először ebben a korai írásában foglalkozott, és bár annak megállapításaihoz a későbbiekben is következetesen ragaszkodott, a teljes szövegű és önálló újrapozicionálásához nem véletlenül nem járult hozzá, így erre először csak halála évében került sor.⁷³ Krleža pamflettjében a horvát régmúlt (horvát nemzeti ébredés időszaka) és a közelmúlt (a modernizmus) kanonizált szellemi állapotainak értékeit tagadja és anakronisztikusnak tartja, erősen bírálva a jelen (a délszláv mítoszra épülő nacionalista) áramlatokat. Értékelésének motívumrendszerében kulcsszerepet játszik a korai expresszionista költészetében is hangsúlyosan jelen levő, a destruktív nemzeti hagyományokra utaló „sár” és „mocsár” motívuma:

„Ideje, hogy elégezzünk és megsemmisítsünk és összezúzzuk szentséges hazugságaink legnagyobbikát, a hazugságok legendás hazugságát, a horvát irodalmi hazugságot. [...] Sebtében lett az összetákolva és semmi sem gyökerezett meg belőle és mindez mocsárra épült. [...] Mindez mérgező mocsár és fekete népi szakadék, ami fölött az örültek örjöngenek és ősi hazugságokat szavalnak. [...] E széles földkerekség összes fertőjének legbűzösebb fertőjében, a horvát fertőbenn.”⁷⁴ [Kiem. M. J.]

Sinkó székfoglaló beszédében, hasonlóan Krleža módszeréhez, az esztétikai ártértékelés kapcsolódik az irodalom, a művészet, az ideológia és a társadalmi berendezkedés aktuális helyzetének ártértékeléséhez. Értékelésében követi Krležát a mocsárképzet átvételével is. A két szöveg a viszonyulásuk céljában különbözik a legszembevetőbbben egymástól, mert amíg *A horvát irodalmi hazugság* a horvát szépirodalmat – és az ahhoz kapcsolódó (képző)művészeti képzeteket – bírálja, addig Sinkó kritikája a másodlagos reflexiókra, az irodalomtörténeti szövegekre irányul. Sinkó szövege elsősorban szóbeli előadás céljára íródott, így retorikai jellemzői is emlékeztetnek Krleža kiáltványának szenvedélyes stílusára. A Sinkó székfoglaló előadásán készült fényképek is az előadásmód túlfűtöttségéről tanúskodnak, amely inkább emlékeztethetett a társadalmi szereplést vállaló művész

⁷³ Miroslav Krleža, „Hrvatska književna laž”, *Pitanja*, 13, 2. (1981), 2–11. E folyóirat facsimile újrapozicionálását követi az összes művek kiadása is: *Svjedočanstva vremena. Zapisi i eseji 2*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 104–112.

⁷⁴ KRLEŽA Miroslav, „Hrvatska književna laž”, 104, 111.

szubjektív megnyilvánulására, mint a tárgyilagosságra, objektivitásra törekvő tudós visszafogott elemzésére:⁷⁵

„... a feladat – ismertetni a magyar irodalmat – nem olyan egyszerű, mint látszik. Az idézett példák arra vallanak, hogy az irodalmi értékeket, melyeket az idők sodrából akarunk kiemelni, irodalmi értékektől idegen érdekek iszapja, vastag hazugságrétege temette be. Olyannyira, hogy az, amit irodalomtörténetnek neveznek, eltakarja szem elől magát az irodalmat, az írott művek esztétikai – és etikai – valóságát. [...] A legnehezebben megközelíthető valóságot „külön kell választani, meg kell szabadítani papjaitól, akik a valóság köré egy hamis köztudatot, hamis képzettársítások, érzelmek és előítéletek tömegét teremtték. Hogy a gondolat és szépség, az alkotókat megihlető emóció, az irodalmi mű szűzien, a maga eredeti közvetlenségében támadjon fel, éljen és hasson, meg kell tisztítani az irodalomtörténet muzeális porától.”⁷⁶

Ebben az összefüggésben különösen érdekes, ahogyan Sinkó korábbi nézeteit felülbírálván elutasítja az irodalom közvetlen forradalmi célú alkalmazását. Ezzel szemben azokat a feladatokat nevezi meg, melyek elvégzésére kivételes, külső helyzeténél fogva a Jugoszláviában megalakult hungarológiai tanszék hivatott. Ilyen feladat többek között a magyarországi irodalomtörténetben alkalmazott hivatalos szemlélet, s végső soron a Lukács György „reflex”-elméletével továbbított „marxista-leninista irodalomszemléletet és pártosság” felülbírálása:

„...nem fogadhatjuk el a magyar irodalomtörténet interpretálása irányelvének, amit az 1957-ben megjelent Bóka László szerkesztette Magyar irodalom története irányelvnek nyilvánít; ti. Lukács György megállapítását: »Irodalmunk reflexe a magyar nép harcának szabadságáért, függetlenségéért, boldogságáért.« S éppoly kevésbé fogadhatjuk el az ehhez a megállapításhoz fűzött utasítását, mely szerint »irodalmunk minden korszakát jelenünkre vonatkoztatva kell kutatnunk és interpretálnunk.« [...] Egyedül a magyar irodalom jugoszláviai tanszéke van abban a kivételes helyzetben, hogy értékelje, bírálja és méltassa Lukács György életművét és működését függetlenül a napi politika változó taktikai vagy propagandisztikus szempontjaitól. Szándékom, hogy előadásaim folyamán ennek sorát ejtsem.”⁷⁷

Ezen a ponton érdemes tárgyalni Krleža viszonyát Lukács György nézeteihez. Ennek az igen összetett viszonynak a tárgyalását tovább bonyolítja a tény, hogy ezt ezúttal közvetetten, Sinkó hungarológiai vonatkozású írásaira hivatkozva keressük. Sinkó ez idő tájt

⁷⁵ Sinkó Ervinné levele, melyet férje hagyatékának rendezése után küldött el a Híd és az Új Symposion szerkesztőségének, is kiemeli Sinkó előszóban való erősségét: „Mert a beszéd neki éppúgy eleme volt, mint az írás. Az írások megmaradnak, a beszélő ember eltűnt.” *Új Symposion*, 3, 29–30. sz. szeptember 1. (1967) Ugyanez Krleža naplójának szabad horvát fordításában: [13. XI. 1967.] „Bio je govornik, elementaran, a kao govornik je nestao.” KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik 1958–69*. 5. kötet. s. a. r., Anđelko MALINAR, *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 218.

⁷⁶ SINKÓ Ervin, „Székfoglaló előadás”, 25–26.

⁷⁷ SINKÓ Ervin, „Székfoglaló előadás”, 28–29.

Krležához hasonló véleményt fogalmazott meg Lukács nézeteivel kapcsolatban, de neki magának is megvolt az igen korai, a Tanácsköztársaság idején megélt személyes kapcsolata a filozófiai nézeteit akkor a gyakorlatban is próbára tevő Lukáccsal, akit *Optimisták* című regényének egyik kulcsszereplőjévé tesz.

Ahogy az a székfoglaló beszéd vonatkozó idézetéből kiderül, Sinkó a tanszék egyik feladataként jelölte ki a Lukács nézeteivel kapcsolatos polemikus állásfoglalás kidolgozását. A magyarországi irodalomtörténeti gondolkodást a háttérből, ún. belső emigrációjából is irányító Lukács – hiszen, ha nem így lett volna, akkor az említett 1957-es magyar irodalomtörténet nem hivatkozott volna jelmondatként 1949-ben elhangzott, sokszor idézett tételére⁷⁸ – esztétikai tükrözés elve lényegében az univerzális művészi elvvé emelt realizmusfelfogáshoz kapcsolódik, ami pedig végső soron a művészi irányzatosság nézetét juttatja érvényre. Krleža a harmincas években éppen ebben a kérdésben került szembe az irodalmi baloldal pártvonalával. Az egyik első írása, amelyben e kérdéssel kapcsolatban nézeteit kifejti egy esszé, az 1933-ban megjelent *Előszó Krsto Hegedušić „Dráva menti motívumok” című albumához*. Ebben többek között rámutat mindenféle irányzatosság művészetellenességére, függetlenül attól, hogy az metafizikus-idealista vagy marxista-materialista indíttatású-e és az esztétikumot emeli az egyetlen mérvadó kritériumnak a művészetben:

„Míg a jobboldali esztéta-misztifikátorok azt állították, hogy a szépség „semleges” és „fennkölt”, a baloldali racionalisták azt állítják (s különösen ezernyolcszáznegyvennyolc óta kiabálják mind hangosabban), hogy a szépségnek népiesnek kell lennie, mint egy forradalmi nótának, s hogy csak akkor van létjogosultsága, ha olyan racionálisan és célszerűen hat, mint egy tüzes jakobinus tricoteuse: ha nevet a guillotine alatt, ki mer állni tárgyalótermekben és tereken, carmagdolát járva mindenütt és minden irodalmi irányban. Assisi Szent Ferenc harmadrendjei is úgy vélik, hogy csak a körmenetekben s barátsuhában lehet felismerni „az igazi szépségeket és az örök igazságokat”, a jakobinus esztétika e tekintetben pedig semmit sem különbözik a jezsuitától: itt is, ott is az a vélemény, hogy a vers, éppúgy, mint az ágyú, csak eszköz. [...] A szépség életigazság és élet-intenzitás, az igazságot megtagadni azonban nemcsak hogy nem dialektikus, hanem egyenesen ellenforradalmi dolog. A látóhatár beszűkültsége vagy a felfogás korlátoltsága nem bizonyíthat amellett, hogy az igazi szépség nem életigazság...”⁷⁹

Ugyanakkor itt idézett esszéjében Krleža több ízben is megfogalmazza az elméleti viták létjogosultságára vonatkozó alapvetően szkeptikus álláspontját, amely mindvégig

⁷⁸ LUKÁCS György, „Elnöki székfoglaló beszéd” *Irodalomtörténet*, 37. (1949), 1–28. http://real-j.mtak.hu/2823/1/IrodalomTortenet_1949.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁷⁹ KRLEŽA Miroslav, „Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához”, Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék* (Novi Sad: Forum, 1965), 566, 574.

jellemzi majd pályáját. Ennek lényege az, hogy ugyan fontosnak tartja ezeket a vitákat, sőt pályája során több alkalommal maga is nagy hatású fejtegetésbe kezdett alapvető művészetelméleti kérdésekben – s ennek egyik példája éppen a Hegedušić-albumhoz írt bevezetője –, de az elsődleges művészi cselekvést, az alkotás folyamatát végül mindig előbbre helyezte az erre csak referáló filozófiai, esztétikai fejtegetéseknél. A bennfentes kívülálló helyzete, ugyan másként, mint a magyar vonatkozású írásaiban, de a hazai viszonyok kapcsán tett megállapításai esetében is megfigyelhető írásaiban.

„...az esztétikákat mind fentről, mind lentől mind jobbról, mind balról századok óta eredménytelenül hirdetik. A Szépet „mint olyant” vagy az „önmagért való” Szépet a katedrálról hirdetni éppoly meddő dolog, mint amilyen hiábavaló dolog a felebaráti szeretetet prédikálni a templomi szószékről. Egyiket is, másikat is évszázadok óta teljesen eredménytelenül gyakorolják.”⁸⁰

Bányai János rámutatott Lukács és Krleža nézeteinek ellentmondásoktól nem mentes párhuzamaira, melyek között felsorolja kettejük más-más kiindulópontú harmincas évekbeli szembeszállását a tendenciaelméletekkel. Míg ebben a kérdésben szerinte Krleža a szépség nevében beszélt, Lukács viszont az úgynevezett „objektív valóság” aspektusából.⁸¹ Kiemeli továbbá Ady költészetének korai és mindkettejük esetében egész életre meghatározó élményét, valamint a magyar irodalmi hagyományhoz való viszonyulásukat is: a Petőfi–Ady–Bartók-kánon elsődlegességét. A Tanácsköztársasághoz való affirmatív viszonyukat is fontosnak tartja megemlíteni, ami azonban baloldaliságuknál fogva, véleményem szerint, evidenciának tekinthető. Végezetül megállapítja, hogy mindezek ellenére, közös vonásokat is mutató gondolatmenetük, irodalmi nézeteik, esztétikai szempontjaik kiindulópontjai már a harmincas években is lényegesen eltértek egymástól.

A Tanácsköztársaságban Lukács aktív szerepet vállalt helyettes közoktatásügyi népbiztosként, majd a Forradalmi Kormányzótanács népbiztosaként, végül pedig a Vörös Hadsereg politikai biztosa volt. Ő vezette az öttagú írói direktóriumot is. Politika és morál, terror és humanizmus a kor munkásmozgalmának fő elméleti-ideológiai kérdései voltak. Sinkó is *Optimisták* című regényének középpontjába állítja ezt a diemmát, amely azonban Lukács számára már a Tanácsköztársaság előtt megszűnt valódi dilemma lenni.⁸² 1918 őszén írt *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában is ezzel foglalkozik, ekkor még úgy

⁸⁰ KRLEŽA Miroslav, „Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához”, 567.

⁸¹ BÁNYAI János, „Lukács és Krleža. Egy ellentmondásos párhuzam jelzőpontjai”, *Magyar Szó*, 42. 101. sz. ápr. 13. (1985), 15. [Kilátó. A Magyar Szó szombati magazinja, 8/1985.]

⁸² Sinkó és Lukács kapcsolatáról l. KARÁCSONY András, „Egy dilemma 1918–19-ben. Lukács György és Sinkó Ervin” *Medvetánc*, 1. (1981), 41–53.

tartva, hogy az ember csak önmagát áldozhatja fel. A *Taktika és etika*⁸³ és a Tanácsköztársaság alatt írt *Jogrend és erőszak* című írásaiban igazolja az erőszak szükségességét, majd a fronton a gyakorlatban ezt maga is alkalmazza.⁸⁴ Mind Lukács, mind Sinkó nézeteiben, ugyan fáziskéséssel, de megjelenik a hit, mint olyan eszköz, amely erőszak és humanizmus feloldhatatlan ellentétére nyújt megoldást.

A fenti probléma Krležát is foglalkoztatta, de igen korán, még a világháborús években kiábrándult bármilyen erőszakos társadalmi megoldás igazolásának programjából. Az első világháborút tematizáló művei természetesen nemcsak a Monarchia hadseregének mechanizmusa, hanem bármely háborús megoldás, és általában a háborús gépezet ellen szólnak. És bár tudjuk, hogy a párt vele leszámolni szándékozó frakcióerői miatt jó oka volt távol tartania magát a második világháború partizánküzdelseitől, alapvetően éppen hinni nem tudott a végső soron a „cél szentesíti az eszközt” machiavellista elvében – szemben pl. Sinkóval –, bár haláláig vállalta az általa is a létező politikai-társadalmi berendezkedések még mindig lehető legjobbjának tartott rendszer nyílt támogatását, és ezzel kapcsolatos kétségeit sokáig csak magának fogalmazta meg. A fentebb idézett Hegedušić-esszé szövegénél maradva az eszme nevében igazolt erőszak kapcsán idézhetjük az alábbi szkeptikus megjegyzését, amelyből többek között a történetileg igazolható fejlődésszámra vonatkozó erős kételkedése is kiderül:

„Csillagközi távolság-e a szépség, vagy színekkel átitatott térség, kozmikus kék távlat, metafizikai egyenlet ismeretlenje, amit már ezer és ezer éve igyekeznek megoldani: ezt s kérdést a vadállatok és a saját jövőjét felebarátja hulláján építő vérengző ember világában eldönteni éppúgy időszerű témája volt az »athéni éjszakáknak« Platón korában, mint ma, amikor a pénz- és áruforgalom összes gazdasági fogalmai Marx értékteremtő igazságaival vannak impregnálva.”⁸⁵

Krleža életművében mindazonáltal következesen jelen vannak az általa támogatott politikai eszmerendszerrel foglalkozó propagandisztikus jellegű írásai is. Az egyik ilyen írásában *A magyarországi fehérterror ellen (Protiv bijeloga terora u Madžarskoj)* címmel a Jugoszláv Szocialista Munkáspárt (kommunista párt) tiltakozó nagygyűlésén a

⁸³ LUKÁCS György, „Taktika és etika” *Új Symposion*, 1. 1. szám. január 15. (1965).

http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=taktika-es-etika-

⁸⁴ Annak ellenére, hogy Lukács nem tagadta, sőt több alkalommal is elismerte, hogy a Tanácsköztársaság alatt maga is aktív részt vállalt a forradalmi erőszak gyakorlatában, azaz Poroszlón köze volt egy dezertőr zászlóalj nyolc katonájának hadbíróság általi lelövetésében – saját szavai szerint ő rendelte el a kivégzésüket – ennek valóságalapját van, aki a mai napig megkérdőjelezi. A történet igazságtartalmát megkérdőjelező összefoglalást l. Lengyel András, „A »tizedeltető« Lukács György. Egy politikai folklór-szüzsé történeti hátteréhez” *Forrás*, 49. 1. sz. január (2017), 75–92.

http://epa.oszk.hu/02900/02931/00205/pdf/EPA02931_forras_2017_01_075-092.pdf

⁸⁵ KRLEŽA Miroslav, „Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához” Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, Novi Sad: Forum, 1965, 568–569.

Tanácsköztársaság bukása után, 1920 januárjában elhangzott előadása szövegében nemcsak a Tanácsköztársasághoz való affirmatív viszonya figyelhető meg, melyet Bányai János a Lukács-párhuzamok között említ, hanem az agitatív hangvétel és az eszme megvalósíthatóságára irányuló optimizmus is:

„Az angol alkotmányos kiváltságoktól a proletárgyőzelmekig minden történelmi vívmányt harccal kellett megszerezni. A burzsoázia 1790-ben, majd 1830-ban és 1848-ban elkeseredett harcot vívott a hatalomért. A proletariátusnak is sok sebet kell még elszenvednie és sok csatáit el kell veszítenie, amíg a glóbusz kormánykerekét a kezébe ragadhatja. De minket a vereségek nem rettentenek el és nem tesznek kishitűekké.”⁸⁶

Többek között Sinkó *Optimisták* című regényéből is tudjuk, hogy Lukács a Tanácsköztársaság kikiáltásakor úgy ítélte meg, túl korán jött a kommunista hatalomátvétel Magyarországon. Erről hasonlóan gondolkodott Krleža is, aki a kudarc okának a Kommün társadalmi bázisának hiányát nevezte meg, valamint azt, hogy Kun Béla köré „idealisták egy csoportja” tömörült, akik hat hét alatt nem változtathatták meg ezt az állapotot, mert „az oligarchia és a szupremácia irányzata után természetesen nem lehet egy új irányvételt egyik napról a másikra milliókba beoltani.”⁸⁷ Taktikai hibának tartja, hogy ilyen körülmények között is átvették a hatalmat és ragaszkodtak a kibékíthetetlen osztályharc megalkuvásmentes álláspontjához. Itt jegyzendő meg, hogy hasonló okokat, azaz a társadalmi bázis hiányát és a realitásoktól való elszakadást látta az ebben az írásában korrumpáltnak és hazardőrnek bélyegzett Károlyi-kormány, valamint a polgári demokratikus mozgalom (a Galilei Kör és a Huszadik Század c. folyóirat köre) bukásában is, amint erről nem sokkal korábban közölt cikksorozatában értekezett.

A bukás másik okát a magyar értelmiség „turáni fikcióktól elbódult” szüklátóköri passzivitásában látja, amit „nagy történelmi bűnnek” tart. Láttuk, hogy ennek a bűnnek a kollektív vádjá Sinkó egyetemi székfoglalójában is fontos szerepet kap. Krleža azonban a szlávságellenességet is kiemeli mint ennek a kollektív bűnnek fontos összetevőjét:

„A magyarok sohasem tartották szem előtt, hogy a szlávság érdek- és kultúrszférájába tartoznak. Nem voltak tudatában annak, hogy a magyarság csupán apró kockája a népek Adriától Japánig, Triesztől Vlagyivosztokig húzódó nagy mozaikjának. Egyfajta fatális gyűlölet minden iránt, ami szláv, elvakította az egész magyar ideológiát, amely kizárólag a dzsentri érdekeire épült, úgyhogy a magyarok szem elől tévesztették, hogy a szlávok az egész

⁸⁶ KRLEŽA Miroslav, „Protiv bijeloga terora u Madžarskoj”, *Dnevnik 5. 1958–69.* Szerk. Anđelko MALINAR, (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 548–551. Az idézett magyar kiadás: KRLEŽA Miroslav, „A magyarországi fehérterror ellen. [1920].” Fordította Túri Gábor, *Híd*, 46. 7–8. sz. (1982), 936.
http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf

⁸⁷ KRLEŽA Miroslav, „A magyarországi fehérterror ellen. [1920]”, 937.

történelemben milyen fontos szerepet játszottak kulturális és politikai életükben.”⁸⁸

⁸⁸ Idézett mű, 937.

IV. AZ EMLÉKEZET TÖRTÉNETI CSOMÓPONTJAI

IV. 1. Az imaginárius Kárpát-medence és a honfoglalásmítosz

Krleža a magyarság eredetével és európai megjelenésével az 1922-ben megjelent *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója*⁸⁹ című esszéjében foglalkozott a legbehatóbban, mely a későbbi kiadásokban a *Magyar variáció*⁹⁰ címet kapta. Az esszé megközelítőleg első harmada kultúrtörténeti vázlat, mely nagyrészt a magyarság őstörténetével, eredetével, nyelvének kialakulásával és a Kárpát-medence imaginárius, mitikus képének megrajzolásával foglalkozik. Itt is érvényesül Krleža hungarikájának az a sajátossága, hogy a magyar vonatkozású jelenségek számbavételét általában interpretáció kíséri, melynek során ezek vizsgálata nem elszigetelten, hanem egy nagyobb egész részeként, kontrasztív vizsgálódás érvényesítésével történik. Eszerint a magyarság a „népek gazdag mozaikjának”⁹¹ egy darabkája, tanulmányozása ezért csak más népekkel való kölcsönhatását figyelembe véve lehetséges. Ezek között a népek között a legfontosabb a szlávság, azaz a „széles szláv zóna”,⁹² mely a szövegben bőségesen és a mintegy egymás variánsaiként szereplő etnonimek között (avarok, kazárok, hunok, gepidák, palócok, jászok, kunok) az esszé keletkezésének idején is élő, az esszéíró identitását is meghatározó realitás maradt. E szintetizáló vizsgálati módszerből⁹³ fakadóan az esszé etnikumszemlélete dinamikus: a folytonos változást tartja szem előtt, miközben a népekről folytatott diskurzusok kapcsán a történetiség figyelembe vételének fontosságára mutat rá. Mind a magyarság, mind a szlávság népvándorlás kori történetében a szakadatlan alakulást tartja meghatározónak. Ezt emeli ki Vámbéry Ármin elméletéből is, részletesen ismertetve a magyarság csuvas, majd avar etnikummal történő egybeolvadásának tézisé. A Vámbéry elméletével szemben álló közkeletű elképzelésekre utaló definíció, az „államalapító irodalmi mese/történet”,⁹⁴ már megfogalmazásában utal a mítosz jelenlétére.

Az esszé műltszemléletét a mítosszal összekapcsoló nézetei közül kettő különösen figyelmet érdemel. Az egyik a mítoszban olyan történetet, „mesét” lát, amely a múlt

⁸⁹ KRLEŽA Miroslav, „Petefi i Adi, dva barjaka madžarske knjige” [cirill betűs], *Nova Evropa*, 4. 11. sz. (1922), 341–354.

⁹⁰ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, Uő, *Eppur si muove*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca I/5), 1938.

⁹¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, Uő, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 73.

⁹² KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

⁹³ LÖKÖS István, *A Kaptoltól a Ludovikáig* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997), 125.

⁹⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

összefüggésében nem valós eseményeket, tényeket, hanem valamely kitalációt beszél el. A másik a kulturális emlékezet mechanizmusába a mítosz sematikus, ismétlődő jellegét látja bele: a múlt eseményeit olyan történeteknek látja, amelyek korántsem tekinthetők egyedieknek. Az előbbi nézet áll a magyarok letelepedésére utaló „államalapító irodalmi mese” meghatározás háttérében is.

Az „államalapító irodalmi mese” hármas szókapcsolatának mindegyik tagja egyformán figyelmet érdemel az esszé műltszemlélete szempontjából. Az „államalapító” kifejezés a történelmi tényre vonatkozik, az „irodalmi” jelző pedig ennek lehetséges leképezését („történelem”, „történelmi”) írja felül. A „mese” kifejezés a mítoszra utal. Ezek szerint a vizsgált szókapcsolat, megfosztva konkrét tartalmától, a fenti leképezés végrehajtása után a következőképpen is hangozhatna: „történelmi, irodalmi mese” vagy „a történelem irodalmi meséje”. Az „irodalmi” jelző tehát a fikcióra utal, míg az „államalapító” valamely dokumentálható tényre. Ez a dokumentálható tény azonban a fikció és a mítosz közbelépésével oly módon veszti el eredeti tartalmát, hogy az megközelíthetlenné válik. Másként fogalmazva: a fikció és a mítosz elfedi a történelmiényt.

Krleža e jelenséget nem tartja általánosnak, leleplezési szándéka csak konkrét esetekre vonatkozik. Belül marad tehát a műltről való gondolkodás azon horizontján, amely nincs tisztában önnön relativitásával. Ám e horizont határait kijelölő nézőpontból folytonosan kifelé tekint, amikor a múlt jelenségeinek megvilágítása kapcsán a többféle rekonstrukció lehetőségére hívja fel a figyelmet:

„Az emberiség történelmének az a korszaka, amelyet a népvándorlás korának hívnak, ezer évvel későbbi nézőpontunkból annyira ködösnek és zavarosnak hat, hogy bármely feltevést megenged és a legszembetűnőbb ellentmondásokat is kiegyenlíti.”⁹⁵

Az esszé műltszemléletét meghatározó másik nézet a mítosz folytonos önreprodukálására, ismétlődő jellegére hívja fel a figyelmet. Ennek megfelelően a magyarságnak azok a saját múltjára vonatkozó narrációi, melyeket az esszé érint vagy tárgyal, nem elszigetelt jelenségként tűnnek fel, hanem a térség más etnikumainak velük identikus mítoszai mellett. A más népek kárpát-medencei betelepülésére vonatkozó különböző narrációkat nem pusztán a magyar, de a szláv nemzeti mítosz felülírásával is megkísérli érvényteleníteni, amint az a következő megállapításból is kiderül:

„A barbár szláv elem, melynek vérébe itt, a Római Birodalom peremvidékén különböző nevek alatt egymástól elkülönülő, már kihalt vagy éppen haldokló

⁹⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 74.

balkáni népek vére is keveredett, ez a szláv üledék kezdettől fogva éhes farkasként tespedt és rejtőzködött lopakodva itt, a római császári pannon várak körül, amelyekre még a Civis Romanus zászlai voltak kitűzve.”⁹⁶

A demitologizáló szándékot kísérő remitologizáló megjegyzés, a közelebbiről nem meghatározott és ezért a múlt egy adott szakaszához nem köthető „kezdettől fogva” határozói szókapcsolat nem pusztán az elsődlegesség elvére, az őslakos privilegizált státuszára tart igényt, hanem megfogalmazásmódjában az abszolút kezdetre, a világ teremtésére emlékeztet.

Az esszében, annak fentebb vázolt, a részt az egészben vizsgáló módszere mellett egy sajátosan kettős, a mítosz által meghatározott szemléletmód érvényesül. A Zoran Kravar észrevételezte „impresszionisztikus stílusú és kissé romantikus evokációjú”⁹⁷ esszé már felütésében a „sekélyes és hazug legendabeli mitológiai séma”⁹⁸ leleplezésére törekszik, teszi ezt azonban a mítosz retorikájának segítségével. Azaz, a deklaráltan demitologizáló szándékot remitologizáló gesztusok kísérik.

A művészi beszéd, gyakran pedig éppen a mítosz szövegszervező elveire épülő retorikai szerkezetek minduntalan félbeszakítják a tudományos magyarázat módszereit. E módszerek közé tartozik egyfelől a tudományos hivatkozás (Vámbéry Ármin orientalista elméletére, melyet az esszé korábbi szövegváltozatában egy Jászi Oszkár-ra való hivatkozás is kiegészít), másfelől pedig a tévképzetek leleplezése is.

„Ha nálunk a magyar probléma akár szóban, akár írásban felmerül, általában azt a sekélyes és hazug legendás mitológiai sémát említik, amely Attiláról és Bajánról, Árpádról és Dzsingisz kánról, Timúrról és Szulejmánról szól, akik ezer évvel ezelőtt a Volga menti mongolokat, hunokat, tatárokat és avarokat Európára küldték; ezeknek az expedícióknak a sorában a magyarok is így vetődtek volna el a Dunához, legyőzve Szvatoplukot, lerombolva a létező szláv szervezeteket, Szent István alatt megalapítva a magyar királyság országát, amely, íme, folyamatosan él immár teljes ezer esztendeje, egy egész millennium óta.”⁹⁹

A tévképzetek mögött rejlő indítékok feltárásának lehetséges útját Krleža a szociológiai, történelmi háttér megvilágításában látja, azaz tulajdonképpen arra figyelmeztet, hogy nincs objektív módon dokumentálható múlt, és a historiográfia, valamint az annak „eredményeire” való hivatkozások valójában a múltra vonatkozó narratívák. Ennek a kritikus hangú észrevételnek csak az a szépséghibája, hogy a múltkonstruálás tényét

⁹⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73, 74.

⁹⁷ KRAVAR Zoran: „»Madžarska varijacija«”, *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk., Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 3. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=566> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁹⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

⁹⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

hárítóan, másokra vonatkozóan tartja érvényesnek, miközben annak módszereit a tárgyalt esszéjéhez hasonlóan más munkáiban maga is alkalmazza:

Alaposan el kellene mélyedni a Deák-féle kiegyezés korszakának tanulmányozásában ahhoz, hogy magyarázatot nyerjen minden, az ‘államalapító’ magyarok honfoglalásáról szóló hazug mitológiai tervezettel kapcsolatos összetevő és érdek, akik eszerint már ezer évvel ezelőtt megtartották alkotmányozó nemzetgyűlésüket és megvetették a magyar gróf és dzsentrí álmagyar fekete-sárga Szent István-i diktatúra alapjait.”¹⁰⁰

A kiegyezés korszakának kiemelése annak a szerepnek a fontosságára mutat rá, amelyet a múlt leképezésében a kommunikatív emlékezet nemzedéki horizontja tölt be.¹⁰¹ A népvándorlás kora homályba vesző eseményeinek Krleža fölvetette problémája pedig a „sodródó hasadék” elméletével, a „sötét korszak”¹⁰² jelenségével állíthatók párba:

„Milyen csapások és ösztönök vágtak végig akkotájt e vad elem felszínén, hogy az ide-oda ringó hullámvázba kezdett a katlanban, és túlcsondult a Kárpátokon hol észak felé, hol pedig délre, ki volna ma annak a megmondhatója?”¹⁰³

A tudományos magyarázat módszereit félbeszakító fikciós beszédmód megvalósulási lehetőségei többek között azok a szintaktikai konstrukciók, melyek a mese vagy a hangsúlyosan átesztétizált próza szerkezeteire emlékeztetnek. Az esszé első mondata szöveggközi kapcsolatba lép a népmese azon jellegzetes kezdőformulájával, amely a helyszín meghatározásában szinte egy imaginárius teret teremt. A magyar népmesékben ezt a kezdést általában a „Egyszer volt, hol nem volt, még az Óperenciás-tengeren is túl, az Üveghegyen innen...” szerkezet példázza. A Krleža-esszé első mondata ugyan valós toponímiákra utal, ám ezek túlságosan is széles térségre vonatkoznak, s ezáltal önmaguk egységben történő láthatása ellen hatnak:

„A Kínai-tenger és a Himalája között az Adriáig és a Velebit hegységig lenyúló hatalmas területen sarjadt népek gazdag mozaikjában a magyar nép a kárpát kráterben rekedt meg, abban a széles szláv zónában, amely úgy áradt szét, mint a víz Európa falai előtt, mint a Sáros-tó, a Balaton, egy rég letűnt tenger párlataként.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 173.

¹⁰¹ ASSMANN Jan, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest : Atlantisz, 2013), 51.

¹⁰² ASSMANN Jan, *A kulturális emlékezet*, 49–50.

¹⁰³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 74.

¹⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

A magyar népmesék imént említett jellegzetes kezdőformulája az eurázsiai mítoszok ösvíz- és világhegyképzete közti összefüggéseket mutatja.¹⁰⁵ Ezekben a mítoszokban az ösvíz képzetéhez tapadt a világteremtés témája. Krleža idézett szövegrészletében is megjelenik a hegy és a víz képzete a helymeghatározásban, egyfelől a Kínai-tenger és a Himalája, másfelől pedig az Adria és a Velebit hegység. A fenti földrajzi nevek a két kontinens, Ázsia és Európa megidézésével a magyarság és a szlávság határhelyzetére, kettős, keleti és nyugati kötődésére is utalhatnak. A magyarokról, ázsiai származásukkal összefüggésben mind a román, mind a szlovák és a horvát közgondolkodásban elterjedt egy faji előítéletes sztereotípiát, mely szerint kulturálisan alacsonyabbrendűek.¹⁰⁶ Amikor Krleža szakít az Ázsiát és Európát mereven elválasztó szemlélettel, akárcsak a magyarság és szlávság őstörténetében a különbségeket felnagyító elgondolásokkal, akkor egyben ezt a sztereotípiát is érvényteleníti. Az idézett mondat további jelképesen is értelmezhető helyvonatkozású mítoszkomponenseket tartalmaz.

Az „Európa falai előtt víztükörként elterülő szlávság” képe a közép-európai népek identitásának egy lényeges összetevőjét, az idővel szállóigévé vált *antemurale christianitatis* eszméjét aktualizálja. Míg azonban a védőbástya heroikus tartalmú perszifikációja nem ütközik különösebb akadályokba, a középkori várakat, erődítményeket körülvevő és védelmi célokat szolgáló vizesárokmal kapcsolatban ez kevésbé elképzelhető. A tenger, a romantika különösen kedvelt toposza, mely, mint Petőfinél, jelképezheti a forradalmi indulatú kollektívumot is, már inkább megfelelne e célnak, mint a víz, az alaktalan princípium. Az idézett szövegrészletben azonban elsőként a víz szerepel, és csupán utána, hasonlatként a tenger, amely ráadásul nem is igazi tenger, csak annak mocsaras lecsapódása.

A tenger képe másfelől aktualizálja a pánszlávizmus eszméinek térhódítása idején különösen közkedveltté vált „szláv tenger” sztereotípiáját, mely a horvát önkép részévé is vált az illírizmus korában. Ljudevit Gaj is erre a sztereotípiára épített egy a pozsonyi országgyűlésen a magyar politikusokhoz intézett 1840-es beszédében, amelyben kijelentette, hogy a magyarság csak kicsiny úszó sziget a szláv óceánban.¹⁰⁷ Gaj ebben a beszédében már a szláv óceán felkavart hullámairól beszél, Krleža szláv tenger szimbólumában azonban csak a passzivitás, mozdulatlanság és öntudatlanság deheroikus komponensei aktivizálódnak:

¹⁰⁵ VÁMOS Ferenc: *Kozmosz a magyar mesében*. I. kötet: *A térelképzelés*, Budapest: Első Kecskeméti Hírlapkiadó 1943, 38.

¹⁰⁶ SOKCSEVITS Dénes: *A horvátok magyarságképe a dualizmus korában*. PhD értekezés, kézirat, 1999, 132.

¹⁰⁷ Idézi SOKCSEVITS Dénes, *A horvátok magyarságképe a dualizmus korában*. PhD értekezés, kézirat, 1999, 33.

„A Kárpát-katlanban akkor egy erőteljes szláv őselem poshadt primitív szervezeteinek telített és mozdulatlan masszivitásában.”¹⁰⁸

A gondolat a későbbiekben is visszatér, akkor azonban már olyan felhanggal, amely a pánszláv mítoszra célzó utalásként ironikusan is értelmezhető. A mondatot lezáró hasonlat az eredeti szövegváltozatban még nem volt meg, ami arra enged következtetni, hogy annak szerepe, kiegészítésről lévén szó, hangsúlyos:

„... mindezek az expedíciók, nekibuzdulások és fellendülések, eleven és sebes barázdákat szántottak a mélyben csöndesen, békésen, passzívan, az olyan népelemek módjára nyugvó szlávságba, amelyek tudatában vannak saját évszázados túlerejüknek és történelmi küldetésüknek.”¹⁰⁹

Az esszé későbbi szövegváltozatának apró kiigazításai is arra utalnak, hogy Krleža a szlávság passzivitásában elsősorban a deheroikus mozzanatot emelte ki. Az esszé alábbiakban soron következő mondata esetében például az eredeti szövegváltozatban még a „feküdt” ige (ležalo) szerepelt a barbár szlávság passzivitásának érzékeltetésére, a későbbiek során ennek helyére a „horkolt” ige (hrkalo) került.

A Kárpát-medence szláv eredetű helyneveire történő utalás magyarság és szlávság letelepedés utáni történelmének tárgyalása során az együttes szempont szükségességére hívja fel a figyelmet, a naiv, 19. századi történetírói szemlélet Krleža által többször is megfogalmazott kritikájának szellemében:

„Ez a barbár szlávság horkolt a Csendes-óceántól és a Tibeti-fennsíktól egészen Pannóniáig terjedő térségben, arról pedig, hogy a Kárpát-krátert is elárasztotta, ékesen beszél a Dunántúl földrajzi szélességén és hosszúságán minden pataknev, a vizek és hegyek elnevezései, még az olyan területeken is, amelyeken ma valóban a lakosság kilencven százaléka magyarul beszél.”¹¹⁰

A fenti mondat a magyar mitikus szemléletű történetírás kritikájának is tekinthető, amiért az szándékosan figyelmen kívül hagyja azokat a tényeket, amelyek saját koncepciójának ellentmondanak. A historiográfia kritikája a szöveg egy későbbi pontján már a másik oldalra, a magyarság történelmét kívülről írók látásmódjára vonatkozik, a megfogalmazás azonban ezúttal nem olyan burkolt, mint az imént idézett esetben:

„Arról az időről tehát, amikor a Kárpát-kráteren keresztül keleti kereskedők és kalózok erős fegyveres karavánjai vonultak át, Róma és Bizánc fanatikusai pedig tűzzel-vassal mindkét kereszt császárságának határait igyekeztek egyre kijebbn tolni, cigányok, arabok, perzsák, zsidók utaztak és törtek utat maguknak a vidéken akár a keselyűk, arról az időről, amikor a görög és az örmény települések

¹⁰⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 74.

¹⁰⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 75.

¹¹⁰ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 74.

még olyan erők voltak, hogy nyomaik a mai napig föllelhetők, arról az időről tehát valóban képtelenség azt állítani, hogy a magyarok hódítókként bukkantak föl és hogy mindenre rányomták nemzeti bélyegüket, mindent beolvasztottak nemzeti államszervezetükbe, mindent valamely képzeletbeli magyar kaptafára szabtak és alakítottak.”¹¹¹

Az esszé szláv eredetű helynevei között említhető a „mocsaras szlávtság” kapcsán fentebb már idézett toponímia is, a Balaton szláv nevének említése, szláv etimológiájának kiemelése (Blatno jezero), mely felfogható a magyar nemzeti mítosz egy topográfiai összetevőjének – a mitikus vízrajz egyik elemének –, azaz a „magyar tenger” mitológemájának ironikus töltetű el- (vissza)sajátításaként: „...mint a Sáros-tó, a Balaton, egy rég letűnt tenger párlataként”.¹¹² A Balatont elsőként az a Pálóczi Horváth Ádám nevezte magyar tengernek, akire az esszé egy későbbi pontján Krleža feltehetően hivatkozik:

„Száz évvel a horvát bán után érkezik Horváth és Dugonics és Kazinczy, az új, ma beszélt és írott magyar nyelv létrehozója.”¹¹³

Az esetleges visszasajátítás szándékára következtethetünk a mocsár kép megjelenése kapcsán is, hiszen a Kárpát-medencével és egyéb, attól északabbra található térségekkel összefüggésben a mocsár, a sár irodalmi képe gyakran Balkán-szimbólumként jelentkezik, azaz lényegében azzal az imaginárius Balkán-képzettel tart rokonságot, amely a félsziget északi határait igen tágan értelmezi. A Balkán és a Kárpát-medence összeolvasztására utal az esszé következő mondata is:

„Hogyan is nézhetett ki a Kárpát-kráter akkoriban, amikor e földrész sötét és ismeretlen méhéből nagy ázsiai néptömegek mozdultak hömpölyögve a nyugati, európai félszigetre, melynek nyelveit melegvízű, illatos tengerek nyaldossák?”¹¹⁴

Az átesztétizálás jelensége idővel hangsúlyosabbá vált Krleža esszéírói munkásságban, melyben a harmincas évek elejére előtérbe kerültek a hasonlatot kedvelő szerkezetek, amint ez nyomon követhető a vizsgált esszé szövegváltozataiban is, hiszen például az eredeti, Nova Evropa-beli variánshoz képest a későbbi változatban a fent idézett mondat utolsó hasonlata szintén új. Az esszé egyéb szöveghelyei is, általában az egyes bekezdések zárómondatai a későbbi szövegváltozatban többször hasonlattal, gyakran a hasonlatsor egy újabb tagjával egészülnek ki.

¹¹¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 75–76.

¹¹² KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 73.

¹¹³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 78.

¹¹⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 74.

Az átesztétizált, és motivikus szinten a mítosszal kapcsolatot tartó megoldások közé tartozik az a metafora, mely az esszében következetesen jelzi a magyarság megtelepedésének helyszínét, és amely a tudományos, mértéktartóan semleges földrajzi név helyett áll. A „Kápat-medence” toponímiája helyett a Kárpát-kráter (karpatski krater) kép szerepel, melynek alliteráló alakzata az ismétlés által a szöveg során többször is újraéled. A metafora erejét csak fokozza, hogy a „kráter” kifejezés előfordulhat földrajzi név részeként, geológiai értelemben Kárpát-kráterről beszélni azonban tudománytalan megállapításként értékelhető. Az esszé bevezető részében a „kráter” helyett időnként a „katlan” kifejezés szerepel, melynek ugyan egyik jelentése a „tűzhányó krátere”, ám ennél gyakrabban használatos „magas, meredek hegyekkel körülvett kerekded, mély terület”¹¹⁵ értelemben. A „völgykatlan” jelentésű „katlan” a földrajzi nevek időközben elfogadott kifejezésévé vált, metaforikus eredete azonban még nem fakult el teljesen. Metaforaként való olvasatába belejátszik a „kráter” új metaforával való összeolvasása is. A „katlan” kép egyúttal Krleža egy igen fontos mitikus motívuma, hiszen prózájának az elmúlt évtizedek során formálódó kanonikus rendjén belül tartósan az első helyet elfoglaló *Filip Latinovicz hazatérése* című regénye egyik kulcsjelenetében is központi szerepet tölt be. Mladen Engelsfeld hívja föl rá a figyelmet, hogy a regényben a Filip álmáról szóló jelenetben felbukkanó tűz és üst, katlan szimbólumok nem feltétlenül destruktív, dezintegratív jellegűek, hanem éppen ellenkezőleg: az integráció és restauráció jelképei is egyben. Ősi kínai mítoszokban az üst egyaránt szerepel individuális és kollektív szimbólumként. Hogy ez a kollektív jelleg nem kizárólag az emberiség egészére, hanem egy etnikumra, vagy etnikumok csoportjára is vonatkozhat, azt a regény említett jelenetében a nemzeti topográfia erőteljes szerepe igazolja, mely egy szélesebb értelemben felfogott, közép-európai, pannon egységre utal.¹¹⁶

A regény és az esszé említett motívumát a horvát eredetiben csak egy augmentatív képző különbözteti meg egymástól: kotao, kotlina. Az augmentatív alak a szó szemantikája által is igazolható kollektív jelöltre utal. A „kráter”, valamint a „katlan”, „üst” szavak jelentéstartalmai a tűz képzetére vezethetők vissza, olyan természeti jelenségekre vagy használati tárgyra vonatkoznak, melyek esetében a tűz, a magas hőmérséklet hatására különböző összetevők olvadnak, vegyülnek össze. Az üst mint használati tárgy főzésre szolgál és mind pozitív, mind negatív tartalmat jelképezhet. A középkori kereszténység művészi ábrázolásaiban egyaránt eszközül szolgált az emberek evilági (mártírszentek) és

¹¹⁵ *A magyar nyelv értelmező szótára III* (Budapest: Akadémiai, 1965), 781.

¹¹⁶ ENGELS FELD Mladen, „Antropološka simbolika u Krležinu opusu”, *15 dana*, 34, 3. (1990), 18.

túlvilági (a pokol üstje) megkínzásához, valamint megkereszteléséhez is.¹¹⁷ A tisztító tűz képzetén keresztül a megtisztulás során történő újjászületés képzetét is bevonzza. Az üst, katlan ugyanakkor a tűzhely része, amely pedig a közösség, általában a nagyobb emberi közösséget alkotó családok szent helye. A tűzhely mindig a középpontra utal¹¹⁸ – az esszében ennek a jelképi tartalomnak a Kárpát-medence – mint Európa közepe, Közép-Európa része – szimbólumaként jelentkező katlan felel meg:

„Itt hús és vér, fajta és nép, erő és ösztön egybeolvadásának markáns folyamata zajlott le, beteg hevülés, és a Kárpát-kráterben úgy forrtak a különböző fajták, mint egy irdatlan katlanban, a magas hőmérséklet pedig minduntalan megújult és tovább terjedt a sűrűdéstől és a tűztől, amelyben minden olvadásnak indult, akár az öntödében, hogy a forró vérből, magból és húsból egy új vegyület álljon össze és új szervezetek izzanak föl.”¹¹⁹

A szimbolikus, nem pedig földrajzi értelemben felfogott Kárpát-medence kráter és katlan utáni harmadik szimbóluma a káosz képe. Hogy e három szimbólum egymás szinonimájaként fogható fel, melyek jelentéstartalmai kölcsönösen kiegészítik egymást, arra az azonos jelzős szerkezetben való előfordulásuk is utal: Kárpát-kráter (karpatski krater), Kárpát-katlan (karpatska kotlina) és kárpát káosz (karpatski kaos). A káosz Krleža egyik leggyakoribb motívuma, műveiben igen gyakran, mint jelen esetben is, a tágan értelmezett nemzeti mítosz recepciójával kapcsolatban jelentkezik. A káosz az új születése előtti állapot szimbólumaként is a kráter és katlan konnotációs köréhez kapcsolódik. A katlan és kráter szavak konnotációjának része az új minőség megszületése, mely a forrás, hevülés során következik be. Ez az új minőség az esszé szimbolikájában a Kárpát-medence népeinek közösségére vonatkozik, melyben a magyarság pusztán egyike a számtalan etnikumnak.

IV. 2. A közös történelem emblematikus szereplői

IV. 2. 1. Szent István, az államszimbólum

Krleža történelmi témáinak sorában fontos szerepet tölt be Közép-Európa és a Balkán pannon-mediterrán térségének kora középkori története. A horvát történelemre vonatkozó megállapításai természetesen nem ítéltetők meg a történettudományos diskurzus formai és tartalmi elvárásai szerint. Ezek a megállapítások a művészi szabadság elvét követő gazdag

¹¹⁷ *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk., PÁL József – ÚJVÁRI Edit (Budapest: Balassi, 1997), 480.

¹¹⁸ „Tűzhely”, *Jelképtár*, HOPPÁL Mihály et al (Budapest: Helikon, 1997), 229.

¹¹⁹ KRLEŽA Miroslav, „*Madžarska varijacija*”, 75.

esszéírói munkásságához tartozó írásaiban fordulnak elő a leggyakrabban. Történeti témáinak többsége gyakran nemzeti vonatkozású, melyek ily módon ideológiailag meghatározottak. Krleža ideológiai irányultságának középpontjában Vladimir Biti szerint „a nemzeti alávetettség áldozati mítosza állt, amely évszázadokon keresztül a horvát történelem legfőbb jellegzetessége volt, [...] és amely az aránytalanul nagyobb erők örvényének kitett alávetett és rabságban tartott kis népek sorsára vonatkozott.”¹²⁰ E horvát áldozati mítoszban való magyar szerepvállalás egyike volt visszatérő témáinak.

Szent István király Krleža műveiben csak a legritkább esetben jelenik meg önmagában, nevét leggyakrabban a fentebb már idézett módon. mindig valami későbbi korszak, ill. esemény – a kiegyezés, a magyar millenniumi évforduló, a horvát honvédség – témája kapcsán említi. Ehhez képest jelent különbséget, hogy szintén a korábban tárgyalt esszéjében mégis előfordul egy plasztikusan és erős demitologizáló szándékal megrajzolt kép az első magyar uralkodóról, akinek uralkodása még nem volt közvetlenül meghatározó a horvátság történelmére nézve, hiszen a horvátságot meghódító szerep nem az ő, hanem a bő száz évvel később uralkodó Könyves Kálmán nevéhez kötődik:

„Hogy ez az egész kohézió az idő tájt mennyire nem hordott magán, mert nem is hordhatott, semmilyen specifikusan magyar jegyet – az éppen az úgynevezett Szent István-i időkből tűnik ki világosan. A tipikus avar aposztata Szent István, lerombolta a tatár bálványokat, hagyományokat és szentségeket. És mint római császári pannon misszionárius tűzzel-vassal irtotta az avarságot, mindenhol a koloniális, külszázági elemet mozdítva elő, rájuk támaszkodott a tatármagyarok ellenében minden hódító és államalapító rég bevált országépítő receptje szerint.”¹²¹

A demitologizációs lépés Szent István elidegenítése a magyarságtól, a „másik” emblematis (mert első és mert szent) uralkodójának mintegy leleplezésével arra hivatkozva, hogy magyarság még nem is létezett Szent István idején. A felvázolt szándékos anakronizmusokkal, a különböző népnevek kaotikus említésével a szöveg szerzője szándékai szerint kelt mitikus, mesészerű hatást. Szent István ezek szerint avar volt, aki a tatársággal behelyettesített magyarságot, a tatármagyarságot tűzzel-vassal irtotta, de nem tett mást az avarokkal sem. Egyszemélyben volt a római császár misszionáriusa és követe, aki küldetést teljesített, ill. végrehajtotta a császár gyarmatosító politikáját. Azaz több „váddal” is illeti az uralkodót, egyfelől kétségbe vonja származását, s ezzel mintegy az egész Árpád-házi uralkodócsalád legitimitását, másfelől az idegen hódítót kiszolgáló áruló bélyegét is

¹²⁰ BITI Vladimir, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017), 13. https://hrak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

¹²¹ KRLEŽA Miroslav, „*Mađarska varijacija*”, 76.

rásüti, mert avaroként a tatármagyarokhoz hasonlóan az avarokat is irtotta. Mindeközben nem lehet nem észrevenni, hogy az író szimpátiája az üldözött nép oldalán van, azaz osztályszempontokat érvényesít, melyre ideológiai irányultsága a magyarázat. Hasonló nézőpont érvényesül Krleža más, jóval későbbi esszéiben is, ami azt mutatja, hogy ez műltszemléletének egyik állandó meghatározója. Miroslav Horch figyelmeztet rá, hogy a nemzeti mozgalmak sorsát befolyásoló érdekellentétek nem redukálhatók az osztályellentétre, mert az osztályviszonyok csak egyik összetevői voltak a nemzeti mozgalmakat meghatározó társadalmi kapcsolatok széles spektrumának.¹²² Krleža természetesen nem említ nemzeti törekvéseket, sőt, ahogy láttuk, esszéjének elején kijelenti, a népvándorlás kora annyira ismeretlen és ködös, hogy bármilyen hipotézist megenged.¹²³ Ennek ellenére mégis a nemzeti közösség nyelvén beszél, annak szempontjait érvényesíti érvrendszerében.

Szent István alakja a továbbiakban, ebben az esszéjében és egész pályáján is a Birodalom szimbólumaként jelenik meg, annak rekvizitumai, elsősorban a Szent Korona vagy az országcímer – Krležánál mindig ironikus – említésével:

„Abban az időben, amikor Tiszának a „Rend és Munka”, „Paragrafus és Törvény” jegyében zajló rendszere szilárd volt, mint a gránit, amikor az a két angyal, amely a címer fölött Szent István koronáját tartja, kétségbevonhatatlan egyensúlyban lebegett, és a Dráván túl csak kevés ember törte a fejét azon, hogyan is lesz majd akkor, amikor ez a két angyal lehull, és amikor ez az ezeréves Szent Korona összetörik...”¹²⁴

Krleža általában nem foglalkozik a középkortól Horvátországban is elterjedt Szent István-kultusszal, a kultusz népi vonatkozásaival, ill. amikor ezt mégis megteszi, pl. a *Szent István napi búcsú (Kraljevo)* című színművében, akkor e kultusz kiüresedtségére, tartalom nélkülségére, végső soron az emlékezet kontextusában a felejtés tényére helyezi a hangsúlyt. Szent István horvátországi tiszteletéről csupán mint művelődéstörténeti tényről ír, megint csak ironikus felhanggal a *Petrica Kerempuh balladáit* fordító Csuka Zoltánnak címzett egyik levelében:

„... a magyarok és a horvátok számára előírt egyik római katolikus normaünnep volt Szent István magyar király augusztus 20-i ünnepnapja, melyet azonban csak azokban a boldog királyságokban ünnepeltek meg, amelyek Szent István koronájának fényében tengődtek. Ily módon például Szent István, a zágrábi katedrális védőszentjének napja normaünnep volt Zágrábban, de már a 15 km-re

¹²² HROCH Miroslav, „A nemzeti mozgalmaktól a nemzet teljes kifejlődéséig...”, 13.

¹²³ KRLEŽA Miroslav, „*Madžarska varijacija*”, 74.

¹²⁴ KRLEŽA Miroslav, „*Madžarska varijacija*”, 88.

nyugatra, osztrák területen, Szlovéniában fekvő Breganában ez a nap nem számított ünnepnapnak.”¹²⁵

A jugoszláv kérdés az I. világháborúban 1914–1918 című 1960-as esszéjében a nemzeti ébredés időszakáról értekezve és azt leszűkítve, a nacionalizmus kispolgári, konzervatív törekvéseire hívja föl a figyelmet, és a hivatkozott szimbólumok mindegyikét mint akkor konstruáltakat, a semmiből teremteteket említi:

„Naiv népi képek születnek a nemzeti szabad királyi városokról, a birodalmakról, a régmúlt dicsőségéről, a nemzeti ideológia mítoszáról: Szent Václav és Szent István koronájáról, a cseh, lengyel, szerb, horvát és magyar királyokról, a pánturanizmusról, IV. István Uroš, a „hatalmas” Makedón Császárságáról, I. Lázár cár Szent Vid napi áldozatáról, a rigómezei misztériumról, az egyesült Itáliáról, a Rajnától a Dunáig és a Kárpátokig elterülő Pángermán Császárságról, Illíriáról, Nagyhorvátországról, Szláviáról, Jugoszláviáról, Minden Szlávok Szlávságáról, a Szláv Császárságról, Bolgárszláviáról és így tovább...”¹²⁶

Ugyanakkor rámutat a térség népeinek párhuzamos nemzeti törekvéseire, amelyek egymás kioltására törekednek, annak ellenére, hogy lényegüket tekintve rendkívül hasonlítanak egymásra. A háború előtti korszak magyar politikájában kulcskérdésnek számító választójog harcaival 1918 nyarán és őszén írt magyar vonatkozású cikksorozatában külön is foglalkozott.¹²⁷ Erre figyelmeztet a „Feljegyzés ezerkilencszáztizennyolcból” című naplójegyzetében is:

„Látens veszélyt jelentettek és jelentenek a magyar népre, azaz a magyar királyok népére: a cseh és a horvát királyok, a szlovák lelkipásztorok, rutén agitátorok, román sovének és a délszláv romantikusok. Ha teljes szavazati jogot adnak ennek a destruktív bandának, az a magyar szupremáció öngyilkosságával volna egyenlő. Ha Szent István koronázó palástja, „reakció”, akkor ez a „reakció” a magyar nemesség fennmaradásának *sine qua non*ja.”¹²⁸

A Florijan Kranjčec halála (Smrt Florijana Kranjčeca) című elbeszélésében a horvát honvédség témája kapcsán a magyar heraldikai jegy említésekor, a Szent István-i országcímer összefüggésében jelenik meg a király neve, ahol a »lepecsétel«, esetleg »megpecsétel« szó helyett a pejoratív konnotációjú, a megszegyenítés gesztusához köthető »megbélyegez« kifejezést használja:

¹²⁵ Krleža Miroslav, „Levele Csuka Zoltánnak. 1958. [X. 10.]. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/368; ROMK, 108,

¹²⁶ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.” Uő, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 252.

¹²⁷ KRLEŽA Miroslav, „Borba za mađarsku izbornu reformu. (1918)” Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*. Szerk.: FRANGEŠ, Ivo. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 211–221.

¹²⁸ KRLEŽA Miroslav, „Feljegyzés ezerkilencszáztizennyolcból” Uő, *Versek. Emlékiratok*. Ford. Ács Károly és Csuka Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 534.

„A Háromegegy Királysággal, Horvátországgal, Dalmáciával és Szlavóniával kötött magyar Kiegyezés szellemében valóban bajos volt eldönteni, mi legyen a Száva és Dráva közötti honvéd csapatokkal. [...] Míg végül hosszú gondolkodás után a bécsi koponyákban megszületett a zseniális gondolat, és a »Rend, Munka és Törvény« rendelkezéseinek és paragrafusainak értelmében a Horvát Királyság területén magyar honvéd zászlóaljakat alapítottak, s ezeket itt a Száva és a Dráva között elnevezték horvát–szlavón magyar honvéd zászlóaljaknak, a hivatalos nyelvük pedig horvát volt, ahogyan a zászlajuk is, melyet Szent István magyar címerével bélyegeztek meg. A nép ezeket a honvéd madárijesztőket az egész országban kinevette, és senki sem hitte közülünk, hogy ezek a »paradicsomképűek«-nek csúfolt vörös majmok még sokáig fognak dobolni az országban.”¹²⁹

Hasonlóképpen Szent Istvánra hivatkozik az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos pénzneme, a korona kapcsán a *Harminc év előtt (1917–1947)* című, 1947-ben megjelent történeti-fenomenológiai esszéjében, melyet tíz évvel később a *Régmúlt napok* című első világháborús naplójegyzeteibe illesztett bele. A profán gazdasági-pénzügyi kontextus, a szent király „beárazásával” természetesen ezúttal is a deszakralizáció célját szolgálja:

„Abban az időben, harminc esztendővel ezelőtt »István király koronájának fényében« éltünk. Ezt a »Fényt« a zürichi tőzsdén (fénylő Szent István-i) koronánként tizenhét svájci centime-mal jegyezték. Pénzintézeteinknek, melyek a Szent István-i korona természetfölötti fényében segédkeztek a szertartásban, megvolt a maguk idealista, neokanti bölcséletük, saját legitimista nézetük a világegyetemről és a világegyetem berendezéséről, a saját dualista és trialista erkölcsopolitkai meggyőződésük, egyszóval: saját egész kis unionista kozmogóniájuk, amely a magyar királyi korona mérlegének úgynevezett szolid alapjain épült.”¹³⁰

Az ugyanekkor írt memoáresszéje, a *Kirándulás Magyarországra 1947-ben című könyvből* a Szent Istvánhoz mint az államiság és alkotmányosság szimbólumához köthető Szent Korona jelképiségén ironizál. Számos deszakralizációs gesztusának egyike, hogy a formája alapján a koronát profán módon fazékhoz és serpenyőhöz hasonlítja. Él az idegenségre való hivatkozással is, amikor „megkopott bizánci fazekat” említ, illetve amikor később a hangsúlyozottan katolikus szertartás összetevőire hivatkozva az ortodox szertartásrend kifejezésével is él – panihida, azaz virrasztó halotti szertartás – összekötve ily módon is visszaulva saját korábbi „bizánci” jelzőjére.

„Az ezüst sisakos és leopárdbőr kacagányos haramiák, kopjás alabárdisták kivont szabályjuk csillogásában éjjel-nappal őrzik a Szent Koronát, ezt a a lila bársonypárnára helyezett megkopott bizánci fazekat, a széles, írástudatlan

¹²⁹ KRLEŽA Miroslav, „Smrt Florijana Kranjčeca”, *Novele*. Szerk. Vlaho Bogišić. Djela Miroslava Krleža. (Zagreb, Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001), 184–185.

¹³⁰ KRLEŽA Miroslav, „Harminc év előtt (1917–1947)”, Uő, *Versek. Emlékiratok*, ford. ÁCS Károly és CSUKA Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 450.

néptömegek pedig úgy térdepelnek ez előtt a színes üvegdarabokkal díszített serpenyő előtt. mint az oltáriszentség a májusi ájtatosságok idején: gyöngyvirággal, orgona virágával, a templomi harangok és az orgona hangja tündöklő panihidával virrasztva szolgálja az úgynevezett Millennium holtteste fölött a halotti szertartás gazdag brokátjába öltöztetett Szent Korona királyi misztériumát, amelyet a a népnek a bebalzsamozott »magyar alkotmányosság«, e titokzatos szentség pátoszával mutogatnak, mely a valóságban mint alkotmány vagy alkotmányosság sohasem létezett...”¹³¹

IV. 2. 2. Könyves Kálmán, a hódító

A horvát–magyar közös történelem Krleža műveiben megjelenő emblematisz alakjainak sorában Könyves Kálmán, a hódító király fontos szerepet tölt be. Amíg Szent István király csak a legritkább esetben jelenik meg önmagáért, és nem a magyar államiség szimbólumaként, azaz hivatkozási alapként, addig Könyves Kálmán alakjának megrajzolásában érezhető a (re)konstruálási szándék.

Könyves Kálmán magyar királyt (1095–1116) a horvát rendek 1102-ben uralkodójukká koronázták Tengerfehérvárott (Bigorad na moru). Az ezt követő több évszázados együttélés azonban nem mindig jelentett kiegyensúlyozott viszonyt közös történetünkben. Az interregnum időszakát követően hatalomra kerülő Árpád-háza Krleža rátermett és leleményes, előrelátó célokkal összetartó politikát folytató uralkodói családként mutatja be. Az 1955-ben megjelent *A horvát művelődéstörténetből* című esszéjében Krleža a horvát–magyar perszónálunió kezdeteit területileg az adriai tengerparthoz, azaz időben Könyves Kálmán király seregének az Adriai-tengerhez éréséhez köti, amely nélkül nem zárult volna le a horvát királyság meghódításának folyamata:

„Előrelátó politikájuk alapján, amely kitartóan számolt a horvát feudum bukásával – in statu nascendi – az Árpád-házi uralkodóknak a dalmát kommunák szövetségeseiként diplomáciai és anyagi eszközök segítségével, valamint fegyveres erő alkalmazásával sikerült egészen az Adriáig elhatolniuk és ily módon szinte az egész horvát terület felett hatalmat szerezniük.”¹³²

A dalmát kommunákat negatív kontextusban, az ellenséggel együttműködő és a horvátságtól idegen elemként említi. A dalmát városok szerepének későbbi korok szempontjait érvényesítő beállítása az író retorikai eszköze, szándékos anakronizmus. Az anakronizmus hasonló szerepét láthatjuk a „hun” népnév magyar uralkodóházra vonatkozó szándékoltan téves használatában az említett esszében. A kettős anakronizmus a két oldal, a

¹³¹ KRLEŽA Miroslav, „Izlet u Madžarsku 1947” *Putovanja. Sjećanja. Pogledi: Putopisi* 2.. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 161–162.

¹³² KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Pacta conventa)”, *Historijske teme. Studije* 3. szerk., Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 141–142.

dalmát városok és az Árpád-házi uralkodók törekvéseinek azonosítását szolgálja szövetségükre, azaz a horvát érdekekkel való szembenállásukra hivatkozva a horvát alávetettség áldozati mítoszának értelmében:

„Ennek a képlékeny szláv tömegekkel körülvelt, katonailag megszervezett *hun* dinasztiának sikerült érdekegyezést találnia a thalasszokrata, dalmát kereskedővárosokkal, melyek városállami jogaik védelmében semmiben sem voltak kevésbé szlávellenesek, mint a magyar uralkodók.”¹³³

Az Árpád-házi uralkodók Krleža értelmezésében a kereszténység megerősítésének, azaz a katolikus egyház befolyása megőrzésének biztosítékai voltak az Adriai-tenger keleti partvidékén, s ez a megállapítás a délszláv népek körében jelentkező pogány, keresztényellenes, katolikusellenes erők Krleža általi túlhangsúlyozásából következik. A szláv eretnekek jelenségében e népek eredetiségének és különállásának bizonyítékát látta és ezt az ütőkártyát gyakran használta érvként a horvátok és a délszláv népek nemzeti önrendelkezésének megindoklásában. Az említett esszében olvashatjuk:

„A magyar korona védelmét élvezve, az egyház és a dalmát városok a szláv eretnekek, patarénok ellen vívott harcukban tartósan számíthattak az Árpád-házi királyok fegyvereire és lovasságára Pannóniától Bosznián át, egészen Rámáig, Zétaig és Dukljaig.”¹³⁴

Könyves Kálmán királyt Krleža gyakran testi fogyatékoságát kiemelő negatív jelzővel említi. Minél tökéletlenebbnek mutatja be alakját, annál inkább kiemeli a horvátok vétségét abban, hogy lehetővé tették számára a horvát trón elfoglalását. Az 1926-ban megjelent *Néhány szó a kispolgári történetiségről általában (Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće)* című esszéjében írja:

„Kétszáz évig harcolnak a horvátok saját királyaik ellen, hogy amikor legyőzték őket, behódoljanak a púpos magyarnak, Könyves Kálmánnak.”¹³⁵

Amikor pedig hamis jelzővel illeti, amilyen a katolikus egyház „boldog” attribútuma, akkor ezt természetesen ironikus szándékkal teszi, amelyre jó példa a Könyves Kálmán és a zárai bencés apácakolostor előljárójának, Vekenegának a kapcsolatára vonatkozó erotikus-karneváli utalás a *Stjepan Radić Belgrádban (Stjepan Radić u Beogradu)* című 1926-os esszéjében:

¹³³ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Pacta conventa)”, 142.

¹³⁴ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Pacta conventa)”, 142.

¹³⁵ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće” Uő, *Deset krvavih godina. Eseji i članci 4.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 89.

„[Boldog Könyves Kálmán király] tisztelendő nővérünkkel, Lucika bencés apácánkkal érzelmes kapcsolatot ápol, ezért a szépmelékű ungaro-croata napok tiszteletére Zára kellős közepén megépíttette híres harangtornyát, mely századok óta tanúsítja a magasságos egek alatt, hogy a nagy horvát király szíve még mindig egyforma hevességgel vágyódik a zárai apáca iránt...”¹³⁶

A *Pacta conventa*, azaz a Könyves Kálmán magyar király és a horvát politikai elit között 1102-ben megkötött állítólagos szerződés szövegéről – amelyről a történettudomány idővel megállapította, hogy hamisítvány, a legújabb nézetek szerint azonban későbbi keltezésű, de a kor viszonyait híven tükröző okiratnak tekinthető – Krleža mint hiteles dokumentumról ír, amely a vezető horvát politikai rétegek által saját népük ellen elkövetett árulásáról tanúskodik. Ez az értelmezés megint csak a nemzeti alávetettség mítoszára támaszkodik, melyben azonban ezúttal az idegen elem helyére belülről bomlasztó hazai árulókat teszi. Természetesen nemzeti egységet feltételezni arra az időre vonatkoztatva ismét csak anakronizmus. Krleža 1950-ben megjelent *Zára aranya és ezüstje (Zlato i srebro Zadra)* című esszéjében olvashatjuk:

„A magyar királyokkal a 12. század elején létesített horvát politikai unió problémája egyszerű. A szláv fejedelmek és bárók, túl gyengék lévén ahhoz, hogy az adriai erős latin városállamokon erőt vegyenek és feudalizálják anarchoid, patriarchális plebejus néptömegeiket, a magyar korona alatt, a *Pacta conventa*, azaz a közös feudális érdekek paritásos védelme alapján szövetségre léptek az erősebb, feudális szerveződésű északi bárói erőkkel. A latin egyház és a közös horvát–magyar korona kisebb rosszat jelentettek a tartós lázongásokkal teli állapotoknál, a horvát–magyar királyt pedig feudális érdekek mentén, a horvát bojárok érdekei szerint a horvát–magyar koronával Zárában koronázzák meg. Ezeknek a báróknak, a Babonícoknak, Šubićoknak és Nelipićeknek a politikája egyirányú volt a horvát–magyar királyok politikájával kapcsolatban és minden, egyfelől pogány, azaz patarén, bogumil, másfelől pedig feudálisan jobbágyi ellen irányult az országban.”¹³⁷

Ebben az értelmezésben is szándékos anakronizmust tételezhetünk fel, mert Krleža nagyon is tudatában volt a bármely történelmi problémára alkalmazott történelmietlen szempont mögött álló naivitás és laikusság tényével. A *Pacta conventa*hoz mint a horvát politikai jogok érdekében folytatott harc során alkalmazott évszázados érvelési eszközhöz szintén kritikusan viszonyult. *A horvát művelődéstörténetből (Iz hrvatske kulturne historije)* című esszéjéből idézek:

„Hogy az Árpád-házi királyok be tudták tölteni a dalmát városok politikai és anyagi védelmezőjének történelmi szerepét, az a dalmát városállamok és a

¹³⁶ KRLEŽA Miroslav, „Stjepan Radić u Beogradu”, Uő, *Deset krvavih godina. Eseji i članci 4.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 250.

¹³⁷ KRLEŽA Miroslav, „Zlato i srebro Zadra”, Uő, *Likovne studije. Studije 4.*, szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 83–84.

magyar uralkodóház közös érdekeivel magyarázható, ebben a szövetségben azonban bármilyen horvát államjogi garanciát keresni egyszerűen naivitás. Az Árpád-házi királyok e szövetségek révén feudális partnerük, a latin egyház meglehetősen erős védnökeivé váltak az Adrián.”¹³⁸

Másfelől maga is elismeri a horvát államjogi önállóság érdekében folytatott harc történetében a Pacta conventa védelmező szerepét, amikor Horvátország „a jogi és lélektani, ügyvédileg árnyalt szerződési konvenciók keretében mégis csak többé-kevésbé dekoratív jogi tényezőnek számított”.¹³⁹

Krleža történelemszemléletének egyik legfőbb jellegzetessége a különböző történeti korok párhuzamos jelenségeinek kiemelésében érhető tetten. A nem ritkán a történelem egészére vonatkozó párhuzamos jelenségek említésével a nemzeti alávetettség áldozati mítosza ismételt bizonyítást nyer esszéinek sorában. Például a *Néhány szó a kispolgári történetiségről általában* (*Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*) című esszéjében:

„A történelem olvasója, még ma is ugyanazokat az erőket láthatja, amelyek Vojnomirtól és Ljutovid Posavskitól, a nini zsinat résztvevőin, a latin és római városi elem exponenseiként fellépő nemzeti uralkodók elleni harcon, vagy éppen az Árpád-házi uralkodók mellett és ellen folytatott polgárháborúkon át, egészen Frangepán Kristóf (1527) és Zrínyi Péter haláláig (1671), és az 1918-as Saint Germain-i békéig érvényesültek, azóta egy és ugyanaz az előadás zajlik: a horvát kérdés bemutatása az európai inkvizíció produkcióiban, a Walter Scott-i kínszék-motívumok romantikusan ódivatú kellékét ábrázoló címlapkép stílusában.”¹⁴⁰

Hogy ez a mitikus nézőpont nagyban kapcsolódik a romantikus történelemszemlélethez, ezt Krleža maga is alátámasztja a történelmi regények szerzőjeként ismert romantikus Walter Scott-i motívumokra való hivatkozással. Történeti hasonlatai általában mégsem mindig univerzálisak, gyakran igen konkrétak és a horvát szenvedéstörténet folytatására vonatkoznak a horvát–magyar államjogi kapcsolatok megszűnése után is a Jugoszláv Királyság idején:

„Manapság kedves Horvátországunk Belgrád vonatkozásában többé még csak annyit sem jelent, mint Könyves Kálmán koronájának idején, amely előtt bennünket (mint népet) térdre kényszerítettek a Pest kellős közepén felépített millenniumi emlékművön, mintha valóban a proskynezis hódoló gesztusával vártuk volna a püpost, amikor 1102-ben átkelt a Dráván. Jugoszláv unionista nézőpontból, Horvátország ma csupán egy csatolt szerb tartomány, a csarsija tárgya és érdekszférája, Makedóniához vagy Bosznia–Hercegovinához hasonlóan, az 1918-as Saint Germain-i békeszerződés értelmében hatalmi erővel

¹³⁸ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Pacta conventa)”, 142.

¹³⁹ „Stjepan Radić u Beogradu”, 228.

¹⁴⁰ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 97.

megszállt politikai terület. És amíg Könyves Kálmán nézőpontjából mégis csak egyfajta metafizikai értelemben jogszerű életet éltünk a Pacta Conventa pergamenjén olvasható paragrafusok kverulens tolmácsaiként, ma Edo Lukinić retorikájának pusztá tárgyaivá degradálódtunk, amikor hallgathatjuk a se vége se hossza történeteit a Thurn und Taxis hercegek horvátországi erdeiről...”¹⁴¹

IV. 3. A közös történelem emblematikus eseményei

IV. 3. 1. A reformáció kora

Krleža műveinek a kereszténység/keresztyénség témaköre az egyik leggyakoribb és legjellemzőbb forrása. Sokféleképpen közelítette meg a vallási kérdéseket, az egyházszervezet(ek)et, a kereszténység mitológiai-vallási képzetait, valamint erkölcsi normarendszerét és világnézeti alapját.¹⁴² Fikciós művein (elbeszélésein, regényein, drámáin és költői művein) kívül a téma a maga szerteágazó összetettségében folyamatosan jelen van a deklaráltan nem fikciós műveiben (esszéiben, naplóiiban, útleírásaiban) is. Ez utóbbi írásaiban a témát különböző elméleti és ideológiai nézetek szempontjából tárgyalja – hol a művelődéstörténész, hol baloldali társadalmi mozgalmak aktivistája, hol pedig történetfilozófiai értekezések szerzője szerepében. Krleža esszéisztikus műveire összességében – a bennük domináló baloldali ideológiai nézetek miatt – a kereszténység negatív megítélése a jellemző. Meg kell azonban jegyezni, hogy fikciós műveiben ennél szinte mindig jóval árnyaltabb a kép.

A kereszténységre vonatkozó alapvetően polemikus hozzáállását jelentősen árnyalja a protestantizmus és az eretnek szektaként elítélt mozgalmak (patarénizmus, bogumilizmus) iránt mutatott szimpátiája. A protestantizmus egyike lesz esszéisztikus művei legfontosabb témáinak. Hasonló történeti jelentőséget tulajdonított a bogumilizmusnak és a protestantizmusnak, melyek, nézetei szerint, eszmei, vallási és társadalmi jelentőségük szempontjából rokoníthatók egymással akkor is, ha esetükben egyidejűségről, vagy a protestantizmus részéről a bogumilizmushoz való tudatosított kapcsolódásról nem beszélhetünk. Tovább árnyalja a képet, hogy a huszitizmus mozgalmának értékelése szintén ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža pályáján. A reformáció korának emblematikus alakjaira pedig Krleža műveiben szintén számos reflexió található.

¹⁴¹ „Stjepan Radić u Beogradu”, 228–229.

¹⁴² KRAVAR Zoran, „Kršćanstvo”, *Krležijana I. (A–Lj)*. Főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 509. (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

A protestantizmust és az említett ahhoz kapcsolódó egyéb vallási és társadalmi mozgalmakat Krleža a haladás iránti elkötelezettség és az Európához való tartozás ismérveként tárgyalja, hasonlóan a magyar közgondolkodásban is ismert érveléshez. A második világháború után a hozzá hasonló irodalmi tekintéllyel rendelkező Illyés Gyula ennek a gondolatnak a mentén írja az először 1936-ban megjelent, Petőfi-monográfiájának 1963-as bővített változatában:

„Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajátos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?”¹⁴³

Történeti okok miatt a protestantizmus Horvátországban marginális jelenségnek tekinthető, melynek a horvát kulturális emlékezetben csak kis tér jutott. Ez a kis térfoglalás is jórészt Krleža a témának szentelt kiemelt figyelmének köszönhető. A magyar kulturális emlékezetben azonban a protestantizmusnak komoly hagyományai vannak, amelyek a közösség identitásának is fontos összetevői. Krleža a protestantizmust a bogumilizmussal való bármily történelmietlen összehasonlítása is végső soron Bosznia Európához való tartozásának érveként szolgál. A délszláv térség szellemi teljesítményeinek számba vételekor a bogumilizmus volt Krleža egyik fő témája. Másfelől, akár áttételesen is, de a protestantizmus témája kapcsán a magyar kulturális emlékezet egyik fontos fejezetét is érinti Krleža.

A *Kirándulás Magyarországra 1947-ben* című könyvből útirajzának egyik alfejezetében (*Ludoviceum*) egy korai drámájának cselekményét foglalja össze, melynek főhőse egy hitében meghasonlott protestáns lelkész:

„A fogdában (a tisztí becsület fogalmára vonatkozó stilisztikai kitörésemnek követően) egy protestáns lelkészről írok drámát, aki nem hisz istenben. A lelkész özvegy, öreg édesanyjával él együtt egy elhagyatott udvarházban egyfajta rosmersholmi Rosmerként. A lelkész nem hisz istenben. Egész éjjel nietzscheánus, emberfeletti, ateista elképzelésével viaskodik. Végül döntésre jut. Elhatározza, a második felvonásban, hogy erkölcsi meggyőződéséhez híven beszélni fog erről: isten nemlétéről. Nehéz küzdelmek után, a harmadik felvonásban, el is mondja ezt szószékéről ostoba nyájának, de a tömeg meglincseli. Függöny.”¹⁴⁴

¹⁴³ ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 191.

¹⁴⁴ Krleža Miroslav, „Izlet u Madžarsku 1947” *Putovanja. Sjećanja. Pogledi: Putopisi 2.*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 195.

Bár Krležának ez a drámapróbálkozása nem maradt fenn, később egy 1976. júniusi naplófeljegyzésében még utal rá, melyben a keletkezés idejét 1913 nyarára pontosítja.¹⁴⁵ Hat korai, idővel „legendák” gyűjtőnévvel közölt drámája közül kettő az emberiség két nagy alakjáról szól, az egyik Kolumbusz Kristófról (1918), a másik Michelangelo Buonarrotiról (1919). Ezeknek az ún. géniuszdrámáknak – melyeket egy hőrospentalógia egyes darabjaiként képzelt el az író – további tervezett főszereplői Kant és Goya lettek volna. Az ötödik darab a legkorábban elkészült *Legenda* (1914), amelynek főszereplője Jézus. A géniuszdrámák problematikájára emlékeztet a vívódó lelkésről szóló említett korai drámatervzet is, hiszen azok a tömegből kiemelkedő, nagy eszmék által vezérelt és útkeresésük során megtört, magányos, a környezetükkel szembekerülő hősöket állítják középpontba. A szellemtörténeti értelmezések (többek között Alfred Weber ide vonatkozó nézetei és Karl Jaspers tengelykorelmélete) az adott társadalom konnektív struktúráiban bekövetkező döntő változásokat nagy egyéniségek vízióira vetítik vissza. Krleža hasonlóképpen fordult drámáiban az emberiség nagy alakjaihoz.

A reformáció elindítójának, Luther Mártonnak az alakja már igen korán, húszas éveinek elején és irodalmi munkásságának kezdetén foglalkoztatni kezdte Krležát. 1916-os keltezésű, de csak 1956-ban publikált naplójegyzete szerint „barbár szónoknak” tartja, igaz, ez éppúgy tekinthető dicséretnek, mint bírálatnak a részéről.¹⁴⁶ A reformáció legfontosabb személyiségeinek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepét vizsgálja, és bár az emberiség kiemelkedő alakjainak tekinti őket, gyakran bírálja is tetteiket. Luthert naplójában a fent idézett bejegyzést követően másfél hónappal a jezsuitákhoz hasonlítja:

„Luther elmondhatatlanul zavaros a konfliktusaiban. Durván hazudik. A jezsuiták tőle tanulták, hogy a cél szentesíti az eszközt. Csak kevés ember tudott úgy gyűlölni és annyi gyűlölködést kelteni, mint Luther.”¹⁴⁷

Képzőművészeti tárgyú esszéiben a protestantizmus témája gyakran az esztétikum értékelésének problémája kapcsán merül fel. 1933-ban megjelent Krsto Hegedušić *Dráva menti motívumok* című albumához írt előszavában az ikonoklasmus jelenségének folyamatában Luther nevének említésével a reformáció puritanista törekvéseire is utal:

„A nyolcadik századtól Lutherig, a képrombolóktól kezdve napjainkig az emberek mint hiábavaló és fölösleges dolgot dobálják ki a művészi szépet az Úr

¹⁴⁵ KRLEŽA Miroslav, *Zapisi sa Tržića: Zapisi i eseji* 4. Szerk. Ivo FRANGES. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 100.

¹⁴⁶ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik I. (1914–1917) Davni dani I.* Szerk. Anđelko MALINAR, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981), 77.

¹⁴⁷ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik I.*, 1977.

templomából, korunk utilitaristái pedig, mint Csernisevszkij is (aki azt állítja, hogy a kolbász fontosabb Shakespeare-nél), nem sokban különböznek a nyolcadik századi Bizánc iskoláinak képrombolóitól.”¹⁴⁸

Egy évvel később Heinrich von Kleistről írt esszéjében, a német író *Kohlhaas Mihály* című kisregényében szereplő „rafinált dialektikájú doktor Luther” alakját ítéli el, aki „a félhomályos witterbergi jelenet démoni pillanatában magává a Sátánná változva át, megtagadja az igazát kereső Kohlhaastól a gyónás és áldozás szentségét.”¹⁴⁹ Kleist kisregényében Krleža értelmezése szerint Luther elmaradott, az idők szavát, a társadalmi törekvéseket, a jogaihoz ragaszkodó polgárság és a korszak parasztlázadásaiban azokat a maga számára is kivívni akaró küzdő parasztság szándékait nem értő, dogmatikus alak:

„Luthert, az egyház forradalmi hullámának jelképét itt mindössze néhány vonás rajzolja meg üres és köpönyegforgató, együgyű dogmatikusként: mint olyan papagájt, amelynek a csőrében holtak a betűk, mint olyan ideológust, aki még mindig feudális módon építkezik, jelleme pedig az élő emberi szív és érzés minden érve számára vak és megközelíthetetlen. A széleskörű népi igazságérzet és a törvény betűje száraz, feudális egyházi értelemezésének pokolian kétélű kétértelműségét a maga teljességében örökítették meg ezek a klasszikus könyvoldalak.”¹⁵⁰

A Róma ellen fellépő Luther, Krleža szerint, a feudális kompromisszum jegyében, sőt annak ideológusaként fordulva szembe a radikális társadalmi mozgalmakkal, végül tönkretette a reformáció – Krleža értelmezésében elsősorban mint társadalmi, szellemi megújulás – mozgalmát.¹⁵¹

Ahogy ezt Spiró György is kifejtette Krleža-monográfiájában, a horvát író 1938-ban megjelent *Az ész határán* című második regényének világirodalmi példája Kleist kisregénye volt. Ennek a regényének a lázadó főszereplőjében Krleža a támasztalan Kohlhaas Mihályt írta meg, akinek személyes ügye nem válhat világtörténelmű jelentőségűvé, ahogyan azzá vált a kleisti értelemezésben, mely Kohlhaast egy új erkölcsiség öntudatlan megtestesítőjeként ábrázolja. 1938 Európájában azonban a személyes lázadás csak egy időközben múlttá vált erkölcsiség nevében történhetett meg.¹⁵² A regényben Luther neve és a reformáció kérdése érintőlegesen és a katolicizmussal való szembenállás

¹⁴⁸ KRLEŽA Miroslav, „Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. SZELI István, ford. Budapest: Európa, 1965, 565.

¹⁴⁹ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu” *Evropa danas. Eseji i članci* 3., Anđelko MALINAR, szerk. (Sabrana djela Miroslava Krleže), Sarajevo: Oslobođenje, 1979, 119.

¹⁵⁰ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu” *Evropa danas. Eseji i članci* 3., Anđelko MALINAR, szerk. (Sabrana djela Miroslava Krleže), Sarajevo: Oslobođenje, 1979, 119

¹⁵¹ Krleža ezt az állítását Luther *Erklärung* [sic!] *zum Frieden*, (helyesen *Eine Ermahnung zum Frieden*) és a *Wider die räuberischen und mörderischen Bauern* című műveiben kifejtettekre alapozza.

¹⁵² SPIRÓ György, *Miroslav Krleža*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 1981, 253–254.

kontextusában bukkan fel, hol a „Róma barokk színi előadásában, jezsuita harangzúgásának kifulladásában haldokló örök várost (Luthertől a marxizmusra kitérő utolsó pápai enciklikáig)” említve,¹⁵³ hol pedig a felekezetektől magát függetlenítő ateista lázadó kívülálló szerepét hozva fel példának:

„Egyébként sokkal bonyolultabb a gondolat szellemi magaslatán istentelennek lenni, mint szerzetesi tökfilkónak, aki háromszor kiköp, ha Luther nevét hallja; akárcsak az ortodox izraelita, ha gójjal fogott kezét.”¹⁵⁴

A protestantizmus témája szempontjából kiemelkedően fontos Krleža *A Rotterdami Erasmusról* című, 1942-ben, néhány nappal a Sztálingrád ellen indított német offenzíva előtt írt, ám csak 1953 elején megjelent esszéje. Erasmus kora Európájának szellemi megújulását képviselte, s ily módon tevékenysége a reformáció előzményeként is felfogható. A megújulást azonban a reformáció vezéralakjaival, elsősorban Lutherrel ellentétben a katolicizmuson belül gondolta el és nem volt híve az egyházszakadásnak, ahogyan semmilyen drasztikus, erőszakos megoldásnak sem. Erasmus végül akarata ellenére szembekerült Lutherrel. 1524-ben *A szabad akaratról* című írásában az egyik legfontosabb vallási dogma kérdésében kezdett vitát vele, melynek során kettejük nézetei végleg eltávolodtak egymástól.

„Luther *A megbéklyózott akarat* [sic! *A szolgálai akarat*] című könyve, mint Erasmus *A szellem szabadsága* [sic! *A szabad akaratról*] című művére írt replika inkább egy fecsegő, mint nehézkes könyv, amelyre az öreg rutinós vitakozó tíz napon belül válaszol a *Hyperaspistesszel*, hogy lecsendesítse a kárörvendőket, akik örömeiket lelik az esetben.”¹⁵⁵

Krleža a harmincas években kezdett el foglalkozni Erasmusszal, amikor a humanista gondolkodót újra felfedezte magának Európa. Erre közvetlen alkalomként Erasmus halálának négyszázadik évfordulója szolgált 1936-ban, amikor legfontosabb műveit számos fordításban újra kiadták, és olyan írók foglalkoztak vele, mint Robert Musil¹⁵⁶, Stefan Zweig¹⁵⁷, vagy őket megelőzően még 1924-ben a történész Johan Huizinga.¹⁵⁸ Írásaiban 1936-ban említi először Erasmus nevét, ill. főművét, *A balgaság dicséretét. Az ész határán*

¹⁵³ KRLEŽA Miroslav, *Na rubu pameti*. Sabrana djela Miroslava Krleže, 2. (Zagreb: Zora, 1954), 262.

¹⁵⁴ KRLEŽA Miroslav, *Na rubu pameti*. Sabrana djela Miroslava Krleže, 2. (Zagreb: Zora, 1954), 59.

¹⁵⁵ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erasmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. ford. SZELI István (Budapest: Európa, 1965), 360.

¹⁵⁶ MUSIL Robert, *A butaságról. Esszék*. FÖLDÉNYI F. László (szerk.), ford. Györffy Miklós (Pozsony: Kalligram, 2000), 280–302.

¹⁵⁷ ZWEIG Stefan, *Rotterdami Erasmus diadala és bukása*, ford. Horváth Zoltán (Budapest: Rózsavölgyi, 1934) [Későbbi magyar kiadások: 1945, 1993]

¹⁵⁸ HUIZINGA Johan, *Erasmus*, ford. GERA Judit, (Budapest: Európa, 1995)

című regényének első fejezete *Az emberi butaságról* címet kapta, a regény főhőse pedig olvasta Erasmus műveit. Legbehatóbban *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjében foglalkozott a humanista alakjával, annak vívódásait a magáénak érezte. A vallásháborúk Európájában pedig az említett írókhoz hasonlóan a saját kora visszasságaira ismert. Erasmus is egyedül maradt korának a gyakorlatban megvalósult eszméivel, vallási irányzataival szemben. Sem a katolicizmus működő gyakorlatával, sem pedig az időnként szélsőséges fanatizmusba torkolló reformációs irányzatok törekvéseivel nem értett egyet, hasonlóan a 20. század harmincas éveinek európai totalitárius diktatúráival szemben álló polgárhoz. Erasmus példája különös aktualitást kapott a harmincas évek Európájában a tekintetben, hogy mi a teendője az értelmiséginek a fanatizált erőszak idején: semleges szemlélőként csak magában kommentálni az eseményeket, vagy a veszélyt és a nyilvánvaló kudarcot is vállalva hangosan felszólalni.¹⁵⁹

Az ellentmondások iránt kimondottan fogékony, antitetikus szerkezetekben gondolkodó Krleža esszéjében az erasmusi dilemmában kifejezésre jutó különböző szembenállásokat tematizálja: értelmiségi vs. tömeg, költő vs. hatalom, gondolkodó vs. fanatikus fantazista, pacifista vs. harcos, szkeptikus értelem vs. fanatikus hit stb. Ezeket a szembenállásokat, alapvetően szkeptikus történelemszemléletének megfelelően, nemcsak aktuálisnak, hanem megváltoztathatatlanoknak is tekinti. Ellentmondásos saját viszonyulása is e dilemmákhoz, mert Stefan Zweig állásfoglalásától eltérően, aki maradéktalanul Erasmus mellé állt és esszéjében azonosult vele, Krleža, bár elismeri Erasmus nagyságát és jelentőségét, nem tud azonosulni a független értelmiségi eszméjével. Stanko Lasić Zweig viszonyulására a „szintetikus identifikáció” fogalmát használja, amely lényegesen eltér Huizinga történész távolságtartó elemző módszerétől is.¹⁶⁰ Ezzel szemben Krleža a független értelmiségi eszméjét nemcsak kivitelezhetetlennek, s egyúttal utópikusnak gondolja, hanem erkölcsileg elfogadhatatlannak is. Szerinte ugyanis az értelmiséginek mindig választania kell az adott pillanatban leghaladóbbnak ítélt mozgalom javára. Ugyanakkor ragaszkodnia kell saját független véleményéhez is. Ezt a viszonyulást Lasić „ambiguus identifikáció”-nak nevezi.¹⁶¹ Amiben viszont Krleža fenntartás nélkül Erasmus mellé állt, az a kritikus álláspont, amelyet a humanista a műveletlen tömeggel és embertelen

¹⁵⁹ LASIĆ Stanko, „Erazmo Rotterdamski”, *Krležijana I (A–Lj)*, főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2018. 08. 03.)

¹⁶⁰ LASIĆ Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža” *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 214.

¹⁶¹ ¹⁶¹ LASIĆ Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog...”, 214.

hatalmi gépezetekkel (a katolikus egyház és a reformáció önmaga ellen forduló mozgalmával) szemben foglalt el. *A balgaság dicséretének* szarkazmusa is nagyon közel állt az alapvetően ironikus hangoltságú krležai szövegvilághoz, melynek a „tökéletes stilisztá” bármely sora mintául szolgálhatott volna, de még inkább rokon azzal Erasmus kiterjedt levelezésének polemikussága. Krleža esszéjében olyannyira magáévá teszi Erasmus nézeteit, saját szavaival „szabadon idézett parafrázisok” formájában, hogy legtöbbször nem tudható, a maga vagy Erasmus gondolatait közli-e.¹⁶²

Horvátul először 1936-ban jelent meg *A balgaság dicsérete*,¹⁶³ míg az első magyar fordítás már 1914-ben napvilágot látott.¹⁶⁴ Krleža azonban a mű újabb magyar kiadásáról a Pester Lloyd 1942-ben közölt recenziójára¹⁶⁵ reflektált esszéjével. Az új magyar kiadásra 1942-ben a Szociáldemokrata Párt vállalkozott, a fordítás is új, Lányi Margit munkája.¹⁶⁶ Krleža esszéjének magyar vonatkozásai közül tehát kiemelendő megírásának közvetlen indítéka, a Pester Lloyd recenziója (a Budapesten megjelenő német nyelvű lapot Krleža rendszeresen olvasta), ill. az esszé publikálásának dátuma, 1953, a Sztálin halálát közvetlenül megelőző időszak, Jugoszlávia és a keleti blokk országainak, köztük Magyarország viszonyának mélypontja. Az esszé keletkezésének és publikálásának hátterében két totalitárius rendszer – a hitlerizmus és a sztálinizmus – fenyegető tapasztalata áll. A Pester Lloyd negatív recenziójára, ill. annak hátterére Krleža több alkalommal is kitér esszéjében. Feltűnően sokszor, összesen hét alkalommal is utal rá, és az esszé felütését és zárlatát is ehhez kapcsolja:

„A Pester Lloydban megjelent egy recenzió Erasmus *A balgaság dicséretének* második magyar fordítása alkalmából. A recenzió klerikálisan banális, klerikálisan illedelmes, képmutató és (természetesen) teljesen elutasító. Erasmus a recenzens szerint azok közé a negatív és destruktív írók közé tartozik, akik a

¹⁶² Az esszé első folyóiratban közölt szövegkiadásához képest a későbbi kötetbeli megjelenések esetében tipográfiaiilag elkülönültek az Erasmus-idézetek szabad parafrázisai. Nem tudjuk, hogy milyen forrásban olvasta Krleža Erasmus leveleit, de a 20-as, 30-as években több olyan német, francia vagy akár magyar nyelvű monografikus mű is megjelent Erasmusról, amelyben bőven olvashatók idézetek a levelezésből és amelyekhez Krleža hozzájuthatott Zágrábban. (LASIĆ Stanko 2004: 221)

¹⁶³ ERAZMO Rotterdami, *Pohvala gluposti*, ford. Ivan Esih. (Stefan Zweig: *Trijumpf i tragika Erazma Rotterdamskog* (Zagreb: Binoza, 1936)

¹⁶⁴ ERASMUS Rotterdami, *A balgaság dicsérete*, SZABÓ András, ford. Budapest: Athenaeum, 1914. [2. kiadás: 1922; Reprint: 1999].

¹⁶⁵ T., „Das Lob der Narrheit neu übersetzt”, *Pester Lloyd* 89, 193. sz. 26. August (1942), 10.

¹⁶⁶ ERASMUS Rotterdami, *A balgaság dicsérete*, ford. LÁNYI Margit (Budapest: Szociáldemokrata Párt, 1942.) Erasmus művének újabb kiadásai: *A balgaság dicsérete*; [ford., magy., és bev.] KARDOS Tibor, (Budapest: M. Helikon, 1958, 1960; Budapest: Európa, 1987), 1994; *Mórias enkómion: A Balgaság dicsérete*. Rotterdami Erasmus előadása a Balgaság képében, ford. KARDOS Tibor, Budapest: M. Iparműv. Főisk., 1977; Budapest: Helikon, 2016; *A balgaság dicsérete*, ford. és jegyz. ell. Bodor András, (Bukarest: Tud. Kiadó, 1960)

mai európai pusztulást okozták. [...] A Pester Lloyd (1942 augusztusában) úgy véli, hogy a »Humanitas Erasmiana« fogalma korrozív fogalom, s hogy Erasmus sokban hozzájárult ahhoz, hogy a valóságos etikai és társadalmi fogalmak veszítettek valódi értékükből. A Pester Lloyd úgy véli, hogy ma, amikor a magyar ifjúság a Don mellett pusztul el, egyáltalán nem helyénvaló, hogy ilyen destruktív írot fordítsanak, mint Erasmus.”¹⁶⁷

Krleža a Pester Lloydot a Horthy-rendszer szócsöveként mutatja be, és e rendszer ideológusaként említi Szekfü Gyulát is.¹⁶⁸ Krležát azonban a lap recenziójára vonatkozó idézett részben szemmel láthatóan elragadták indulatai. Túloz, amikor a nyúlfarknyi, inkább udvariasan semmitmondó, éppen csak szignózott szerzőjű recenzióknak ilyen határozott Erasmus-ellenes szándékot tulajdonít. Krležát valószínűleg a Pester Lloyd egyéb cikkei irritálták, melyek egyes megállapításait kontaminálhatta e recenzió kapcsán, hiszen e lap által képviselt kurzus ellenfeleként olvasta ezeket. Ebben a kontextusban érezhette bántónak akár már azt is, hogy az általa kétségtelenül Európa egyik legnagyobb gondolkodójának tartott humanista munkásságához a Pester Lloyd, akár csak egy fordításrecenzió erejéig is, egyáltalán hozzászólt.

Luther és a reformáció mozgalma Krleža értelmezésében a katolikus egyház üzleti vállalkozása ellen, annak tisztességtelen és hazugságra épülő monopóliumával szemben lép fel:

„Luther rajtaütött a cinkosok céhén, amely mindennapos kenyérének tekintette a pokollal való fenyegetőzést. Attól tartva, hogy valaki elvitatja infernális monopóliumait, az egyházi arisztokrácia fellázadt e barát ellen, mert tudatában volt, hogy nem lesz miből élnie, ha elveszik tőle a luciferi folyószámlából származó jövedelmét, amit a Vatikán hivatalaiban úgy könyvelnek el, mint túlvilági szolgáltatásokból befolyó járandóságokat.”¹⁶⁹

Ebben a leegyszerűsítő, de kétségtelenül szellemes leírásban nem lehet nem észrevenni a tudatos anakronizmussal egyfajta osztályharcosként bemutatott Luthert, akinek igazságosztó fellépésében a népakarat megnyilvánulását érhetjük tetten. Krleža Luther-képének negatív oldala éppen abból fakad, hogy Luther szerinte idővel szembekerült az igazát kereső néppel és népfakkal (l. a Kolhaas Mihály alakjáról írottakat és a parasztlázadások Luther általi elítélését), eltaszítva magától a néptribunus szerepét. Erasmus pedig Krleža olvasatában azt róttá fel Luthernek, hogy bár „...jól kezdte, hogy sok dologban

¹⁶⁷ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról” *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. SZELI István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 327–328.

¹⁶⁸ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, 328.

¹⁶⁹ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István (ford.) Budapest: Európa, 1965, 343.

igaza volt, de egyetlenegy dologban csúfosan melléfogott: megfedkezett róla, hogy a választóhercegek éppolyan istentelenek, mint a római bíborosok!”¹⁷⁰

1936-ban, Erasmus halálának 400. évfordulója évében jelent meg Krleža egyik főműve, a *Petrica Kerempuh balladái*,¹⁷¹ melynek tág horizontú történelmi víziójában Erasmus kora jelenik meg a leghangsúlyosabban – a Dózsa György vezette magyar és a Matija Gubec vezette horvát – parasztlázadások közép-európai hátterével. A hasonló tematika miatt említi Móricz betyárregényeit is az Erasmus-esszé első oldalán szintén a Pester Lloyd elmarasztaló megjegyzésére hivatkozva:

„A nekünk mindenekfölött kedves Pester Lloyd általános – úgyszólván – erkölcsi kozmogóniájának keretében Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló regénye¹⁷² csak egy zsvány- és rablóvilág hitvány apológiája. Rózsa Sándor (a Pester Lloyd szerint) nem volt más, mint egy »közönséges útszéli rablóvezér«, márpedig ma semmi értelme sincs megregényesíteni egy bűnöző életrajzát, mert valóban »Nagy történelmi idöket« élünk, olyan kort, amely végleg elhatározta, hogy leszámol a rablóvilággal a történelemben és a nemzetközi politikában.”¹⁷³

Krleža ironikus „idézetei” Keresztury Dezső a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című utolsó Móricz-regényről írt kritikájára¹⁷⁴ vonatkoznak. Keresztury 1937-től 1943-ig a Pester Lloyd irodalmi, majd kulturális rovatát vezette, ebben a minőségében írt a Móricz-regényről, ahogyan egy évvel korábban a tervezett Rózsa Sándor-trilógia első részéről¹⁷⁵ is, valamint nem sokkal később itt jelent meg Móriczról írt nekrológja is.¹⁷⁶ Tény, hogy Keresztury kritikájában nem szerepelnek olyan megállapítások, melyeket Krleža esszéjében „idéz” és 1942 augusztusában más hivatkozás a regényről a Pester Lloydban nem jelent meg. Keresztury értő kritikája részben jogos, hiszen maga Móricz is csak első változatnak tartotta a szóban forgó regényét. Keresztury kritikája a szerző véleménynel összhangban mutat rá a mű egyenetlenségeire, de korántsem azzal az ideológiai hangsúllyal, melyet Krleža interpretációja neki tulajdonít. Kérdés, hogy Krleža olvasta-e Móricz regényét, vagy csak másodkézből, azaz Keresztury kritikájából és esetleg más híradásokból

¹⁷⁰ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. ford. SZELI István (Budapest: Európa, 1965), 355.

¹⁷¹ Magyar kiadása: KRLEŽA Miroslav, *Éjtszakának virrasztója: Petrica Kerempuh balladái*. ford. CSUKA Zoltán (Budapest: Magyar Helikon, 1959)

¹⁷² Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló két regénye 1941-ben (*Rózsa Sándor a lovát ugratja*. Budapest: Athenaeum) és 1942-ben (*Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* (Budapest: Athenaeum) jelent meg.

¹⁷³ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. ford. SZELI István (Budapest: Európa, 1965), 327.

¹⁷⁴ KERESZTURY D. v., „Ein Epos in Prosa” *Pester Lloyd*, 89, Nr., 191. (Morgenblatt) 23. August (1942), 12.

¹⁷⁵ KERESZTURY Dezső, „[Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor 1–2.]”, *Pester Lloyd*, 88, Nr. 176. (Morgenblatt) (1941)

¹⁷⁶ KERESZTURY Dezső, „Siegmond Móricz” *Pester Lloyd*, Nr. 201. (Abendblatt), (1942)

szerzett róla tudomást, az azonban valószínű, hogy a mű tematikája közel állhatott hozzá, s így ideológiai támadást vélt feltételezni a nem egyértelműen affirmatív hangvételű kritikában.

Visszatérve az Erasmus-esszé Luther-képéhez, Krleža szerint Erasmus nemcsak elismeri, hogy Luther mögött tömegek állnak, hanem az isteni akarat megnyilvánulásának is tekinti fellépését, ennek ellenére mégsem tud sem annak céljaival, sem nézeteivel azonosulni. Attól tart, hogy a háborús viszonyok és a bizonytalan közállapotok eluralkodása végveszélybe sodorhatják a keresztény civilizációt, pedig csak e civilizáció megőrzése biztosítja az emberhez egyedül méltó életet:

„Igaz, hogy még nem volt halandó, aki történelmi fellépése első pillanatában akkora dicsőséget aratott volna, mint Luther, s ez annyit jelent, hogy Luther nem személyesen beszél, egyedül a maga nevében. Európa hívő tömegei nem reagálhattak volna oly spontánul, ha Luther tételei saját személyes ügye lett volna, s ha arról, amiről Luther beszél, nem csipogtak volna előtte régen az összes verebek. A csődület itt van, számolni kell vele, megmozdult a fekete tömeg, s ez öldöklést, istentelenséget és gyújtogatást jelent.”¹⁷⁷

Másfelől Krleža elkötelezett baloldaliként (sőt ennek ellenére is) elég jól tájékozott volt a harmincas évek Szovjetuniójában történetekkel kapcsolatban, tudott a koncepciós perekről, melyeknek több ifjúkori barátja esett áldozatul, és Erasmus-esszéje megírása előtt két évvel, 1940-ben a zágrábi lakásának ajtaján kopogtató ismerősétől, a politikailag meghasonlott Pavle Bastajićtól, aki a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) bérgyilkos ügynökeként addigra maga is üldözötté vált, több konkrét részletet is megtudhatott a rendszer módszereiről. Amikor tehát Erasmus koráról ír, nem is annyira bűjtatottan saját koráról beszél:

„Ha valaki azt mondja, hogy kételkedik az egyik vagy másik tétel egyedül helyes és üdvözítő igazságában, ha valamely bolond ki meri jelenteni, hogy nem egészen biztos benne, pontos-e ez vagy az az ördögi szillogizmus, azonnal a gyanúsítottak listájára helyezik, mint ellenséges ügynököt.”¹⁷⁸

Bár Krleža az esszé írása idején feltehetően nem ismerte Huizinga Erasmus-könyvét, hasonlóan érzékeny volt a válságjelenségekre, mint a holland történész vagy mint a német filozófus, Oswald Spengler. Erasmus kora a válságjelenségek tanulmányozói számára példaértékű, hiszen valójában egy korszakhatárt jelöl, amikor a reneszánsz humanizmus

¹⁷⁷ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. SZELI István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 352.

¹⁷⁸ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. ford. SZELI István, (Budapest: Európa, 1965), 356.

szellemisége kezdte lebontani a középkori keresztény, s ily módon akkor még valóban egységes Európát:

„... ez volt Erasmus sorsa és hivatása abban a miénkhez oly hasonló korban, amelyben a két történelmi periódus határán az európai civilizáció elvesztette a maga belső képét és stílusát (1521–1942).”¹⁷⁹

Krleža Európa válságára persze elsősorban saját korának történései szempontjából reagált és a válság tetőpontjának az első világháborút tekintette. Erasmus-esszéjének sajátossága, hogy a kronologikussággal szakítva, asszociációk mentén tárgyalja témáját:

„Európa intellektuális ernyedtségének történelmi pillanatában, amelyben minden úgy elhízott, mint a vénülő herélek, s kappanháját eresztett a pápai szellem is, amikor kehesedni kezdett az egyház szelleme, s bekövetkezett a tehetség és az ész fojtó bágyadtsága, amikor a beképzelt és fennhéjázó egyházi proletariátus oly erőszakosan hangoskodva járkált a világban mint a Civilizáció ítélőbírája (mintha az egész emberiség tudását magába hörpintette volna), amikor rendszeresen és következetesen lebecsültek minden emberi érzést, s csak a pápai, vatikáni rangok hierarchiáját tartották becsben (amelynek értelmében az ember csak a püspöki süvegnél és jövedelmeknél kezdődött), ebben a pillanatban Erasmus az elsők között volt, aki felismerte, hogy nem vagyunk messze az emberi szellem és ész alkonyától, s hogy az ördög jó éjszakát mondott a nyugat-európai civilizációnak!”¹⁸⁰

Mindazonáltal Krleža értékrendjében nemcsak Erasmus, hanem Luther is az emberiség nagyjai közé tartozott, akiről már gyerekkorában, ministránskodása idején is így gondolkodott. Erről tanúskodik a korai éveire visszaemlékező *Agrami gyermekkorom 1902–1903* című lírai emlékirata, melyet ugyanúgy 1942-ben írt, mint Erasmus-esszéjét:

„Fantasztikus, költői, időn kívüli »alteregónk« léggömbökkel utazott, piros labdaként suhant át a világon, holdfényben ábrándozott, szökőkutak zenéjét hallgatta, lovakat, lovarnöket, cirkuszokat, clownokat, laterna magicákat nézett és a bársonyruhas dán királyfi életét élte, miközben a szentmiséknél segédkezett. A történelmi események plasztikus képzete (Karthágó, Róma, Athén, Hannibál, Luther, Robespierre, illetve e fogalmak pátosza), a naprendszer modellje, a világmindenség törvényei, a földgolyó fölfoghatatlan halk mozgása a térben, s állandó, visszatérő pszichózisok az első keresztények üldöztetésének témájára.”¹⁸¹

Ha Krleža Luthert nem ítélte meg egyértelműen pozitívan, akkor a reformáció másik nagy alakját, Kálvint még kevésbé. Kálvint Paracelsusról szintén 1942-ben írt esszéjében és az 1946-ban írt *Hamlet Vesalius „Anatómiájából”* címűben „nagyobb formátumú laikus

¹⁷⁹ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, 329.

¹⁸⁰ KRLEŽA Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, 331–332.

¹⁸¹ KRLEŽA Miroslav, „Agrami gyermekkorom 1902–1903”, Uő, *Versek. Emlékiratok*, ford. Ács Károly és Csuka Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 238–239.

lázadóként” írta le, aki Szervét Mihály megégetésével éppúgy „középkori bűnözővé”¹⁸² és „a legközépkoriban fanatikusan vallásossá” vált, mint a Giordano Bruno, Vesalius, Campanella és mások haláláért felelős Szent Hivatal.¹⁸³

Krleža a korábbiakban már említett szkeptikus, a dolgok alapvetően változatlan és folytonosan ismétlődő körforgásaként felfogott történelemszemlélete mindezek ellenére rokonítható Kálvin eleve elrendelésről szóló tanáival. A *Régmúlt napok* című naplókban az 1916-os évnél megjelent *Sok, s végül semmi* című aforizmagyűjtemény „Golgota” című darabjában olvashatók az alábbi sorok:

„Mindazonáltal állni a Golgotán és tudni, hogy ez egy és ugyanaz a variációja ugyanannak az egy és mindig egyformán unalmas, úgyszólván a kezdetektől létező témának: egyetemes és isteni törvény, hogy a gyertya lángjának az a sorsa, hogy lobogjon, a lepkének pedig, hogy mint megpörköltödött rongy, lehulljon szárnyai üszkös bűzébe.”¹⁸⁴

Az Erasmus-kérdéskör Fejtő Ferenc életművében szintén fontos és Krležához hasonló hangsúlyokkal jelentkezett. A horvát író *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjénél hét évvel korábban, 1936-ban a *Szép Szó* című folyóiratban¹⁸⁵ jelent meg Fejtő *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* című műve, melynek abban az évben szerkesztői feladatait is ellátta. Az írás műfaji szempontból a párbeszédes formájú filozófiai traktátus szöveghagyományára támaszkodik, s ez a forma gyakran felbukkan Krleža esszéiben is. Fejtő eszéjében ebben a „barátságos, bár helyel-közzel indulatos beszélgetésben” három barát eszmecseréjének lehetünk tanúi. A vendéglátó filológusnak, Erasmus interpretátorának jutott a szerzői szócső szerepe. A beszélgetés másik két résztvevője – a reálhumanista és az antihumanista – a további lehetséges viszonyulások megszólaltatói. A beszélgetés a filológus felvetésével kezdődik, aki arra figyelmezteti társait, hogy másokhoz hasonlóan valószínűleg ők sem értik a humanizmus lényegét. Erasmus Lutherhez írt egyik 1519-es leveléből idéz, melyben a humanizmus esszenciájának megfogalmazása áll. E szerint meg kell őrizni a személyiség integritását, pártatlanságát, pártonkívüliségét, mert csak így lehetséges a jó tudományok szolgálata. Többre jut ugyanis az ember udvarias, polgári szerénységgel, mint erőszakossággal. Erasmus élete jól példázza a valódi bátorság

¹⁸² KRLEŽA Miroslav, „O Paracelzu”, Uő, *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci 2.*, Anđelko MALINAR, szerk. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 311.

¹⁸³ KRLEŽA Miroslav, „Hamlet iz Vesalove »Anatomije«”, *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci 2.*, szerk. Anđelko MALINAR, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 246.

¹⁸⁴ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik I. (1914–1917) Davni dani I.* Szerk., Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje. 1981), 177.

¹⁸⁵ FEJTŐ Ferenc, *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* [Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936.] (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

természetét, amely a halálfélelmen, valamint az élet és személyiség értékének tudatán alapul. Az értelmiséginek egyedül a dolgozószobájában kell hősnek lennie és joga van elmenekülnie az életét és szabadságát veszélyeztető helyzetekből.

A Fejtő-traktákus beszélgetése a továbbiakban az eszmék megvalósíthatóságának vagy meg nem valósíthatóságának problematikájáról folyik. A filológus azt állítja, hogy az eszmék a gyakorlatban megvalósíthatatlanok, ezért ezeknek ott nincs semmi keresnivalójuk:

„Az ésszerűség, amely a bibliotheca egyetlen zsinórmértéke, nem számít a dolgozószobák falain kívül. [...] ...ami a tömegeket megragadja [...] már nem az eszme, csak a torzképe. S erről nem a tömegek tehetnek. Az eszmények természetéből folyik, hogy társadalmilag megvalósíthatatlanok.”¹⁸⁶

A reálhumanizmus képviselője viszont ezzel szemben az eszmék megvalósíthatóságát hirdeti, a reálhumanizmust szocializmusként definiálja. Szerinte „Marxig a humanizmus filológusi fantazmagória, renyhe utópia volt. Ártalmatlan, mulatságos szellemtörténeti szekta.”¹⁸⁷ De Marx óta világhatalommá vált. Ezt az állítását igazolandó a filológus számos történelmi példára hivatkozva egy kortárs történésre is felhívja a figyelmet: a moszkvai perekre:

„A valóságban eddig még mindig csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyek az erőszakot a tisztességes eszmék szolgálatába akarták állítani. Politikát csinálni erkölcsösen nem lehet, erkölcstelenség nélkül az erkölcsöt az államlétben nem lehet hatalomra juttatni, s mire hatalomra juttattuk, kezünk között oly gyorsan változott erkölcstelenséggé, hogy észre sem vettük. Mert a hatalom, a hatalomra törekvés korrumpál, s ez ellen semmit sem lehet tenni.”¹⁸⁸

A filológus Erasmus és Luther a szabad akarat kérdésében alkotott véleményének különbségére is rámutat. Erasmus az akarat szabadságát védelmezte, Luther pedig a szolgaságot. Ugyanakkor arra is figyelmezteti barátait, hogy a legfontosabb teendő tartani a távolságot minden olyan mozgalomtól, amely magának igényel bennünket, és e téren Erasmusról vehetünk példát, aki a mestere volt a függetlenség megőrzését biztosító stratégiáknak. A humanizmus egyik lehetséges meghatározása a jót választani a két rossz közül. Ezen az írásán kívül Fejtő élete végén is foglalkozott Erasmussal az *Erasmus: Szent vagy eretnek?* című esszéjében, mely az Ördögről szóló, készülő könyvének egy részleteként jelent meg.¹⁸⁹

¹⁸⁶ FEJTŐ Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 8, 9.

¹⁸⁷ FEJTŐ Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 10.

¹⁸⁸ FEJTŐ Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 15.

¹⁸⁹ FEJTŐ Ferenc, „Erasmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. sz. (A 16. füzetből csak elektronikusan) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagyra=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Antibarbari című művében Erasmus szintén a jó tudományok (bonae litterae) megőrzéséért harcol. Erasmusi allúzióval Krleža 1939-ben jelenteti meg *Pečat* (Pecsét) című folyóiratában a *Dialektikus antibarbarus* (*Dijalektički antibarbarus*) című polémiáját, amelyben megkísérli elválasztani „a valódi, hajlékony, hatásos dialektikus gondolatot a zavaros, henye, szolgalelkű (»antidialektikus«), dogmatizmustól – a »barbárság«-tól.¹⁹⁰

IV. 3. 2. A felvilágosodás eszméi

Krleža legfontosabb eszméi forrásai közé tartoztak a felvilágosodás gondolatai. Végző soron Krleža enciklopédikus érdeklődése is a felvilágosodás örökségére vezethető vissza, melynek hatására a második világháború után létrejött számára kedvező kultúrpolitikai lehetőségek idején intézményt is szervezett maga köré. A Lexikográfiai Intézet igazgatásának hatása az élete utolsó évtizedeiben született munkáin is nyomon követhető.

A magyar irodalomban Krleža felvilágosodás iránti érdeklődése szintén párhuzamba állítható Fejtő Ferencével. Fejtő a felvilágosodással a legtöbbet II. Józsefről írt monográfiájában foglalkozott, melynek alapgondolatai – a mű előszava szerint – 1936 végére vezethetők vissza, a könyv pedig 1937 februárjára készült el, de első kiadása csak 1953-ban jelent meg franciául.¹⁹¹ Műve megírásának szándékaként az uralkodó rehabilitációját nevezi meg, történelemszemléletét pedig a sérelmi politika hagyományait követő alapvetően elutasító megközelítésekkel állítja szembe.

„... a konzervatív, feudális arisztokrácia és a reakciós klérus még halála után sem bocsátotta meg a korszerűsítő, felvilágosodott, vallási türelmet hirdető, polgárbarát és jobbágybarát uralkodónak a liberális korszakot fél évszázaddal megelőző rendeleteit, amelyek közül egyik-másik az 1789-es francia alkotmányozó nemzetgyűlés jogalkotó bizottságának tárgyalási alapul szolgált.”¹⁹²

Fejtőt elsősorban a felvilágosodás kora érdekelte, mint a korszak oly sok felelős értelmiségiet. A korszak magyar vonatkozásait kutatva jutott el az osztrák és magyar történetírásban ellentmondásosan tárgyalt II. József alakjához:

„...a XVIII. század végi magyar irodalom történetére vonatkozó kutatásaim közepette szöveget ütött a fejembe, hogyan is lehettek József császár uralkodása

¹⁹⁰ FRANGEŠ Ivo, „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

¹⁹¹ FEJTŐ Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7–8.

¹⁹² FEJTŐ Ferenc, *II. József*, 10.

idején a magyar kulturális élet pionírjai [...] oly lelkes hívei a kalapos királynak, aki a magyar történetírásban mint németesítő, magyarellenes zsarnok szerepelt.”¹⁹³

Könyvének 1994-es (harmadik) francia kiadásához írt előszavában ír a II. József uralkodásának számára legszimpatikusabb jellemzőjéről – a nemzetfelettségről, egyfajta korai internacionalizmusról, amellyel a nacionalizmus különböző fajtái, II. József korában a „feudális hazafiság”, nemzedékekkel később pedig, de már az Osztrák–Magyar Monarchia idején és ennek az államalakulatnak ellenében a pusztító erőket mozgósító modern etnikai, kulturális, népi típusú nacionalizmus állítható szembe, amely Fejtő felfogásában végzetesen rossz ideológia.¹⁹⁴ Ugyanitt az Osztrák–Magyar Monarchia, Kákánia közigazgatási fonáságait gúnyoló írók – Musil, Kraus, Kafka, Mikszáth, Krúdy, Karinthy, Hašek – között említi Krležát is, ám ő maga ezzel ellentétben úgy véli, hogy a Monarchia által megteremtett hivatalnoksereg „a nemzetek fölötti állam feddhetetlen, a közjó iránt elkötelezett alkalmazottai”-ból állt, s mindennek nagy megalapítója volt II. József hivatalnok-császár.¹⁹⁵

II. József nemzetellenességét, erőszakos centralizációs politikáját a horvát történetírás és ennek nyomán a közösségi emlékezet is elítélte, amely viszont éppen a horvátellenességét róta fel a királynak, míg a magyar közösségi emlékezet a magyar sérelmekre volt érzékeny. II. József ellentmondásos szerepének megítélése a horvát történelemben egyike Krleža visszatérő témáinak. Amikor erről ír, akkor ugyanúgy az uralkodó rehabilitációjának és végső soron a rá vonatkozó közösségi emlékezet befolyásolásának szándéka vezeti, mint Fejtőt. A húszas évek közepén írt *Néhány szó a kispolgári történelemszemléletről általában* (*Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*) című esszéjében egyfajta politikai paradoxonként említi a horvát nemesség II. József-ellenességét. A sérelmi politika hagyományával gyökeresen szakítva rámutat II. Józsefnek a horvát történelemben betöltött pozitív szerepére:

„I. József korában Bécsért harcolnak a horvátok a magyarok ellen, II. József korában Bécs ellen a magyarok mellett, bár ha II. József nem nyeste volna vissza a magyarok megalomániás karmait, már a tizennyolcadik században az ördög prédájául estünk volna a »magyar pragmatika« jegyében, mert a horvát nemesség részeg csürhe volt, ostoba és írástudatlan...”¹⁹⁶

¹⁹³ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

¹⁹⁴ Fejtő Ferenc, *II. József*, 18.

¹⁹⁵ Fejtő Ferenc, *II. József*, 19.

¹⁹⁶ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 92.

Krležával ellentétben, aki a horvát nemességet „részeg, ostoba és írástudatlan csürhé”-nek tartja, Fejtő a magyar nemességet – annak minden elmaradottsága ellenére – szebb fényben tünteti fel, s nem annyira az értekező próza, mint inkább az esszé hagyományait követve szellemes és szórakoztató módon:

„[1789-ben] Magyarországot is magával ragadta a szabadság „édes mánora”. Elkergették a „császárral összejátszó” földmérőket, elégették az aktákat. A főurak kócsagos nyusztprém kalpagban állták körül a máglyát, és latin fordításban a Marseillaise-t és a Ça Ira-t énekelték. Magyarország volt az egyetlen hely az egész világon, ahol a forradalmi dalokat áttették a középkori gondolatok közvetítő közegébe. A nemesek másról sem értekeztek, mint Rousseau-ról, a társadalmi szerződésről, a természet diktálta, elévülhetetlen szabadságjogokról. De dicshimnuszait alaposabban megvizsgálva rá kell jönnünk, hogy Rousseau-n Werbőczyt értették, szabadságon kiváltságait, társadalmi szerződésen az Aranybullát.”¹⁹⁷

Krleža később a Jugoszláv Kommunista Pártban a harmincas évek közepén az antifasiszta népfront megalakításának feltételeiről ekkoriban zajló vitákhoz kapcsolódó *Egy vita tézisei 1935-ből* (*Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*) című politikai programszövegében – amely csak az ötvenes évek első felében jelent meg – utal II. József alakjára a történelmi eszmefuttatásában. Az uralkodót egyenesen a létében végveszélybe került horvátság megmentőjének állítja be:

„... az idegen, főként magyar, gyarmatosító kedvű nemesség által megszállt horvátság már a 18. században gazdasági és politikai katasztrófát élt volna át, ha nem mentette volna ki ebből a veszélyből II. József a magyar grófok érdekszféráinkba behatolni szándékozó önhitt törekvéseit megnyirbáló központosító politikája.”¹⁹⁸

Krleža II. Józsefre vonatkozó, a két világháború között keletkezett észrevételei, amelyek ugyan mindig egy nagyobb összefüggésrendszer részeként, az uralkodónak a horvát történelemben, a horvátság fennmaradásában játszott szerepére vonatkoznak, a II. világháború utáni esszéírói munkásságában teljesedik ki. Az 1963-ban megjelent *A horvát művelődés történetéből* (*Iz hrvatske kulturne historije*) című esszéje harminchat, az író által „szabad lírai variációknak” nevezett megjegyzésből áll, amelyeket lexikográfiai széljegyzetei között is számon tarthatunk. Ezek közül a *Jozefinizmus* (*Jozefinizam*) című teljes egészében II. József politikájával foglalkozik, amely szerinte még kétszáz év múltán is szenvedélyeket ébreszt, míg az uralkodó alakját a horvát történetírás „a horvát törvények

¹⁹⁷ FEJTŐ Ferenc, *II. József*, 376–377.

¹⁹⁸ KRLEŽA Miroslav, „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935” Uő, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci* 5. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 218.

és szokások elfojtója”-ként, valóságos Luciferként említi.¹⁹⁹ Krleža ebben a kérdésben – más történeti témáihoz hasonlóan – a magyar és a horvát nemességet szövetségessé tevő osztályérdekek hangsúlyozásával érvel. Mivel történeti témáinak többsége gyakran nemzeti vonatkozású, ezek ily módon ideológiailag kétszeresen is meghatározottak. A marxista történelemszemlélet mellett a nemzeti alávetettség áldozati mítosza²⁰⁰ is érvényre jut bennük. Továbbá Krleža esszenciális történelemszemlélete, azaz a különböző történeti korok párhuzamos jelenségeinek egymás mellé állítása is megfigyelhető ebben a „lírai variációjában”:

„Mind a mai napig senkinek sem volt bátorsága megállapítani, hogy ha a magyar grófi megalomániát eltompító jozefinista központosító erőszak nem lett volna, akkor a három magyarbarát, nyomorúságos hétszilvafás báni megye a horvát vendek és túrmezeiek »reliquiae reliquiarum«-aként a magyar feudum elnyomása alá került volna, és már a 18. század végén megtörtént volna az, amire a magyar grófok két-három évtizeddel később törekedtek, amikor Kossuth 1848-ban nem akarta a térképen »észrevenni Horvátországot«.”²⁰¹

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Fejtő 1936-ban a Szép Szó általa szerkesztett *Mai magyarok – régi magyarokról* című különszámában megjelent Martinovics Ignácról szóló tanulmánya. Ebben Kossuthra hivatkozva és az ő véleményéhez csatlakozva sajnálkozik a Martinovics alakját rossz fényben feltüntető újabb történetírói véleményeken, melyeket Fraknói Vilmos kutatási nyomán Mályusz Elemér és Szekfű Gyula, azaz a polgári történetírás képviselői fogalmaztak meg:

„Az újabb magyar történetírás teljesen alaptalanul feketíti be személyét és szerepét. A dinasztia szolgálatában állott, de ezzel nem ártani, hanem használni akart s nem rajta múlt, hogy nem használt a magyar társadalom fejlődésének. [...] Martinovicsnak tragédiája valóban a magyar értelmiségnek, a magyar értelmességnek tanulságos és tiszteletre-méltó tragédiája volt.”²⁰²

Egy évvel később, 1937-ben a *Magyar irodalom és a magyarság* című, a *Mi a magyar most?* című összeállításban megjelent esszéjében a magyar nyelvújítást „a Martinovicsék társadalomkritikájának pótléka”-ként állítja be, ami „az ő politikai csődjük után” következett. Ezzel azt kívánta bizonyítani, hogy a társadalom új szükségletei gyakran

¹⁹⁹ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)” Uő, *Historijske teme. Studije 3.* Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182.

²⁰⁰ BITI Vladimir, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, 13.

²⁰¹ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, 183.

²⁰² FEJTŐ Ferenc, „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó-külo nszám*, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.

az irodalomban jelentkeznek először a nyilvánosság előtt, s így „az irodalomban történik meg a forradalom is”.²⁰³

Krleža magyar vonatkozású történelmi személyekre vonatkozó panorámájában Martinovics Ignác előkelő helyet foglal el. Az egyik rá vonatkozó legkorábbi utalást 1916-os naplójában olvashatjuk, a „nem egészséges magyar viszonyok” említésekor Mátyás király, a Zrínyiek, majd Jászi, Tisza István társaságában.²⁰⁴ *A magyar variáció (Madžarska varijacija)* című 1922-es esszéjében Martinovicsot Zrínyi, Kazinczy, Kossuth és Petőfi mellett a „tisztá szláv leszármazottak” körében tartja számon, akik szerint a „Duna és a Kárpátok kérdésében” a különböző nemzetek egységesítését tekintették megoldásnak:

„Martinovics republikánus halálában, Kossuth gondolati beszédeiben, Kazinczy alkotásában, írásaiban, Petőfi forradalmi verseiben egyaránt egy mély, ösztönös szükséglet él minden fajta és nyelv egybeolvadása, szintetikus egybeömlése iránt.”²⁰⁵

1960-ban a délszláv kérdést az első világháború kapcsán tárgyaló esszéjében a jakobinus összeesküvés különböző nemzetiségű résztvevőinek neveit – Martinović-féle [sic!] összeesküvés, [Maksimilijan] Vrhovac, Kazinczy [Ferenc] – mintegy bizonyítékul sorolja fel arra nézvést, hogy e mozgalom politikai célja a dunai népek köztársaságpárti alapú konföderációban történő egyesítése volt.²⁰⁶

A szláv leszármazott Martinovics neve Ady eszmei elődeinek sorában is szerepel Petőfi Sándoré és Táncsics Mihályé mellett.²⁰⁷ Martinovics tevékenységét és a jakobinus mozgalmat Krleža 1848 előzményeként értékeli, ami megegyezik az 1848–1949-es magyar forradalom és szabadságharc vezető alakjainak álláspontjával. (Lásd többek között Petőfi *Vérmező* című versét vagy Kossuth korábban már említett és Fejtő által idézett sajnálkozását a Martinovics alakját rossz fényben feltüntető újabb történetírói vélemények miatt.) A túl korán jött újítók tragikus alakjait felsorolva Juraj Križanićról szóló 1929-es esszéjében, vele párhuzamba állítva említi Martinovicsot, 1848 kapcsán pedig Táncsics Mihályt:

„Ahogy Martinovics atya túl korán áldozta fejét magyar köztársaságpártiként még a jakobinus időkben (1794), úgy lett Táncsics a magyar negyvennyolc korai

²⁰³ FEJTŐ Ferenc, „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, [Bp.]: Cserépfalvi – Gondolat, 1990, 67.

²⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, „Pesti Napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30, 4. sz. (2007) 8. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²⁰⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*. Szerk. Anđelko MALINAR, *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80.

²⁰⁶ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918” *Uo, Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*. Szerk. Anđelko MALINAR, *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 251.

²⁰⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 88.

Stephan Bornja, és vált Križanić az első orosz szlavofillé kétszáz ötven évvel az orosz szlavofil mozgalom előtt.”²⁰⁸

A magyar művelődéstörténet összefoglalásának igényével készült idézett esszéjéhez a címe ellenére hasonló szerepű és hasonlóan kritikus hangú *Néhány szó a kispolgári mentalitásról általában* című 1926-os esszéjében a horvát történeti narkózisban élő nagy álmodók között említi Martinovics barátot, akinek az álmai a Jakobinus Köztársaság és az „Emberi jogok” voltak.²⁰⁹

Közös Krleža és Fejtő érdeklődése az emberiség emancipációjának eszméjéért célul kitűző programok iránt is. Fejtő 1937-ben három tanulmányt írt ebben a témában Mónus Illés, a Népszava szerkesztőjének gondozásában megjelent „Szocialista tudás könyvtára” című sorozat részére. Ezek közül a Robert Owenről és a Saint Simonról szóló részek *A nagy utopisták* főcímmel jelentek meg.²¹⁰ Robert Owent, a „szocializmus atyját” azonban nem utopistaként, hanem Marx nyomán gyakorlati, cselekvő emberként, Saint Simont pedig a 18. századi racionalizmus és a 19. századi szocializmus között láncszemet képező alkotó szellemként mutatja be. A francia felvilágosodást, s annak eszmei fegyvertárát továbbá a szocializmus elődjének tekinti.²¹¹ Fejtő kitér Saint Simonnak a II. József uralkodására vonatkozó megjegyzésére, mely szerint a király hatalma nem önmagában álló, s „ha a polgárság, melyre támaszkodhatna, gyöngé, s a nemesség, amelynek kiváltságát csorbítani akarná, ellenszegül”, kudarcot fog vallani.²¹² Ezzel bizonyos tekintetben az elképzeléseiben meghátrálni kényszerülő II. József uralkodót az utopista történelmi személyek közé sorolja. Fejtő harmadik ide tartozó tanulmánya Jean Jaurès francia politikusról szól.²¹³ Jaurès-szel Krleža is foglalkozott – az *Eppur si muove* című, első változatában 1919-ben megjelent cikkében az európai parlamentáris szociáldemokrácia megalapítójaként emlékezik meg róla halálának ötödik évfordulóján. Arra figyelmeztet, hogy az alig néhány nappal az I. világháború kirobbanása után merénylet áldozatául esett pacifista politikus a demokratikus

²⁰⁸ KRLEŽA Miroslav, „O patru dominikancu Jurju Križaniću”, *Svjetiljke u tmini. Zapisi i eseji 1.* Szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 50–51.

²⁰⁹ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 101.

²¹⁰ FEJTŐ Ferenc, *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon.* Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)

²¹¹ FEJTŐ Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon.* Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 3.

²¹² FEJTŐ Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*, 19–20.

²¹³ FEJTŐ Ferenc, *Jean Jaurès* (Budapest: [Esztergályos J.], 1937)

jellegű nemzeti hadsereg egyik elméleti megalkotója volt, s a hozzá köthető népi milícia tervét az orosz vörösgárdista tömegek a gyakorlatban is megvalósították.²¹⁴

Krleža egyéb műveiben is fontos szerep jut az utópista eszméknek, ill. az ezekért küzdő személyek bemutatásának. Ifjúkori, nyomtatásban nem megjelent drámái között szerepelt egy *Utópia* című egyfelvonásos, amelyet – további öt színmű társaságában – a színre vitel reményében 1917 tavaszán átadott a Horvát Nemzeti Színháznak.²¹⁵ Az *Utópia* egy haldokló fanatikus szocialista meghasonlott vívódásáról szól, aki tagadja a Haladás értelmét.²¹⁶ Az emberiség különböző kiemelkedő alakjain keresztül – Tommaso Campanella olasz antiskolasztikus filozófustól, a *Napváros* című utopisztikus mű szerzőjétől az utópia megvalósítójáig, Kolumbusz Kristófig vagy a baloldali társadalmi üdvtanok teoretikusaiig – az utópikus gondolatok Krleža műveinek gyakori metaforái. A *Kirándulás Oroszországba* című útleírásában, elsősorban annak *A messzi északon (Na dalekom sjeveru)* című fejezetében jól érezhető írójának a felvilágosodás tanaiig visszavezethető hite az ipari civilizációban és az ember világjobbító célú cselekvési lehetőségében. Fejtő is hitt ezekben az eszmékben, melyekről a Saint-Simonról szóló tanulmánya zárlatában megállapította, hogy ha megjelenésükkor egyénileg és szervezetileg meg is buktak, mégis belekerültek az európai szellemiség nagy vérkeringésébe.²¹⁷

IV. 3. 3. 1848 kulturális emlékezete

1848-ról nem mint a közép-európai, pannon egység meggyengülését kiteljesítő folyamat egyik jelentős állomásáról ír Krleža, hanem az egymással szembekerülő, alapjaiban azonban identikus törekvések szimbólumáról, amelyek kölcsönösen függenek egymástól:

Még nincs a germán nyelvhatár tövében sarjadt pánszláv mozgalomról valódi feldolgozásunk, és minden eddigi munkánk csak az anyag részletekbe menő felhalmozására terjedt ki; ám az már az első pillantásra világosnak tűnik, hogy a nemzeti függetlenség 1848-as magyar mozgalma szervesen kapcsolódik a szláv politikai tudat e térségen belüli megszületésének dinamikájához.²¹⁸

²¹⁴ Miroslav Krleža, „Eppur si muove” Uő, *Eppur si muove. Studije i osvrti*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca. 1938), 30.

²¹⁵ Miroslav Krleža, „Slučaj direktora drame gospodina Bacha” Uő, *Moj obračun s njima. Polemike 3*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 169.

²¹⁶ Miroslav Krleža, „Gospodin Bach” Uő, *Iz naše književne krčme. Polemike 4*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 16.

²¹⁷ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 31.

²¹⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

A különbségek mindkét esetben elhalványulnak a közép-európai népek újkori megkésett történelmének alapvető hasonlósága mellett. A megkésettség nem az eredeti modell követését, hanem egy módosult változat kialakulását eredményezi, míg azonban pár évtized múlva a „harmadik komponens” elméletének kidolgozásával Krleža elsősorban e másság előnyeire, e másságot eredményező megkésettség viszonylagosságára – azaz a voltaképpeni előidejűségére – mutat rá, jelen esetben a másság valódi lemaradást jelent. A romantika és a felvilágosodás eszméinek jellegzetes közép-kelet-európai összefonódására utal, hogy a magyar nemzeti törekvések és a szláv politikai tudat kialakulása kapcsán megjegyzi:

„Mindkét jelenség a romantikusan értelmezett és megkésett jakobinizmus mozgalmának reflexe, amely a forradalom alapproblémájának, azaz a Duna menti népek teljes függetlenséggel járó felszabadításának naiv bérangeri félreértésével hígult fel. Ebből a perspektívából nézve 1848 a magyar és nem magyar koncepciók összeütközésében az ellenforradalom klasszikus esetét képviseli.”²¹⁹

A fenti sorok forradalomfelfogása kétségtelenül elárulja Krleža baloldali nézőpontját, hiszen 1848 forradalmi mozgalmait ellenforradalomnak a nemzeti jellegű társadalmi törekvésekben programszerűen csupán a polgárság megmozdulásait észrevevő szemléletmód tarthatja. Ennek a véleménynek ellentmond azonban Marx felfogása, aki a forradalom magyar és szláv szembenállásában forradalmi és ellenforradalmi törekvések ütközését látta. Krležát egyfelől mint elkötelezett baloldalt, másfelől mint a vizsgált tárgyhoz részben személyes, életrajzi okokból is kötődő gondolkodót foglalkoztatta Marx 1848-ról alkotott véleménye. Erre Predrag Matvejević-tyel folytatott beszélgetései során is kitért:

„...negyvennyolcra a fiatal Marx is germán, mondhatni pángermán perspektívából tekintett. A forradalmi tudat megszületése akkoriban éppúgy, mint manapság, a paradox ellentmondások körében folyt, így gyermekként én is Kossuth-párti voltam, miként olasz nacionalista is lettem még a polgári iskola negyedik osztályában De Amicis *Il Cuor*-ját olvasva. (...) A petőfis, kossuthi carmagnolákat ki tudná megkülönböztetni Béranger retorikájától, ki tudná azt tizenöt éves korában, s Petőfi Apostolával párhuzamosan már Ibsent is fordítottam. Mindez zűrzavar volt, amelyre egy-két évvel később úgy veti rá magát Baudelaire, mint a magasból lecsapó vércse.”²²⁰

²¹⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79–80.

²²⁰ MATVEJEVIĆ Predrag, *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969) Idézi.: VUJICSICS Sztoján, „Miroslav Krleža: Hungarica”, Uő, *Elilliant évek szőlőhegyén: Esszék, tanulmányok*, (Budapest: Filum, 1997), 61.

Az esszé rámutat arra az érdekes ellentmondásra, hogy bár a XIX. század második felében, az 1848-as törekvések jó részének kudarcba fulladása után, a magyar nemzeti mozgalom „nyelvi premisszái teljesen hamisnak mutatkoztak”²²¹, a korszak nagy témája mégis Petőfinek e mozgalom diskurzusát erőteljesen meghatározó költészete lesz. Krleža nem kísérel meg magyarázatot adni arra, hogy mi lehet az oka a magyar etnikum és nyelv, kisebbségi jellege ellenére, messiási szerepvállalásának, de az e körül kialakult misztikumot sikerül oldania a párhuzamos jelenségnek tekintett pánszlávizmusra való utalással. Az 1922-es szövegváltozat még nem tért ki erre az ellentmondásra. A „nyelvi premisszáik hamisnak mutatkozása idején” az esszé eredetije érdekesnek azt találta, hogy „Kossuth az emigrációban végrehajtotta nézeteinek és programpontjainak alapos korrektúráját”, s ez a megállapítás a mondat első felében mondottakhoz képest nem jelent ellentmondást, abból szinte következik. Hiszen a korábbi nézetekhez kapcsolható nyelvi előfeltételek megváltozásakor szükségszerűen sor kell, hogy kerüljön e nézetek felülbírálására is. Kossuth önkorrekcója során a hangsúly áttevődött a „nemzetiről a Duna-menti népek konföderációjának szociális mozzanatára”.²²² Az idős Kossuthnak a Monarchia térségére vonatkozó elképzelései mellett, mint annak pendantja áll Krleža szemléletében Károlyi Mihály és Jászi Oszkár koncepciója, a svájci mintára elgondolt, kantonok alkotta konföderáció tervezete. A két elképzelés közös pontjait Krleža egyfelől abban látja, hogy mindkettő szakított a nyelv kérdése kapcsán általa már említett magyar messianizmustudat velejárójával, a magyar szupremácia elvével. Másfelől egy jellegzetesen közép-európai sajátosságukban, megkésettségükben, ami miatt mindkét elképzelés elmélet maradt. A horvát köztudatban, máig hatóan, Kossuth egyoldalúan negatív személyiséggént van jelen, olyan valakiként, aki nem csupán a horvátság önrendelkezési jogát, hanem annak pusztta létezését is megkérdőjelezte. A személyére vonatkozó negatív sztereotípiák mit sem tudnak a Krleža által említett életszakasról, az emigráció éveiről. Még kevésbé vesznek tudomást Kossuth emigrációban kifejtett tevékenységéről, írói munkásságáról. Krleža tehát a magyar történelem egyik nagy formátumú személyiségéről alkotott kép árnyalásával nemcsak a horvát tudat egy fehér foltját próbálja „megszínesíteni”, hanem a magyar nemzeti mítosz egyik összetevőjén kívül egyúttal szembehelyezkedik egy a horvát nemzeti mítosz szemlélete által is elsajátított közkeletű elképzeléssel.

²²¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80.

²²² KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80.

IV. 3. 4. Csalás vagy ideál? A horvát–magyar kiegyezés

Az ennek a fejezetnek a címében szereplő kifejezések a Krleža első világháborús honvédnovelláit tartalmazó *A horvát hadisten* című műve 1946-os kiadásához mellékelt *Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmova)* című szójegyzékében szerepelnek. A választó kérdés jól érzékelteti a horvát–magyar kiegyezés tekintetében a dualizmus idején egymásnak feszülő horvát politikai álláspontokat.

A *Kiegyezés* című szócikk az említett szójegyzékben a *Honvédség, honvéd (Domobranstvo, domobran)*, a *Szolgálati szabályzat (Vježbovnik)* és a *Zöld Káder (Zeleni kader)* szócikkek csoportjában olvasható. Ez a szócikkgyűjtemény a szerzői szubjektivitás és az ideológiai háttér hangúlyos volta²²³ miatt a novellaciklus egyik darabjának tekinthető és függelékjellege, paratextualitást sugalmazó jegyei ellenére sem tartozik a nemfiktív műfajok csoportjába. Krleža háborús novelláinak ciklusában a kiegyezés témája több alkalommal is megjelenik. Gyakori például a jogi megközelítést hangsúlyozó „a kiegyezés értelmében” megfogalmazásmód. *A Bistrica Lesna-i csata (Bitka kod Bistrica Lesne)* című novellában hat honvéd és tizedesük esett el „magyar királyi honvéd vérüket ontván Szent István ezeréves királyságának dicsőségére, az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés értelmében”.²²⁴ *A magyar királyi honvéd novellában (Kraljevska ugarska domobranska novela. Magyar királyi honvéd novella)* ez a formula mint haláltáncmotívum szintén a harctéri halálhoz kapcsolódik:

„S a magyar királyi honvéd hősi halálnak ezek a jelöltjei, akik az 1868-as kiegyezés értelmében esnek el, íme, most itt szedik a lábukat a harmadik szakaszban, mint a birkák, szaladgálnak, s még rajvonalba fejlődnek vagy vigyázzba vágják magukat, de meg fognak halni.”²²⁵

Ugyanez a megfogalmazás, azaz a kiegyezésre mint jogi aktusra való utalás található a hétköznapi, egyhangú, látszólag ártalmatlan és szinte banális katonaélet megjelenítésében, az aprólékosan részletező narráció miatt végtelenül hosszúra nyúló katonai gyakorlatozás leírásában e novellában máshol is. A mindenütt jelenvaló, s az egyén életében és halálában

²²³ DUDA Dean, „Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmova” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 456.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1099> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²²⁴ KRLEŽA Miroslav, „A Bistrica Lesna-i csata” Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 5.

²²⁵ KRLEŽA Miroslav, „Magyar királyi honvéd novella” Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 137.

egyformán fontos szerepet betöltő kiegyezés a horvát nép számára kiemelt fontosságú esemény rangját kapja:

„Ez az iszonyú, tüzes folyadék már több száz éve kering a zagorjei erekben, s ma, ezen a szomorú februári napon, amikor a jég olvadóban van, és odafönn kárognak a varjak, az 1868. évi kiegyezés értelmében kétszáz magyar népfelkelői honvéd térdét mozdította meg az első pillanatban. [...] A kétszáz honvédfőből álló század, az 1868. kiegyezés értelmében, megindult a jegenyefa irányában, a százados úr pedig ott maradt Mici lova hátán egyhelyben, s a század után nézett.”²²⁶

A kiegyezés jelképei, tárgyi szimbólumai, melyek közé tartozik a kokárda alakú horvát trikolór, ebben a novellában a kiegyezés banalizálását szolgálják:

„Kinyúlik egy-egy kéz, hogy a piros-fehér-kék kokárdát, amelynek túje kicsúszott, visszatűzze a helyére, mert a horvát nemzetiszínű szalag lecsúszott a homlokára, s az embernek kedve támadt, hogy az 1868-as kiegyezésnek ezzel a jelképével horvát honvédi verejtékét letörölje.”²²⁷

A kokárda alakú nemzetiszínű szalag nem vált a horvát nemzeti tudat reprezentációjának autohtón vagy spontán módon elfogadott jelképévé, ellentétben a nemzeti színű zászlóval. A kokárda mint jelkép elsősorban magyar történelmi eseményhez, az 1848. március 15-én Pesten kitört forradalomhoz köthető, s ezért a magyar kollektív emlékezet fontos kellékének számít. Az első világháborús horvát honvédegyenruha horvát nemzeti színű kokárdája a kiegyezést idegen, az országra ráerőltetett eseményként értékelő szemléletet jelképezi, hiszen ez a szimbólum nem Horvátország sajátja, hanem az idegen, magyar nemzeti modell alkalmazott, de nem meghonosított kelléke. Tekintettel arra, hogy a magyar és horvát nemzeti törekvések 1848 során élesen szembe kerültek egymással, minden, akkor történt közösségi eseményre történő későbbi utalás szükségszerűen kudarcra van ítélve. A magyar jelképrendszerben az eredetileg idegen francia modellt meghonosító kokárdahasználat általánosan elfogadottá vált a forradalom első napjától fogva, amikor a francia forradalomra való utalásként megjelent a forradalmárok viseletében. Ezért a *Magyar királyi honvéd novellában* a kokárda, eltérően eredeti jelentésétől, éppen az elnyomó hatalom és a néptől való elidegenedés szimbólumává válik:

„Így hát a százados úr sem látja azt a felsebzett, fájdalmaiban vergődő századot! Csak a zöld színű, új katonaköpenyeket látja, amelyek a budapesti központi magyar egyenruhagyár naftalinszagát árasztják. Ő csak a sárgán virító, új tölténytáskákat látja, a háromszínű kokárdákat, de nem látja, hogy a zagorjei

²²⁶ KRLEŽA Miroslav, „Magyar királyi honvéd novella”, 55, 59–60.

²²⁷ KRLEŽA Miroslav, „Magyar királyi honvéd novella”, 87.

szívek és lelkek töméntelen sok sebéből véres nyom húzódik a század után, amelynek semmi kedve sincs ahhoz, hogy a császárért és királyért harcoljon.”²²⁸

A horvát hadisten elbeszélései az első világháborút a közel ötven évvel korábban lezajlott kiegyezés fénytörésében tárgyalják:

„mert hát az Úristen ebben a sorsdöntő időben itt, s frontnak az innenső oldalán s a magyar Korona védelmében harcol mellettünk, az 1868-as kiegyezés értelmében.”²²⁹

A kokárdához hasonlóan a honvédségi haderő is a magyar modell alkalmazása volt Horvátországban: „Ez a torz germanizmus hozzánk Magyarországon keresztül jutott el, ahol a »honvéd« szóképződmény, magyar barbarizmus volta dacára, még Kossuth alatt negyvennyolcban honosodott meg és vált hagyománnyá” – kezdődik Krleža *Honvédség, honvéd Domobranstvo, domobran* című szócikke a *Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Tumač domobraskih i stranih riječi i pojmova)* című szójegyzékében, majd autoreferenciális gesztusként egy másik Krleža-novellából, az *Ezeregy halál (Hiljadu i jedna smrt)* című elbeszéléskötetben megjelent *Florijan Kranjčec halálából (Smrt Florijana Kranjčeca)* való idézettel folytatódik, melyben az osztrák–magyar kiegyezés két feleként „a magyar grófok és a bécsi Burg” szerepelnek, a kiegyezés megkötése után pedig „a Habsburg monarchiában mindent a »Törvény, Rend és Munka« valamennyiünk előtt jól ismert, dicső keretei közé helyeztek, s e magyar, grófi »Törvény, Rend és Munka« keretében a magyar »szabadság« szimbólumaként feltámadtak újból a rég múlttá lett magyar zászlók is.”²³⁰

Közvetett módon, a honvédségről írva az osztrák–magyar kiegyezést karikatúráként, a horvát–magyar kiegyezést pedig kétszeres karikatúráként értelmezi:

„Ha Kossuth honvéd hadosztályainak összeroppanása egy történelmi jelenségnek hegeli értelemben való első változata volt, akkor a magyar honvédség 1867-ben már tényleg karikatúráként jelenik meg, az 1868-as horvát honvédség pedig – fájdalom – a karikatúra karikatúrájaként. [...] Ez a Deák-féle honvédség operettként indult, de bűnügyként végződött.”²³¹

A kiegyezést előkészítő politikusokra Krleža szintén több alkalommal kitér. Deák Ferencről viszonylag kevés alkalommal ír, de amint az az előző idézetben is látható volt,

²²⁸ KRLEŽA Miroslav, „Magyar királyi honvéd novella”, 67.

²²⁹ KRLEŽA Miroslav, „Jambrek honvéd”, Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 322.

²³⁰ KRLEŽA Miroslav, „Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Honvédség, honvéd)” Uő, *Magyar királyi honvédnovellák*. [Fordította: Sinkó Irma]. [Bevezető: Sinkó Ervin], (Újvidék: Testvériség-Egység Kiadó, 1952), 188–189.

²³¹ KRLEŽA Miroslav, „Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Honvédség, honvéd)”, 192.

alakját a kiegyezésre visszavezetett honvédség kapcsán is említi. Levin Rauch bánról, a „nyavalyás báró”-ról, aki unionista politikusként a horvát–magyar kiegyezés végrehajtásáért volt felelős, írja többek között:

„színleges választások alapján a magyar grófokkal holmi színleges politikai egyezményt kötött. E *csalásnak* neve »Kiegyezés« lett, mely *ideálként* csillogott a mi polgári üzletelő politikusaink előtt, miközben ostoba játékaikat üzték a belgrádi udvarral (1918–1939).”²³²

A kiegyezés Krleža műveinek gyakran visszatérő témája, hiszen ezt a történelmi eseményt kiemelten fontosnak tartotta a horvát nemzeti tudat és politikai identitás formálódásában. Károsnak tartja, hogy az iskolai oktatásban kevés figyelmet fordítanak a kiegyezésre, s ezért sérül a horvát kollektív emlékezet. A kiegyezés századik évfordulója előtt egy évvel írja naplójában:

„A mai ifjúságnak például fogalma sincs arról, hogy mi történt Horvátországban Ausztria bukásától 1941-ig, a második világháború kezdetéig, de hasonlóképp arról sincs fogalma, hogy mi történt Horvátországban a jozefinista időktől 1848-on, 1868-on, 1918-on keresztül. A horvát történelem három harminc-harminc éves fejezete, a napóleoni időktől Jelačićig, az Abszolutizmustól a Kiegyezésig és Bosznia megszállásáig és a Kiegyezéstől az összeomlásig a tantervben epizódiként szerepel, mintha ez a folyamat nem lenne döntő fontosságú a horvát nemzeti tudat kialakítása szempontjából. Ötven évig tartó fecsegés a gimnáziumokban – negatív eredménnyel.”²³³

A horvát történelem panorámaszerű áttekintésében a kiegyezést mindig kontextusba helyezve igyekezett értelmezni, összekötve a horvát nép történelmében is fordulópontokat jelentő korábbi, ill. későbbi, az 1848-as és az 1918-as eseményekkel. Az ezeket a fordulópontokat jelző évszámok gyakran éppen a kiegyezés kontextusában jelentkeznek Krleža írásaiban, például a már idézett *A Bistrica Lesna-i csatában (Bitka kod Bistrice Lesne)*:

„Magyar csendőrök lőttek ezeknek a parasztoknak soraira az 1868-as kiegyezés értelmében, asszonyaikon, lányaikon negyvennyolcasok és zöldkáderek követtek el erőszakot Custozza és Solferino idején.”²³⁴

IV. 3. 5. Monarchia-mítoszok: a millennium és a „bűnös város

²³² KRLEŽA Miroslav, „Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Kiegyezés)”, 194.

²³³ KRLEŽA Miroslav, „Napló 1958–1969 (Részletek). [1967. X. 28.]. Válogatta és fordította Túri Gábor, *Híd*, 46, 7–8. sz. (1982), 868.

http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²³⁴ KRLEŽA Miroslav, „A Bistrica Lesna-i csata” Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 9.

Vörösmarty *A vén cigány* című verse után, főként pedig a kiegyezés megkötésével Krleža szerint a magyar irodalomnak megint csak egy olyan korszaka következett el, amelyben a hazugság uralkodott. A *Magyar variáció* című esszéjében a korszak oszlopos neveit csupán felsorolja – Jósika Miklóst, Kemény Zsigmondot, Eötvös Józsefet, Jókai Mórt, Szigligeti Edét, Arany Jánost, Tompa Mihályt –, akiknek írásaival az esszében nem foglalkozik. Meglátása szerint ekkoriban a magyar kultúra egésze hamis hagyományokra épített, amelyek a magyar szupremácia elvének érvényesítésére voltak hivatottak. A hatalom kiszolgálói a dzsentrí osztályából kerültek ki és a sajtó, a tudomány, az irodalom területén egyaránt az ő véleményük volt mérvadó. A kultúrfölényt nemcsak önmaga, hanem a világ előtt is igyekezett igazolni a magyar állami vezetés, valójában azonban a Monarchia nemzetiségeinek, elsősorban a szlávoknak a gyarmati sorban tartásáról volt szó. Az alábbi sorok a milleniumi reprezentációs rendezvények kapcsán a horvát sajtóban megfogalmazott kritikák szövegére épülnek rá. Krleža érvelése abban különbözik ezekétől, hogy a faji előítéletek hangoztatása helyett rámutat a valós, gazdasági mozgatórugókra s ezzel egyben arra is, hogyan használja föl a hatalom saját érdekei céljából a nemzeti mítosz egyes elemeit:

A magyar szupremácia érdekében színészkedni, hazudozni, hangoskodni, reprezentálni kellett Európának, egy »civilizációt« kellett elővarázsolni, mint annak a bizonyítékát, hogy a feudális, bárói gyarmatosítás teljesen veszteséges »kultúrtrégerség« a barbár szláv népek között.²³⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia mint gyarmat gondolata nem ebben a Krleža-esszében merül föl először. Mickiewicz európai Indiának nevezte a Monarchiát,²³⁶ Krleža pedig több írásában is visszatért erre a problémára. Egy 1917. február 22-i keltezésű naplójegyzetében például Horvátország helyzetét Algériáéval hasonlítja össze.²³⁷ A kultúrfölény programja intézményesült végrehajtókat kívánt. Az újonnan megalakult kulturális és tudományos intézmények jó része, a munkáikban mitikus szemléletet érvényesítő történetírók a hatalom kezében eszközként szolgáltak a kulturális emlékezet irányításához:

„Könyvtárakat és akadémiákat alapítottak, kongresszusokat hívtak össze, jubileumokat ünnepeltek, pantheonokat építettek; a dilettáns történetírók egész

²³⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 84–85.

²³⁶ Idézi HATVANY Lajos, *Irodalmi tanulmányok I.* (Budapest: Szépirodalmi, 1960), 44.

²³⁷ KRLEŽA Miroslav, „1917. II. 22.”, Uő, *Dnevnik I. (1914–1917) Davni dani I.* Szerk., Anđelko MALINAR. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje. 1981), 235.

légiója lépett föl, így gyártották a modern magyar történelmet, egy nemesség államalkotó hazugságának történetét, tulajdon agóniájának előestéjén.”²³⁸

A századfordulóról szólva Krleža kitér Budapest szerepének megnövekedésére, s ennek során lényegében követi a Monarchia népei körében Budapesttel kapcsolatban élő mítoszt a „bűnös városról”, amely elnyeli, magába olvasztja a peremvidékekről odaérkezőket, különösen a nem magyar nemzetiségű tehetséges fiatalokat. Itt bukkan fel másodjára az öntöde képe, amely az esszé első felében a Kárpát-medencére vonatkozó hasonlatként egyszer már jelentkezett. Míg azonban akkor a Kárpát-medence mint a népek kohója pozitív jelképességű volt, Budapesttel kapcsolatosan ugyanez a kép negatív előjelet kap. Az első esetben az új minőségek létrejöttén, a határozott és egyedi jegyeken volt a hangsúly, Budapest századfordulós olvasztótégelye esetében azonban a korábbi minőségek elvesztésén, és a létrejövő új jellegtelenségén:

„A gazdasági élet nagy és erőteljes válságok után növekedésnek indult, a tőke megerősödött, a Kárpát-kráter egészének ipari és pénzügyi központja, Budapest gigantikus méretekben nyelte el a lakosság ezreit és így vált milliós nagyvárosi szörnyé és a magyar sovinizmus öntödejévé, amelyben a perifériák ezer és ezer különböző nemzetiségű lelke olvadt bele a magyar masszába.”²³⁹

Krleža *Zászlók* című regényében a főhős Kamill számára Budapest a megrontó, szerinte itt van vége az ártatlanságnak és egyszerűségnek:

„... itt a pannon sárban a Nagy Város rengeteg zűrzavart kelt, a hamisított Nagy Város, ez az óriási cirkuszi gála.”²⁴⁰

Budapest kapcsán a bűnös város sztereotípiája a századfordulón meglehetősen elterjedt volt, mindamellet Krleža Adynak a magyar fővárosról alkotott zömmel negatív képét is ismerte. Birnbaum D. Marianna szerint Krleža Budapest-képe Ady hatását mutatja, hiszen bár Ady is gyűlölte Magyarország feudális megnyilatkozásait, ugyanakkor azonban sohasem szerette meg a polgári Budapestet.²⁴¹ Ady, költészetében és publicisztikájában, levelezésében egyaránt föllelhető a témával kapcsolatos több megnyilvánulása. *Városos Magyarország* címmel a Világban 1911. február 7-én megjelent cikke a város és a mitikus bűn képzetét kapcsolja össze. A városok bűne mitikus eredetű, Budapest pedig csak egyike a mitikus városoknak.

²³⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 85.

²³⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 85.

²⁴⁰ KRLEŽA Miroslav, „A császári kürt hívó szava” *Zászlók*, I. Ford. Csuka Zoltán. Miroslav Krleža válogatott művei (Budapest: Európa, 1965), 565.

²⁴¹ BIRNBAUM D. Marianna, „Miroslav Krleža és magyar háttéré”, *Barátság*, 3, 2. sz. (1996), 1285., [1284-1287.]

„Mikor város született, mindenha csoda történt, csoda és véres bűn, Bábel óta, Róma óta, sőt, a fabrikált hun-magyar legenda szerint, Buda király városa óta. Már a mai, szinte millió lakosú Budapest csodájáról s lemoshatatlan, véres bűnéről régen, eleget, untig beszéltek, írtak az új legenda-iparosok. Való, hogy ez a város dacos, hirtelenkedő csodából nőtt váratlanul nagyra, s való az is, hogy véres áldozatokkal fizette meg e város bűnös árát egy kis félszeg, nyomorék ország.”²⁴²

Az esszé most tárgyalt részében két egymás ellenében ható, egy magyar és egy nem magyar mítosz: a Szent István-i ezeréves államiség magyar mítosza és a „bűnös város” magyarellen (a Monarchia nemzetiségei körében elterjedt) mítosza egyaránt jelen van. A „hun-magyar legenda” kitétel a magyar nemzeti mítosz szerepvállalására utal a Budapest bűnös város mitológéjában, a „fabrikált” ironikus jelző pedig Adynak a hatalmi érdekeket kiszolgáló nemzeti mítoszlól alkotott véleményét világítja meg.

Amikor harminc év távollét után, 1947-ben Krleža ismét Magyarországra látogatott, ez az útja lényegesen különbözött a korábbiaktól. Amíg korábbi, hosszabb-rövidebb ideig tartó magyarországi tartózkodásai és utazásai elsősorban magáncélúak voltak, 1947-ben az új jugoszláv állam nevében, a Jugoszláv Írószövetség küldöttségének egyik tagjaként érkezett hivatalos látogatásra Budapestre. Részben inkognitóban, hiszen műveinek magyarországi bemutatkozása, majd átmeneti ideig tartó nagy sikere még közel tíz évig, egészen 1956-ig váratott magára. A jugoszláv íródelegáció összetétele a nemzetiségi, szövetségi sokszínűséget reprezentálta. Élén Jovan Popović, a Népfelszabadító Harc (NOB, 1941–45) szerb írója állt, tagjai pedig, Krleža mellett, Desanka Maksimović szerb költő, valamint a muravidéki Miško Kranjec szlovén és a vajdasági Mladen Leskovac szerb írók voltak, akik mindketten magyarul a vidékről származtak, így Krležához hasonlóan szintén jól értettek magyarul.

Krleža erről az útról a *Kirándulás Magyarországra 1947-ben* című, az 1953-as közzététel miatt nem útleírásnak, hanem emlékiratnak tekinthető művében írt. Többek között arról is, hogy hogyan tett kritikus észrevételeket a budapesti emlékművek és különböző középületek emblematikus részleteire vonatkozóan vezető magyar politikusok társaságában. Mivel nem sokkal később közttereink általa említett részleteit megváltoztatta a második világháború utáni új hatalom, joggal feltételezhetjük, hogy Krleža keze is benne volt Budapest a millenniumi építkezések során kialakult urbanisztikai képének a múlt század negyvenes éveinek második felében bekövetkezett megváltozásában.

²⁴² Ady Endre, „Városos Magyarország”, *Ady Endre összes prózai művei*, 10. kötet (Budapest: Akadémiai, 1973), 121.

Az emlékművek maguk is emlékezhelyek a múzeumok, levéltárak, a temetők, a (köz)gyűjtemények, az újabb kori ünnepek, az évfordulók, a szerződések, a jegyzőkönyvek, a szentélyek és a társaságok mellett a spontán emlékezet eltűnése utáni állapot által létrehozott intézmények, „az egyetértés korántsem egyértelmű helyei”.²⁴³

Krleža visszaemlékezésében olvashatunk egy közte és Ortutay Gyula kultuszminiszter között lezajlott beszélgetésről, mely a történelmi narratívák konstruált voltáról szólt. A hangsúly a beszélgetőpartnerek vitáján van, amelynek során mindkét fél a közös nevezőre jutás halvány reménye nélkül érvel a saját igaza mellett:

„[Ortutay Gyula] a magyar népi proletár köztársaság kultuszminisztere a kis népek megalomániájáról beszél és erre jellemző példaként említi a litván Kaunast, a Szovjetunió egyik tagköztársaságának fővárosát, ahol a magyar népi proletár köztársaság kultuszminisztereként két napot töltött fogadásokon és bankettekben. Hét évszázados kékvérű dzsenti magaslataból szemlélve az őt körülvevő dolgokat és eseményeket, Ortutay úr így ironizál: ebben a kis, állott szagú, jiddis porfészekben éttermeken, templomokon, holmi középületek előcsarnokain át vezettek bennünket naphosszat, melyek falain csak úgy hemzsegnek a felvértezett és zászlóik alatt feszítő litván királyok, választófejedelmek és nemesek portréi. Mintha Litvánia több évszázados története csak a felvértezett és fellobogózott vitézek földbirtokainak ostoba és fantáziátlan meséje lenne, pedig mindez valójában meg sem történt. Mindezek csak fantomképek! Mi ma materialista alapon nézzük a dolgokat! Az egész olyan nevetséges! [...] – Érdekes, amit mond, bátorkodtam észrevételezni Ortutay magyar kultuszminiszter úrnak; csak egyet nem értek! Ön Litvániáról megjegyzi, hogy a páncélos vitézek serege pusztá történetírói trükk, és nagyon helyesen, ebben a kérdésben teljesen egyezik is Önnel a véleményem, minden kétséget kizáróan nevetséges jelenségként kategorizálja »a kis népek nemzeti megalomániájának szimbólumait«. Engedjen meg egy kérdést, Ortutay elvtárs! Hogyan lehetséges az, hogy ugyanezek a kiegyensúlyozatlan kispolgári megalomániás jelképek nem zavarják önt a saját terepén? – Nem értem, hogy érti ezt? – kérdez vissza Ortutay. – A millenniumi emlékműtől (amelyen a horvátok még ma is Könyves Kálmán királyuk előtt térdepelnek) – válaszoltam – minden lehetséges előcsarnokig, átriumig és auláig, de még a kocsmáig is, ez a város tele van freskókkal és szobrokkal és a magyar királyok és páncélos lovagok szobraival... – Na igen, de ezek valóban léteztek is! – mondta Ortutay – A mi esetünk egészen más! A magyar történelmet valódi hús-vér királyok építették. Ők nem holmi fantomképek voltak! Semmi értelme e tényeket letagadni! – Éppen olyan hús-vér fantomok – válaszoltam –, mint amilyenek a litván királyok is voltak! A feudális Litvánia éppolyan hallucinált fogalom, mint a magyar feudális történelem!”²⁴⁴

A beszélgetés idézett részlete Krleža emlékezete szerint így zajlott le a jugoszláv íródelegáció tiszteletére a budapesti Gellért-szállóban adott banketten. Az író kéziratos hagyatékában ugyanakkor fennmaradt az eredetileg nagyobb ívűnek, egész kötetnyinek

²⁴³ NORA Pierre, „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája”, 19.

²⁴⁴ KRLEŽA Miroslav, „Kirándulás Magyarországra 1947-ben. [1953]” *Putovanja, sjećanja, pogledi, Putopisi* 2. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 145–148.

szánt, ám végül töredékesen maradt *Kirándulás...* bővebb szövegváltozata is, amelyben újabb részletek olvashatók Krleža és a magyar politikai közsszereplők között elhangzott és a városkép részleges megváltozásával járó beszélgetésből. A kéziratos anyag némileg tovább árnyalja a képet:

„...néhány nappal később megkérdeztem a magyar diktátort, Rákosi Mátyás elvtársat [...] – De miért térdepelnek még mindig a horvátok a millenniumi emlékművön Könyves Kálmán király előtt? – Úgy? A horvátok térdepelnek a millenniumi emlékművön? – kérdezett ő vissza. – Nem is tudtam. Ezt mindenképpen meg kell változtatni! – És miért áll még mindig a dunai rakparton a Szabácsnál 1914-ben elesett hősök emlékműve – folytattam –, amikor köztudomású, hogy az 1914. augusztusi szabácsi vérengzés a magyar fegyveres erők évszázadok óta történt legszégyenteljesebb tette volt? – Rákosi Mátyás elvtárs, a magyar kormány miniszterelnök-helyettese Ortutay elvtárs kultuszminiszterhez fordult: „Úgy-e, Ortutay elvtárs? Hallja, hogy miről beszél nekünk ez a belgrádi elvtárs! Kérem, nézzon utána ott, maguknál annak, hogy ez a dolog elrendeződjön. Ennek a szabácsi emlékműnek tényleg nincs semmi értelme. – Annak sincs sok értelme, Rákosi elvtárs – feleltem –, hogy a korábban Ferenc József nevét viselő, ma Szabadság hídnak nevezett nagy híd diadalívét ma is a történeti magyar államcímer díszítse a Magyar Királyság, valamint Horvátország, Szlavónia és Dalmácia heraldikai jegyeivel. – Hát ez nem lehet igaz! Mit nem mond. – így Rákosi. – Nincs egy olyan középület sem Pesten, amely ne viselné Szent István birodalmának jegyeit – folytattam. – Hát igen – hangzott a válasz –, ezek azok a dolgok, amiknek több figyelmet kellett volna szentelnünk. Eddig nem volt rá időnk, de mindent, ami tőlünk telik, meg fogunk tenni a jövőben.”²⁴⁵

Krležának ez a még a koalíciós időkben tett javaslata a kommunista hatalomátvételt követően hamarosan megvalósult. Nem sokkal később a Szabadság híd (korábban Ferenc József híd, majd Fővám téri híd) történelmi címereit, amelyre éppen ránéztek a delegációt elszállásoló Gellért szálloda dísztermének ablakai és a millenniumi emlékmű baloldali oszlopcsarnokának Könyves Kálmán királyt ábrázoló szobra alatti domborművet eltávolították a helyükről.

A szóban forgó dombormű – a Zala György által alkotott *Kálmán király Magyarországhoz csatolja Dalmáciát* – a többi reliefhez és királyszoborhoz hasonlóan cím nélkül szerepelt a millenneumi emlékműegyüttesben. A királyok uralkodásának egy-egy jellemző jelenetét ábrázoló domborművek csak a húszas években készültek el és kerültek a helyükre, miután a királyszobrokat, köztük Füredi Richárd Könyves Kálmán-szobrát, még az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben felállították. Az első világháború után viszont több változás is bekövetkezett az emlékmű arculatában és eszmei mondanivalójában. Az

²⁴⁵ KRLEŽA Miroslav, „R1216. Zastave: fragmenti. Peštanske varijacije godine 1947” [Év nélkül]. Fond: R7970. A/1216. ROMK 20–21.

emlékmű fokozatos épülésének történetében a Tanácsköztársaság idején történt az első drasztikus változás, amikor a Habsburg uralkodók nem sokkal korábban elkészült szobraikat eltávolították, a Monarchiát jelképező uralkodóét, Ferenc Józsefét pedig összetörték, valamint az elfedés és kiiktatás céljával – bár egyesek szerint a további pusztításokat megelőzendő – az egész emlékművet vörös drapériával vonták be. A Könyves Kálmán királyhoz kapcsolódó domborművet legkésőbb az ötvenes évek elején cserélték ki egy új, a *Kálmán király eltiltja a boszorkányégetést* című, Antal Károly által készített alkotásra. S amíg a Habsburg uralkodók szobrainak másodszori eltávolításakor a jobb oldali oszlopcsarnok domborművei közül ekkor többet is lecseréltek, a bal oldali oszlopcsarnok domborművei közül csak a Könyves Kálmán életének jelenetét ábrázoló reliefet cserélték ki.

Azt persze nem tudhatjuk, hogy van-e ok-okozati összefüggés az idézett beszélgetés és a későbbi urbanisztikai változtatások között, de az tény, hogy Krleža az új délszláv államhatalom egyik markáns képviselőjeként érvényesítette annak érdekeit Magyarországon. S nem utolsósorban az általa kezdeményezett változtatások is hozzájárultak ahhoz, hogy idővel a közös horvát–magyar történelmi múlt pusztja ténye is kitörlődött mindkét nép közösségi emlékezetéből. S mindez egyfajta lavinát indított el nemcsak a horvát, hanem a magyar történelmi identitással kapcsolatban is. Sajátos torzulásként értelmezhetjük, hogy a magyar történelmi emlékezetről végképp levált az a tény, hogy a történelmi Magyarország többé-kevésbé mindig többnemzetiségű államalakulat volt. Ez viszont elősegítette a velünk élő népekkel kapcsolatban az intellektuális és történelmi fölény tudatának elterjedését a magyar közösségi emlékezetben. Ez tükröződött a marxista történetírásban is, amely Könyves Kálmánt történelmietlenül és erősen túlozva, „prefelvilágosult” uralkodónak tartotta – úgymond a boszorkányüldözés betiltása miatt. A sokat idézett híres mondat – „Boszorkányok pedig nincsenek” – némiképp félreértelmezett fordításban épült be a magyar emlékezetbe, amint erre több történész rámutatott már. A szöveg pontosabb fordítása ugyanis így hangzik: „A strigákról [varázserővel bíró, vámpírszerű lények] pedig, mivel ilyenek nincsenek, semmiféle vizsgálat ne tartassék.”

Krleža, miközben elítélte a múlt utólagos megkonstruálását, maga is ezzel az eszközzel élt az ötvenes években írt nagyívű esszéiben, amelyekben a délszláv népek kultúráját reprezentálandó, azok történelmét értékelte át (*Zára aranya és ezüstje, Bogumil márványok* stb.). Krleža ezekkel az ötvenes években írt művelődéstörténeti esszéivel – melyeknek előzménye volt a délszláv népek középkori képzőművészetéről 1950-ben

Párizsban megrendezett kiállítás – a közösségi identitás tudatosítását és a kultúra reprezentációját is szolgálta, élve a múltkonstruálás eszközeivel is, amelyekhez azonban nem viszonyult ironikusan. Ebből a szempontból is érdekes a *Kirándulás Oroszországba* (1926) című útirajz *Drezdában (U Drezdenu)* című –a későbbi kiadásokból kihagyott – bevezető fejezetének a múlt megkonstruálásának jelenségére vonatkozó iróniája, amely az utazó öniróniájaként jelentkezik:

»Beszéltem a kínai Vu-Szan-Pejnek a dinári és a pannon embertípusról, a moravavardárokról, a reneszánsz és a barokk periferikus hatásáról, a kelet felé tartó nagy európai útról, és mindezt kissé emelt hangon mondtam, fölszegett fejjel, pátosszal, csukott szemmel, hogy meggyőzzem a kínait, és egy kicsit önmagam is, hogy zseniális faj vagyunk, tehetséges faj, a jövő faja, népünk ifjú és lelkes, mint egy hetedikes gimnazista. De mindez nem volt igaz, mindez hazug és hamisan beállított volt, akár valamely külföldön megrendezett művészeti kiállításunk katalógusa, amiben tíz szótagú hősi énekeink, Giotto, pásztoraink, fajunk, faji küldetésünk és nemzedékünk nagy prófétai gesztusa szerepelnek.«²⁴⁶

Amikor Jugoszláviát igyekszik bemutatni fiktív kínai útitársának, aki erről az országról korábban mégcsak nem is hallott, önironikusan nyugtázza magának saját hazug, a királyi jugoszláv integralizmust szolgáló szövegeit, megfogalmazva egyben annak radikális kritikáját is.²⁴⁷

IV. 3. 6. Az első világháború élménye

Krleža több művében is foglalkozott az első világháborúval, olyannyira, hogy a „Nagy Háború” egyik legjelentősebb irodalmi krónikásaként is számon tarthatjuk. Egész életművében meghatározó élményként és időről időre visszatérő élményanyagként van jelen ez a háború és az azt megelőző évek, hónapok emlékei, valamint a háború következményei. Kiemelkedőek háborús novellái, melyek számos világirodalmi antológia darabjai lettek. Ezek a novellák – köztük az *V/B barakk*, *A Bistrica Lesna-i csata* vagy éppen az eredetiben is magyar címet kapott *Magyar királyi honvéd novella*²⁴⁸ – A horvát hadisten című kötetében jelentek meg a húszas évek elején. A ciklus nyitódarabjáról, a *Horvát Rapszódia* (1918) című

²⁴⁶ KRLEŽA Miroslav, „U Drezdenu. (Mister Vu-San-Pej, zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje)”, *Izlet u Rusiju 1925*. Szerk.: Vlaho BOGIŠIĆ. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005), 376.

²⁴⁷ VISKOVIĆ Velimir, „Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa Izlet u Rusiju” *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. Razdio za leksikografiju, enciklopediku i informatiku*, 2001. 7. kötet, 189. [177–208]. http://www.lzmk.hr/images/radovi9/velimir_viskovic_kulturni_i_politicki_kontekst_krlezina_putopisa_izlet_u_rusiju.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²⁴⁸ KRLEŽA Miroslav, *Magyar királyi honvéd novela*. [sic!] *Kr. Ug. domobranska novela. Lirski fragment iz ciklusa Hrvatski Bog Mars* (Zagreb: Čaklović, 1921)

expresszionista prózáról témánk szempontjából még lesz szó a későbbiekben. A novellákon kívül az első világháború Krleža korai expresszionista lírájának is alapmotívuma volt, ahogyan korabeli publicisztikája is elsősorban a háború által felvetett kérdésekkel foglalkozott a harcmozdulatok ismertető elemzésétől a hátszágban egyre jobban erősödő szociális problémákig terjedően.

Krleža 1914-ben és 1915-ben még csak kívülről, a hátszágból, 1916-ban azonban már a galíciai harcok szemtanújaként, a bruszilovi offenzíva résztvevőjeként élte át a háborút. A 20-as évek elején jelent meg *Galícia* című drámája, melyet később jelentősen átdolgozott és új címmel *A táborban (U logoru)* látott el. Ily módon a két dráma egyazon téma kétféle feldolgozásának is tekinthető. Az 1914-et követő két háborús évben csak egy-egy írással jelentkezett, 1915-ben egy hadikommentárnak álcázott persziflázssal, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnökéről, Franz Conrad von Hötzendorfról írt, 1917–18-ban pedig már egy egész sor kimondottan a háborúval, a hadi helyzettel és a hátszágban egyre inkább jelentkező szociális problémákkal foglalkozó, továbbá a magyarországi politikai helyzetet elemző publicisztikai írást tett közzé. Ezekben jól kamatoztatta egykori ludovikás akadémistaként elsajátított katonai ismereteit, ahogyan magyar nyelvtudását is. Korai kiváló expresszionista drámáit még a háború alatt írta, köztük a legjobbnak ítéltet, a *Szentistvánnapi búcsút* 1915-ben. Háborús novellái, melyeket méltán e téma világirodalmi rangú feldolgozásai között tarthatunk számon, a húszas évek elején *A horvát hadisten* című kötetében jelentek meg. A ciklus nyitódarabja a *Horvát Rapszódia* (1918) című expresszionista próza, valamint további olyan művek is ide tartoznak, mint az *V/B barakk*, *A Bistrica Lesna-i csata* vagy éppen a *Magyar királyi honvéd novella*, amelynek érdekessége, hogy az eredetileg önálló kötetben megjelent mű címe magyar, és csak az alcímekben szerepel ennek horvát fordítása.²⁴⁹ Az első világháború továbbá Krleža korai expresszionista lírájának is egyik alapélménye volt.

Zoran Kravar horvát irodalomtörténész a közép-európai irodalmak közös jegyei közt emelte ki az első világháború és utóhatásának meghatározó és traumatikus élményét olyan

²⁴⁹KRLEŽA Miroslav, *Magyar királyi honvéd novela*. [sic!] *Kr. Ug. domobranska novela. Lirski fragment iz ciklusa Hrvatski Bog Mars*, (Zagreb, Čaklović, (Jugoslavenska literatura), 1921). *A horvát hadisten* című novelláskötet 1946-os kiadásából válogat a *Magyar királyi honvédnovellák* című első magyar nyelvű Krleža-kötet. [Ford.: SINKÓ Irma]. [Bevezető: SINKÓ Ervin], (Újvidék: Testvériség-Egység Kiadó, 1952). *A horvát hadisten* első kiadása: *Hrvatski bog Mars*, (Zagreb: Narodna knjižnica, 1922). Háborús novellái magyarul válogatott műveinek sorozatában is megjelentek (*Filip Latinovicz hazatérése*. [Regény]; *Elbeszélések*, ford.: CSUKA Zoltán, DUDÁS Kálmán, ILLÉS Sándor, (Budapest, Európa, 1965. [!1966].), továbbá rendszeresen szerepelnek háborús tematikájú szépirodalmi antológiákban: *Az eltemetett katona. Elbeszélések az első világháborúról*, (Budapest: Európa, 1978); *Az erőd bevétel. Válogatás a világirodalom legjobb katonaelbeszéléseiből (1800–1945)*, (Budapest: Zrínyi, 1980)

további azonosságok mellett, mint a filozófiai megalapozottság, amely nemcsak az esszéirodalomban, hanem a művészi prózában, sőt a költészetben is kifejezésre jut, a nagyfokú intellektualizmus, a romantika jegyeinek továbbélése, a mindent átfogó és definitív értékek iránti vágyakozás, a vonzódás a végletes történelmi megoldásokhoz, valamint a totalitárius rendszerek befolyása alá kerülésének a veszélye.²⁵⁰

Krleža pályája a világháború kitörésének évében indult: 1914-ben jelentek meg első művei, a *Legenda* és az *Álarcosbál* című egyfelvonásos drámái, a *Zarathustra és az ifjú* című, Nietzsche műve ihlette, műfaji szempontból szinkretikus és a szecesszió stílusjegyeit mutató rövid írása, valamint a *Töredékek (Fragmenti)* című pseudoönéletrajzi, a gyermeki eszmélést tematizáló lírai hangvételű rövidprózája. 1914 a horvát irodalomtörténetnek is fontos dátuma: *Az ifjú horvát líra (Mlada hrvatska lirika)* című korszakos antológia (a magyar *Holnap* antológia horvát megfelelője) megjelenésének, s egyben a modern horvát költészet egyik legnagyobb alakjának, az 1873-ban született Antun Gustav Matoš halálának is az éve. Ahogyan ez Közép-Európában lenni szokott, a történelem erőteljesen beleszólt a horvát irodalmi élet alakulásába. *Az ifjú horvát líra* című antológia megjelenése csak látszólag jelentette egy új korszak kezdetét, valójában inkább egy korábbinak volt az összegző zárлата. Krleža, aki akkor lépett be a horvát irodalomba, amikor Matoš pályája korai halálával lezárult, több alkalommal is foglalkozott nagy elődjével. A horvát irodalomban betöltött szerepét sok szempontból Adyéhoz hasonlította. Matošnak felrótta azonban, hogy nem érezte meg előre a közeledő világegést: „Szarajevó előestéjén tökéletes közönnyel viseltetett a drámai erejű fenyegetésekkel szemben, melyek már akkor, 1914 tavaszán ágyúk dörgéseként követték egymást. [...] Matoš a katasztrófa előestéjén úgy halt meg, hogy egyáltalán nem észlelte ennek a katasztrófának a közvetlen közelségét.”²⁵¹ Adyról írott 1930-as esszéjében viszont éppen Ady éleslátását, de egyben a háború elleni egyéni tehetetlenségét is kiemelte:

„Ady Endre kilencszáztizennégyben az egész magyar közélettől csillagászati távolságra találta magát. Az 1914–18-as császári és királyi háború jelszavainak nem hitt, sem Rákóczi kálvinista kurucaként, sem Petőfi negyvennyolcasaként, sem pedig dekadensként, aki kétségbe esett az aránytalanul nagy távolság miatt, amely az őt megszüülő hun sártól elválasztotta. [...] A háború előtti utolsó években Ady egész lírája nem volt más, mint remegő várakozás, »mikor hagyják el ezt az ódon házat a boszorkányok«? S amikor azok tizennégyben orgiájuk

²⁵⁰KRAVAR Zoran, „Četiri krležološke egzegeze” Uő, *Sinfonia domestica. Članci o domaćoj književnosti 1. i 2. stupnja* (Zadar: Thema i. d., 2005), 31.

²⁵¹KRLEŽA Miroslav, „Odlomci romansirane biografije Frana Supila”, Uő, *Deset krvavih godina. Eseji i članci 4.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 217, 218.

legvéresebb táncára perdültek, az a különös nyár-éjszaka megnyitotta Adyban a borzalom apokaliptikus, utolsó élményét.”²⁵²

A délszláv kulturális és politikai egység eszméje, amely az első világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásával a gyakorlatban is megvalósult, kezdetben az ifjú Krležára is nagy befolyást gyakorolt. Ezeknek az eszméknek a hatására szükkött két ízben is Szerbiába, sőt 1913 májusában tett második útja alkalmával a szerb katonai hatóságok már egyenesen osztrák kémnek nézték és elfogták. Szökve menekült vissza a Monarchia területére, ahol addigra már körözést indítottak ellene, s kézre kerülésekor katonaszökevényként le is tartóztatták. A Ludovikáról való elbocsátását és a Monarchia valamennyi katonaiskolájából való kitiltását követően Krleža a háború kitöréséig Zágrábban élt, ahol elkezdte szépírói tevékenységét. Ezeknek a sikertelen közeledési tapasztalatoknak a hatására bizalma a délszláv testvériség eszméjében már a háború kirobbanását megelőzően erősen megrendült. 1914 májusában ellátogatott a Velencei Biennáléra, hogy megtekintse Ivan Meštrović horvát szobrász Szent Vid napi templomát (Vidovdanski hram). Szent Vid napján, június 28-án zajlott 1389-ben a rigómezei csata, a szerb Mohács, s ugyanezen a napon, a szerb ortodox egyház egyik legnagyobb ünnepén történt a szarajevói merénylet is. Ivan Meštrović ekkoriban a délszláv politikai egység eszméjében hívő fiatalság emblematisztikus alakjának számított, aki ennek az egységnek a művészi kifejezését valósította meg. Krleža azonban már ekkor kiábrándult az egység meštrovići értelmezésének illúziójából. A Szent Vid napi templom csalódást keltett benne, és végleg elutasította a délszláv egységet a szerb rigómezei mítosz szellemében propagáló Meštrović művészetét. Meštrović helyett sokkal nagyobb hatást tettek rá Antoine Bourdelle francia szobrász a Biennállén látott alkotásai.²⁵³

Krleža Monarchia-kritikája – amely magában foglalja a hamarosan létrejövő délszláv állam kritikáját is – rámutat a széthullást eredményező belső ellentmondásokra, a nemzetiségek kulturális alárendeltségére, „gyarmati” létük és periferikusságok felismerésének élményére. 1960-ban folytatásokban jelent meg *A jugoszláv kérdés az I. világháborúban 1914–1918* című esszéje a Vjesnik című zágrábi politikai napilapban. Az esszé a háborúhoz vezető úttal is foglalkozik széles történeti perspektívába állítva az eseményeket. Az 1866-os osztrák–porosz háborút, valamint Bosznia 1878-as okkupációját

²⁵²KRLEŽA Miroslav, „Madžarski lirik Andrija Ady”, Uő, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*, szerk., Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 66–67.

²⁵³KRLEŽA Miroslav, „Fragmenti iz dnevnika 1942. (Bez datuma 1942)”, Uő, *Dnevnik 3. 1933–42*, szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977). 245–246.

és 1908-as annexióját az első világháború bevezetőjeként értelmezi. Más alkalommal még távolabbra tekint vissza, és az előzmények sorában említi a napóleoni háborúk után Európa területét „véres ollókkal átszabó” 1815-ös bécsi kongresszust is.²⁵⁴ Ausztriát (Ausztria-Magyarországot) a Duna menti országok török hódítás elleni védfalaként jellemzi, amely a veszély elmúltá után két-háromszáz évvel élte túl önmagát.

„1914-ben a háborút Ausztria aknamunkája robbantotta ki, ám éppen ez az osztrák–szerb háború, melynek az volt az egyik nem titkolt célja, hogy megsemmisítse és a napirendről végleg törölje a délszláv népek felszabadulásának programját, saját ausztropreventív célú dugájába dőlt, önnön romjain idézve elő a jugoszláv állami egyesülést.”²⁵⁵

Krleža két magyar politikust is említ, gróf Tisza István miniszterelnököt és gróf Burián Istvánt (1851–1922). Burián az 1913-tól 1915-ig az uralkodó személye körüli miniszter, Tisza külpolitikai tanácsadója, Bosznia-Hercegovina annektálásának kezdeményezője és a megszállt tartomány kormányzatának felelőse volt. Utóbbi funkciójában Burián István a muzulmán többségre támaszkodó Kállay Béni politikájától eltérően a Monarchiához leginkább lojális boszniai katolikus horvát kisebbség helyett a nagyobb, erősebb szerb etnikumra kívánt támaszkodni, alapvetően félreértve és alábecsülve a szerbek szeparatista politikai törekvéseit.

„Gróf Burián számára például a »délszláv kérdés« szellemes nyelvészeti kérdés marad (1910), Tisza pedig ezt a kérdést 1918 októberében Szarajevóban akasztásokkal rendezte el az 1867-es osztrák-magyar pozitív törvények értelmében. A délszláv politikai egyesülést a hóhér kötelével fenyegetve, ez az osztrák-magyar politikus szemmel láthatóan nem is sejtette, hogy néhány nappal később, mint a háborús bűnösök egyik legfelelősebbikével, a lázadók lövései fogtak végezni.”²⁵⁶

Krleža Tiszát a bolgár indulatok szításának fő inspirálójaként is említi a bregalnici csata előestéjén, utalva a miniszterelnök 1913. június 13-i parlamenti beszédére.²⁵⁷ A bregalnici csata a szerb és a bolgár hadsereg 1913 nyarán lezajlott döntő jelentőségű ütközete volt. A második Balkán-háborúban az első Balkán-háború során a Török Birodalom ellenében szövetkező balkáni államok területi követeléseik miatt szembekerültek egymással. Bregalnica Krleža prózájában a délszláv összefogás fiaskójának folytonosan visszatérő szimbóluma.

²⁵⁴KRLEŽA Miroslav, „Eppur si muove (1919 – 1938 – 1961)”, Uő, *Dnevnik 2. (1918–1922) Davni dani II.* Szerk. Anđelko MALINAR, *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 258.

²⁵⁵ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.”, 267–268.

²⁵⁶ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.”, 250.

²⁵⁷ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.”, 263.

Az első világháború kitörésének elementáris erejét apokaliptikus képekben érzékelteti Az irodalom ma című esszéjében, amelyet öt év háborús hallgatás után tett közzé 1945 elején:

„Amikor pedig az isteneknek úgy tetszett, hogy megdöntsék a Habsburg-birodalmat, Strauss Kék-Duna keringőjének hangjaiba váratlanul oly erővel harsant bele a vihar szabad süvöltése, hogy szanaszét röpültek az akadémiai, egyetemi, dékáni és rektori világnézet és tudományos szemlélet kalpagjai és parókái, mint egy szemétrakás vagy egy papírhalom. Egyszerre a vihar közepébe sodródtunk, a Niagara viharos zuhatagai közé, amely megremegtette a törvényeket, a történelmeket, a jogokat, erkölcsöket, művészeteket, szépségeket, az erkölcsi szabadságot, a művészi alkotás szabadságát, a gondolat, a kereskedelem és az áruforgalom szabadságát (s a szabadságot mint olyat általában), a tudományokat, a nemzetközi tengerhajózási jogot, a jogbiztonságot, különösen pedig a magántulajdon és háztulajdon szentségét, s örökre letűnt a törvényben szavatolt polgári egyenlőség, amely »mind a csavargónak, mind a milliomosnak egyaránt megtiltja, hogy a híd alatt aludjon« (Shaw), vagy »öngyilkosságot kíséreljen meg nyilvános helyen« (Galsworthy), s így vétsen a közrend és a közúti közlekedésrend ellen (Ibsen).”²⁵⁸

A világháború összefüggésrendszerében 1914-től 1945-ig tartó harmincéves háborút említve²⁵⁹ a háború lezáratlanságára is figyelmeztet. Idővel történelemszemléletében meghatározóvá válik a múltat szakadatlan háborúk és vérontások sorozataként értelmező gondolat. A *Bankett Blitvában* vagy a *Zászlók* című regényeinek alapjaiban pesszimista a történelemszemlélete. Ennek persze semmi köze sincs a „permanens forradalom” elméletéhez, sőt, annak éppen az ellentéte. A szarajevói merényletet, hasonlóan más politikai merényletekhez, csupán a hamarosan mindenképpen bekövetkező katasztrófa puszta jelzéseként értelmezi, semmi esetre sem valódi okként. A merényletek tragikus, valójában azonban a látszat ellenére – főként a rájuk következő történések szempontjából – általában jelentéktelen epizódok, melyek a közeledő viharak nem okai, hanem előjelei; maguk a merényletek pedig, legyenek bármilyen szervezet tagjai, egyéni áldozatok.²⁶⁰

„A Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös elleni merényletben az 1914-ben kitört osztrák-szerb háború közvetlen okát látni, tényszerűen a történelmi kérdéseknek minden racionális értelmezéssel szembeni szemlélését jelentené, mivel a szemünk előtt növekszik az a politikai és gazdasági daganat, amely tudatunkban

²⁵⁸ KRLEŽA Miroslav, „Az irodalom ma” Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, HADROVICS László – NÉMETH István, szerk. SZELI István (Újvidék: Forum, 1965), 310–311.

²⁵⁹ KRLEŽA Miroslav, *Iz knjige „Izlet u Mađarsku 1947”* Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*, szerk. Anđelko MALINAR, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 161.

²⁶⁰ KRLEŽA Miroslav, „Iz hrvatske kulturne historije (Atentati)” Uő, *Historijske teme. Studije 3*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 170.

és jóslatainkban egyaránt az osztrák császárság immár száz éve tartó bomlásaként körvonalazódik.”²⁶¹

Krleža egy 1942-es naplófeljegyzésében emlékezik vissza arra, hogyan értesült a szarajevói merényletről. Zágrábban, édesanyja lakásában olvasott, amikor:

„egy fekete lobogó árnyékát vettem észre a leengedett redőnyökön abban a szobában, abban a kicsi északi fekvésű vörös garnitúrájú szobában, az ellipszis alakú, kopott politúros asztal mellett, amelynek olyan titokzatosan nyoma veszett. Olvasom a Symposiont és tisztában vagyok vele, hogy Szarajevóban megtörtént, amiről Hamlet azt mondja »ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor«. Hogy ez meg fog történni, azt mindannyian tudtuk, és mindannyian vártunk is rá, matematikai pontossággal, körülbelül ugyanúgy, ahogy 1934. október 9-ének Marseille-ére is.”²⁶²

A hamleti utalás a kikerülhetetlen, a végzetszerű, a matematikai pontossággal bekövetkező tragédia képzetét kapcsolja a szarajevói merényletkez. Hasonlóan a fenti naplófeljegyzéshez a Shakespeare-drámák világának aktualitását emeli ki *Az irodalom ma* című, közvetlenül a második világháborút követően írt esszéjében is, melyben a huszadik század történéseinek, mindkét világháború borzalmainak szinte egyetlen méltó kifejezőjét látja az angol drámaíró műveiben:

„...sajnos tudjuk, hogy valóban nincs szó, amit az elkövetkező nemzedékekre hagyományoznánk, hogy megértsék, mi történt Európa emberével, hogy a legborúsabb Shakespeare-idézetek lettek számára hű kifejezői az európai valóságnak e harmincéves háborúban, amely 1914-ben kezdődött, de még a mai nap sincs vége. Az ő attikai és trójai hősök ruhájába öltözött »ótvaras, benyakalt, bezabált, büdös hadvezér-lordjai«, »ökörféjű mágnásai«, »ostoba kutyafajzatai«, ókori politikusai, tirannusai és királyai, akik »gebék módján« viselkednek, »egész Görögország legkopottabb madárijesztői« – ez Shakespeare számára a homéroszi eposz zseniális karikatúrája, a mi számunkra azonban ezek a költői fantomok korunk európai színjátékának szerepei voltak, amelyeket olyan élethűen játszottunk el, hogy végül is e bengáli tűz fényénél lángra lobbant egész Európa egész stratégiai és politikai színháza.”²⁶³

Az egymástól húsz év időbeli távolságban történt két merénylet – a szarajevói és a marseille-i – összekapcsolása szintén a múltat szakadatlan háborúk és vérontások sorozataként értelmező gondolat szellemében született. 1934. október 9-én Marseille-ben a korábbi Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot 1929-ben Jugoszlávia névre átkeresztelő és az

²⁶¹ KRLEŽA Miroslav, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918”, Uő, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1979), 256–257.

²⁶² KRLEŽA Miroslav, „Fragmenti iz dnevnika 1942. (15. VI. 1942)”, Uő, *Dnevnik 3. (1933–42)*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 41–42.

²⁶³ KRLEŽA Miroslav, „Az irodalom ma”, 289–290.

országban diktatúrát bevezető I. Karađorđević Sándor jugoszláv király ellen halálos végű merényletet követett el a Belső Makedón Forradalmi Szervezet (VMRO) egy merénylője, a bolgár származású Vlado Černozemski a horvát usztasa mozgalom megbízásából. A merényletnek magyar szála is volt, Černozemski és horvát segítői Jankapusztán készültek fel az akcióra.

Az Osztrák-Magyar Monarchia Szerbiához intézett hadüzenetének, azaz az első világháború kitörésének témája többek között Krleža *Zászlók* című nagy ívű Monarchia-regényében bukkan fel. A magyar romantika idején Aranyrákosi Székely Sándor által kitalált ősi pogány istenalakról, Hadúrról Krleža minden bizonnyal Vörösmarty *Zalán futása* című eposzában olvasott magyarországi iskolai tanulmányai idején. Figyelemre méltó a „magyar hadisten” szókapcsolat (horvátul: Mađarski Bog Rata), amely egyértelműen visszaköszön a Krleža első világháborús honvédnovelláit egybegyűjtő ciklus címében (*A horvát hadisten*). Ennek horvát nyelvű eredetijében azonban a római Mars isten neve szerepel (*Hrvatski bog Mars*), így a cím pontos fordítása valójában: *Mars, a horvát isten*. A képzettársítás hasonlósága mellett, mely szerint mind a horvát, mind pedig a magyar nép nagy és dicsőséges katonai hagyományokkal rendelkezik (ily módon mindkét esetben burkoltan jelen van a Krleža által gyakran hangoztatott antemurale christianitatis eszméje is), a konkrét mítoszi utalások is összekapcsolják a két szókapcsolatot, ám az említett antik és pogány kettőség viszonylagos ellentétet is képez egymással. Amíg ugyanis Mars isten képzele kétségtelen heroikusságot feltételez, utalva az európai civilizáció hajnalát jelentő antikvitásra, a romantika által mesterségesen létrehozott Hadúr, eredeti magyar néven szerepelve a horvát szöveggörnyezetben, inkább hat egzotikusan groteszkül, s inkább egyedi, esetleg ázsiai, azaz idegen, mint közös európai kulturális háttérrel feltételez.

„A kocka el van vetve. Egy távirat, egy nemzetközi világháború, aztán egy egész távirateső, mindegyikben egy aprócska, ahogy az már lenni szokott, helyi háborúval, és így a kis és nagy világháborúk záporai között ebben az egész zűrzavarban pátosszal teremtett rendet a magyar király dicső történelmi üzenete: Népeimhez!

És valóban: mindaz, ami évszázadokon keresztül »Drága népeimnek« neveztetett, a Felsőbb Parancs hatására elindult gyalog, vasúton, szekéren, biciklin, delizsánszon, fiákeren és talicskákon, öregasszonyok, nővérek és egész gyerekhad kíséretében a fehértemplomi illetékes laktanyáig, harmonikákkal és guzlicákkal, dobokkal és tamburákkal, trombitákkal és furulyákkal trata-rata, trata-rata, mert, íme, végre felvirradt az az oly régen várt ünnepnap, amelyről Had-úr, a magyar hadisten évszázadok óta álmodott.”²⁶⁴

²⁶⁴ KRLEŽA Miroslav, *Zastave 3*. Djela Miroslava Krleže, szerk. Vlaho BOGIŠIĆ (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000), 43.

1924-ben jelent meg Krleža *Tíz véres év. Pacifista reflexiók 1914–1924* című vegyes műfajú esszéfüzére, amelyben az első világháború kitörésének tizedik évfordulója apropóján a rá következő évtized tanulságait foglalta össze. Az apokalipszis első napjai, pánik és hazafias reményekkel terhes politika című részben egy ifjúkori barátjára emlékezik, aki kezdetben a délszláv egység lelkes híveként várta a háború által remélt politikai változást:

„Emlékszem egy, néhány nappal a szarajevói merénylet utáni éjszakai beszélgetésünkre. Azt bizonygattam egykori gimnáziumi osztálytársamnak, a »Vihar« című lap akkori szerkesztőjének, hogy reménytelenül sötét és kilátástalan éjszakánkban a levegőbe beszél, s nézeteink számtalan nyitott kérdésben elvi alapon távol voltak, mondhatnám szöges ellentétben álltak egymással. Akkor már saját tapasztalataim alapján meggyőződtem róla, hogy barátom ártalmatlan Szent Vid napi szólamai, leginkább pedig »a nemzeti energia iránt táplált kultusza« nem többek kiüresedett retorikánál, mint színes papírokból készült olcsó szerpentinek egy halálos végű karneválon, amely ördögi requiemként fog felülvölteni a fejünk felett.”²⁶⁵

Krleža az első világháborúhoz kapcsolódó visszatérő gondolata a nyugat-európai civilizáció végéről ebben az esszéjében is megjelenik. Az operett mint a boldog békeévek szórakoztató könnyűzenei műfaja éles ellentétben áll a félelmetes nevű katonai okirat paragrafusaiival, a részeg gorilla képe pedig az abszurditás eluralkodását jelzi a világon:

„Skerlec báró a koalíciós többségére támaszkodva elhatározta, hogy a bíróság és az akasztófa segítségével visszaszerzi magának és mindannyiunknak a Trónörököszt. Senkinek sem volt fogalma arról, hogy mi is zajlik valójában, arra pedig, hogy ezekben a napokban a nyugat-európai civilizáció visszahozhatatlanul elsüllyedt, gondolni sem akart senki. Az operettszerű környezetből, Kálmán Imre Tatárjárásának dallamába beleordította a részeg gorilla a Katonai Büntetőtörvénykönyvet és a nyugtalan lelkiismeretű emberekben félelem ébredt az M. St. G. szavak hallatán (Militärstrafgesetz).²⁶⁶

Ugyanott ironikusan emlékezik meg a háború első napjaiban Horvátországban zajló politikai terrorról, arról, hogy egyik napról a másikra minden, ami szerb volt, vagy a szerbséggel kapcsolatot tartott fenn, egyszerre gyanússá és ellenségessé vált. Még a cirill betűs könyvek olvasása is veszélyes volt a nyílt utcán, ami miatt előállíthatták a Monarchia gyanútlan állampolgárát. Akkor is, ha ez a könyv – mint a Krleža említette példában Isidora Sekulić szerb író nő vallomásos jellegű naplófeljegyzéseket tartalmazó, 1913-ban megjelent

²⁶⁵ KRLEŽA Miroslav, „Deset krvavih godina. Prvi dani apokalipse, panika i politika puna rodoljubnih nada” Uő, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 18.

²⁶⁶ KRLEŽA Miroslav, „Deset krvavih godina...”, 20. Krleža az 1908-ban keletkezett Kálmán Imre-operett bécsi változatának, a világháború témájához jobban illő címét – *Ein Herbstmanöver*, azaz *Őszi hadgyakorlat* – említi.

első elbeszéléskötete – korántsem politikai, társadalmi vonatkozású, hanem éppen ellenkezőleg, személyes intimitású szépirodalom volt:

És mindenkinek nyugtalan volt a lelkiismerete, aki addig cirill betűs szórakoztató irodalmat olvasott. (Merthogy szépirodalmon kívül más cirill betűs könyvhöz nem juthatott hozzá.) Az ilyen apokaliptikus időkben az embereket páni félelem tölti el, s engem is egyszer éjszaka tíz óra után vittek be a rendőrségre, mert szerb könyvvél a kezemben értek tetten az utcán. Több mint két órát vártam az őrszobán, míg nem kerítettek egy őrt, aki el tudta olvasni, hogy a szörnyű felségáruló könyv Isidora Sekulić *Útitársak* című prózakötete.”²⁶⁷

A világháború első évének hadieseményei közül az *Ázsiába küldenek bennünket* című 1948-ban megjelent esszéjében a nyugati hadszíntér egy csatáját, a kezdeti német sikerek után a német csapatokat a Marne folyónál megállító francia és brit győzelemmel záruló marne-i csatát (1914. szeptember 5. és 9.) és az ezzel szinte egy időben a kelet-poroszországi területen zajló első mazuri tavaki csatát (1914. szeptember 9–14.) említi. Bár az utóbbi csatában végül a németek kerekedtek felül az orosz erőkön, a hadtörténet mégis kétes értékűnek ítéli ezt a győzelmet, mivel a keleti frontra összpontosított német erőket nyugatról vonták el, s ezek hiánya a marne-i csata kimenetelét is befolyásolta. Az esszé a szlávság európaiságának és Európa egységének védelmében íródott a hidegháború hajnalán:

„Több mint harminc éve kérdezzük: vajon tényleg megtörtént volna-e a marne-i csoda 1914-ben, ha ezért a »csodáért« nem fizet az életével néhány százezer orosz muzsik a mazuri tavak mocsaraiban?”²⁶⁸

A galíciai Przemyśl várának öt hónapig tartó második ostromát, amely 1914 novemberében kezdődött és orosz győzelemmel végződött, Krleža több ízben is említi galíciai háborús témáinak sorában. Többek között a *Zászlók* című nagyregényében egy fejezet címében is szerepel a város neve, ill. annak egy korábbi világháborús ütközete: *Te Deum a przemysli győzelemért*. A háború kitörésének tizedik évfordulójára írt, korábban már idézett *Tíz véres év. Pacifista reflexiók 1914–1924* című esszéfűzérében a történelem felgyorsulását, a megint csak shakespeare-i „kizökkent időt” a katonai „hőstettek”, s az akár döntő jelentőségű események értékének rövid időn belüli devalválódásában mutatja be:

„Az egész mostani fölfordulásra az utolsó ítélet szemszögéből kell tekinteni, és semmin sem szabad csodálkozni. E világ legnevezetesebb hőhérai, akiknek neve hallatára megremegett a Rigától a Kárpátokig húzódó frontvonal, akik egyetlen tollvonással hidegvérrel küldtek a halálba végtelen menetoszlopokat, egy napon az utcán találták magukat cipőpucolóként vagy rikkancsként. Láttam Przemyśl

²⁶⁷ KRLEŽA Miroslav, „Deset krvavih godina...”, 20.

²⁶⁸ KRLEŽA Miroslav, „Upućuju nas u Aziju” Uő, *Gdje smo i kako smo. Suvremene političke teme. Zapisi i eseji* 3, szerk., Ivo FRANGEŠ (Sarajevo, Oslobođenje, 1988), 76.

(az egyik legnagyobb európai erődítmény) orosz leigázóját, akit a Cár drágakövekkel kirakott karddal jutalmazott azért a hősi tettéért, hogy százötvenezer ellenséges katonát ejtett foglyul, rongyos koldusként tejeskávét szűrőszőlő a »Teátrum Kávéházban«, éppolyan éhesen, mint bármely kávéját szűrőszőlő újonc, igen, éppen az újoncok és a koldusok éhével. És ez az ember, aki korábban nem sajnálta száz és száz ezreknek (honfitársainak) az életét, attól való féltében, nehogy kárba vesszen pár csepp a tejeskávéjából, gondosan és óvatosan, cseppenként öntötte vissza csészéje aljából a kifolyt híg lötytyöt a csészéjébe.”²⁶⁹

Krleža az 1914-es évet több szempontból is fordulópontnak tartotta: nem az új kezdetét, hanem egy korábbi korszak lezárását látta benne, amely számára nemcsak az európai civilizáció végét, hanem Európa fikcionalitása és imagináriussága felismerésének élményét is jelentette. Az *Arethaeus avagy legenda Szent Ancilláról, a mennyei madárról* (*Aretej ili legenda o Svetoj Ancili rajskoj ptici*) című utolsó, 1959-ben írt drámájában olvashatjuk a következő két földönfutó között zajló párbeszédet:

„–Tulajdonképpen kár önért! Önben roppant tehetséges regényíró veszett el. – Mi az, hogy elveszett? Úgy látszik, fogalma sincs arról, hogy tanulmánykötetemet jelent meg ezzel a címmel: Európa 3333-ban. – Krisztus születése után? – Nem, nem, a mi nyomorult Európánk halála, 1914 után...”²⁷⁰

V. 3. 7. Trianon után

1922. február 2-án Jászi Oszkár pár napos belgrádi tartózkodás után Zágrábba is ellátogatott. Ekkor ismerkedett meg Miroslav Krležával. Így emlékezik vissza erre a találkozásra naplójában:

„Čurčin-nál, a Nova Europa szerkesztőjénél. Tud magyarul is, anglofil, jó európeér. Cikket és közreműködést kér. Seaton-Watson is küldött neki egy Horthy-ellenes cikket. – Čurčin összehozott Krleža Miroslav kommunista érzelmű költővel, volt ludoviceumi tanulóval. Rokonszenves és érdekes ember, Petőfi- és Ady-rajongó, lelkes magyarbarát. Finom, intuitív kedély: a Duna-konföderáció eszméje az ő lelkében is él. – Működésemet jól ismeri. – Azt állítja, hogy nagy festői tehetségeik vannak. Egy Babić. Ha újra eljövök, elvezet hozzájuk. [...] Mennyivel szebb volna az élet, ha a reális kultúrszolidaritás érzése gyökeret verne az emberek között.”²⁷¹

Jászi Oszkár, amint ez köztudott, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált és itt élt 1919 és 1925 között. Emigránsként sűrűn látogatott a közép-európai új államok

²⁶⁹ KRLEŽA Miroslav, „Deset krvavih godina. Prvi dani apokalipse, panika i politika puna rodoljubnih nada”, Uő, *Deset krvavih godina*, 29.

²⁷⁰ KRLEŽA Miroslav, „Arethaeus”, *Sebzett madár. Mai szerb és horvát drámák*, ford., CSUKA Zoltán, VUJICSICS D. Sztoján (Budapest, Európa, 1968), 50.

²⁷¹ JÁSZI Oszkár, „1922. febr. 3., Zágráb” *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. r. Litván György. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001), 252.

fővárosaiba, Prágába, Belgrádba, Bukarestbe. Zágráb természetesen nem tartozott a fővárosok sorába, ezért Jászi itt praktikus okokból csak rövid ideig tartózkodott, hiszen elsősorban kormánytényezőkkel próbált egyetértésre és szövetségre jutni. Mindenhol udvariasan, emigráns államférfiként fogadták a kiasantant vezetői, együttműködést ígérve, amire azonban semmiféle biztosítékot nem nyújtottak és a valóságban ezzel ellentétes politikát is folytattak.

Jászi közép-európai utazásainak sorában Zágráb eleinte nem foglalt el kiemelt helyet, 1921-ben még csak Belgrádba látogatott el. Hogy mégis fontosnak tartotta zágrábi utazását, annak merőben más okai voltak. A húszas évek elején ez a város volt Károlyi Mihály és a bécsi emigráció találkozásainak egyik helyszíne. Károlyi Mihály és családja ugyanis 1921 áprilisától 1923 júniusáig Jugoszláviában, pontosabban Dalmáciában élt, eleinte Splitben, majd később Dubrovnikban. A másik ok, ami Jászi zágrábi látogatását magyarázza, arra vezethető vissza, hogy 1922-től Jászi kiasantant-kapcsolataiban hangsúlyeltolódás következett be, a politikai vonalat részben felváltották, részben pedig ekkoriban még ezzel párhuzamosan zajlottak a civil kezdeményezések körébe tartozó, bár természetesen korántsem apolitikus, az utódállamok demokratikus erőivel, főként értelmiségi csoportjaival való együttműködések. Jászi 1921 végén dolgozta ki és hirdette meg a Bécsi Magyar Újságban a Dunai Népek Kulturális Szövetségének tervét, amely arra irányult, hogy rendszeres és együtt végzett munkával, előadások tartásával, közös kiadású folyóirat megjelentetésével a Duna-völgyi népek megismertessék egymással kulturális hagyományaikat, s kölcsönösen ellenőrizzék a kisebbségi jogok érvényesülését a térség országaiban, hiszen ekkoriban vált egyre nyilvánvalóbbá az utódállamokban a kisebbségek elleni intolerancia felerősödése.²⁷² Jászi kapcsolatai a Monarchia utódállamaival nem voltak zökkenőmentesek. Belső kétségeiről tanúskodik egy 1921-es naplójegyzete: „Rettenetes valamennyiünk dilemmája: tudva, látva a reakciót az utódállamokban, mégis együtt kell vele menni a még szörnyűbb magyar reakcióval szemben!”²⁷³

Hanák Péter állapította meg, hogy a dunai patriotizmus (a Duna-konföderáció) gondolatát, mely a magyar állami integritás és a nemzeti öncélúság egyértelmű meghaladását jelentette egy magasabb, regionális közösségtudat jegyében, Jászi csak Trianon után

²⁷² LITVÁN György, SZARKA László, „Fél évszázad a Duna-völgyi összefogásért” *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*, összeáll., a bevezetőt írta és a jegyzeteket kész. LITVÁN György, SZARKA László (Budapest: Gondolat, Regio könyvek, 1991), 17.

²⁷³ JÁSZI Oszkár, „1921. okt. 30. Prága“, in: *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. LITVÁN György, s. a. r. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001), 228.

alakította ki.²⁷⁴ Jászi Trianon előtti írásaiban még bőven találhatunk olyan okfejtéseket, melyekből egyértelműen kiderül, hogy elfogadta és alkalmazta a magyar kulturális szupremácia elvét és ennek alapján téves következtetéseket vont le Közép-Európa jövőjére vonatkozóan. A nemzetiségek kulturális és politikai mozgásszabadságát korlátozó viszonyokról írja *A Monarchia jövője* című munkájában:

„Az ezen szociális nyomással szembeni ellenállás és elkeseredés azután a felszínesebb megfigyelőben könnyen azt a benyomást kelti, hogy tótjaink és szerbeink tudni sem akarnak rólunk, hogy ők elsősorban nem kulturális és politikai mozgásszabadságot akarnak, hanem fajrokonaikkal létesítendő közös államiságot. Akik így gondolkoznak, azok ugyan nagyon lebecsülik a közös állami sorsközösség évszázados szálait, azokat a reális gazdasági és érzelmi értékeket, melyek nemzetiségeinket Magyarországhoz fűzik, s amelyek a kulturális és politikai nyomás csökkenésére napról-napra jobban kidomborodnának.”²⁷⁵

Jászi 1922. január végén a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban járt, hét napot a fővárosban, Belgrádban, két napot pedig Zágrábban töltött.²⁷⁶ Politikusokkal találkozott, újságok szerkesztőségében járt, a Bécsi Magyar Újság kiadásának költségeire próbált pénzt szerezni. Belgrádban találkozott a Dalmáciában élő Károlyival is. Naplójegyzeteiben azonban már a hónap elején találhatóak jugoszláv vonatkozások. 1922. január 6-án jegyzi fel a következőket: a „Jugoslavenska Njiva nagy revüvé alakul át és támogatásomat kéri. (...) Egy új nagy belgrádi lap cikket kér.”²⁷⁷ Négy nappal később: „A Jugoslavenska Njivának írandó cikk terve.”²⁷⁸ Január 22-én pedig ezt írja: „A Nuova [sic.] Europa általam akar egy magyar számot szerkesztetni. A Vreme cikket kér.”²⁷⁹ Február 2-án Jászi Zágrábba érkezik. Ez alkalommal jegyzi fel naplójába a korábbiakban idézett, Krležával való megismerkedésének történetéről szóló sorokat. Majd közel három hónappal később, április végén már a Nova Evropa folyóirattal létrejött együttműködés megvalósulásáról olvashatunk ugyanott: „A Nova Evropa közölte cikkemet [a válasszal?] egy számban. Čurčin a külön magyar számot sürgeti.”²⁸⁰

²⁷⁴ HANÁK Péter, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Nemzet és emlékezet, (Budapest: Magvető, 1985), 97.

²⁷⁵ JÁSZI Oszkár, *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* (Budapest: Új Magyarország Részevénytársaság, 1918), 66–67.

²⁷⁶ Jászi 1922. január 22-től 31-ig Belgrádban, febr. 2-től 3-ig Zágrábban tartózkodott.

²⁷⁷ *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. LITVÁN György, s. a. r. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001), 246.

²⁷⁸ JÁSZI Oszkár, „1922. jan. 10.” *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*, 247.

²⁷⁹ JÁSZI Oszkár, „1922. jan. 10.” *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*, 249.

²⁸⁰ JÁSZI Oszkár, „1922. ápr. 26.” *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*, 273.

A Nova Evropa kulturális és társadalmi kérdésekkel foglalkozó folyóirat volt, amely Milan Ćurčin²⁸¹ szerkesztésében és kiadásában jelent meg Zágrábban 1920 szeptemberétől 1941 márciusáig eleinte három-, majd két-, végül pedig egyhavi rendszerességgel. Amint azt a cím is elárulja, a folyóirat Robert William Seaton-Watson (1879–1951) skót származású brit publicista és történész *The New Europe* című 1916 és 1920 között megjelenő hetilapjának koncepcióját kívánta követni, pártokon kívüli, de társadalmi szempontból felelős értelmiségiek, liberális demokraták és az újonnan létrejött jugoszláv egység híveinek orgánusaként. A folyóirat megjelenésének első évtizedében tekintélyes értelmiségiek széles körét vonzotta magához, a húszas és harmincas évek fordulóján azonban, amikor két sarkpontja, a demokrácia és a jugoszláv egység az új délszláv állam társadalmában szembekerült egymással, a horvát értelmiség hátat fordított a lapnak. (A lap tehát nem a Duna-völgyi népek, hanem a délszláv népek közösségének programját hirdette és nem ezek kulturális együttműködése, hanem állami egysége állt a homlokterében.)

Miroslav Krleža első cikke 1921-ben jelent meg a Nova Evropában, de neve már korábban is feltűnik azoknak a tekintélyes íróknak és közszereplőknek a névsorában, akik együttműködésükről biztosították a szerkesztőséget. Krleža hamarosan a folyóirat kiemelt szerzőjévé válik, elsősorban itt publikál, de a Nova Evropának mégis túl baloldalinak számító író végül szakít a lappal. Ezt megelőzően azonban, még 1922 áprilisában, megjelenik a lap magyar kérdésekkel foglalkozó száma, öt cikkel. A *Magyarok és jugoszlávok* című, a Trianon utáni helyzetre koncentráló álnéven közölt bevezető után Seaton-Watson Magyarország Horthy uralma alatt című írása következik, melyre a szerkesztőség megjegyzése szerint Jászinak is felhívták a figyelmét, így az megjelent a Bécsi Magyar Újságban is. A harmadik cikk, Jászi *Magyar probléma* című írása, amit Krleža *Magyar variáció* című nagy jelentőségű esszéjének első szövegváltozata, a *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* követ. A Nova Evropa magyar számát Kosztolányi Dezső *Emlékezések 1912. május 23-ra* című, eredetileg a Hétben megjelent írása zárja Krleža fordításában. (A cikk minden jel szerint az ő ajánlására is került be ebbe a számba.)

Az év folyamán később Jászi az emigrációban is közvetlen munkatársai, Szende Pál és Madzsar József utaznak több alkalommal is Zágrábba, elsősorban azért, hogy Károlyi Mihállyal találkozzanak. Jászi ezekre az utazásokra vonatkozó naplójegyzetei mindenekelőtt

²⁸¹ Milan Ćurčin (1880–1960) szerb költő, irodalomtörténész, kritikus. Az első világháború után Zágrábban él, a *Nova Evropa* (1920–1941) folyóirat főszerkesztője.

az emigráció belső feszültségeiről árulkodnak.²⁸² 1922-ről, tehát Jászi jugoszláviai tájékozódásának évéről mint a Horthy-rendszer konszolidációjának kezdetéről így ír Károlyi Mihály emlékiratában:

„Az 1922-es genovai konferencián a magyar külügyminiszter, gróf Bánffy Miklós, először találkozott és tárgyalt az utódállamok kormányával, többek között Ninčić jugoszláv külügyminiszterrel. Az emigrációnak ezek után nem sok esélye maradt. Vezetőinek többsége Amerika felé gravitált, és én magam is megértettem, hogy Jugoszláviában többé nem fejthetek ki eredményes tevékenységet.”²⁸³

Tehát Jászi és Krleža személyes találkozása és a Nova Evropa folyóirat magyar számának megjelenése időben megközelítőleg egybeesett az emigráció térvesztésével, háttérbe szorulásával. E személyes találkozás előzményei azonban közel tíz évvel korábbi keletűek. A Galilei-kör 1911 tavaszán még Krleža pécsi tanulmányai idején rendezte meg a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos vitasorozatát, 1912 és 1913 folyamán pedig a Huszadik Században a horvát közállapotokról és a délszláv egység kérdéséről jelentek meg cikkek. Krleža éppen ekkor – 1911 és 1913 között – már a Ludovika Katonai Akadémia hallgatója volt. Miután szökése miatt elbocsátják a Ludovikáról és kitiltják a Monarchia valamennyi katonaiskolájából, a háború kitöréséig Zágrábban él és elkezdí írói tevékenységét. Első írása 1914-ben jelenik meg. Besorozzák és 1916-ban a galíciai frontra vezénylik. 1915 és 1916 őszén Budapesten tartózkodik, amikor Kosztolányi Dezsőt is felkeresi. Krleža naplójából tudjuk, hogy Kosztolányi mindkét alkalommal gyanakvóan viselkedett vele és a beszélgetés során ingerültté is vált.

A magyar polgári radikalizmus mozgalmát és Jászi Oszkár nevét Krleža 1922 előtt keletkezett írásaiban is gyakran említi. 1953-ban jelenik meg 1916. május 19-i keltezéssel *Sok, s végül semmi* című aforizmagyűjteménye, a Krleža-naplók *Régmúlt napok* című, 1914-től 1922-ig terjedő első nagyobb egységének részeként. Az „Iskolában” című aforizma magyar vonatkozásokat, köztük Jászi nevét is említi:

„Sokat tanultam a magyar sajtótól és a magyar történelemből is. Mindennek, amit ott írnak, az ellenkezője az igaz. A Galilei-körtől (Jászi Oszkár) szintén nagyon

²⁸² JÁSZI Oszkár, „1922. jún. 9.” „Búcsú Szendétől, aki Zagrebbe megy.” Ibid. 282.; 1922. jún. 20. „Madzsar elutazott Zagrebbe.” Ibid. 285.; 1922. jún. 24. „Józsi túlizgatott levele s vádja Szende ellen, hogy Zágrebben ’aknamunkát végzett’ a lap ellen.” Ibid. 286.; 1922. szept. 20. „Búcsú Palitól, holnap utazik Zagrebba, Károlyihoz. Elláttam utasításokkal és üzenetekkel.” Ibid. 308.; 1922. szept. 29. „Szende visszajött Zagrebből. Józsi csúnya intrikája ellenem Károlynál. Hosszú levélben bepanaszolt s támadta politikámat.” Ibid. 311.

²⁸³ KÁROLYI Mihály, *Hit, illúziók nélkül* (Budapest: Magvető, 1977), 250.

sokat tanultam. Megszabadítottak a konvencionális hazugságoktól, de hol maradtak ők, és hová érkeztem el én?”²⁸⁴

Krleža pályáján az 1918-tól 1922-ig tartó időszakra a magyar társadalmi haladás ügyét szorgalmazó törekvések iránti rendkívüli és intenzív figyelem volt jellemző.²⁸⁵ A Jászi Oszkárt említő soron következő írás ennek az időszaknak az elején, 1918-ban jelenik meg. A tárgyalt probléma alapos ismeretéről tanúskodik és a politikai elemző publicisztika műfajába tartozik a *Harc a magyar választójogi reformért* című cikk, amelyben Krleža a következőket írja Jásziról:

„A parlamenten kívüli ellenzék soraiból elsősorban a Jászi Oszkár szociológus és publicista által vezetett polgári radikális párt emelkedik ki. Jászi széles műveltségű tehetséges újságíró, aki közel húsz könyvet és tanulmányt közölt, melyek közül a legfontosabb A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.”

Krleža nagy vonalakban vázolja Jászi aktuális politikai állásfoglalását és kiemeli az általános választójog mint sine qua non érdekében végzett megalkuvást nem ismerő tevékenységét.”²⁸⁶ Krleža 1918 nyarán és őszén egymás után írja a magyar sajtót szemlélő, de azt kommentáló cikkeit (*A magyarok és a nemzeti kérdésünk; Károlyi Wilson programja mellett; Károlyi háborúellenes beszéde kapcsán; A magyarok a nyugati fronton; A magyarok és a délszláv kérdés; A magyar országgyűlés viharos ülése; Károlyi, Wekerle és Tisza a helyzetről. Mit gondolnak délszlávokról és mi a szándékuk velük; Tisza akarta ezt a háborút; A magyar országgyűlés viharos ülése 1918. október 22-én; A magyar köztársaságpartí sajtó; Magyar államegység; A magyar sajtó és az állam egységének kérdése*). *Magyar agónia* című cikkében a Magyar Polgári Radikális Párt kongresszusáról tudósít és a magyar politika három domináns tényezőjét említi, a Jászi vezette polgári radikálisokat, a Károlyi vezette negyvennyolcas radikálisokat és a szociáldemokratákat. Krleža ugyan jórészt átveszi a magyar sajtóban megjelenteket, de időnként kommentálja is ezeket. „Jászi beszédéből, amely nézetei ékesszóló és pregnáns összefoglalása, de amely mégsem mentes az előítéletektől, a cenzúra 150 sort törölt”.²⁸⁷ *A magyar reálpolitika összeomlása* Jászi egy cikkének fordítása, az *Önrendelkezés* című pedig IV. Károly király kiáltványára a Világ

²⁸⁴ KRLEŽA Miroslav, „16. maj. 1916” Uő, *Dnevnik 1. (1914–1917) Davni dani I.* Szerk. Ivo MALINAR Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje 1977), 180–81.

²⁸⁵ LÖKÖS István, „Miroslav Krleža és a magyar progresszió” Uő, *Hidak jegyében* (Budapest, Magvető, 1974), 49.

²⁸⁶ Krleža, Miroslav: *Borba za mađarsku izbornu reformu.* (1918) Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2.*, szerk.: FRANGEŠ, Ivo Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 220.

²⁸⁷ KRLEŽA, Miroslav, „Mađarska agonija” [1918] Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2.*, szerk.: FRANGEŠ, Ivo. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 241.

című folyóiratban reagáló Jászi szavainak ismertetése. *Az ország integritásához ragaszkodó magyarok* és a *Magyar kudarc Aradon* című cikkeiben az Erdély Romániához csatolását meggátolni nem tudó Jászi lépéseit kíséri figyelemmel, aki még ekkor sem borúlátó, bízik benne, hogy az antanthatalmak körében a béketárgyalásokig a demokrácia és a pacifizmus jut döntő többségre és az a magyaroknak kedvez majd, hiszen ellenkező esetben olyan magyar irredentizmus uralkodna el, ami az európai békét jobban veszélyeztetné, mint a jelenlegi román irredentizmus.²⁸⁸ A *Magyar csalódások* című cikkben olvashatjuk a Jászi politikájára vonatkozó következő sorokat:

„Jászi úr és társai alapvetően téves helyzetmegítélése az a tényező, amelyet még mindig nem látnak tisztán, azaz, hogy ami volt, összeomlott és azt, ami mindörökké elsüllyedt, nem lehet reformokkal megmenteni.”²⁸⁹

A magyar válság című az év végén megjelent utolsó ide tartozó magyar reflexiójú cikkében Krleža arra figyelmeztet, hogy: „Mi már eddig is és innen gyakran hangsúlyoztuk a magyar polgári pártok együttműködésének közeli kudarcát.”²⁹⁰

1919. január 29-én, két nappal Ady halála után jelenik meg Krleža Ady-nekrológja, amelyben megint csak elhangzik Jászi neve. Adyról írja a következőket:

„A haladó szellemű magyar folyóirat, a Nyugat (amely részben a mi Savremenikünk megfelelője) egyik alapítója volt és Jászy (sic!) szociológus mellett egyúttal az új Magyarország egyik legfontosabb tényezője.”²⁹¹

Krleža soron következő magyar vonatkozású írása a korábbiakban már említett Nova Evropa-beli esszé, a *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* (melynek címét a későbbi kiadásokban *Magyar variációra változtatta* az író. Az eredeti cím témánk szempontjából mindenképpen egyértelműbb és informatívabb, mert ugyanazt a két magyar íróat nevezi meg, akiket a polgári radikalizmus is kitüntetett figyelemmel övezett. Az esszé egyébként a magyar irodalom teljes körű összefoglalására törekszik, kultúrtörténeti kitekintéssel, a honfoglalástól a szöveg keletkezésének pillanatáig. Úgy tűnik, hogy Jászi Oszkárnak és körének nem politikai, szociológiai szempontú nézetei, hanem irodalmi példái (melyek persze nem nélkülözik a politikai, társadalomtudósi megközelítést) lesznek azok,

²⁸⁸ KRLEŽA Miroslav „Madžarski neuspjeh u Aradu” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi* 2., szerk.: Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 273.

²⁸⁹ KRLEŽA Miroslav „Madžarske deziluzije” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi* 2., szerk.: Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 280.

²⁹⁰ KRLEŽA Miroslav: „Madžarska kriza” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi* 2., szerk.: Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 285.

²⁹¹ KRLEŽA Miroslav „Ady Endre je umro” *Riječ SHS*, 1. 45. 29. 1. (1919), 3. Magyarul: „Meghalt Ady Endre” ford., VUJICSICS D. Sztoján, *Tiszatáj*, 31. 12. (1977), 81–82.

melyek Krleža magyar kulturális tájékozódásában is visszaköszönnek. Hatásról szándékosan nem beszélek, mert már az eddigiekből is kitűnt, hogy a fiatal Krleža teljes mértékben képes volt az önálló és kívülállói pártatlansággal meghozott állásfoglalásra:

„Fiatal tehetséges idealisták és értelmiségiek egy csoportja a szociológus Jászi (a Világ című hetilap és a Huszadik Század folyóirat), a haladó írók Nyugat-köre, egyes baloldali haladó pártok (Károlyi) liberális törekvései, és a renneri szociáldemokrata filiálé, mindez az állami önállóságot a fekete-sárga dinasztíának, az etatista vállalat hasznát pedig a zsidó kapitalistának eladó burzsoáfeudális, vármegyei grófi dzsentri mentalitás várkapuit döngette, amely magát középkori fikciókkal hitegette és ázsiai szinten, száanalomra méltóan élt, minden előremozdulás zsarnoki akadályául. Valamennyi haladó csoportosulás megélte koncepcióinak tragikus összeomlását, nem sikerült az életben hitelesíteniük a téziseiket, mert azok a kabinetekben, íróasztalok mellett születtek meg. Programjuk egyfelől a centralista grófi imperializmus, másfelől a centrifugális nacionalista törekvések közötti reformista egyensúlyt jelentette. Gyakran csupán elmélkedő hiperkombinátorok voltak, nem sikerült forradalmasítaniuk a magyar értelmiséget, s így az események áradatában magukra maradtak, az értelmiség és a nem magyar tömegek támogatása híján: szimbólumként és intésként is együttal.”²⁹²

Az esszé korábbi szakaszában Kossuth kapcsán már előkerült Jászi neve, azaz:

„Kossuth az emigrációban végrehajtotta nézeteinek és programpontjainak alapos korrektúráját, és a súlyt áthelyezte a nemzetiről a »Duna menti népek konföderációjának« szociális mozzanatára. Kossuth e helyesbítésének megfelelője a Károlyi–Jászi-féle svájci mintára elképzelt kantonföderáció terve, amely a magyar szupremácia elvétől való nyílt elszakadást jelenti. Mindkét helyesbítésre túl későn, 1848 és 1918 összeomlása után került sor.”²⁹³

Következő alkalommal Jászi Oszkár alakja csak negyven évvel később, 1962-ben és az eddigi előfordulásoktól lényegesen különböző műfajú szövegben, a *Zászlók* című Krleža-regényben bukkan fel ismét. Fikciós műről lévén szó ez a megfeleltetés természetesen csak áttételesen érvényes, ám Jászi Oszkár alakja mindenesetre egyértelműen mintájául szolgált a regény egyik szereplője, Erdélyi Ottokár professzor jellemrajzának, ahogy a professzor feleségének, Borongay Annának alakjában Lesznai Annára a XX. Század Zászlói című folyóiratban pedig a Huszadik Század című folyóiratra ismerhet a századforduló Magyarországnak szellemi világában csak egy kicsit is jártas olvasó. A közvetlen megfeleltetés és a *Zászlók* kulcsregényként való értelmezése ellen – amit elsőként a regény

²⁹² KRLEŽA Miroslav, Madžarska varijacija (1922) UO, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1979), 86.

²⁹³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija. (1922)” UO, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80–81.

fordítója, Csuka Zoltán vetett fel – maga Krleža energikusan tiltakozott.²⁹⁴ A regényalak, Erdélyi professzor neve beszélő név és Jászi Oszkár vezetéknevéhez hasonlóan szintén tájegységre utal, ám amíg a Jászság-Jászi Trianon szempontjából semleges földrajzi névnek számít, az Erdély-Erdélyi név Trianon után megjelöltté válik. A *Zászlók*ban a realitásoktól elrugaszkodó, saját karrierjének építésével elfoglalt öregedő és felszarvazott professzor ironikusan megrajzolt alakjában, valamint Erdélyinek és a regény horvát főhősének, Emericzy Kamillnak a szakmai, intellektuális kapcsolatában már megjelenik Krleža Jászi Oszkárhoz fűződő alapvetően ambivalens viszonya és a korabeli horvát-magyar politikai-kulturális együttműködést illetően alapvetően szkeptikus szemlélete:

„Erdélyi professzor őszintén lelkes pártfogása alatt Kamill, mint a horvát-magyar problémakör megalkuvás nélküli cikkeinek szerzője, megkezdte közreműködését a *Zászlók*ban, Borongay Anna úrasszony jóleső protektorátusa alatt pedig intim közreműködése a két év előtti balatoni éjszaka bolond álmának a gazdagon áradó és részletes parafrázisává vált, s a rég elmúlt pünkösdi éjszaka nélkül, no meg mindannak hiányában, ami utána fellángolt, a modern magyar líra szegényebb maradt volna Borongay Anna legnagyobb port felvert verseskötetével, amelyet a szimbolikus *Medeia* címmel ugyanabban az évben adott ki, amelyben Kamill első cikke a *Zászlók*ban megjelent.”²⁹⁵

Krleža és Jászi Oszkár kapcsolatát tovább árnyalja az a sohasem publikált, ám megformáltságát tekintve nyomdakész állapotú írás, amely Krleža 2003 őszétől kutatható hagyatékában maradt fenn. A *Jászi Oszkár. 1922. február 3.* címet viselő „A 562”-es jelzetű gépirat műfaját tekintve a naplójegyzet és az emlékirat határán helyezkedik el.²⁹⁶ Ebben a visszaemlékezésben Krleža Jászi Oszkárral való személyes találkozásának élményét írja le, ugyanazt az 1922. február 3-i zágrábi beszélgetést, amelyről e fejezet elején idézett Jászi-naplójegyzet is megemlékezik. Kettejük élménye, ill. annak utólagos rögzítése lényegesen eltér egymástól. Krleža szerint társalgásuk rossz, időnként epés hangulatú volt, és az egymás melletti elbeszélés jellemezte. A Jászi-féle naplójegyzet, amely a „reális kultúrszolidaritás” eszményét lebegtet, a Krleža-szöveg ismeretében nem a hiteles, hanem egy ideális, nem megvalósult találkozásról ír felszínesen, konkrétumok nélkül. A két szöveg terjedelmében is különbözik egymástól, Krleža naplójegyzete egy kisebb esszé, Jászié viszont nem lép túl az eredeti műfaj korlátain. Krleža visszaemlékezéséből kiderül, hogy Jászitól való eltávolodása

²⁹⁴ L. Miroslav Krleža 1963. január 8-án Csuka Zoltánnak írt levelét. Uő, *Pisma. Zapisi i eseji* 5. szerk., Silvana ČENGIC VOLJEVICA. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 106–107. és Csuka Zoltán helyesbítését a *Nagyvilág* 1963. 1. számában.

²⁹⁵ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*. 1 kötet, (Budapest: Európa, 1965), 177.

²⁹⁶ KRLEŽA Miroslav, *Oszkár Jászi. 3.2.1922.* – [s.l., s. a.], 12. l. Horvát nyelvű kéziratos kiegészítésekkel ellátott gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970/A562.); ROMK 50.

viszonylag korai keletű, Jászi 1915-ös, a szerbiai helyzetre vonatkozó publicisztikája volt a közvetlen kiváltója. A személyes találkozás során kettejük ellentéte az 1922-ben már egyértelműen létező szerb-horvát probléma ellentétes megítélése, azaz Jászi szerborientációja, Svetozar Pribićević politikus szerepének – aki az új délszláv állam berendezkedésében a monarchisztikus ellenében a föderalisztikus szerkezet híve volt – Jászi általi pozitív értékelése miatt tovább mélyült. Krleža ebben az írásában megalkuvó, gerinctelen, határozott politikai állásfoglalással nem rendelkező és sztereotípiák mentén tájékozódó, felületes módon ítélkező embernek – ellenszenves alaknak állítja be Jászit, ez utóbbihoz olyan megfigyelésekkel járulva hozzá, mint hogy Jászi nem egész kezét nyújtja kézfogásnál, csak három ujját, s e közben nem néz a partnere szemébe. (A motívum fölbukkan Krleža Glembay-drámatrilógiájának *Léda* című darabjában is, ahol Klanfár, a fölkapaszkodott nagyiparos két ujjal fog kezét.)

Krležának ez a visszaemlékezése a magyar viszonyokkal általában való szakítás szövegeként is értelmezhető. A háború után a magyar viszonyokat illetően meghatározóvá váló meghaladottság érzése, mely már a korábbiakban idézett 1916-os naplójegyzetében is megjelenik, ennek az írásnak a zárlatában is visszaköszön:

„Hála az égnek, hogy már nem vagyok lakosa ennek az ostoba Jászi-féle civilizációnak, amely a kereskedelmi ügynökök nadrágtartó helyett politikát áruló civilizációja volt. Addio Jászi.”²⁹⁷

IV. 3. 8. Az „ötvenes évek” és az 1956-os magyar forradalom

Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó reflexiók Krleža naplóiban²⁹⁸ tizenkét évvel az események után, csak 1968-ban jelentkeznek. Krleža naplóírói módszere koronként különböző volt: a felsorolásra emlékeztető, olykor hiányos információtartalmú naplójegyzetek a tárgyalt téma bővebb kifejtését is megengedő értekező próza jegyeivel váltakoznak naplóiban. Az 1956-os forradalom témájának naplóbeli megjelenése kapcsán mindkét írásmóddal találkozhatunk, az arány azonban inkább a gondolat kifejtésére, az érvelésre építő értekező próza, illetve az esszé irányába mozdul el.

A korábbi naplókban külön figyelmet érdemel két rövid megjegyzés, amely a magyar forradalommal és a forradalom leverését követően létrejött helyzettel foglalkozik. Ezek a csupán két évvel a forradalom után, 1958-ban keletkezett megjegyzések Krleža a *Glembay*

²⁹⁷ KRLEŽA Miroslav, *Oszkár Jászi*. 3.2.1922. R 7970 „A 562”, 6.

²⁹⁸ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik 5. 1958–69*. Szerk. Anđelko MALINAR, (Sarajevo: Oslobođenje, 1977)

Ltd. (Gospoda Glembajevi) című drámájának magyarországi bemutatójára vonatkozó naplójegyzetek között találhatók. Az 1958. január 29-i keltezésű naplójegyzet az első Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak sorában:

„A Glembay Ltd. pesti premierje apropóján. Levelezőlapot kaptam ezzel a mondattal: »Éljen a magyar forradalom!« Még egy anonim lap érkezett Marco Polo aláírással, szintén a pesti premierhez kapcsolódóan. A Rade Končar [gyár] egyik elégedetlen munkása ezt írja: »A Trbovljei sztrájk azt bizonyítja, hogy a gyár a munkásoké jelszó hazug választási kampányfrázis!« Tizenöt évnek kellett eltelnie, amire anonim firkászaink tudomásul méltóztattak venni, hogy az általuk tagadott valami, tagadásuk ellenére, tizenöt éve létezik, és valóban fennáll és szilárdabb az ő anonim frázisaiknál.»²⁹⁹

Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak ez az első naplójegyzete. Legfontosabb mondata az „Éljen a magyar forradalom!” idegen véleményt idéz, amelytől a naplóíró ironikus távolságtartással elhatárolódik. Az irónia azonban nem a levelezőlap tartalmára, hanem a levélírás anonim módjára, a saját koruk realitását tudomásul venni nem akarók, de véleményüket nevükkel nem vállalók problémájára vonatkozik. Az anonim levelek (vö. névtelen feljelentők) kérdése nagyobb hangsúlyt kap e naplójegyzetben a levert magyar forradalom témájánál, de még a saját mű magyarországi bemutatójánál is, amelynek közönsége részéről a szerző joggal számíthatott a műveit illető megkülönböztetett figyelemre és érdeklődésre. Nem derül ki egyértelműen, hogy az idézett levelezőlapok honnan érkeztek, bár a többes szám első személyű birtokos szerkezet „anonim firkászaink” (a „miénk” és a „tiétek” etnikai/nemzeti alapú közösségre vonatkozó antonimák értelmében) mégis inkább jugoszláv, legvalószínűbben pedig horvát feladóra utal. Azt, hogy az első lap sem Magyarországról érkezett, az idézett mondat valószínűsíti. Krleža ugyanis gyakran használ hungarizmusokat magyar vonatkozású írásaiban, nemritkán teljes magyar mondatokat is leírva. Így itt is, amennyiben magyar feladóról lett volna szó, a magyar mondatot feltehetőleg eredeti nyelven idézte volna. Ezenkívül 1958-ban Magyarországról minden bizonnyal még anonim módon is veszélyes és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna a forradalmat éltető nyílt levelezőlapot külföldre küldeni.

Az 1958. januári és februári keltezésű magyar vonatkozású naplójegyzetek több ízben is visszatérnek a Glembay Ltd. magyarországi bemutatójára. A február 24-i keltezésű bejegyzés a Magyarországról érkezett vendégek – Karinthy Ferenc és felesége – látogatását írja le. És bár nincs szó benne a forradalomról, az mégis érezhetően jelen van a

²⁹⁹ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 32.

szöveg háttérében. A szövegben említett kortárs írók sorsa részleges információt nyújt az 1956 utáni magyarországi állapotokról.

„Belgrádból Bojan³⁰⁰ ajánlásával látogatóba érkezett Karinthy Ferenc, Karinthy Frigyes fia, Ágnes feleségével. A Glembay Ltd. sajtóját és Major Tamás fotóanyagát hozták el.³⁰¹ Barátaimról kérdezem őket: Illyésről és Illésről,³⁰² Gyuláról i Béláról. Gyula nincs jó idegállapotban. »Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.«, de Béla, mint mindig, jól van, sokat ír és publikál. Vannak, akik spiritizmussal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, a Dráván túl vidám az élet.»³⁰³

1958-ban jelent meg Jugoszláviában Karinthy Ferenc Budapesti tavasz (1953) című regénye.³⁰⁴ A művet – amely a szocialista realizmussal való szakítás korai példája a magyar irodalomban – 1980-ig húsz nyelvre fordították le. Karinthy talán a regénye megjelenése alkalmából rendezett könyvbemutatóra érkezhetett Jugoszláviába, és kihasználva az alkalmat hazafelé tartva, Zágrábban meglátogatta Krležát is, akinek neve ismerősen kezdett csengeni itthon *Glembay Ltd.* című drámájának nagy sikerű bemutatója után.³⁰⁵

Krleža két személyt barátjaként említ ebben a naplójegyzetében: Illyés Gyulát és Illés Bélát. A háború utáni magyar irodalomban a Krležához hasonló tekintélyű költőfejedelemből számító Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse nyomtatásban először csak 1956-ban jelent meg az Irodalmi Újság november 2-i – utolsó – számában – amely lapnak másik barátja, Illés Béla 1950 és 1955 között a főszerkesztője volt –, és a forradalom, valamint a Rákosi- és a Kádár-korszak diktatúrájának egyaránt emblemikus versévé vált. Még mindig nem eléggé közismert, hogy a vers eredeti kéziratos kétszáz soros változata – minden bizonnyal Illyés tudtával és közreműködésével – kötetben először kétnyelvű válogatott verseinek kiadásában jelent meg 1971-ben Zágrábban,³⁰⁶ de

³⁰⁰ Bojan Stupica volt a *Glembay Ltd.* című Krleža-dráma magyarországi nemzeti színházi ősbemutatójának rendezője 1958 januárjának végén.

³⁰¹ Major Tamás (1910–1986) színész, rendező a tárgyalt időszakban a Nemzeti Színház igazgatója (1945–1962) volt. A forradalmat követően szűk egy évtizedig a párt Központi Bizottságának tagja (1957–1966). Major alakította az öreg Ignác szerepét a *Glembay Ltd.* magyarországi ősbemutatóján. Ezenkívül a horvát drámairodalom alkotásaiból a reneszánsz szerző, Marin Držić *Dundo Maroje* című vígjátékának főszerepét is ő alakította. Major az 1958 és 1969 közötti időszakban összesen még két alkalommal szerepel Krleža naplóiban: 1958. január 4-én és 1967. szeptember 11-én.

³⁰² Természetesebb nem Illés Endréről, hanem a marxista íróról, Illés Béláról (1895–1974) van szó.

³⁰³ Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik* 5., 53.

³⁰⁴ KARINTHY Ferenc, *Budimpeštansko proljeće*. Ford.: MUHI János (Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.)

³⁰⁵ Karinthy naplóiban csak 1973. szeptember 23-án tett említést Krležával való találkozásáról, amikor Olaszországba tartva, Zágrábot is útba ejtve, feleségével végigautóztak Horvátországon: „Zágrábban körülsétáltunk, egy órácskát, csevapcsicsát ettünk, megnéztük a dómot stb. – vagy 16 éve voltunk itt Krležánál, de most ez nem érdekelt.” KARINTHY Ferenc, *Napló II*, s. a r., JOVÁNOVICS Miklós (Budapest: Littoria, 1993), 441.

³⁰⁶ ILLYÉS Gyula, „Egy mondat a zsarnokságról; Rečenica o tiraniji” Uő, *Poezija*. ford. Enver ČOLAKOVIĆ, (Zagreb: Mladost, 1971.) Horvátországban a mai napig a versnek ez a hosszabb szövegváltozata ismeretes. A

ennek ténye Magyarországon egészen 1987-ig visszhangtalan maradt.³⁰⁷ Az Irodalmi Újságban nyomtatásban először megjelent szövegváltozat ehhez képest csak 183 sorból áll. Ezt a 183 soros változatot közölte 1986-ban a *Menet a ködben* című posztumusz Illyés-kötet is. A vers korai zágrábi megjelenésére minden bizonnyal az 1971-es horvát tavasz viszonylag szabad, kevésbé ellenőrzött szellemi légkörében kerülhetett sor, a politikai enyhülés átmeneti időszakában.

Krleža 1968. március 11-i keltezésű naplójegyzete a szabad véleményalkotás képességének elvesztését taglalja, hasonlóan Illyés versének a zsarnokság hatását megjelenítő soraihoz:

„Vajon gúzsba kötött logikánk a sokéves dresszúra eredménye-e, olyannyira megedzöttünk volna a szájkosár viselésében, hogy már nem is érezzük, ahogyan a szöges kosár nyomja a pofánkat, vajon az ígába fogott gebe tényleg boldogtalan, ahogy azt a romantikus szabadságszerető lelkek képzelik? Hogy miért nem adják át magukat az emberek szabad gondolataik és vérmérsékletük költői lendületének, ezt a kérdést ma, ötvenéves posztforradalmi visszatekintéssel, nehéz megválaszolni.”³⁰⁸

A forradalom utáni magyarországi állapotokat a február 24-i keltezésű naplójegyzet Krleža említett két barátjának lelkiállapotán keresztül érzékelteti. Ebben az értelemben a „Gyula nincs jó idegállapotban” különösen beszédes megjegyzés. A soron következő bibliai idézet: „Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.” közvetlen kapcsolatban áll vele. Az idézet eredeti bibliai szöveghelyei (Mt, 4,4 és MTörv, 8,3) egyformán fontosak a szóban forgó naplójegyzet értelmezéséhez. Amíg az újszövetségi eredetiben Jézus ördögnek adott feleletében a „kísértés” szó kulcsszerepet kap, az ószövetségi szöveghely esetében Mózes szavainak megértéséhez fontos az ígérlet földjéről szóló tanítás ismerete is.³⁰⁹ Azaz ez a naplóban szereplő bibliai idézet a következő módon is értelmezhető: „Ki kell tartani a nehéz, kísértésekkel teli időkben, és várni a szebb jövőt.” Ez

vers későbbi megjelenései: *Zlatna knjiga mađarske poezije*. szerk., ford. Enver ČOLAKOVIĆ (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978), 378–383.; *Republika*, 2006/11.

³⁰⁷ Illyés versének szövegváltozatait először Péter László ismertette. PÉTER László: Párhuzamos verselemzés. *Tiszatáj*, 5. sz. (1987), 63–73. Uő, *Kívül a körtöltésen. Irodalmi tanulmányok*. Tiszatáj Könyvek (Szeged: Tiszatáj, 2001), 296–311. A kérdéshez lásd még Harmat Béla összefoglalóját. HARMAT Béla, „Kétszáz sor a zsarnokságról”, ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról; Jedna rečenica o traniji; One sentence on tyranny* (Érd: Érd Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2006), 27–31.

³⁰⁸ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5, 376.

³⁰⁹ „Vigyázzatok, tartsátok meg az egész törvényt, amelyet ma szabok nektek, hogy életben maradjatok, sokasodjatok, bevonuljatok és birtokba vegyétek azt a földet, amelyet az Úr atyáitoknak esküvel ígért. Gondolj az egész útra, amelyen az Úr, a te Istened negyven éven át vezetett a pusztában, hogy megalázzon, próbára tegyen, megvizsgálja szívedet, vajon megtartod-e majd parancsait vagy sem. Megalázott és hagyta, hogy éhezzen, aztán mannával táplált, amelyet nem ismertél és atyáid sem ismertek, hogy megtudd: nemcsak kenyérrel él az ember, sokkal inkább azzal él az ember, ami az Úr szájából jön.” (MTörv, 8,1–3.)

az értelmezés azonban semmi esetre sem kíván patetikus jelleget adni a szóban forgó bibliai idézetnek, hanem, éppen ellenkezőleg, a szarkasztikus hangnemére hívja fel a figyelmet. Ugyanis e naplójegyzet folytatása és egyben utolsó mondata is – „Vannak, akik spiritizmusmal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, a Dráván túl vidám az élet.” – arra utal, hogy a naplóírás során alkalmazott demitologizációs eljárással van dolgunk. Azonkívül, hogy a spiritizmust gúnyos hangnemből említi, intertextuálisan kapcsolódik egy tíz évvel későbbi, 1968. május 31-i keltezésű naplójegyzethez. A magyar forradalom összefüggésében fontos, hogy ez a naplójegyzet a prágai tavaszról szól: „Prágában vidám az élet. Ahogyan a Kossuth Rádió kommentálja a párizsi eseményeket, az is vidám.”³¹⁰ (Az elsődleges lexikai egybeeséseken kívül a napló e két bejegyzését ironikus hangvételük is összekapcsolja. Mindkét ironikus megjegyzés a hasonló forgatókönyvű politikai eseményekre való reakcióként fogalmazódik meg. Ugyanis a prágai tavaszt és az 1956-os magyar forradalmat is külső katonai erő segítségével sikerült elfojtani. A keltezés nélküli, 1968. május 9. és 11. között keletkezett naplójegyzet kommentár nélkül említi ezt a tényt a prágai tavasz kapcsán: „Mit olvasunk az újságokban? A szovjet csapatok hadmozdulatai a cseh–lengyel határ mentén.”³¹¹

Krleža naplóiban az 1956-os forradalom részletesen és közvetlenül első alkalommal csak 1968-ban jelenik meg – egy lengyel hír kapcsán március 1-jei keltezéssel. Az 1968-as évet Közép-Európában a prágai tavasz határozta meg, de ehhez kapcsolódott a lengyelországi helyzet is. A naplójegyzetben említett tüntetés az *Ősök* című Mickiewicz-dráma bemutatójának betiltását követő varsói diáktüntetésekre vonatkozik:

„Mickiewiczet levették a műsorról Varsóban.

Egy csoportnyi diák tüntetést szervezett Mickiewicz emlékműve előtt Varsó központjában. A döntés kapcsán, miszerint Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának előadását Kazimierz Dejmek rendezésében leveszik a színház műsoráról, a Kulturális és Művészeti Minisztérium képviselője a varsói írók találkozóján ismertette a Minisztérium álláspontját.

Ez a forgatókönyv, minden elismerés mellett, abból a szempontból jogosan kritizálható, hogy a közönség egy részére filozófiai és politikai értelemben kétértelmű benyomást gyakorolt. Egyes külföldi körök úgy állították be, mintha a lengyel romantika és szabadságszeretet mickiewiczzi hagyománya ellentétben állna a szovjet–lengyel barátság eszméjével. (Tanjung Hírügynökség)

Mivel a közönség egy része túl heves viselkedést tanúsított, a Kulturális Minisztérium a kialakult helyzet miatt úgy döntött, hogy leveteti a színház műsoráról az ebben (azaz a Dejmek szerinti) felfogásban színre vitt darabot. A Mickiewicz-féle filozófiai és politikai értelmű »kétértelműség«, amelyről a kommentárok locsognak, hogy az előadás betiltását valahogy kimagyarazzák,

³¹⁰ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 452.

³¹¹ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 424.

tökéletesen egyértelmű, olyannyira, hogy meg sem kellett volna kockáztatni az előadást, de ha már műsorra tűzték, akkor a darab »kétértelműségét« el kellett volna tűrni. A magyarok '56-os tapasztalataik miatt ebből a szempontból sokkal simulékonyabbak. A magyar cenzúra az ilyen jellegű »kétértelműséget« nem tiltja be. »Węgier, Polak (co do censuri) ma – nem – dwa bratanki.«³¹²

A lengyel és a magyar helyzet összehasonlítása nem csupán a kortárs geopolitikai állapotok, hanem a hasonló történelmi események miatt is érdekes. A lengyel és a magyar nép szabadságküzdelmei, melyeket gyakran a közös érdek is összekapcsolt, sok hasonlóságot mutatnak. A magyar reformkor politikusainak egy része a lengyel parasztság közreműködésével tragikusan vérbe fojtott krakkói felkelést és a hasonló véget ért 1846-os nagylengyel felkelést figyelmeztetésnek tekintette, amely felgyorsította a radikálisabb társadalmi változások elfogadásának folyamatát Magyarországon. Másfelől, az 1848–1849-es magyar szabadságharcban részt vett a lengyel légió, valamint, amint az ismeretes, Henryk Dembiński, Józef Wysocki és a legendás Józef Bem tábornokok is. Köztudomású, hogy az 1956-os magyar forradalom a poznaí felkelés következtében elkezdődött lengyelországi októberi változások mellett kiálló szimpátiatüntetésnek indult. A tüntetések és az egész forradalom egyik első helyszíne pedig a budai Bem József tér volt. Az 1956-os forradalmárok ellen meghozott utolsó ítéletek után konszolidálódó Kádár-rendszer 1961 után igyekezett elkerülni a nyílt politikai erőszak alkalmazását. Ebből a szempontból kivételt képeztek az 1956-os és az 1848-as forradalmi évfordulók, már csak a kollektív emlékezetben való összekapcsolódásuk miatt is, amit jól mutat a forradalmárok „Márciusban újra kezdjük!” (MUK) jelszava is. A 19. századi, a napóleoni háborúk idején született és naplóban említett mondás – Polak, Węgier, dwa bratanki, i do bitki i do szklanki – az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején vált általánosan ismertté magyar és lengyel körökben is.

1956 témája ebben a naplójegyzetben két nép barátsága kapcsán jelentkezik, a múltbeli hagyományoktól tartó, és a népek között ellenségeskedést keltő hatalom problémájának összefüggésében. A kommunista hatalom által meghirdetett „múlteltörlés” programja még saját hagyományait is érintette. Teljesen egyértelmű, hogy ezzel a programmal a naplóíró, kommunista elköteleződése ellenére, egyáltalán nem ért egyet. A hatalomnak, a napló szubjektuma szerint, el kell viselnie a művészeti alkotások kétértelműségét, azaz szabad teret kell engednie az egyébként is triviális interpretációnak,

³¹² KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 361–362. Krleža naplójának lábjegyzete eredetiben idézi a teljes lengyel mondást, a „régí lengyel pohárköszöntő” szavait: „Węgier, Polak, dwa bratanki, co do szabli co do szklanki”. A mondás elterjedtebb formája: „Węgier, Polak, dwa bratanki, i do szabli i do szklanki”. Magyar fordításban: „Lengyel, magyar két jó barát, együtt harcol s issza borát.”

ily módon újraértelmezve a múltat, vagy, ha erre még nem áll készen, „meg sem kellett volna kockáztatni az előadást”. A lengyel diáktüntetések és a magyar forradalom kapcsán a lengyel–magyar barátság ismét jelentkező szállóigéje a napló megállapítása szerint már nem érvényes. E megállapítás maga is kétértelmű. Egyfelől a lengyel állapotokhoz képest viszonylagosan toleránsnak tűnő magyar cenzúra a magyarországi állapotok lengyelországiaknál szabadabb voltára utal, amit 1956 eredményének könyvel el. Valójában azonban a lengyel kultúrpolitikában csak 1960 körül kezdődöttek el a szigorítások. A két állam hivatalos viszonya pedig 1963-ra normalizálódott, amikor „Gomułka már nem, Kádár pedig még nem számított a világban »liberálisnak«.”³¹³ A naplójegyzet szerint a barátság megszakadása eltérő utakat, a két nép kommunista múltjának különböző változatai miatt bekövetkező egymástól való eltávolodását jelenti. Másfelől a naplójegyzet azt is észrevételezi, hogy a helyzetét féltő hatalom fellép a múltban gyökerező lengyel–magyar barátság ellen, és minden szabadság nevében megnyilvánuló hagyomány ellen is.

A soron következő naplójegyzet, amely az 1956-os magyar forradalomra közvetlenül vonatkozik, 1968. március 10-i keltezésű. Ez egyúttal az első olyan hely a naplóban, amely párhuzamot von a prágai tavasz és az 1956-os magyar forradalom között:

„A sajtó jelenti, hogy a »csapatok nyugalomban« vannak. Mit jelent ez? Tankok, brigádok, divíziók indulnak, a többség nevében letartóztatják a kisebbséget, vagy a kisebbség nevében a többséget, államcsíny következik, vagy tábornokkormány várható, hogy felülkerekedjen az »ellenforradalmon«, azaz Dubček főtitkáron, vagy éppen ellenkezőleg? Ellenkező dolog történt: Dubček kerekedett felül az »ellenforradalmon«. Győzelme, úgy tűnik, a legbanálisabb Pandora szelencéje: nemcsak egy sírt rejt magában, hanem a posztumusz kitüntetett csontvázak egész seregét, pedig tudjuk, hogyan vezetett el Rajk újratemetése Nagyhoz és Maléterhez. Klementis³¹⁴ [sic!], Slánský,³¹⁵ London, Tarisznyás kisasszony,³¹⁶ Rajk apoteózisa, Petőfi Kör, mindezek a dolgok már régen elhangzottak és megjósoltak: »A dolgok állása« (1952) című írásomban.”³¹⁷

³¹³ MITROVITS Miklós, „Bevezető” Uő, *Lengyel, magyar – „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*, (Budapest: Napvilág Kiadó, 2014), 24.

³¹⁴ Vladimír Clementis (1902–1952) szlovák kommunista politikus, 1948-tól 1950-ig csehszlovák külügyminiszter. Rudolf Slánský koncepció perében akasztás általi halálra ítélték és kivégezték. 1963-ban rehabilitálták.

³¹⁵ Rudolf Slánský (1901–1952), A CSKP egyik alapító tagja. A második világháború után a párt Központi Bizottságának tagja volt 1951. szeptemberi leváltásáig. Az 1952-ben lezajlott legnagyobb csehszlovák koncepció per fővádlottja. Tizenkét társával együtt halálra ítélték, és 1953. december 3-án kivégezték. Rehabilitációja 1963-ban kezdődött, és 1968-ban zárult le.

³¹⁶ Tarisznyás Györgyi (1921–1979) tanár, művészettörténész, fordító, akit a Rajk László elleni koncepció per egyik alváltottjaként hat év börtönbüntetésre ítélték.

³¹⁷ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 373–374.

Két 1956-hoz köthető magyar politikus, Nagy Imre, a forradalmi kormány miniszterelnöke és Maléter Pál honvédelmi miniszter nevét említi ez a naplójegyzet. A forradalom főszereplőin, Nagyon és Maléteren kívül a többi említett személy a magyar és csehszlovák sztálinizmus időszakához tartozik, amelyet a napló retrospektív szemszöge a forradalom előzményeként tüntet fel. A saját kommunista múlt öröksége Pandora szelencéje, a belőle kiáramló bajok a kommunizmus ártatlan áldozatai. A távirati stílusban felsorolt nevek e naplójegyzet végén a kommunizmus haláltáncát mutatják. Erre az erőteljesen ironikus megközelítésre nyújt másik példát az 1968. március 9-i naplójegyzet, melyben a nevek a keresztút állomásainak kontextusában jelentkeznek. A történelem az emberek halálba tartó menetének szakadatlan folyamata, de minden halál mitikus történeteket szül, melyek, mielőtt elfelejtődnének, nyomban újjászületnek:

„Nincs az a Golgota (Slánský – Klementis – Rajk), mely ne szülne az elátkozott sírból legendát, és nincs az a legenda, amelyet ne falna fel a történelem, amely úgy habzsolja a legendákat, mint a tetemből lakmározó hiéna. A legendák a sírokból születnek, és a sírokba is térnek vissza. Megszökött egy tábornok, és most elkezdődött a hajsza a többi tábornok után is. Az emberek általában és mindenekfölött és minden hajsza közül a tábornokok elleni hajsztát szeretik a legjobban, ami természetesen a vesztett csaták után következik. Nemes sport ez, amit a szocializmusban már évek óta ápolnak.”³¹⁸

A köztörténetből ismeretes, felsorolt nevek között kivételt képez a magántörténelem egyetlen képviselőjéé, Tarisznyás kisasszonyé. Az ő története a történelem e két megjelenési módjának végzetes kimenetelű találkozását tanúsítja. A Rajk és társai elleni koncepciók perben Tarisznyás Györgyit hamis bizonyítékok alapján Karlo Mrazovićtal, Jugoszlávia akkori magyarországi nagykövetével való ismeretségére hivatkozva ítélték el. A Tarisznyás kisasszonytól eltérően köztörténeti szereplő – nemzeti hős³¹⁹ – Karlo Mrazović megkérte Tarisznyás kisasszony kezét (egy szóbeli forrás tanúsága szerint engedélyt akart kérni Titótól a külföldi nővel való házasságra),³²⁰ de a magyar–jugoszláv viszony megromlása miatt el kellett hagynia Magyarországot. Tarisznyás Györgyit, nem sokkal később pedig egész

³¹⁸ KRLEŽA Miroslav: *Dnevnik* 5., 371. Ugyanebben az összefüggésben és hasonló felsorolás keretében említi Rajk nevét a napló 1968. március 11-i bejegyzése is: Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., 375.

³¹⁹ „Karlo Mrazović (1902–1987) a Jugoszláv Népfelszabadító Háborúban (NOB) a horvátországi és szlavóniai partizánfelkelések egyik szervezője, az Országos Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (ZAVNOH) és a Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) tagja volt. 1946–1947-ben a Horvát Népköztársaság kormányának tagja, majd Jugoszlávia szovjetunióbeli, magyarországi, mexikói, kubai, Costa Rica-i, hondurasi és panamai nagykövete, majd a Horvát Népköztársaság Parlamenti Elnökségének elnöke. A Horvát Kommunista Párt és a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. Az államszövetség Tanácsának tagja. Nemzeti [Népi] hős.” „Karlo Mrazović”, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. V. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979), 601.

³²⁰ VERESSNÉ DÁK Éva, *Elítélt neve: Tarisznyás Györgyi*. (Paks: Paksi Jámor Pál Társaság, 1993)

családját, 1949-ben letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Tarisznyás Györgyi édesapja két évvel később elhunyt a börtönben, édesanyját és nagyanyját három év múlva szabadon engedték, de továbbra is rendőri felügyelet alatt éltek. Hat évvel később, 1955-ben Tarisznyás Györgyit is szabadon bocsátották, és rehabilitálták. Ezt követően művészeti főszervezőként dolgozott a Corvina Kiadónál. 1960-ban férjhez ment, és 1968-ban férjével együtt Jugoszláviába utazott. Zágrábban találkozott Karlo Mrazovičtal, aki vendégül látta a házaspárt. Ekkor Mrazovič (aki egész idő alatt köztörténeti szereplőként tevékenykedett, magas beosztású diplomata és politikus volt) megkérdezte egykori menyasszonyát: „Ugye tudja, hogy nem tehettem semmit magáért?”³²¹

Tarisznyás Györgyi hihetetlen történetét a fikció világa is feldolgozta. Örkény István *Ballada az igazságról* című egyperces novellája, amely a Tarisznyás Györgyi elleni per eredeti bírósági jegyzőkönyvének részlete, a posztmodernre jellemző idézethasználat egyik korai példája a magyar irodalomban. Örkény egyperces novelláján kívül Pákolitz István költő két verset is szentelt Tarisznyás Györgyi esetének (*Túlélted; A paksi csőszház falára*).³²²

A már említett 1968. március 10-i naplójegyzetben a történelem áldozatainak nevei mellett egy intézménynév is olvasható: a Petőfi Köré, amelyet a napló többször is említ. A fiatal értelmiségieket tömörítő, a Sztálin halálát követő átmeneti politikai enyhülésnek köszönhetően 1955 tavaszán létrejött Petőfi Kör különböző közéleti témákban szervezett előadásokat. 1956. június 27-én, egy nappal a poznańi felkelés előtt, a Petőfi Kör vitát rendezett az újságírás és a cenzúra kérdéskörében, de a forradalomban szervezatként nem vett részt.³²³

A Petőfi Kört az 1968. március 11-i naplójegyzet is említi. Ez a naplójegyzet abban különbözik a napló többi, 1956-ra vonatkozó reflexiójától, hogy az emlékezet segítségével kísérli meg rekonstruálni az eseményekre adott eredeti reakciókat. E szerint az alapreakciót a félelem és kétkedés határozták meg, melyek, bár később ugyan beigazolódtak, mégiscsak negatív érzelmek:

³²¹ Uo.

³²² A paksi csőszház kulcsszerepet kapott a Tarisznyás Györgyi elleni koncepció perben. A vád szerint ez lett volna a helyszíne a két külügyminiszter, Aleksandar Ranković és Rajk László konspiratív találkozásának.

³²³ HEGEDŰS B. András, „Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban” *Világosság*, 1. sz. (1989), 21–33.; POMOGÁTS Béla, *Irodalmunk szabadságharca. Egy esztendő irodalmi élete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989) 41.

„Emlékezzünk csak az 1956. júliusi Petőfi Körre. Beszélgetéseim Sinkóval.³²⁴ Nem mintha nem lettünk volna azok mellett a szép szavak mellett, melyeket akkor a »március idusa« mottójára szavaltak, de amennyiben tekintetbe vesszük a körülményeket, azaz és így tovább, belebújtunk kishitűségünkbe, mint ijedt egér a lyukba.»³²⁵

„Március idusának” mottója, ahogyan magának a Petőfi Körnek az elnevezése is, az 1848-as forradalomra hivatkozik, de a napló értelmezése szerint ezek a hagyományok bő száz év elmúltával inkább tartoznak a legendák, mint a politikai realitások világába. Az 1848-as forradalom témájával – az ifjúságra emlékező szentimentális felhangok kíséretében, egyúttal azonban kellő öngúnnyal is viszonyulva e szentimentalizmushoz – gyakran találkozhatunk Krleža írásaiban. Krleža naplóiban az 1956-os forradalom akkor jelenik meg, amikor több alkalom is kínálkozik 1848 tematizálására. Többek között a forradalom százhuszadik évfordulójára 1968. március 15-én így emlékezik a napló:

„Petőfi »forradalmi gényusa« iránti fiatalos rajongásunkban fogalmunk sem volt Béranger-ről, azóta pedig mindössze százhusz év telt el. Petar Preradović és Svetozar Miletić a Pilvax kávéházban az illírizmusról és számos egyéb neuralgikus témáról beszélgetnek, és Petar, aki úton van Veronából Temesvárra, azt válaszolja a nemzeti érzésére és hovatarozására diszkrétan rákérdező Miletićnek, hogy ő tulajdonképpen sem nem horvát, sem nem szerb, sem egyik, sem másik, sem a »tietek«, sem pedig az »övék«, mert akik a »tietek és az övék«, azok itt vannak és ott vannak, de ő császári tiszt stb., azóta pedig, a magyar Marseillaise százhusz éve óta, ez az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott.»³²⁶

Az etnikai/nemzeti alapú közösségre vonatkozó mienk és az övék antonimák, mivel nem határozzák meg pontosan, kikre is vonatkoznak, megvédik a naplóíró. Hasonló általánosító nyelvi megoldások igen gyakoriak a napló szövegében, s hogy a naplóíró elavultnak tekinti már az általuk felvetett problémákat, azt az ironikus felhang jelzi: „az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott”.

Ugyanezzel a keltezéssel, de az imént tárgyalt példánál sokkal élesebb hangvétellel tér vissza a napló szövege a Petőfi Kör témájára. Többé már nem a „szép szavakat” és egy elsősorban szimpatikus szervezet naiv terveit említi a naplójegyzet, hanem e szervezet

³²⁴ Sinkó Ervin (1898–1967) költő, író, irodalomtörténész. Sinkó a második világháború elején Zágrábban ismerte meg Krležát, akinek baráti tanácsai, majd a háború után politikai befolyását latba vető támogatása döntő befolyással voltak a Sinkó házaspár sorsára. Ennek köszönhetően huszonöt év politikai emigráció után Sinkó biztos egzisztenciára és új hazára lelt Jugoszláviában. Annak ellenére, hogy vajdasági származású volt, és az újvidéki magyar tanszék megalapítása (1959) is a nevéhez fűződik, a szűkebb haza mégiscsak a Horvát Szövetségi Köztársaság fővárosát, Zágrábot és Krleža megnyugtató közelségét jelentette Sinkó számára. Legfontosabb művei a Tanácsköztársaságról szóló *Optimisták* című regénye és az 1935–1937-es moszkvai két évének élményeit feldolgozó *Egy regény regénye*.

³²⁵ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 375–376.

³²⁶ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 380.

egzaltáltságát, amit a hisztéria szóval jellemez. A reálpolitika fenyegető erejét fokozottan hangsúlyozza, amely többé már nemcsak a balsejtelmek tárháza, hanem az „ököljog” valóságáé, „az éles kések logikájáé” és a „szabályák törvényéé”, a hidegháború világáé. Ez a realitás uralja az értelmiség lehetőségeit, akiknek próbálkozásait nemcsak szkepticizmussal szemléli a naplóíró, hanem mint felelőtlen, emberéleteket kockáztató tetteket el is ítéli.

„Hogyan is néztünk az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztériára?

Párhuzam a mai prágai eseményekkel.

Van-e a tisztelt uraknak bármely, akár halvány fogalmuk is az ebben a sakkjátszmában szereplő valódi erők helyzetéről? Mely figurák játszanak, és ezek hogy állnak a sakktáblán? Ez a játszma az »ököljog« szabályai szerint zajlik, a sajtó pedig úgy viselkedik, mintha nem az éles kések logikájának világában élnénk. [...] Már huszonhárom éve tart az a valami, ami megint csak a szabályák törvényét követi. Átugorhatunk-e a két német köztársaság tényén a Petőfi Körhöz hasonló vitaklubok szónoklataival?”³²⁷

Két naplójegyzet (1968. március 10. és 11.) hivatkozik Krleža egy, *A dolgok állása* című, a sztálinizmust bíráló 1952-es előadásának a szövegére. Ebben az írásban a politika véget nem érő gyilkosságsorozatként jelenik meg,³²⁸ hasonlóan a fent említett 1968. március 9-i keltezésű naplójegyzethez, amelyben a sztálinizmus áldozatainak névsora az egész emberi történelmet vérfürdőként jeleníti meg. *A dolgok állása* című szöveg a személyi kultusz abszurditását Rákosi Mátyás példáján keresztül mutatja be. A második naplójegyzetben (1968. március 11.) a politikai-történelmi haláltánc szellemében a hőhérok nevei mellett az áldozatokéi is szerepelnek, akik korábban nemritkán maguk is hőhérszerepet tölthettek be:

„Egy napon összeomlott Rákosi rendszere, és Révai Józsefé is, vérezni kezdett Rajk halotti maszkja, és előtört az ávóellenesség: »Állami Védő Osztály elleni harcban elesett ifjak száma hány volt« [sic!]³²⁹ kérdezte tőlem egy magyar ismerősöm, amikor a pesti eseményekről beszélgettünk. Lásd, mit mondtam erről »A dolgok állása« című visszaemlékezésemben (1952).

»Mi lesz ebből az egészből?«, kérdezte tőlem a pesti október napjaiban (1956) egy aggódó hazafink, amikor minden irányban lőttek a Hadik laktanya környékén. »Nem olyan széles a Duna, hogy ne lehetne tankokkal átjutni rajta, ha hidak nem is volnának rajta«, vigasztaltam politikai neuraszténiásunkat baljós előérzetemmel.”³³⁰

³²⁷ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 382.

³²⁸ SPLIVALO-RUSAN Jagoda, „Kako stoje stvari” *Krležijana I (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 422. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³²⁹ A horvát szövegben a kérdés magyar nyelvű eredetije áll, a horvát fordítás csak a lábjegyzetben szerepel. „U borbi protiv Državnoobrambenog odjela koliki je bio broj palih mladića”. KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 375.

³³⁰ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 375–376.

Az ennek a naplójegyzetnek a végén olvasható lakonikus, a naplóíró megítélése szerint is baljós előérzetű megállapítás a magyar forradalmárok által remélt nyugati erők katonai segítségnyújtása helyett belső háborús helyzet kialakulását jósolja Magyarországon. Ez a baljós előérzet fenyegető tartalma ellenére mégiscsak megnyugtathatta „aggódó hazafinkat” (az eredetiben a birtokos névmás a korábbiakban említett etnikai/nemzeti antonímák része) legalábbis abban az értelemben, hogy az említett háborús helyzet belháborút jelent, és a harcok nem terjednek majd Magyarország határain túl. Az előérzet helyessége bebizonyosodott, a szovjet katonai beavatkozás a tervek szerint zajlott le.³³¹ Az idézett példán jól látszik Krleža ironikus, szándékoltan nem egyértelmű megfogalmazása, öncenzúrája, melyet kényes kérdésekben még naplójában is alkalmazott. Ennek hátterében a társadalmi haladás eszméjével kapcsolatban támadt mély szkepszise sejthető, amely idős korában keletkezett személyes műveinek, elsősorban naplóinak, de a vele folytatott beszélgetések szövegeinek is fontos jellemzője.

Az 1968. március 15-i naplójegyzet több alkalommal is összehasonlítja a cseh jelent a magyar közelmúlttal. Az egyik egy olyan esetet mesél el, amely a második világháború utáni koalíciós időszak végén, a fordulat évét közvetlenül megelőzően történt meg Krležával magyarországi útján, s amelyben további két kronotoposz, az Osztrák–Magyar Monarchia kora, valamint a két világháború közötti Horthy-korszak is említést nyer.³³² Az esetet elmesélő epizód a két nép sorsát jellemző párhuzamosságokra vonatkozó kérdéssel zárul:

„Beszélgetések Nagy [Ferenc] [miniszter]elnökkel és Rákosival 1947-ben. Nagy, a Kisgazdapárt³³³ elnöke már emigrálni készült, amikor az egyik szárnysegédje, Horthy egykori nagykövete, aki »Temetés Terézvárott« című novellám³³⁴ megjelenése után, régi katonai bajtársaként üdvözölt. »Ön, maestro, szemmel láthatóan ironiával tekint az Osztrák–Magyar Monarchiára, el kell ismerni, ezt ragyogóan teszi, de Önnek is el kell ismernie, hogy az a csodálatos időszak mindenképpen jobb volt, mint a mostani.« (K. u. k. szellemű párbeszéd az Esterházy-palotában rendezett díszvacsorán.) Érvényes-e ez a párbeszéd a huszítizmus esetére is, azaz a csodálatos masaryki idők utáni vágyódás tünetei

³³¹ „There will be no large-scale war.”: Working Notes and Attached Extract from the Minutes of the CPSU CC Presidium Meeting, October 31, 1956. In: Csaba BÉKÉS–Malcolm BYRNE–János M. RAINER: *The 1956 Hungarian Revolution: a History in Documents* (Budapest–New York: CEU Press, 2002), 308.

³³² Krleža a második világháború után, még a koalíciós időkben, 1947-ben több évtizedes szünet után járt először Magyarországon egy jugoszláv íródelegáció tagjaként. Erről az utazásról született *Kirándulás Magyarországra* című emlékirat-jellegű útirajza.

³³³ Az eredetiben magyar nyelven szerepel a párt neve. Krleža e mondathoz a következő magyarázó lábjegyzetet fűzte hozzá: A *Független Kisgazdapárt* Nagy elnöksége idején a parlamenti mandátumok 86%-os abszolút többségével rendelkezett.

³³⁴ Magyarul először Krleža *A Glembay-család* című elbeszéléskötetében jelent meg. ford. DUDÁS Kálmán, (Budapest: Új Magyar Kiadó, 1956)

nem a lelki restség tünetei-e?
És vajon a cseh ávósok passzívan tűrik-e majd, hogy likvidálják őket?”³³⁵

Bár a korábbiakban említett *A dolgok állása (Kako stoje stvari)* című írás többek között azt is megállapítja, hogy a liberális, polgári Európa 1914-ben szűnt meg létezni, ennek ellenére ez a naplójegyzet az Osztrák–Magyar Monarchia világa iránti nosztalgiát mégis a lelki restség állapotával hozza összefüggésbe, amely a jövőre vonatkozó elképzelések híján csupán terméketlen múltba vágyódásként értelmezhető. Az idézett naplójegyzet az egykori magyar diplomata Osztrák–Magyar Monarchia iránti 1947-es nosztalgikus emlékezését hasonlítja össze a két világháború közötti masaryki időknek a prágai tavasz jelszavai között való megjelenésével.³³⁶ A napló szövegében a huszitizmus említése nyilván a cseh ’68-as törekvések ironikus megközelítéseként értelmezhető. Az irónia azonban itt megint csak a naplóíró rejtőzködésének eszköze, és mély szkepszisének kifejezése, hiszen Krleža életművében Jan Hus alakjának megítélése, hasonlóan a reformációéhoz és a bogumil mozgalmakéhoz, mindig pozitív. Az idézett naplórészlet végének kérdő mondatai Krleža tépelődéséről és aggodalmáról tanúskodnak, és visszaköszön bennük az 1956-os forradalom elbukásának negatív tapasztalata.

Egy 1968. május 5. előtt keletkezett, keltezés nélküli naplójegyzet a második világháború utáni Európában történt különböző politikai tiltakozó megmozdulásokat a nemzedékek közötti ellentét problémájára egyszerűsíti le. Ezzel mintegy kiegyenlíti a vasfüggöny két oldalán jelentkező különböző hatalomellenes politikai törekvéseket. Így a nyugat-európai baloldali ifjúsági mozgalmakat a csatlós országok demokratikus államberendezkedésért és az idegen hatalom fennhatósága alóli felszabadulásért küzdő, különböző társadalmi rétegeket egyesítő reménytelen sorsú felkeléseihez hasonlítja.

„Hangoskodnak a gyerekek Varsóban, hangoskodnak Berlinben, Párizsban, az összes olasz városban, autókat gyűjtanak fel, barikádokat emelnek, betörnek az egyetemekre, kövekkel törik be az iskolák ablakait, ezek a Marcusétől ihletett »lázadó gondolatok hordozói«, ezek a »jövő nemzedékek reményei« készen állnak nagy történelmi szerepük betöltésére: a politikai, intellektuális és erkölcsi valóság megalkuvást nem tűrő tagadására. 1956-ban a Petőfi Kör táján is éppen olyan hangosan kiabáltak a diákok a pesti utcákon, mint ahogyan ma teszik Dubček körül Prágában, vagy ahogyan a beatnikek lármáznak Londonban, Bonnban, Frankfurtban vagy Berlinben.”³³⁷

³³⁵ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 382–383.

³³⁶ A kérdéshez lásd a *Napló* későbbiekben idézett, 1968. május 15-i keltezésű részletét is. (KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 432–433.)

³³⁷ KRLEŽA Miroslav: *Dnevnik* 5., 414.

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža sokat idézett kijelentése is önnön ideáljainak kudarcáról:

„Ezek a baloldali gyerekek, lázadók, kik ma a nyugat-európai városok utcáin tüntetnek, hisznek a valóság áthidalhatóságában, és abban, hogy mint egy csodálatos álomban, egy pillanatban egyszer csak megszabadulhatnak földi árnyékuktól, azt hiszik, hogy okosabbak nálunk, mintha mi nem hittünk volna éppen így a saját álmainkban, abban, hogy az évszázadok átugorhatók. A különbség köztünk és közöttük csak abban van, hogy egykor mi voltunk azok, akik ők ma, és velük is az fog történni, ami velünk már megtörtént, meg fogják élni ideáljaik megvalósulását.”³³⁸

Az 1968-as diákmozgalmak ideológusához, Herbert Marcuse (1898–1979) német filozófushoz, szociológushoz Krleža ironikus kritikával viszonyul. A „minden létezőhöz határtalan kritikával” viszonyulás ideológiáját, amelynek segítségével kellene a „forradalmi értelmiségnek” átvennie a hatalmat, Krleža régi tévedések naív ismételésének tartja, melynek programja a gyakorlatban, a létező szocialista államberendezkedésekben már megvalósult, fájdalmasan fonák voltát is megmutatva. Marcuse absztrakt humanista nézeteivel ellentétben sem az értelmiség, sem pedig az egyetemi diákság nem képeznek homogén egységet, hanem sokrétű szociális összetételű csoportokból állnak.³³⁹

Krleža utolsó, közvetlenül az 1956-os forradalomra vonatkozó naplójegyzete 1968. május 15-i keltezésű. 1956-ról ebben is a prágai tavasz összefüggésében esik szó. Zárata a forradalom végére utal: „tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956)”. Krleža ismét hungarizmus él, a mulatság kifejezés ironikus antifrázisa a forradalom áldozataira utal. A történelem ezúttal is negatív értelmezést kap, maga az értelmezés pedig („a történelem hamisítások sorozatából áll”) azokkal a kortárs elméletekkel van összhangban, melyek a történelmet narratíváknak, konstruált fikcióknak, a múltat pedig hipotézisek sorának tekintik.

„A Köztársaság legfontosabb ügyeiben jelen levő orosz asszisztencia huszonnégy évét követően, ma Prágában a »személyi kultusz időszakának« büntetteit vizsgálják [...] Ezzel egy időben a »Szovjetszka [sic!] Rosszija« pamflettet közöl a T. G. Masaryk–Beneš-időszak politikájáról. A »Szovjetszka Rosszija« nyíltan fel van háborodva a prágai jelszavaktól, amelyeket egyre erőteljesebben hangoztat a cseh sajtó. »Térjünk vissza Masarykhoz!« A »Szovjetszka Rosszija« kritikáját a »Rudé právo« a cseh történelem durva meghamisításának nevezi, mert a »Szovjetszka Rosszija« állításai – »sértik a cseh nép méltóságát«. Közbevetőleg, meg szabad-e jegyezni, ha már egyszer a történelem meghamisításáról van szó, hogy a történelem nem is áll egyébből,

³³⁸ MATVEJEVIĆ Predrag, *Razgovori s Krležom* (Beograd: Mala edicija Ideja, 1974), 57.

³³⁹ BITI Vladimir, „Marcuse Herbert”, *Krležijana 2 (M–Ž)* főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 12. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1847> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

mint hamisítások sorozatából.

[...]

Azt, amiről ma a »Szovjetszka Rosszija« ír, és amit ma a »Rudé právo« hamisításnak nevez, azt jelenti-e, hogy a »Rudé právo«-nak ma »bizonyos elképzelése« lenne a történelmi múltból, mint a tábornoknak Franciaországról Colombey-les-Deux-Églises-ben.³⁴⁰ Két kellemes társalgás³⁴¹ egyre disszonánsabbá váló szólóáriájával van dolgunk. Mivé válhat egy ilyen hangverseny? Befejeződhet-e ez az államközi párbeszéd a pesti Petőfi Körhöz hasonló vitakörök hetvenkedéséhez hasonlóan, hiszen tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956).³⁴²

Az idézett naplójegyzet végén található hungarizmus az 1956-os forradalom elnevezés problémájára utal. 1956 magyar elnevezései: forradalom, ellenforradalom, 1956-os (sajnálatos) események, népfölkelés és végül megint csak forradalom. Ha a történelmet a múltra vonatkozó különböző narrációk, a napló pejoratív megfogalmazásával „hamisítványok” összességének tekintjük, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a történelmi események elnevezései sem képeznek kivételt e tekintetben. Ezek az elnevezések lényegesen különbözhetnek egymástól, egymás ellen hathatnak, egymást kölcsönösen kizárhatják, vagy a legjobb esetben, mint e napló bejegyzéseiben is, vitázhatnak egymással.

A naplójegyzetek, a magyar elnevezésekhez hasonlóan, hol eufemisztikus, hol pejoratív elnevezéssel illetik a forradalmat. A „pesti események” az első esetre példa (az 1968. március 11. és az 1968. május 5. előtti, keltezés nélküli naplójegyzet), „az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztéria” (1968. március 15.) a második esetre. A „forradalom” elnevezés csak az anonim levelezőlap tartalmát idéző szövegben szerepel. A „pesti események” eufemizáló példájával ellentétben az elsőre ezzel szinte egyező „pesti Október (1956)” elnevezés külön esetet képez. Annál is inkább, mivel ez a metonimikus elnevezés már foglalt egy másik forradalomra, az 1917-es októberi orosz forradalomra. Az 1968. március 11-i naplójegyzet folytatásában a „pesti Október (1956)” kifejezést az októberi orosz forradalomra vonatkozó gondolatmenet követi:

„Ma a forradalmi jelszavak nem visszhangoznak többé a Bastille előtti harsonák hangján, sem ártatlanokként, sem pedig megrészegedetteként, pardon, ma nem úgy tekintünk a lehetséges lázadásokra és felkelésekre, mintha október csak az imént született volna meg. Október ma már több mint ötven éve Nagy hatalom, és ne feledkezzünk el arról sem, hogy a Nagy hatalmak a tömegek és számok törvényének szellemében uralkodnak, és, ahogy ez látható is, a győztes

³⁴⁰ De Gaulle tábornok birtoka Colombe-ban, ahol *Háborús emlékiratait* is írta. (*Mémoires de Guerre*, 1954, 1956, 1959.)

³⁴¹ Ironikus utalás Andrija Kačić Miošić (1704–1760) ferences szerzetes és horvát népi költő 1756-ban írt *A szláv nép kellemes társalgása* (*Razgovor ugodni naroda slovinskoga*) című művére, a 18. századi horvát irodalom egyik legfontosabb alkotására.

³⁴² KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 432–433.

forradalmak sem kivételek e törvényszerűség alól. (Lásd Clausewitz, A Sztálingrádi csata, 1942).”³⁴³

Az 1956-os forradalom horvát elnevezéseire a Krleža irányításával működő Jugoszláv Lexikográfiai Intézet által egy évtizeddel a forradalomról írt naplójegyzeteket követően megjelentetett Általános enciklopédia Nagy Imréről és Rákosi Mátyásról szóló szócikkeiben is találhatunk példákat: „[Nagy Imre] hamarosan kulcsfontosságú alakja lett a budapesti tragikus októberi eseményeknek, amikor pedig a szovjet csapatok közbelépésükkel leverték a felkelést, a felkelésben részt vevő társaival együtt a jugoszláv követség budapesti épületében lelt menedékre.”³⁴⁴ A Rákosi Mátyás-szócikk pedig így fogalmaz: „A magyarországi 1956-os viharos események idején mint a sztálinista politika fő hirdetőjét elítélik, s miután lemondadják állami és párttisztviselői, a Szovjetunióba távozott.”³⁴⁵

A naplójegyzetek, bár kétségtelenül írjuk baloldali politikai állásfoglalásáról tanúskodnak, nem osztják a permanens forradalom tanát hirdető nézetét, mely szerint minden, a kommunista hatalom ellen irányuló fegyveres tömegmegmozdulás automatikusan ellenforradalomnak tekintendő. Ezt bizonyítja az 1968. május 15-én kelt naplójegyzet is, amelyben a forradalom és ellenforradalom fogalmak háttérében kirajzolódik egész Európa geopolitikai helyzete:

„Amíg Maurice Clavel úgy gondolja, hogy intellektuális és morális párizsi fecskéit a barikádokon a De Gaulle-izmus fenyegeti, a De Gaulle-i típusú elnyomásról mint elérhetetlen demokratikus ideálról álmodnak Varsótól Bukarestig. Az uráli és az Urálon túli, bajkái és szibériai testvéreink pedig ezt a nyugati komfortosságról való idealisztikus ábrándozást »a burzsuj elnyomás régi szép napjai iránti ellenforradalmi vágyakozásnak« hívják.”³⁴⁶

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Krleža 1956-os forradalmat tematizáló 1968-as naplójegyzetei az önéletrajzi műfajok elméleti kérdésköre szempontjából két fő tanulsággal szolgálnak. Egyfelől tizenkét év távolságból óhatatlanul retrospektív, visszaemlékező jellegűek, így nem annyira a közvetlen napló, mint inkább az utólagos magyarázatokkal, értelmezésekkel élő önéletrajz és emlékirat műfaji jegyeit mutatják. Másfelől a napló műfajának megfelelően az 1968-as év kortárs történeti eseményeire vonatkozó közvetlen reflexiótól sem választhatók el. Ennek köszönhetően Krleža naplóiban

³⁴³ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 376.

³⁴⁴ „Imre Nagy” (szócikk) *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* V. kötet (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979). 662.

³⁴⁵ „Mátyás Rákosi” (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* VI. kötet. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980). 748.

³⁴⁶ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnik* 5., 434.

az 1956-os forradalomra vonatkozó részek egyszerre kínálnak az olvasónak referenciális és fikcionális olvasatot a Philippe Lejeune-i antifikció és autofikció értelmében.³⁴⁷

³⁴⁷ LEJEUNE Philippe, „A napló mint „antifikció” *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán, szerk. Z. VARGA Zoltán, ford. (Pécs: L'Harmattan–PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelmélet Tanszék, 2008). 13–24.

V. KRLEŽA MAGYAR IRODALMI KÁNONJAI

Krleža a magyar kultúrára vonatkozó egész életművében fellelhető reflexiói sorában a magyar irodalomra vonatkozó megállapításai külön fejezetet érdemelnek. A közösségi és kulturális emlékezet formálódásában a szépirodalmi kánon kérdése fontos szerepet játszik, mivel a közösségi identitás a kánon által közvetített hagyományra épül.³⁴⁸ Az irodalmi hagyomány határait az irodalmi kánon határai szabják meg, A kánonképzés során alkalmazott érvelésmód – azaz, hogy mely kritériumok alapján esik a választás egyes irodalmi jelenségekre (szerzőkre és műveikre) – határozza meg ezeknek a kánon részévé váló irodalmi jelenségeknek a sorsát.

Krleža magyar irodalomra vonatkozó reflexióit tárgyalva szem előtt kell tartanunk, hogy azok nem passzív hozzáállásra, nem a magyar irodalmi kánonokat modellként átvevő befogadásra, hanem szinte az ezzel az irodalommal való első találkozás óta a kánonformálás saját ízlés szerinti és nem kizárólag irodalmi szempontú igényére utalnak. Ez azonban nem jelenthette a magyar irodalmi kanonizációs folyamatokban való valódi részvételt, hiszen a kívülálló pozíciója erre nem nyújtott lehetőséget. Annak ellenére sem, hogy Krleža magyar recepciótörténetének már a kezdetekor, a hazai közönségnek való bemutatása alkalmával – Fejtő Ferenc³⁴⁹, Németh László esszéiben – éppen a magyar irodalmi jelenségekre vonatkozó megállapításai kapnak nagy hangsúlyt.

Krležának a magyar irodalomról alkotott képe az idők során folyamatosan változott, alakult, s éppen ezért indokolt a többes számú kifejezés – „magyar irodalmi kánonok” – használata e recepció különböző szakaszaival kapcsolatban. Az első recepciós szakasz többé-kevésbé visszatükrözi a múlt század elejének hivatalos, a magyar akadémia által képviselt, úgynevezett népnemzeti kánonját, amellyel azonban Krleža opuszában nem időben lineáris módon, azaz korai műveiben találkozhatunk kizárólag. E spontán recepciós szakasz létezéséről Krleža kései, az érett pályaszakaszhoz tartozó prózai műveiből és önéletírásaiból, emlékirataiból, esszéiből vagy éppen csak a legutóbbi időben hozzáférhető kéziratok hagyaték lapján szerezhethetünk tudomást. A hivatalos népnemzeti kánonnal Krleža magyarországi tanulmányai idején (nagyobb részt pécsi hadapródiskolai évei alatt, kisebb részben ludovikás tanulmányai során) került kapcsolatba.

³⁴⁸ ASSMANN Jan, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest : Atlantisz, 2013).

³⁴⁹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]); 3. bőv. kiad. a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes (Budapest: Kossuth: 2008)

A *Magyar variáció* (*Madžarska varijacija*, 1922) című esszé nyújtja a legteljesebb képet Krleža magyar irodalmi kánonjairól, ezért kiemelten fontos szövegnek kell tekintenünk. Az esszé, amely nem jelent meg magyarul, éppolyan görbe tükröt nyújt a magyar irodalomról, mint Krleža horvát irodalmi vonatkozású írásai. Torzképről azonban márcsak azért sem érdemes beszélni, mert ez a szóhasználat egy ideális, objektív irodalomkép meglétét feltételezi, amihez viszonyítva lehetne torzan, kevésbé torzan vagy torzulás nélkül beszélni.³⁵⁰ Tehát óhatatlanul egy magát örökérvényűnek gondoló kánon szempontjából közelítenénk meg a recepciótörténetük során folyton újabb és újabb kérdésekkel szembe kerülő irodalmi jelenségeket. Ugyanakkor az említett Krleža-esszét az életmű kontextusában érdemes vizsgálni, azaz annak a figyelembe vételével, hogy abban és a *Horvát irodalmi hazugság* (*Hrvatska književna laž*, 1919) című pamflettben, ill. avantgárd manifesztumban vagy a *Krizsovec Iván* (*Ivan Križovec*, 1926, 1928) című elbeszélésben azonos szemléletű kánonrevíziós törekvések fedezhetők fel, amelyeket a tízes évek végének forradalmi, ill. a húszas évek háború utáni kiútkereső irányultságával magyarázhatunk.

A népnemzeti kánon jelenségei egyéb írásaihoz hasonlóan ebben a kulcsszesszében is ironikus megvilágításba kerülnek. E kánon jellegzetes műfaja a hősi epika, pontosabban a történeti eposz, s annak elsődleges hatóköre a közoktatás. A műfajjal az iskolai memoriter formájában találkozhat a tanuló ifjúság. Az iskolai kánon ismerete az esszében egzisztenciális kérdésként jelenik meg, tekintettel arra, hogy ettől az ismerettől függ az érettségi vizsga sikeres letétele. Azaz az iskolai kánon a felnőtt életbe belépést jelentő, a beavató szertartás szerepét betöltő sikeres érettségít szolgálja. A népnemzeti kánon ugyanebben az ironikus összefüggésben jelentkezik a *Glembay család* prózaciklus *Krizsovec Iván* (*Ivan Križovec*) című elbeszélésében:

„A várfalról távolban a Dráva kékes ködbe vont vonala látszott; s miközben tekintete a ködlő drávai távlatba révedt, Krizsovec doktor messzetűnt magyar ifjúságán tűnődött. Amikor még odaát, A Dráva balpartján véget nem érő hexamtereket magolt: Kisfaludy Mohácsát, a szigeti Leonidasról, Nikola Subics Zrinszkiről, Vörösmarty párduckacagányos Árpádjáról, s egyszer azután szertefoszlott minden, mint köd a szélben, akár egy fantom. [...] S amint ott álldogált a romos várfalon és révedt tekintettel meredt a ködös tájra, Krizsovec doktor azon tűnődött, hogy odaát, a magyar városokban az iskolás gyerekek most ugyanazokat a hexameterket tanulják, amelyek elevenen, kitörölhetetlenül élnek még ma is az emlékezetében. A Franz-Jozefinum aulájában bizonyára ma is úgy pislákolnak és duruzsolnak a gázlámpák, mint egykor, és arra gondolt, hogy se szeri, se száma a paragrafusoknak, intézeteknek, terminusoknak és

³⁵⁰ Lásd LÖKÖS István, „Miroslav Krleža 1922-es torzképe a magyar irodalomról” *Magyar Szemle*, Új folyam, 27. 5–6. szám (2018), 90–100. www.magaryszemle.hu/cikk/20180622_miroslav_krle_a_1922-es_torzkpe_a_magyar_irodalomrol (Letöltés ideje: 2019. 03. 11.)

szabályzatoknak, amelyek itt is, e vár fölött, széles e vidék, e várfalak és emberek fölött egyaránt sorsot, államiságot, végső érvet és valami abszolútumot jelentettek millió és millió emberi agy számára az isteni ige meggyőző erejével. S ma mindez a múlté, elfújta a szél, messzebbre, mint amekkora a távolság London és San Francisco között.”³⁵¹

Megjegyzendő, hogy a magyar fordítás egy magyar író nevével egészíti az eredeti szöveget. A „véget nem érő hexametereket magolt Mohácsról” helyén a „véget nem érő hexametereket magolt: *Kisfaludy* Mohácsát” szerepel. Mivel azonban a novella egyetlen horvát nyelvű kiadásában sem fordul elő *Kisfaludy* neve, ezt a magyar fordító – a mű keletkezésével egykorú hivatalos iskolai irodalmi kánon szerinti – kiegészítésének kell tekintenünk. Továbbá – ahogyan ezt korábban, a *Kaproncai levél* éppen *Kidfaludira* vonatkozó téves szerzőazonosítása kapcsán már láttuk – a hexameterek talán igen, de a szerzőjük nem minden esetben élt elevenen, kitörölhetetlenül az egykori diákok emlékezetében.

A novella magyar nyelvű megjelenése idején már korántsem az abban felvázolt irodalmi kánon volt érvényben Magyarországon. Ez a tény viszont csak fokozta a Krleža műveiből áradó múlt, azaz a Monarchia világa iránti nosztalgiát, amely még akkor is jelen van bennük, ha szerzőjük e világ egyik legnagyobb kritikusának számított. Az ötvenes évek közepének magyarországi olvasói érthető módon voltak fogékonyak erre a nosztalgiára, hiszen a Krleža által ábrázolt világ többnyire a közelmúltjuk és jelenük átélt borzalmaihoz képest boldog aranykornak tűnhetett számukra. A novella főszereplője az idézett rész utolsó mondatában arra a következtetésre jut, hogy kikerülve egy világból, amely szinte változatlan formában éli tovább korábbi mindennapjait, az ő élete végérvényesen megváltozott, és a múltjától – hiába a kaproncai várfalról szeme elé táruló Dráván-túli világ földrajzi közelsége – földrésznyi távolság választja el. A magyar közönség olvasata viszont a saját múlttól való megfosztottság élményére való ráismerés lehetett, a saját országban idegenné vált egyén és közösség tragikus tapasztalatának tudatosítása.

A *Krizsovec Iván* című elbeszélés címszereplője visszaemlékezik életének első időszakára, magyarországi ifjúságára. Az (iskolai) kánon a fenti idézet szövegében a kulturális- és államközösség egyik szimbólumaként jelenik meg. A sikeres érettségi mint a felnőtté válást jelentő beavatási szertartás azonban utólag érvénytelenítődik e kánon által reprezentált feltételrendszer megszűntével. A kánon retrospektíve bekövetkező értékvesztése, Krleža szóhasználatával élve a *hazugság* lelepleződése, egyaránt jellemzi a

³⁵¹ KRLEŽA Miroslav, „Krizsovec Iván”. *A Glembay-család*, ford. Dudás Kálmán (Budapest: Új Magyar Kiadó, 1956), 176–177. [171–210]

magyar és a horvát irodalom krležai recepcióját. Az utóbbi legismertebb példája a *Horvát irodalmi hazugság* (*Hrvatska književna laž*, 1919) című pamflettje, avantgárd manifesztuma.

A népnemzeti kánon ugyanakkor meghatározó szerepet töltött be Krleža irodalom iránti érdeklődésében, sőt elköteleződésében. Ebben a kánonban kikemelt szerepet kap Petőfi Sándor. Azokon az esszéin kívül, amelyekben Petőfi költészete több-kevesebb szerepet kap – a *Leszámolásom velük* (*Moj obračun s njima*) és két hungarológiai esszéje, a *Magyar variáció* és az *Ady Endre, a magyar lírikus* – a kéziratos hagyatékában is fennmaradtak szövegek, melyek Petőfi költészetének élményéről tanúskodnak. A *Leszámolásom velük* gyakran idézett megjegyzésén kívül „Petőfi verse a farkasokról volt az első mélyebb ösztönzés arra, hogy írni kezdjek.”³⁵² – idézzük fel Sommerfeld nevű pécsi tanárára való visszaemlékezését a *Quinquecclesiana: 1908* című kéziratból:

„Bojničić nyelvtanából tanított bennünket magyarra.³⁵³ (...) Elsőként vette észre, hogy tehetséges vagyok (...) Őszintén lelkesedett Petőfiért. A *Kutyakaparó* [című vers] szépségeit mélyen átérezte. Különbön viszont – sovén és buta.”³⁵⁴

Ez a visszaemlékezés arról tanúskodik, hogy Krleža első találkozása a magyar irodalommal egyúttal az első lépéseket is jelentette az írói státuszának megteremtése felé vezető úton, amikor az írói öntudatra ébredésen kívül először mutatkozik érdeklődés iránta a közönség, azaz ekkor még csak egy tanára részéről is.³⁵⁵ Iskolaévei alatt Krleža a rá hatást tett magyar műveket sok esetben le is fordította horvatra, s ennek során még inkább elmélyítette a magyar irodalomról alkotott ismereteit. Az imént idézett kéziratban szerepel egy kanonizált Petőfi-vers, a *Füstbe ment terv*:

„Fordítom Petőfi verseit. Általában nagyon erőteljes hatást tesz rám: „Egész úton hazafelé / azon gondolkodám / hogy fogom majd szólítani / rég nem látott anyám.” „Cijelim putem spram kuće si / Razmišljah o tomu / kako ću si pozdraviti / majčicu u domu.”³⁵⁶

³⁵² KRLEŽA Miroslav, *Moj obračun s njima. Polemike 3*. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 21.

³⁵³ BOJNICIĆ Ivan, *Gramatika magjarskoga jezika* (Zagreb: Komisionalna naklada Akadem. knjižare L. Hartmana [Kugli i Deutsch], 1888). Negyedik, javított kiadás: BOJNICIĆ KNINSKI Ivan, *Gramatika madžarskoga jezika* (Zagreb: Tisak i naklada Knjižare L. Hartmana [St. Kugli], 1912)

³⁵⁴ KRLEŽA Miroslav, „Quinquecclesiana: 1908”. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. A/63. ROMK, 13.

³⁵⁵ Lőkös István Mándoky Sándort, Krleža pécsi magyartanárát említi az író szóbeli közlésére hivatkozva. LŐKÖS István, *A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1997), 69. Đorđe Zelmanović Mándokyn kívül Sommerfeldet is megemlíti Krleža tanárai közül. Đorđe ZELMANOVIĆ, *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine, Liber. 1987), 173.

³⁵⁶ KRLEŽA Miroslav, „Quinquecclesiana: 1908”. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. A/63. ROMK, 13.

A fordításon mint jellegzetes kanonizációs eszközön kívül az idegen szöveg kisajátító gesztusáról is szó van a magyar irodalom krležai recepciójának első szakaszában:

„Petőfi Apostolának regényesített parafrázisa. Saját regényemként adom elő és rajongva fogadják. „Meine Gemeinde“!³⁵⁷

A magyar irodalom recepciójának második szakaszában Krleža szemében más megvilágításba kerülnek a hivatalos népnemzeti kánon alkotói és művei. A változás, amely egyúttal az uralkodó népnemzeti károntól való eltávolodást is jelentette, Krleža Vörösmarty-recepciójában következett be akkor, amikor fölfedezte Vörösmarty elégikus költészetét, amelyben kiemelt szerepet kap *A vén cigány* című vers.

A magyar irodalom krležai recepciójának ez a második szakasza nemcsak szemben áll az uralkodó népnemzeti kánonnal, de egyúttal egybe is cseng a magyar modernizmus, azaz elsősorban a *Nyugat* folyóirat által fölállított új kánonnal. A népnemzeti kánon, saját magát reprezentálandó, a Vörösmarty-életműből az epikát állította a középpontba, míg az elégikus költészetével nem foglalkozott. A *Nyugat* alkotóinak új modernista kánonja ugyanazt a Vörösmartyt értékelte, mint Krleža. Babits Mihály szavai szerint:

„Vörösmarty a Szózat költője – egy olyan költeményé, amelynek szépségeit a megszokástól nehezen érezzük –, Vörösmarty a Zalán Futásának költője, egy hosszú eposzé, amely (mondjuk csak ki) számunkra unalmas. De Vörösmarty a Vén Cigány költője is, kétségkívül a legcsodálatosabb magyar versé, amelyet ismerünk.”³⁵⁸

Elsősorban a második recepciós fázishoz kapcsolható a *Nyugat* és a magyar modernizmus vezéralakjának, Ady Endre költészetének élménye Krleža műveiben. Krleža szerint Ady közéleti költészete szorosan kapcsolódik Petőfi és Vörösmarty lírájához:

„Ady irodalmpolitikai jelenségét grafikusán egy olyan ellipszis vonalával lehetne érzékeltetni, amely két gyújtópont körül forog: a képzeletbeli forradalom végső győzelmébe vetett hatalmas hittel zászlókat bontó Petőfi jakobinus suhintása és a hosszú, viharos magyar éjszakák Vörösmartyjának véncigányos kétségbeesése körül.”³⁵⁹

Az 1929-es, Ady költészetének revízióját célzó Toll-vita szövegeiben Ady elődjének sorában éppen Vörösmarty és Petőfi neve fordul elő a leggyakrabban. Márai Sándor hozzászólásában megalkotja saját Vörösmarty- és Petőfi-verskánonját *A vén cigányt* és *A*

³⁵⁷ „Quinquecclesiana: 1908”. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrabi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. A/63. ROMK, 13.

³⁵⁸ BABITS Mihály, „Az ifjú Vörösmarty”, *Nyugat*, 4, 21. sz. (1911)
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00091/02833.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)

³⁵⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 87.

puszta télent nevezve meg ezek között ez első helyen, amelyekre Krleža is elsőként hivatkozik *Magyar variáció* című esszéjében.”³⁶⁰

A magyar irodalom harmadik recepciós szakaszában a modernizmus magyar irodalmi kánonjának eredményeit Krleža a horvát közösségi, ill. kulturális emlékezetet alakító folyamatok során alkalmazza. Ebben a szakaszban a horvát és a magyar irodalmat összekapcsoló párhuzamok, elsősorban az említett hármas, a magyar kultúra legfőbb reprezentánsaiként, az irodalmi kánon vezéralakjaiként kapnak kiemelt szerepet:

„Egyformán periferikus távolságban Kelettől és Nyugattól (mint Petőfi *Kutyakaparó* című versének elátkozott csárdája, amelyhez csak azért hallatszik el a falusi templom harangja, hogy ott el is haljon), a horvátság története során sohasem tartozott sem Kelethez, sem pedig teljesen Nyugathoz, a déli, mediterrán és az északi, germán erősebb civilizációk gyakoroltak rá végzetes befolyást a négy égtáj idegen gazdasági érdekeinek tranzitójába...”³⁶¹

Az idézett Petőfi-versen kívül a szöveg intertextuális kapcsolatba lép Ady *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című publicisztikájának Komp-ország képével is. A párhuzamok mellett a két nép és kultúra egymásra utaltságát hangsúlyozza 1919-es Ady-nekrológiájában:

„Ha maholnap valaki a nagy szláv kulturális problémáról ír majd, Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia összeütközéséről, föltétlenül bele kell bocsátkoznia a magyar lélek, e különös mozaik elemzésébe, amelyben kaleidoszkópszerűen egymásba folynak a Duna-medence minden népének és fajtájának sajátosságai.”³⁶²

A recepció harmadik szakaszához sorolhatjuk Ady költészetének világirodalmi kontextualizációját is, amelyben Krleža túlmutat a magyar irodalom határain belül maradó vagy a horvát-magyar interkulturális viszonyokra vonatkozó (Matoš–Ady-párhuzam) megállapításokon. A magyar irodalom Krleža által felvetett Rilke-párhuzamai, különösen Ady és Kosztolányi némely versének Rilke költészetével való összehasonlítása a magyar modern és posztmodern megközelítésű irodalmi kánonok szempontrendszerében teljesen elképzelhetetlen, mert ezek rendre e két költő poétikájának különbségeit hangsúlyozzák és az esetleges hasonlóságok iránt érzéketlenek:

„Rimbaud »Részeg hajó«-jától a magyar Adyig, Matošig és Augustin Ujevićig sok lírikus elnézte a tavon ringó csónakokkal a fasor végén játszadozó gyermekeket. [...] A gyermekkor, mint egy halott csecsemő, minden halandóban ott van, begöngyölve a holt emlékek pólyájába, ezek a versek pedig egy mély emberi ösztönnek: a fennmaradás akarásának a síremlékei. [...] Hogy Rilkének milyen mélyen sikerült behatolnia a feledésbe merült gyermekkor

³⁶⁰ MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében” *A Toll*, 1, 15. sz., július 28. (1929), 12.

³⁶¹ KRLEŽA Miroslav, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 88.

³⁶² KRLEŽA Miroslav, „Meghalt Ady Endre”, 82.

felderítetlen titkaiba, világosan meglátszik, ha összevetjük Rilke gyermekkorról írt verseit F. Schnack, Übellacker, Ringelnatz, Bartel, Werfel vagy a magyar Kosztolányi hasonló motívumaival, aki a gyermekkorról néhány jó verset írt.”³⁶³

Krleža másik figyelemre méltó párhuzama, amellyel Ady költészetét a világirodalmi összefüggésrendszerbe helyezte, Jules Supervielle francia költő és Ady lírájának motivikus hasonlóságán alapul. Krleža ezt az észrevételét *Jules Supervielle. A költő emlékére 1884–1960* (*Jules Supervielle. U spomen pjesnika 1884–1960.*) című Supervielle halálára írt megemlékezésében fejtette ki:

„Habár paradoxonként hangzik, mégis, az idő- és térvizonyok hatalmas különbségei és a szellemiségében és hagyományaiban minden tekintetben egymástól távol álló magyar és francia politikai, poétikai kérdéskör ellenére megtörtént, hogy [Jules] Supervielle verse, a »Föld alatti vágta« [*Le galop souterrain*] hangvételének kétségbeesettége arra emlékeztet, ahogyan Ady Endre magyar költő megszaggatta ruháit a véres és elátkozott magyar történelem sorsszerűsége fölött. A török ellen vívott háborúk idejéből való Rilke-féle barokk kornétás panaszdal változata, az eredeti Ady-féle magyar ballada építkezésében Supervielle sokoldalú stílusbeli és irányzati rokonságát mutatja korának nagyszámú költőivel, s ennek a Martell Károly-féle drámának a hangvétele megint csak jellegzetesen supervielles-i.”³⁶⁴

Krleža kiemeli Supervielle költészetének Rilke és Ady lírájával párhuzamba állítható motivikus, metrikus és hangulati elemeit, valamint vallomásjellegét is, amelynek köszönhetően Supervielle poétikája az Apollinaire után fellépők költők körében, Jean Cocteau-tól Henri Michaux-ig egyfajta kivételt képez.³⁶⁵ Az az érdekes tény hogy Krležát jobban érdekli a bensőséges lírájú, mint „az emberiség kozmikus testvériségét” vizionáló³⁶⁶ Supervielle, egybecseng Ady-recepciójának hasonló irányultságára. Krleža észrevételei Ady szerelmi költészetéről (Léda-versek), a „Léda utáni hisztérikus sírás” részben ellenkezett a magyar modernizmus által felállított kánon szemléletmódjával.

Krleža Supervielle-ről korábban, más összefüggésben nem írt. Úgy tűnik, hogy számára Supervielle költészete az első pillanattól összekapcsolódott Ady verseinek élményével. Másfelől Supervielle Rilkét egyik mesterének tekintette.³⁶⁷ Talán az sem

³⁶³ KRLEŽA Miroslav, „Rainer Maria Rilke”. Ford. SZELI István, *Kirándulás Oroszországba. Esszék*. Miroslav Krleža válogatott művei (Budapest: Európa, 1965), 382. 383, 398–399.

³⁶⁴ Krleža, Miroslav. Jules Supervielle. U spomen pjesnika 1884–1960. *Rainer Maria Rilke (Sabrana djela Miroslava Krleže. Eseji i članci 1)*. Sarajevo: Oslobođenje. 1979. str. 239–240.

³⁶⁵ DOMLIJAN Ljiljana, „Supervielle Jules” *Krležijana 2 (M–Ž)*, főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 404. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=469> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³⁶⁶ PETRAK Nikica, „»Jules Supervielle«”. *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 411. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=469> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³⁶⁷ RÓNAY György, „Jules Supervielle” Uő, *Fordítás közben* (Budapest: Magvető, 1968), 372.

véletlen, hogy Krleža Adyt éppen Supervielle költészetével állítja párhuzamba, amelynek a mitikusság az egyik fő jellemzője.³⁶⁸ Gyergyai Albert véleménye szerint Supervielle legjelentősebb műveiben vagy az emberiség nagy mítoszai vagy a lírai én szubjektív mítoszai vannak jelen.³⁶⁹ Ady költészetének egyik fő jellemzője, a lírai én hangsúlyos jelenléte ugyan nem érvényes Supervielle lírájára, és az Adyhoz közel álló prófétai és uralkodói költőszerepek is távol álltak a francia költőtől. Gyergyai Albert arra is emlékeztet, hogy Supervielle „Claudelnak nyíltan szemére hányja péádikálását és fennhéjázó gögjét, s egy kis magábaszállásra inti, annál több jósággal, mivel ő, Supervielle, sosem tartja önmagát, műgusnak, apostolnak vagy prófétának.”³⁷⁰ Mindezek ellenére, motívumaik és témáik hasonlóságai miatt is a két költészet intertextuális kapcsolata kétségtelen még a versszubjektum bizonyos vontakozásaiban is. Supervielle Abszolútumról szóló versei, például *A világ meséje* (*La Fauble du Monde*), *Isten az emberre gondol* (*Dieu pense à l'homme*), *Imádság az Ismeretlenhez* (*Prière à l'Inconnu*) és az *Isten szomorúsága* (*Tristesse de Dieu*) Ady istenes verseinek némelyikével rokoníthatók. Supervielle *Az Idő lovai* (*Les chevaux du temps*) és Ady *A Halál lovai* című versének szembetűnő a motivikus hasonlósága, és a francia költő *Állomás* (*La relais*) című versének álombeli lovai a hazaképzet kontextusában jelentkeznek, ami az egyik értelmezési kiindulópontja lehet Ady *Az eltévedt lovas* című versének is. A versszubjektum szinkronikus tapasztalata az *Ébredés* (*Réveil*) című versben Ady költészete egyik fő jellemzőjével, a lírai én folyamatos önmeghatározásával rokon.

Krležának ez a világirodalmi kanonizációs lépése, mellyel Adyt a francia irodalom kontextusában kísérelte meg elhelyezni – amíg a hasonló magyar kanonozációs törekvésekben a ma napig elsősorban a francia szimbolizmus költői merülnek fel, élükön Baudelaire-rel – nem talált semmilyen visszhangra. Talán csak Danilo Kiš kivételével, aki a *Változatok közép-európai témákra* (*Varijacije na srednjoevropske teme*, 1989) című esszéjében többször is említi Krležát, és mellette Superville és Ady nevét. „Krleža [...] a kulturológiai szemlélet fontosságát hangsúlyozza, és azt állítja, hogy az irodalom »nem szigetelődhet el mint idealisztikus állandó a megfelelő társadalmi és geopolitikai bázis nélkül«, mégis az irodalmi jelenségeket az irodalmi események mágneses erőterébe helyezi: »Rilke a tipikusan francia szimbolizmus halálakor közelebb áll Superville-hez, mint a kor bármelyik

³⁶⁸ RÓNAY György, „Jules Supervielle” Uő, 366.

³⁶⁹ GYERGYAI Albert, „Jules Supervielle (1884–1960)” *Nagyvilág*, 5, 7. sz. (1960), 951.

³⁷⁰ GYERGYAI Albert, „Jules Supervielle. Három vers” *Miért szép? A világirodalom modern verseiből*. (Budapest: Gondolat, 1970), 82.

osztrák költőjéhez». Ezzel szemben Adyról, bár ő saját kifejezésével az »École de Paris«-hoz tartozik, úgy tartja, hogy közelebb áll a XVI. századi magyar költészethez, valamint a kuruc költészethez, mint bárminő »közép-európaisághoz«.³⁷¹

V. 1. A magyar nyelv misztériuma

Krleža *Magyar variáció* című esszéje szerint a magyarság a Kárpát-medence tarka népességének csupán egy színfoltját képezi. Ez a megállapítás, amely a népek olvasztótégelyének nevezett Kárpát-medence sztereotípiára épül rá, ellentmond annak a környező népek körében közkeletű előítéletes sztereotípiának, amely a magyarság idegenségét, másságát, érthetlenségét, jövevény jellegét fogalmazza meg. Ezt a sztereotípiát leginkább a magyar nyelv nem indoeurópai eredetéből fakadó volta tartotta és tartja mind a mai napig életben, Krleža esszéje pedig ennek magyarázattal kísért cáfolatára vállalkozik.

A jövevény, betolakodó magyarság sztereotípiáját megkísérítő cáfolat első lépéseként Krleža magyarság és magyar nyelviség közé egyenlőségjelet állít, amely állítás ugyan önmagában még nem látszik ellentmondani a sztereotípia jelentéstartalmának, az azonban már mindenképpen új fejlemény, hogy a magyar érzületet és magyar tudatot egyéb komponensek figyelmen kívül hagyásával tekinti etnikumot meghatározó tényezőnek. Azaz e gondolat az etnikumot nem faji, hanem kulturális, nyelvi közösségként képzelel el, s ezzel szakít a faji származáscentrikus szemlélettel. Az esszé egy későbbi pontján egy fél mondat erejéig lehetőségként jelentkezik az etnikum definiálása a nyelvre hivatkozó hipotézis segítségével: e szerint a nyelv lehet az a határ, amely a népeket egymástól elkülöníti:

Ha valóban a nyelvet tekintjük a népeket egymástól elválasztó határnak, akkor első látásra furcsának tűnik, hogy éppen a tiszta szláv leszármazottak — mint Zrínyi, Martinovics, Kazinczy, Kossuth és Petőfi, a história különböző fordulópontjain éppen a magyar elemet ragadták meg és így, nyelvi szempontból kimondottan egy kisebbség nyelvi alapjain kívánták megoldani a Duna és a Kárpátok kérdését. Martinovics republikánus halálában, Kossuth gondolati beszédeiben, Kazinczy alkotásában, írásaiban, Petőfi forradalmi verseiben egyaránt mély, ösztönös szükséglet él minden fajta és nyelv egybeolvadása, szintetikus egybeömlése iránt.³⁷²

³⁷¹ Kiš Danilo, „Variációk közép-európai témákra” ford., Gállos Orsolya, *Jelenkor* 32. 1. sz. (1989) 33–
<http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/1989-1.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³⁷² KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80.

A magyarság idegenségét megfogalmazó sztereotípiák elsősorban az idegen faji származásra hivatkoznak, a nyelvi másságot pedig az idegen eredet pusztá velejárájának tekintik:

A magyarság tehát itt, a Duna mentén született meg és nőtt föl egy száz meg száz éven át zubogó és vegyülő folyamat eredményeképpen, így elmondható, hogy a magyar nemzetiség meghatározása valójában a magyar nyelv anyagának definiálását jelenti, azét az éltető folyadékét, amely több millió lelket fog össze egy fájdalmasan véres egységgé: a magyar nemzeti érzés egységévé.³⁷³

A nyelv idegenszerűségének sztereotípiáját második lépésként annak a gondolatnak a segítségével próbálja megcáfolni Krleža, mely szerint a magyar nyelv nem kialakult állapotában „települt be” a Kárpát-medencébe, ahol azután ideiglenesen használatos jövevényként elzárkózott a változástól, hanem ott született meg, alakult, változott a jelenbe hatóan: vált a „sáros pannon árok”, „a völgyek és mocsarak” a „Kárpát-katlan új, fájdalmas idiómájává”, amely „nem volt sem tatár, sem dákoromán, sem csuvas, sem mongol, sem avar, sem szláv, sem pedig germán, hanem mindezeknek hordaléka, tarka és tömény hordaléka, az újonnan született melankolikus magyar nyelvé.”³⁷⁴

Az esszé első részében ezek után a magyar irodalom Petőfiig tartó főbb történéseinek vázlatos összefoglalása következik, melynek érdekessége, hogy szemléletének középpontjában a magyar nyelv jelensége áll. A *Halotti beszéd*től induló összefoglaló, az első magyar nyelvű összefüggő szövegmélek kapcsán szintén párhuzamot von a térség más népeinek írásbeliségében hasonló szerepet betöltő nyelvemlékekkel. A hasonlat formájában említett párhuzam megint csak az esszé későbbi változatában olvasható: „Ez a nyelv, amely a régi misekönyv lapjairól szól hozzánk, keményen és különösen hangzik, a sötét középkor beszél belőle, akárcsak a régi glagolita sírkövek és kőtablák fölirataiból.”

A „glagolita sírok és kőtablák” szókapcsolat olvastán a glagolita betűs Báskai kőtablára (Bašćanska ploča), az első horvát nyelvű szövegmélekre asszociálhat az olvasó. A szláv etimológiájú szavak említésének pedig az a szerepe, hogy ismételten felhívja a figyelmet a „kápát-katlan új idiómájának” integráló jellegére:

„Ebben a temetési siratóban a szláv szavakat még nem törik meg a tatár magánhangzók, így a »milost« mint »milost« és a »brat« mint »brat« szerepelnek, ahogyan ezeket mi a mai napig is írjuk és ejtjük.”³⁷⁵

³⁷³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 76.

³⁷⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 77.

³⁷⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 77.

A magyar nyelvű korai írásbeliség különböző műfajait, a bibliafordításokat, a katolikus legendákat és a reformációhoz köthető szövegfordításokat is mint „nyelvi szempontból gyakran különleges fontosságú bizonyítékokat” említi az esszé szövege, amelyek azonban „aligha sorolhatók a mi fogalmaink szerinti irodalmi alkotások közé”.³⁷⁶ A továbbiakban azonban XVI–XIX. századi esztétikai értékkel is mérhető alkotások szerzőinek felsorolása következik. Balassi, Pázmány, Zrínyi, Horváth, Dugonics, Kazinczy, Katona, Vörösmarty és végül Petőfi szerepelnek ebben a sorban. Amikor Krleža úgy sorol fel neveket a magyar irodalomból, hogy melléjük személyre szabott értelmezést, mégoly rövidet sem nyújt, akkor ezek, interpretáció hiányában, csak egy névjegyzék egyes darabjaivá válnak. Ez a névjegyzék pedig megegyezik a századforduló magyar akadémiai kánonjával, melyet a korabeli hatalom is jóváhagyott, így az az oktatásban is érvényesülhetett. Krleža ezzel az irodalmi kánonnal magyarországi tanulóévei alatt találkozott, s ennek különböző álláspontjaitól, amint ez a későbbiekből kiderül, időnként jelentősen eltért, máskor azonban elfogadta ezek egyes részleteit, melyeket végül úgy tett a magáévá, hogy közben jelentősen módosított is rajtuk. Ez figyelhető meg például a később tárgyalandó Petőfi-recepciójának esetében.

A fent említett kánontól való elmozdulás, a saját vélemény egy apró jelének tekinthető, hogy a nevek egymásutánisága időnként megtöri a kronológiai sorrendet. Így Zrínyi Miklóst, „az első magyar erotikus költő”³⁷⁷ Balassi Bálint előtt említi. Zrínyi kiemelésére magyarázatul szolgálhat horvát származása, amely az esszé gondolatmenetében alapvető fontosságú kárpát-medencei szláv–magyar szimbiózis- és szintéziseszme egyik lehetséges illusztrálása:

„Zrinszki Miklós horvát bán, aki Zrínyiászával megteremtette az első magyar epikus művet, egész sor olyan erőáram előtt nyitott utat, amelyeknek forrását rendszeresen szláv elemek szolgáltatták, és amelyek további teljes két évszázadon keresztül folyamatosan érkeztek a magyar nyelv és irodalom hatókörébe.”³⁷⁸

Zrínyi Miklós, a költő nevének szokatlan, félig horvát, félig magyar alakú említését (Zrinski Mikloš, Nikola Zrinski vagy Zrínyi Miklós helyett) is a szintéziseszmének az esszében betöltött szerepe magyarázhatja, közvetve utalva arra, hogy Zrínyi Miklós tevékenysége e szempontból jelképes.

³⁷⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 77.

³⁷⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 77.

³⁷⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 77.

Elgondolkodtató, hogy a hivatkozott nevek között van Horváthé és Dugonicsé, miközben a sorból hiányzik a már csupán Ady később tárgyalt költészete szempontjából is említést érdemlő Csokonai. E két íróra elsősorban azok délszláv származása vagy nyelvújítási tevékenysége miatt hivatkozik Krleža. Kérdés, másfelől, hogy Dugonics András neve mellett kit takar a Horváth vezetéknév. Petrichevich Horváth Dánielre éppúgy vonatkozhat az utalás, mint a vele kortárs Pálóczi Horváth Ádámra. Előbbi Körner *Zrínyi* című drámájának magyarra fordítójaként, utóbbi mint szabadkőműves és Kazinczy barátja lehetett érdekes a vizsgálódás szempontjából.

A későbbiekben a horvát vagy bármely más szláv származású és a magyar kultúra történetében meghatározó jelentőségű személyiségeket mint a magyar nemzeti mítosz nyelvi variánsának megtévedtjeit említi az esszé szövege. E szerint a magyar nyelv e szláv származású magyar nagyságok szemléletében mitikus erővel rendelkezik, a térség problémáinak rendezése csakis általa következhet be. Ennek a mitikus nyelvszemléletnek az ő szemükben az sem mond ellent, hogy a magyar nyelv kisebbségben van. A magyar nyelv transzcendentális erejének mítosza a legkülönbözőbb korokban – Zrínyi, Martinovics, Kossuth gondolataiban – egyaránt jelentkezett és együtt járt a magyarságba való beleolvadás vágyával:

„Martinovics republikánus halálában, Kossuth gondolati beszédeiben, Kazinczy alkotásában, írásaiban, Petőfi forradalmi verseiben egyaránt mély, ösztönös szükséglet él minden fajta és nyelv egybeolvadása, szintetikus egybeömlése iránt. Ezek a szellemek abban a hazug és veszélyes fikcióban éltek, hogy a magyar nyelv a tűznek és lánának az a megújítója, amely a mélyből szökken föl, hogy fölgyújtva az egész Kárpát-krátert, mindent, ami beteg, rabságban szenved, idegen, feudális és középkori, fölperzseljen benne.”³⁷⁹

A szándék nemes, hiszen kétségtelenül progresszív, az elgondolás azonban, Krleža jellegzetes szóhasználatával élve, ködös – így sikertelensége eleve biztosnak mondható. A „hazug fikció” a mítoszra utal, „veszélyes” jelzője pedig nemzeti jellegéből fakadó kizárólagosságára. Mindazonáltal ebben az esetben is érvényesül a szintetikus látásmód, látszólag egymással ellentétes, egymást kizáró, mégis alapjaiban azonos jelenségek párhuzamos tárgyalása:

Akár a pánszlávok, eltelve az isteni anarchikus messianizmus iránti hittel, a magyarok is csodát vártak nyelvüktől, s így minden probléma archimedesi

³⁷⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80.

pontját éppen a legfiktívabb és legingatagabb helyenkeresték: egy nyelvi kisebbség zónájában.³⁸⁰

Az esszé kultúraszemléletének nyelvközpontúsága okán Kazinczy nyelvújítói szerepe különösen nagy hangsúlyt kap, s ennek során szintén a szláv érintkezési pontokat igyekszik Krleža kidomborítani:

Maga Kazinczy a horvát jakobinus, a rebellis Martinovics apát bizalmasa volt, és mint a Martinovics-féle összeesküvés bűnrészesé hét hosszú éven keresztül sánylődött Brünn, Kufstein és Munkács Habsburg-tömlőceiben, ahol ugyanaz a gondolat érett meg benne is, amely azidőtájt minden szlavenofil felvilágosult gondolkodóban a Bugtól a Krapináig – hogy nincsen nemzet nyelv nélkül.³⁸¹

Kazinczy megítélése során Krleža is kiemeli, hogy elsősorban nem eredeti művek alkotójáról, hanem az irodalmi élet megszervezőjéről, voltaképpen megteremtőjéről van szó. A Kazinczy kapcsán említettek több pontban is megfelelnek Ady Kazinczy-képének: azokkal a sorokkal csengenek leginkább össze, melyeket Ady egy 1907 nyarán a Budapesti Naplóban megjelent cikkében írt Kazinczyról:

„Szabadkőműves, Martinovics társa, könyörtelen újító, nemzetét ostromozó európai szellem, szociális forradalmár. Egyébként pedig, ha nem is nagy magyar író, de olyan nagy, szomorú, magyar ember, hogy összeszorul a szívünk, ha rágondolunk.”³⁸²

A Kazinczy szerepének fontosságát taglaló megállapítások közül figyelemre méltó az, amelyben Krleža két lényeges és egymással ellentétben álló motívuma bukkan fel. A sötétségben nagy fényességgel feltűnő, de gyorsan ellobbanó hullócsillag képe és ennek ellenpárja, a sötétségben világító mozdulatlan fényforrás. Az előbbi a káprázatos, de tragikus végű és rövid karriert befutó művészek sorsát, az utóbbi pedig a kevésbé látványos, de tevékeny és hasznos életpályájú alkotókét jelképezi. Krleža több ízben is az utóbbi lehetőség mellett tette le a voksát, amint erre esszéi és fikciós művei egyaránt szolgálhatnak példákkal. A problémát részletesen a későbbiekben tárgyalom. Az itt vizsgált esszében a kitartás és megmaradás lehetőségét Kazinczy élete példázza, akinek érdeme nem kis mértékben az volt, hogy művét következetesen végigvitte. Ehhez a szigorúan végigvitt élethez képest a hullócsillagok pályája is kevésbé tűnik fényesnek:

³⁸⁰ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80

³⁸¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

³⁸² ADY Endre, „Jegyzetek a napról: I. Szegény Kazinczy Ferenc” *Ady Endre Összes Prózai Művei*, 8. kötet Újságcikkek, tanulmányok, s. a. r. VEZÉR Erzsébet. Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai, 1968), 281.

Voltak már Kazinczy előtt is hullócsillagok, akik fénylettek majd kihúnytak, de a nemzeti nyelv mélyeibe először Kazinczy ásott le rendszeresen.³⁸³

Olyan alkotók, mint Csokonai, akire éppen a hullócsillag pályájának imént idézett képe utalhat, vagy Kölcsey és Berzsenyi, akikre talán a „... a magyar költőknek Katonától Vörösmartyig ívelő plejádjai”³⁸⁴ megjegyzés vonatkozik, név szerint nem, csupán hozzáértőlegesen szerepelnek ebben a teljesség igénye nélkül készült összefoglalóban. Krleža egy 1954-ben közzétett 1918 nyarára visszaemlékező naplójegyzetében azonban megemlíti Berzsenyit, pontosabban Berzsenyi huszárjait [sic!], akiknek alakja ma már a „letűnt múltté”, amely „lassan alszik ki az emlékezet utolsó fellobbanásainál, mint a virradat előtt a gyertya lángja.”³⁸⁵ . (Ebben a naplójegyzetében és későbbi, 1922-es *Magyar variáció* című esszéjében Krleža a Berzsenyi/Bercsényi neveket cserélte föl. A Bercsényi-huszárok, azaz az 1720-ban XV. Lajos francia király engedélyével Rodostóban magyar emigránsokból megszervezett önálló francia huszárezred névadója II. Rákóczi Ferenc hadvezérének, Bercsényi Miklósnak a fia, Bercsényi László Ignác volt.)

Az esszé soron következő, Petőfi jelentőségét taglaló részét közvetlenül megelőző bevezető szintén a nyelv szerepére fektet nagy hangsúlyt. 1848 és az annak irodalmi tetőpontjaként értékelt Petőfi költészete elsődleges hozadékát a magyar kultúra számára abban látja, hogy ezeken a fordulópontokon következett be a „nyelvi anyag megformálódása és szellemiséggel való föltöltődése: pozitív és maradandó alakot öltése.”³⁸⁶ Zrínyi esetéhez hasonlóan Petőfi neve is vegyes alakváltozatban szerepel első említésekor: Aleksandar Petrović Petőfi. A családnév két alakja, a névváltoztatás előtti szláv (szerb) Petrovics, mely a származásra utal, és a magyarosított Petőfi, amely a vállalt identitást emblémaszerűen fejezi ki, úgy kerülnek egymás mellé, ahogyan azokat a költő maga sohasem használta. A keresztnév „lefordítása” és a magyarosítás előtti családnév említése azonban nem az elsajátítás gesztusaiként értelmezhetők, hanem az esszé azon törekvésére vezethetők vissza, amely a kárpát-medencei népek történetének bemutatásában szintézisre törekszik.

³⁸³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

³⁸⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

³⁸⁵ KRLEŽA Miroslav, „Zapis iz godine 1918” *Davni dani 2. Dnevnik 1918–22*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981), 99.

³⁸⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

V. 2. A Petőfi-kánon

A Petőfi-kultusz Kossuth nézeteinek önrevíziójával szemben nem jelent semmiféle korrekciót, sokkal inkább példázza a korábbi „nyelvi premisszák” továbbélését. Krleža a fenti megállapítás okainak boncolgatását nem kezdi meg, csupán röviden utal a problémára, amivel azonban egy nagyon érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: a szerző művei körül kialakult kultusz gyakori fáziskésésére. Kultusz tárgyává ugyanis általában olyan művek válnak, amelyek már a kánon részét képezik. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden kanonizált mű szükségszerűen kultusztárggyá is válik, mint ahogyan válhat a kultusz részévé nem kanonizált mű is. Az újszerű irodalmi jelenségek, ha a jövőben kanonizálódnak is, újszerűségük idején még az éppen aktuális kánon (és általában az annak részét képező kultusz) ellenében hatnak. A kultusz tárgyát képező irodalmi jelenségek a kultusz létrejöttének idején általában lemaradásban vannak az újonnan jelentkezőkhöz képest. Ez alól a jellegzetesség alól csak az a viszonylag ritka jelenség képez kivételt, amikor a recepció egy korai fázisában, szerencsés esetben a művek keletkezésével csaknem egy időben, s így még a szerző életében végbemegy a kultusszá válás folyamata. A korai Petőfi-kultusznak éppen ez a szinkronitás a legfőbb jellegzetessége, amely Krleža figyelmét sem kerülte el: „Tuberkolózis, éhség, nyomor, szenvedés, azután pedig úgyszólván huszonnégy óra leforgása alatt az egész magyar irodalom szuverén alkotója.”³⁸⁷

A korai Petőfi-kultusz szinkrón jelenségével szemben a későbbi esetében nem maradhat fenn a viszonylagos egyidejűség, mivel az nem vesz tudomást az időközben megváltozott nyelvi- és világtapasztalatról.

Petőfi külföldi recepciójának kérdése kapcsán Nietzsche lelkesedését említi az esszé, délszláv viszonylatban pedig Jovan Jovanović Zmaj fordításait (melyeket Krleža jószándékú munkáknak, valójában azonban félrefordításoknak tart), valamint egy lakonikus megjegyzés, mely szerint „nálunk felszínesen és igen keveset írtak Petőfiről.”³⁸⁸ Petőfi délszláv recepciótörténetének szűkszavú, tömör értékelése mögött, a tényszerű megállapítás szándékán kívül, Krleža azon törekvése is sejthető, amely e recepciót felül kívánva írni, hatályon kívül igyekszik helyezni a konkurens nézeteket. Zmaj fordításait Krleža a verselési eltérések miatt érezte hűtlennek, hiszen a szerb költő „Petőfi kétségbeesett és melankolikus ritmusaiból gyakran vidám bácskai és szerémségi ugrásokat alkotott.” Ez az észrevétel Krleža Petőfi-recepciójának egy jellegzetességére hívja fel a figyelmet: a melankolikus

³⁸⁷ KRLEŽA Mirosław, „Madžarska varijacija”, 81.

³⁸⁸ KRLEŽA Mirosław, „Madžarska varijacija”, 80.

hangok iránti érzékenységre. A kétségbeesett tónus meglétére azonban nem a *Felhők* ciklus, hanem a fenti példában a ritmus hangulatiságáról, a későbbiek során pedig Petőfi tájköltészetéről szólva figyel föl Krleža. Mind a délszláv recepció hiányosságai, mind Nietzsche nevének említése a Petőfiről mondandók bevezetéséül szolgál, utóbbi referenciaként arról igyekszik meggyőzni az esszé olvasóját, hogy valóban érdemes költszertől hallhat az elkövetkezőkben.

„[Kranjčević] *Az utolsó Ádám* című verse gróf Zichy egy nálunk kevésbé ismert illusztrációjára emlékeztet, amely Madách *Az ember tragédiája* című művének utolsó jelenetét ábrázolja, a *Lucidum intervallum*ának monológja pedig láthatóan Petőfi *Az örült* című versének kézzelfogható hatása alatt született, amit Zmaj Jovanović gyenge fordításából ismert.³⁸⁹

Az esszében említett többi szerzőhöz hasonlóan Petőfi sem csak irodalmi munkássága, hanem a magyarság történelmében betöltött szerepe miatt kerül Krleža érdeklődésének középpontjába. Ez a szerep egyúttal szintézisjellegű is, ami annak az esélyét valószínűsíti, hogy vizsgálata nemcsak a magyar múlt egy szakaszának, hanem a magyarság egészének megértéséhez visz közelebb, mintegy a magyarság esszenciáját nyújtja:

Monumentális irodalmi kifejezéseként és eredményeként mindazon komponensnek, illúzióknak és fikciónak, ideálnak, hazugságnak, gyűlöletnek, győzelemnek és vereségnek, amelynek együttese a magyar Negyvennyolcat alkotja, áll a magyar irodalomban, korának egyedüli emlékművének, Petőfi Sándor.³⁹⁰

A Petőfi költészetéből vett példák bevezetéseképpen Krleža először azokra a szegmensekre tér ki, amelyek megítélése szerint, nem emelkedtek a kor európai méreteiben mért átlagköltészete fölé:

Forradalmár költőként, anakreóni és szerelmi lírájában, Petőfi nem haladta meg kora határait; ő is úgy énekel, ahogyan az idő tájt Európában szokás volt.³⁹¹

A francia forradalom eszméivel és a világforradalmár szerepével való azonosulását, szimbolikus értelmet nyert halálát forradalmi költészetéből vett példák támasztják alá (*Akasszátok föl a királyokat!, Tiszteljétek a közkatonákat!*), de csupán egy vers, az *Egy gondolat bánt engemet...* szövegszerűen, kétsoros idézet formájában. A *Nemzeti dal* nem címével, hanem metaforikus utalás útján, mint a „magyar lázadás Marseillese” szerepel és,

³⁸⁹ KRLEŽA Miroslav, „Kranjčević költészetéről”, Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék* (Novi Sad: Forum, 1965), 471.

³⁹⁰ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 81.

³⁹¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 81.

a szintetizáló elv érvényesítésének következményeképpen, mint olyan költemény, amely „kiszabadította tömlőcéből a magyar kommunizmus atyját, a szláv Tánicsicot”.³⁹²

Petőfi forradalmi költészetének kontextusában egy villanásra visszatér az esszé elején tárgyalt államalapítás problematikája Szent István nevének, valamint egy mitikus tárgynak, a magyar koronázási palástnak az említésével: Petőfi verseinek összessége egy örömteli és ujjongó forradalmi csárdás, amely „a feudális Szent István elszakadt palástja...”.³⁹³ A magyarság jelképrendszere két, egymástól olyannyira különböző jellegű darabjának egymás mellé rendelése, mint amilyen a csárdás és a koronázási jelvények egyike, a palást, a szent és a profán³⁹⁴ szféra ütköztetésének példája.

A forradalmi költészet múlandó, a korszellem légköre által létrejött és abban elevenen ható jellegével szemben Krleža időtállóan Petőfi tájköltészetét ítéli meg. Miként a magyar táj is jellegzetes és állandó adottság, úgy Petőfi tájképei is mindig aktuálisak lesznek. Az esszé azon leegyszerűsítő megállapítása, amely Petőfit tekinti a magyar tájköltészet megteremtőjének, s ennek korábbi meglétét még a motívumok szintjén sem ismeri el, Krleža Petőfi-élményének meghatározó jellegéről tanúskodik:

Ezek előtt a Petőfi-tájképek előtt magyar föld nem létezett. (...) csak a Petőfi-versben születik meg ez a föld, jön létre és formálódik át a Petőfiig feldolgozatlan motívum, a magyar tájkép lírai változataként.³⁹⁵

Az esszé során a korábbiakban kifejtett és fokozatosan érvényesülő nyelvszemlélet, azaz az etnikum majd a nemzet nyelv felőli definiálása mellett Petőfi költészete kapcsán jelentkezik a hely, a föld szerepének a hangsúlyozása is, a nemzet (ön)definiálásának újabb fő komponenseként. Krleža szerint ez a komponens a XIX. századra és éppen Petőfi költészetében „érik be”, hiszen ekkor kap jelképes értelmet. Egy mítosz megszületésének pillanatáról van szó, Petőfi tájverseinek vizsgálata ezért kívánja meg a mítosz szertartásrendje előírta ünnepélyes megközelítést:

Csöndben és fedetlen fővel, ájtatos lélekkel kell az embernek az effajta Petőfi-sorok szentségéhez közelítenie, mert azokban, mint a szentélyben táruul föl a magyar föld titka, amely elsőként itt nyeri el fensőbb életjelentését és kozmikus tartalmát.³⁹⁶

³⁹² KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 82.

³⁹³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 82.

³⁹⁴ ELIADE Mircea, A szent és a profán. A vallási lényegről, ford. Berényi Gábor (Budapest: Európa, 1999)

³⁹⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 82.

³⁹⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 82.

Petőfi tájköltészetéből Krleža kizárólag a fájdalmas, nosztalgikus, depresszív hangulatokra tér ki, s ez recepciójának ismét sajátos jellegére hívja fel a figyelmet. Ezzel szemben maga is utalt a délszláv Petőfi-élmény Zmaj fordításaival kapcsolatba hozható, szerinte túlságosan vidám, könnyed jellegére. Krleža értelmezése tehát nem követi a korábbi példákat, a délszláv Petőfi-recepció említett esetén kívül a magyart sem. Az utóbbi Petőfi tájélményében nem a fenti hangulati elemekre ismer rá. A melankolikus hangulatiságot majd csak Vajda János verseiben ismeri fel a magyar táj élményében, akinek költészete nem kis mértékben ezen a téren hoz újat Petőfihez képest. A Petőfi költészetében mitikus magyar táj, az Alföld, a sík vidék a külföld megítélésében a magyar hagyománnyal ellentétben nem a szabadság jelképe lesz, hanem a nyomasztó, depresszív hangulatoké, lényegében a lelki rabságé. Emellett az, amit Krleža a magyar táj Petőfi által megteremtett rajzában kiemel, beleillik a magyar nyelvről az esszében korábban mondottak szemléletébe. Az olyan megállapítások mögött, mint a „Kárpát-katlan új, fájdalmas idiómája”, vagy a „melankolikus magyar nyelv” minden valószínűség szerint a magyarság búsongó-borongós természetéről alkotott sztereotíp elképzelés áll, melynek Krleža sem tudott ellenállni:

A fájdalom, amely holmi korhadt s fölégett csárda üszkös romjai fölött kavarg,
magyar fájdalom; és a véres nap is, amely vörös golyóként a látóhatár fölött
hullámszik, magyar nap; és magyar a depresszív kádenciákkal és vágyódással teli
reménytelenség a nagy alföldön, ahol az ember kicsinek és elhagyottnak érzi
magát, és ahol fejünk fölött délibábok járnak táncukat – mindez ugyanolyan élő
Petőfi soraiban ma is, mint hetven évvel ezelőtt, amikor megszületett.³⁹⁷

Az *Egy gondolat bánt engemet...* című versen kívül Krleža szövegszerűen csak a *Kutyakaparó*t idézi. A pusztai télen pedig motívumai révén van jelen az előzőek során tárgyalt gondolatokhoz rendelt. Krleža Petőfi-élményének fontos darabja lehetett a *Kutyakaparó*, hiszen valóban olyan versről van szó, amelyre a leginkább ráillik a fájdalmas kilátástalanság képzete. Kosztolányi a *Kutyakaparó* fanyar és merész színrakása a legnagyobb orosz realistákra emlékeztette.³⁹⁸ A korábban már említett Krleža-motívum, a sötétségben világító fényforrás képe, a vers képességét megidéző leírásban is szerepel, mint Krleža vizuális fantáziáját láthatóan erősen foglalkoztató költői elem:

Ki lenne képes rá, hogy e sorokból áttöltse az alföldi téli éjszaka csendjét, amikor
a hópelyhek örvénylenek és valaki lámpással keresztülmege az udvaron; vagy
akár a harangszót, amely azért hallatszik el a távoli faluból a „Kutyakaparó” nevű
öreg csárdáig, hogy végül ott, a homokos pusztán haljon el, ahol semmi egyéb
nincs két-három galagonyabokornál, odébb pedig egy földhalom fej nélküli

³⁹⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 82–83.

³⁹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Petőfi, öt nyelven”, *Nyugat*, Figyelő, 14, 4. sz. (1921), 313–314.

köszentjénél, akinek valaki egyszer, ezelőtt sok évvel egy kopott tarisznyát akasztott a nyakába...³⁹⁹

Krleža Petőfi-recepciójának a most vizsgált esszéből kirajzolódó szegmense, a magyar költő életművét tematikus szempontból két, egymástól jól elkülönített részben, forradalmi és tájköltészetét figyelembe véve tárgyalja. Abban, hogy a forradalmi költészetre lényegében nem helyez nagy súlyt, ezzel szemben azonban kiemeli a tájköltészet fontosságát, értékítélete megegyezik a magyarországi népnemzeti irányzat, elsősorban Gyulai Pál tanulmányain alapuló, kanonizációs nézetével. Figyelmet érdemel az is, hogy Gyulai a tájversek közül szintén a *Kutyakaparót* és az elégikus *A csárda romjait* emeli ki. Ennek oka Gyulai szubjektív értékítéletének érvényesülésén kívül a tanulmány keletkezésének idejében (1854) aktuális, a levert szabadságharc utáni éveket jellemző Petőfi-képben keresendő. Krleža azonban Petőfi forradalmi költészetét nem a túlzott radikalizmus, hanem a nem egyedi jelleg érvével utasította vissza. A két érv markánsan eltér egymástól, amely az egyezések látszólagosságára figyelmeztet. Krleža tanulmányai idején a népnemzeti kánon Petőfi-képét ismerhette meg, azonban ezt már akkor felülírta. Míg Gyulai Pál véleménye *Az apostol*-ról alapvetően negatív volt,⁴⁰⁰ addig az ifjú Krleža „Petőfi Az apostolának kész fordításával érkezett meg a Ludoviceumba”,⁴⁰¹ s amíg Gyulai visszautasította Petőfi „haragos verseit”,⁴⁰² addig Krležára olyan elementáris hatást tett *A farkasok dala*, hogy saját bevallása szerint ez volt az a döntő ösztönző erő, amely őt írásra serkentette.⁴⁰³ Ha tehát nem tulajdonítunk a diák Krleža által megismert kánon Petőfi-képének túlzott jelentőséget, akkor a forradalmi költészet háttérbe szorulása részben a politikai, részben pedig a nemzeti mítosz érvényesülésének tudható be a krležai Petőfi-recepcióban. Az esszé szövegében kifejtett formában jelen lévő politikai mítosz háttérében álló elképzelés szerint 1848 forradalmi megmozdulásai a térség különböző népeit szembefordították egymással, illetve a már korábban is létező egymás elleni indulatokat nem voltak képesek föloldani, mert nem a közös érdekekre koncentráltak, s így „az ellenforradalom klasszikus esetét”⁴⁰⁴ képviselték. A Krleža által aktualizált politikai mítosz,

³⁹⁹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 83.

⁴⁰⁰ GYULAI Pál, *Petőfi költészete*, Az 1877/78-as egyetemi előadások sokszorosított kéziratos jegyzete, lejegyezte Sz. L., 1977/1878, 164. Idézi MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor* (Budapest: Korona, 1999), 268.

⁴⁰¹ KRLEŽA Miroslav, „Moj obračun s njima: Barun Konrad” *Moj obračun s njima. Polemike 3*. Szerk. Anđelko Malinar. (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 221.

⁴⁰² GYULAI Pál, „Petőfi Sándor és lírai költészetünk”, *Gyulai Pál válogatott művei* (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 432.

⁴⁰³ KRLEŽA Miroslav, „Moj obračun s njima: Uvod”, 21.

⁴⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 80.

amely az esszé szövegében mint „a forradalom alapproblémája”⁴⁰⁵ jelenik meg, lényegében a „Világ proletárai, egyesüljetek!” jelszavára épít, s míg „proletárokon” a mindenkori kisembereket érti, leszűkíti e jelszó internacionalista perspektíváját a Duna-menti népek közösségére. A Duna-menti népek, azok teljes függetlenségét eredményező, felszabadításának gondolata Krleža eszmei-világnézeti indíttatásának, baloldali értékrendjének megfelelően, a társadalmi osztályegyenlőség mítoszának jegyében alakult ki. A nemzeti mítosz pedig akkortól kezd érvényesülni Krleža Petőfi-képében, amikor egy másik kollektívumhoz, a saját etnikai közösséghez tartozás élménye is megszilárdult a maga előítéleteivel. Azaz, amikor a diák Krleža számára világossá vált, hogy nem lehetséges egyszerre horvát, olasz és magyar hazafinak lenni. Végso soron talán ez a kettős, a politikai és a nemzeti mítosz érvényesülése nyomán kialakuló Petőfi-élmény lehet az oka, hogy Petőfi tájleíró költészete Krleža recepciójában olyannyira különbözik a népnemzeti iskola után következő, az esszé keletkezésének idején már kiformalódott aktuális magyar kánonétól. Meglehet, ezért emeli ki Krleža a szabadság élménye helyett az önnön rabságában sínylődő lélekállapot hangulatiságát ebben a verscsoportban és ezért választja ki a maga számára az ebbe a képbe leginkább beleillő verseket, a *Kutyakaparót* és *A puszta télent*.

Petőfi jelentőségének összefoglalásában Krleža ismét műveinek szintetizáló jellegére hivatkozik. A magyar nyelv valódi kiteljesítőjének tartja őt, akinek költészetével szemben Kazinczy egész levelezése, Széchenyi beszédei, Kossuth temperamentumos vitairatai egyaránt pusztán papírosízű retorikaként értékelhetők. Petőfinek a negyvennyolcas forradalomban betöltött szerepét egy biblikus hasonlattal Noééval veti össze, amelyben a fenyegető özönvíznek a felejtés felel meg. Petőfi költészete tehát a magyar kulturális emlékezet meghatározó fejezetének Krleža szerint egyetlen maradandó szöveges változata:

Az, aki a magyar nyelv puttonyait megtöltötte musttal, a magyar özönvíz Noéja,
aki költészetének bárkáján megmentette a magyar Negyvennyolcat a felejtéstől,
Petőfi volt.⁴⁰⁶

V. 3. A Vörösmarty-kánon

A Petőfi után következő korszakról Krleža éppen úgy nem vesz tudomást, mint a horvát irodalom általa eredetietlennek tartott jelenségeiről: „Negyvennyolc után fekete ür következett” és a „magyar irodalom néhány évtizedre meghalt”.⁴⁰⁷ E szemlélet alól kivételt

⁴⁰⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 79.

⁴⁰⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 83.

⁴⁰⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 83.

csak Vörösmarty Mihály képez, ő is pusztán egyetlen versének, *A vén cigánynak* köszönhetően, amely kiemelt fontosságú mű a magyar irodalom krležai recepciójának történetében. Az esszé a magyar irodalom történetét végigkövető kronologikus szerkezetét Krleža a zárlatban azáltal töri meg, hogy Ady költészetének tárgyalása után visszatér Vörösmarty korábban már *A vén cigány* negyedik versszakából idézett ugyanazon négy verssorára.

Amiként egy szerencsésebb korban Petőfi siralmas helyzete egy nap alatt megváltozott, költészete és személye körül már ekkor kultusz kezdett épülni, a szabadságharc bukásának élménye legalább ilyen gyorsan hozott változást Vörösmarty életébe és költészetébe. Amíg azonban Petőfi, egyéni sorsában és a nemzeti közösség életében bekövetkezett fordulattal, az általa hitt eszmék diadalát élte meg, Vörösmarty számára az újabb fordulat ugyanezen eszmék összeomlásának megtapasztalását hozta el. Krleža szerint Vörösmarty e fordulat előtti költészete, kánonná, iskolai tananyaggá vált epikája a nemzeti mítosz szolgálatában álló papíros ízű hazugság, mellyel a költő éppen *A vén cigány* soraiban szakított. Krležát éppen ez a gesztus, a korábbi nézetek felülbírálása, s az ehhez szükséges bátorság foglalkoztatta, amikor a régi, népnemzeti kánon létjogosultságát az új modernista kánon nevében tagadja, hazugságként állítva be azt:

Ezeknek a napoknak a kétségbeesésében, Vörösmarty, a magyar klasszikus és akadémikus költő megírta *legjobb versét: A vén cigányt*. Vörösmarty egész addigi életében verssorokat farigcsált, míg végül kifaragta az eposzok és poémák egész könyvtárát. [...] Azután mindez a dicsőség huszonnégy órán belül sírba hullt, és ő, Vörösmarty megérezte a *papirosízű hazugság összeomlását*, s egy pillanatra *A vén cigányban* sikerült kifejeznie egy *egész magyar leveret nemzedék kétségbeesését*.⁴⁰⁸

A vén cigány esetében is megtörtént az idegen szöveg kisajátítása, de ezúttal nem gyermekmódra, hanem, bár szintén játékos módon, az idézet eszközével a *Lamentálás irodalmi viszonyainkról* Tomaš Mikloušić *stenjeveci plébános modorában* (*Lamentaciji o našim književnim prilikama u stilu Tomaša Mikloušića plebanuša stenjevečkog*, 1939) című esszében. Vörösmarty nagy erejű „pokoli malom”-hasonlata intertextuális kapcsolatba kerül az esszé alábbi sorával: „[vitézségünk] átkozott malomként ” („[naše viteznanstvo] kak sprekleti mlin klopče”).⁴⁰⁹ A kép magyar eredetijét Krleža fordításában is olvashatjuk: „Što

⁴⁰⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 83–84.

⁴⁰⁹ KRLEŽA Miroslav, „Lamentacija o našim književnim prilikama u stilu Tomaša Mikloušića plebanuša stenjevečkog”, Uő, *Sa uredničkog stola. Članci 2*. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 49.

klepeće kao mlin u paklu? / Je li puklo srce ili anđel pade?” („Mi zokog, mint malom a pokolban? / hulló angyal, tört szív, örült lélek?”)⁴¹⁰

A nemzeti mítosz Vörösmarty epikáját jellemző komponensei közül egyeseket, mint az ősi hiedelemvilág istenségét (Hadúr), történelmi alakokat (Árpád és Mátyás király), csatahelyszíneket (Mohács) és a nemesi nemzeti viselet egy darabját (párducbőr kacagány) az esszé szövege meg is említi. A hazugság képze a nemzeti önismeret kontextusában Krležát egész pályáján végigkísérte. Mindig a nemzeti mítosz kontextusában, leggyakrabban az irodalmi és történelmi mítoszok kapcsán jelentkezett már egészen korai szövegeiben is, elsőként az 1917-es *A Szent Márk téren (Na Trgu Svetoga Marka)* című versében a motívum, amely *A Horvát irodalmi hazugság (Hrvatska književna laž)* című 1919-es pamfletjének alap gondolatát képezi, amint arra a metaforikus cím is felhívja a figyelmet. Vörösmarty hazugsággal szakító verse az esszé szerint nem próbálja a nemzeti mítosz történeteinek segítségével eltakarni a valóságot, a tanúskodás szerepét vállalja föl, benne „a magyar probléma formája nyitott, mint a nyílt seb, amelybe ujjal bele lehet nyúlni, hogy a véres ütőér kitapinthatóvá váljon...”⁴¹¹

A hazugság motívum nem csak *A vén cigány* Krleža-féle értelmezésében szerepel, amely szerint Vörösmarty a versben „poétavonójának egyetlen egy mozdulatával megdöntött minden föl Kent irodalmi hazugságot, minden hősnemzeti hazug koholmányt”,⁴¹² hanem a krležai versfordítás szövegében is. A rendkívül érzékletes, a költeményt hangulatában jól eltaláló fordítás ugyanis feltűnően eltér az eredetitől. Krleža a vers két részletét, a már említett négy sort a negyedik versszakból valamint az első versszak kezdő öt sorát fordította le mondandója illusztrálásaképpen. Az eredeti első versszak második sorának – „Ne lógasd a lábadat hiába” – helyére a fordításban az „És ne hazudj, a mi időnk eljárt!” („i ne laži, naše vrijeme ode!”) került. A soron következő két sor szintén meglehetősen eltér az eredetitől, de a legnagyobb különbséget a magyar és a horvát szöveg között az idézett második sor mutatja. Jelentős változást jelent még az is, hogy a vers felütésében az egyes szám második személy többes szám első személylyé alakul át a fordítás során (az imént idézett példán kívül az első sorban a „megittad az árát” helyett „elittuk az életet”), így a megszólítás grammatikai eszközök segítségével is bevonja a versvilágba a kollektívumot. Az eredetiben a nemzeti közösség fölött érzett fájdalom kivetül az emberiség egészére, időben pedig az emberiségmítoszoktól (Prométheusz és Káin története) egészen a

⁴¹⁰ Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija“, 84.

⁴¹¹ Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija“, 84.

⁴¹² Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija“, 84.

vers keletkezési idejéig megtörtént eseményekre utal a versbeszélő. A megszólítást önmegszólításként értelmező interpretációs lehetőség pedig a költői hivatás beteljesítésére, az alkotás kényszerére utaló sor helyett (Ne lógasd a lábadat hiába!), az igazmondás kötelességére figyelmeztet (Ne hazudj!).

V. 4. A századforduló magyar irodalma

A milliós Budapest irodalma lesz az esszé soron következő részének témája. Először a Nyugat indulását megelőző jelenségekkel foglalkozik Krleža, a korszak szerzői közül Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Tóth Kálmán, Pekár Gyula nevét említi. Közülük néhányra kitér más írásaiban is, csakem mindig negatív összefüggésben. Feltűnő, hogy ez a névsor nem a kanonizált alkotók Krleža által is jóváhagyott válogatásának eredménye, hiszen tagjai között olyan szerzőket is említ, akik szerinte inkább a nemzeti irodalom negatív példáiként vehetők számításba.

A magyar nyelv kérdése továbbra is foglalkoztatja Krležát, felfigyel a nyelv modernizálásának jelenségére, a pesties kifejezések, fordulatok megjelenésére. A korabeli magyar kritika általában nehezen fogadta el a nyelv szabadabb kezelését, az újabb keletű, nem irodalmiasan hangzó kifejezések használatát irodalmi szövegekben. Molnár Ferenc drámáinak kritikusai például gyakran marasztalták el a szerzőt nyelvi könnyelműsködéséért, a pesti nyelv kifejezéseinek, fordulatainak alkalmazásáért. Kosztolányi ezeket nevezhette „Wilde-re emlékeztető képtelen szó-játékoknak”, melyek azonban „áthasonulnak”, egyénivé, molnárivá válnak.⁴¹³ Krleža ehhez a nyelvi jelenséghez elutasítóan viszonyul, a magyar kulturális hagyományokkal szakító idegen befolyás eluralkodásától tartva, amely jellegében feminin, ellentétben a magyar múlt maszkulin arculatával. Ez utóbbi nézet a magyar nemzeti jellegre vonatkozó sztereotíp elképzelés, amely a nemzeti múltból a harcos hagyományokat tartja meghatározónak:

„Mindezeken a témákon végighúzódik egy émelítően édeskés, dekadens erotika, egy dekadensen kozmopolita, európai nagyvárosi erotika, és ezek a bizarrságok az irodalomban annyiban erősödnek meg, amennyiben bennük a nyelv mind jobban és aprólékosabban cizellálódik: a nyelv mindinkább budapestiessé válik!”⁴¹⁴

Krleža a magyar polgári irodalom legnevesebb képviselőit a magyar irodalmi hazugság példáiként említi:

⁴¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Az ördög”, *Budapesti Napló*, 12. ápr. 11. (1907), 10.

⁴¹⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 85.

Molnár *Ördögei*, Lengyel *Tájfűnyjai* és Rákosi Viktor tárcái, amelyek ma az állítólagos magyar irodalmat képviselik, evidens hazugságok. Ez a hazugság nem volt ennyire kitapintható néhány évvel ezelőtt, de ma nyugodt lélekkel megállapítható, hogy Pesten ma nem irodalom, agy és szív, hanem papír és blöff uralkodik; mindez konjunktúra, profit, reklám, katolikus egyház, császári és királyi Waffenrock, K. u. K. Dienstreglement, és ennek a magyar problémához vajmi kevés köze van.⁴¹⁵

Krleža szenvedélyes szavai közül témánk szempontjából két megállapítást érdemes kiemelni. Mindkét megállapítás egyúttal a kánonképződés problémájához is kapcsolódik. Az első, amely a Trianon utáni magyar valóság tudatában megkérdőjelezi Molnár műveinek időtállóságát, a magyarországi kritikák egyik visszatérő szempontja lesz. A másik megállapítás egy újnak a legkevésbé nevezhető kérdést érint, amikor kétségbe vonja a modern irodalom felsorolt képviselőinek értékét, mert azok műveikben nem vetik föl a magyar problémát. Krleža „magyar problémán” a XIX. századi magyar történelem és irodalom emlékezetét érti: a „negyvennyolcas, jakobinus, magyar nemzeti ideálok és vágyak”⁴¹⁶ hagyományának ébrentartását, Vörösmarty *A vén cigány* című versének horizontját. Krleža az utóbbi irodalmi példát idézve zárja esszéjét: nosztalgikus vágyódással nyúl vissza a XIX. század örökségéhez, a tegnap kánonját tekinti kizárólagosnak.

A századforduló magyar (fővárosi) irodalmának értékelése során Krleža sajátos paradoxonnal él. Egyfelől elkötelezettnak minősíti ezt az irodalmat, másfelől viszont alacsony referenciális értékűnek. E kettősség látszólagos ellentmondása mögött nem nehéz ismételtelen fölismerni Krleža hazugság fogalmát, annak ellenére, hogy ezúttal nem használja a kifejezést, de közvetlenül utal rá annak ellentétével (igazság):

Ez az irodalom a bécsi dinasztiaival (s ami ennél sokkal szomorúbb, a bécsi Szeceszioával) kötött korhadtt kompromisszum fattya, teljes egészében az osztály–magyar legitimitás szolgálatában, s mint ilyen, reszket félelemében minden szociális vagy politikai problémának nevezhető jelenségtől, a tények szociológiai elemzésétől, egyszóval az igazságtól.⁴¹⁷

Krleža gondolatmenete tehát úgy képviseli az irodalom és, egyéb, esetleg jóval későbbi írásaiban, a művészet mimetikus jellegének eszményét, hogy egyúttal tagadja a hatalomnak való elkötelezettséget. Figyelmet érdemel az idézet zárójeles megjegyzése, s azon belül a „sokkal szomorúbb” kitétel. A megjegyzés egy sajátos közép-kelet-európai kulturális jelenségre, a művészeti stílusok helyi módosulásaira utal.

⁴¹⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 91–92.

⁴¹⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 85.

⁴¹⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 85–86.

A tegnap kánonjához nyúlt vissza a Krleža-esszé megjelenése előtt kilenc évvel Octavian Goga román költő is, aki a modern magyar irodalom létezését tagadó esszéjében Krležához hasonlóan állította szembe Molnár városi, a „nemzeti jelleget mellőző” írásait Petőfi költészetével. Goga szerint Molnár vígjátékaiból „(...) kiérezheted a szemita szellem hideg humorát, fölforgató cinizmusát és mesterkéeltségeit.” Octavian Goga román költő kora magyar irodalmára vonatkozó megállapításainak Magyarországon komoly visszhangja lett, többek között Adyt is válaszra készítette. Goga 1913. január 7-én a *Românul* című aradi lapban megjelent cikkét egy hónap múlva hozta le a *Husadik Század*: „Egy anachronizmus: magyar nemzeti kultúra” címmel Braun Róbert fordításában és kommentárjaival.⁴¹⁸ A cikk nyomán támadt vitát ismertette a horvát, majd ez alapján tájékozódva a szlovák sajtó is.⁴¹⁹ Magyarellenesség és zsidóellenesség összekapcsolása a századforduló horvát sajtójának gyakori jellegzetessége volt.⁴²⁰ Ennek háttérében az áruló zsidóság képe állt (ez a sztereotípiák könnyen épült rá egy nála jóval ősbire, „Krisztus gyilkosainak” bélyegére), amely a Monarchia nemzetiségeivel ellentétben könnyen a magyarságba asszimilálódó és ezért előttük társadalmi előnyökre szert tevő, továbbá az őt befogadó horvátsággal korántsem lojális, hanem a horvátországi magyarosító törekvések hű kiszolgálójának is bizonyuló zsidóságra vonatkozott. A Gogához hasonló összefüggésben említi Krleža Molnár kapcsán a zsidó konjunktúrát, ám kilenc év távolából tovább megy, amikor kiszélesíti az általa hazugságoknak nevezett jelenségek körét, utalva a Habsburg-mítosz kellékeire (császári és királyi »waffenrock«, »k. u. k. Dienstreglement«).

A tegnap irodalmi kánonja szerint érvényes eszmék (negyvennyolcas, jakobinista, népi, nemzeti) mellett feltűnnek a jelen szociális adottságai is, melyekből az irodalom lehetséges referenciális háttére építkezhet. Ezek a szociális adottságok a kaszárnyák, a gyárak világa és a vidék elmaradottsága:

A magyar probléma katlanában a nyomás egyre nőtt, a látóhatár pedig egyre sötétedett a gyárkérmények kormától és a perifériák nemzeti felhőitől, a grófi kiváltságok és nagybirtokok körül folyó politikai harc mindinkább megkeseredett, úgyhogy jól kivehetővé vált, ahogyan a ritmus napról napra gyorsult.⁴²¹

⁴¹⁸ BRAUN Róbert, „Goga Oktavián a magyar kultúráról”, *Husadik Század*, 14. 2. sz. (1913), 204–212.

⁴¹⁹ *Obzor* (Zagreb), 1913. okt. 1., 1. p.; *Slovenský Denník* (Budapest), 1913. október 9.

⁴²⁰ Idézi SOKCSEVITS Dénes, *A horvátok magyarságképe a dualizmus korában*. PhD értekezés, kézirat, 1999, 151–158.

⁴²¹ KRLEŽA Miroslav, *Madžarska varijacija*. 86.

A katlan metafora a motívumkör újabb, harmadik szövegkörnyezetében jelentkezik. Először a Kárpát-medencére általában érvényes pozitív szimbólumként, mint a népek kohója, mely a jövő ígéretét hordozza magában, másodszor a helyvonatkozás leszűkült egy mégoly gigantikus város méreteire, mint amilyennek Budapest tűnhetett a századfordulón, s a kép negatív előjelet kapott. Harmadszor a katlan a 'tűzhányó krátere' jelentéssel aktivizálódik, s ennek nyomán a fenyegetettség, a hamarosan bekövetkező katasztrófát megelőző feszült várakozás érzése dominálnak.

Ezen a ponton, ha maga a beszédmód nem bizonytalanodik is el, mégis utal vizsgálata tárgyának összetettségére, hasonlóan az esszé első részéhez, ahol a népvándorlás kora homályba vesző eseményeinek megközelíthetlenségét oly módon tárgyalja, hogy az emlékeztet a „sodródó hasadék” elméletére, a „sötét korszak” jelenségére. A régmúlt a túl nagy időbeli távolság, a jelen azonban ezzel ellenkezőleg, a szükséges időbeli eltávolodás hiánya miatt megközelíthetetlen:

Ám a kiegyezés utáni és a háborút megelőző szféra témája túlságosan is bonyolult ahhoz, hogy néhány vonással meg lehetne világítani: hatalmas mennyiségű szórt fényt kellene ráirányítani, hogy a színek kontrasztjában megmutatkozzék a századforduló politikájában, szépirodalmában és publicisztikájában egyre erőteljesebben jelentkező általános emberi és nemzetközi tendenciák intenzív ereje.⁴²²

Az eddig felsorolt negatív jelenségek után, éppen a korszak összetettségét megfogalmazó imént tárgyalt állítással összhangban, tér ki az esszé azokra a magyar gondolkodókra, akiknek a nézeteitől már nem határolódott el, sőt egyes esetekben a velük való azonosulást is vállalta. A nevek és szellemi műhelyek közül elsőként Jászi Oszkárt és körét, a Huszadik Századot és a Világ című folyóiratot említi, a Nyugat körüli haladó írók és költők alkotta mozgalmával, baloldali demokratikus pártok liberális törekvéseire való célzással és Károlyi Mihállyal folytatódik, majd a szociáldemokrata fililáléval zárul. Az említettek közül már Jászi körére vonatkozóan szerepelt azonban az „idealisták” minősítés, amely a fenti törekvések elméleti jellegére figyelmeztet. A tömegek és az értelmiség közötti szakadék, a megvalósulatlan, pedig gyakran időben vagy éppen túl korán megszülető, de célba soha nem érő eszmék története, az emiatt zátonyra futó sorsok Krleža kedvelt témái voltak, melyeket a térség jellegzetességeiként tárgyalt:

Gyakran csupán elmélkedő hiperkombinátorok voltak, nem sikerült forradalmasítaniuk a magyar értelmiséget, s így az események áradatában

⁴²² KRLEŽA Miroslav, *Madžarska varijacija*. 86.

magukra maradtak, az értelmiség és a nem magyar tömegek támogatása híján: szimbólumként és intésként is egyúttal.⁴²³

A magyar irodalmi modernség első hullámával jelentkező új paradigmára mutat rá az esszé szövege, amikor a Nyugat körének fellépését ennek az irodalomnak a legújabb fejezeteként definiálja. A megfogalmazás expresszionista képszerűsége a mozgás, a lendület és a szél képzetét kapcsolja össze, melynek alapján a korszakról jóval később írt regényfolyam, a *Zászlók* címére asszociálhat a krležai életmű ismerője:

Azoknak az időknek a légkörében, amikor a Dráván túl zászlók bomlottak ki és új perspektívák nyíltak meg, megszületett a magyar irodalom legújabb fejezete, amely magán viseli a zaklatott, pánikszerű lehetőségekkel és tragikus bukásokkal terhes idők minden nyomát.⁴²⁴

A magyar irodalom e legújabb fejezetével való azonosulást jelzi a paradigmaváltás egyik programszövegével, Ady *Új Vizeken járok* (Új versek / Szűz ormok vándora) című versének a harmadik strófájában ismétlődő első és utolsó sorral („Új horizonok libegnek elébed”) létesített intertextuális kapcsolat. Ezt az azonosulást jelzi, persze egészen más, nem szövegszerű módon a közös publikálás vállalása is, nevezetesen az a nem elhanyagolható tény, hogy Krleža szóban forgó esszéje Kosztolányi *Emlékezés kilecszáztizenkettő május 23-ára*⁴²⁵ című írása előtt állt a Nova Evropa folyóirat 1922. április 11-i számában, mitöbb, ennek fordítójául is Krleža vállalkozott. Hogy ez az azonosulás mégsem csupán a kívülálló szimpátiájának egyik megnyilvánulása volt, hanem a bennfentes érdeklődése az otthonos és ismerős iránt, azt az esszé szövegének egyes helyei, főleg a korábbiakban vizsgált Petőfit tárgyaló részek bizonyítják. Hogy pedig Krležának ez az érdeklődése nem pusztán egy adott életszakaszát jellemezte, hanem egész életére kiterjedt, jelzi többek között, hogy halála előtt pár hónappal, 1981 nyarán még Krúdyt olvasott.⁴²⁶

A nyugatosok közül Adyn kívül Móricz Zsigmondot, Kosztolányi Dezsőt és Babits Mihályt említi, mindegyikjük neve mellett lényegretörő, informatív, lexikonszerű információkkal, de utal Krleža a folyóirat elméletíróira is, az „intelligens kritikusok egész hadára”.⁴²⁷ Móriczot „őseredeti tehetségként”, Kosztolányit „bizarr lírikusként” mutatja be, s mindkettejük főbb témáit megadva, ha nem is címszerűen, de utal az egyes művekre is, Móricz *Rokonok* című regényére, Kosztolányi *A szegény kisgyermek panasza* című kötetére.

⁴²³ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 87.

⁴²⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 87.

⁴²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Uspomene na 23. maj devetstotinaidvanajste godine”, *Nova Evropa*, 4. 11. sz. (1922), 354–356.

⁴²⁶ LÖKÖS István, „Uspomene i marginalije uz Krležine mađarske teme”, 21, 10–12. sz. *Forum*, (1982), 932.

⁴²⁷ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 87.

A „nyelvi virtuóz” Babitsról azonban csupán mint műfordítóról, Poe, Browning magyar nyelvű tolmácsolójáról emlékezik meg s ennek során az asszonáncot ismét mint jellegzetes magyar rímfajtát említi:

... a nyelvi virtuóz Babits, aki a modern költészet legnagyobb mesterfogásait,
Poe-t, Browningot, önti át a magyar asszonáncba...⁴²⁸

A Nyugat fent említett íróinak tevékenységéhez köti Krleža a magyar irodalom nagykorúvá érését, európai társaival egykorúvá válását. A paradigmaváltás folyamatának felismerése mellett ez a másik lényeges megállapítás, amit a modernség első hullámának fellépte kapcsán tesz.

V. 5. Ady mint szintézis

Krleža a magyar irodalom említett nagykorúvá érésének, európai társaival egykorúvá válásának folyamatában Ady szerepét éppúgy szintézisjellegűnek ítéli meg, mint Petőfiét a magyar irodalom egy korábbi szakaszában. Ez a szintézis mindkét esetben túlmutat az irodalom határain: egy-egy korszakra és annak résztvevőire vonatkozott. 1848 az esszé megírásának idején már kétségtelenül a magyar történelemben kiemelt szerepet betöltő eseményláncolatot jelképezett, mely a magyar kulturális emlékezetben metonimikusan, egy évszám által rögzült. Krleža az évszám metonimikus jellegével természetesen tisztában volt, ezért is említett „március előtti magyar nemzedéket”. 1848-ról az esszé szövege egyes, a távolságtartás illúzióját felkeltő megoldások kivételével (ezeket is feltehetően az utólagos korrigálás, a szándékoltság eredményezte) mindvégig a bennfentes, a beavatott hangján nyilatkozik. Ez annál is szembetűnőbb, mivel olyan szerzőről van szó, aki része egy 1848-ról a magyaréval ellentétes emlékképet őrző közösségnek. A horvát kulturális emlékezetben 1848 a magyar nemzeti érdekekkel ellentétes és azzal egyben ellenséges kép él. Az, hogy Krleža a magyar 1848 nyelvi jelölőjében nem pusztán felismeri az alakzatot, hanem azt magától értetődő természetességgel használja is, továbbá 1848 lehetséges értelmezői pozícióinak kiválasztásában egyaránt érvényre jut.

Miroslav Krleža Ady-képével a kutatás már sokszor foglalkozott. Joggal tartjuk számon öt Ady költészete egyik legjelentősebb befogadjaként, akinek nézetei a kortársak véleményét is döntően meghatározták. Bányai János állapítja meg, hogy Krleža Ady-recepcióját a közvetlen átéltség, az azonos élmény és élményforrás határozta meg, mely a

⁴²⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 87.

közös történelmi idő megragadásában nyilvánult meg leginkább.⁴²⁹ Csatlakozva e megállapításhoz, Krleža Ady-recepciójának összetett problémaköréből ezúttal az egyik legfontosabbra, az első világháborúhoz és annak kontextusához kapcsolódó vonatkozások főbb csomópontjaira kívánok rámutatni.

Krleža életművének szétszórt Ady-vonatkozásai sorában három, koncentráltan a költőre vonatkozó szöveg áll az első helyen. 1919. január 29-én, két nappal Ady halála után jelenik meg Krleža Ady-nekrológja egy jugoszláv orientációjú zágrábi napilapban *Meghalt Ady Endre* címmel.⁴³⁰ A nekrológ abszolút értelemben is az elsők közé tartozik, és kellően megalapozza Ady értékelését, világirodalmi kánonba emelését az újonnan létrejött délszláv államban.⁴³¹ Krleža soron következő írása, melyben részletesen foglalkozik Adyval, a teljes egészében magyar vonatkozású *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója (Magyar variáció)* című esszéje.⁴³² 1930-ban továbbá Krleža önálló esszéiben taglalta Ady költészetének jelentőségét saját fordításában közölve számos versének részletét.

Krleža Ady-nekrológjának talán legfigyelemreméltóbb megállapítása szerint a szlávok önértelmezése elképzelhetetlen a magyar helyzet ismerete nélkül. A nagy szláv kulturális problémán Ady Komp-ország képzetéhez hasonlóan⁴³³ a köztesség állapotát érti, melynek előképe a kaleidoszkópszerű magyar lélek. Eszerint a magyar és szláv szellemi jelenségek közti különbség nem lényegi jellegű, csak problémáik koncentráltságának fokában térnek el egymástól. A problémák a magyar lélekben összpontosulnak, a szlávság önvizsgálata ezért nem nélkülözheti a magyar lélek elemzését. A magyarságot Adyval azonosítja, Ady költészetének szintézisjellegét hangsúlyozza, Közép-Európa művészi összegzéseként értékeli:

„Ha maholnap valaki a nagy szláv kulturális problémáról ír majd – Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia összeütközéséről – föltétlenül bele kell bocsátkoznia a magyar lélek, e különös mozaik *elemzésébe*, amelyben kaleidoszkópszerűen egymásba folynak a Duna-medence minden népének és fajtájának sajátosságai. Ennek az elemzésnek a során semmiképpen sem lesz megkerülhető az *Ady Endre*-jelenség. Ady Endre mindannak fájdalmas szintézisét jelenti, ami e földgolyón magyar. A magyarság pedig nem is jelent mást, mint fájdalmat.”⁴³⁴

⁴²⁹ BÁNYAI János, „Adat Krleža Ady-értelmezéséhez”, *Híd*, 42, 12. (1978), 1495.

⁴³⁰ KRLEŽA Miroslav, „Meghalt Ady Endre” *Riječ SHS*, 1, 45. sz., január 29 (1919), 3.

⁴³¹ Krleža talán a Pesti Napló tudósításából tájékozódott Ady halálának körülményeiről, amely a tüdővízenyőt okozó spanyolnáthát nevezi meg az egyik tényezőnek, nem említve a szifilisz okozta gerincsorvadást.

⁴³² KRLEŽA Miroslav, „Petefi i Adi, dva barjaka madžarske knjige” [cirill betűs], *Nova Evropa*, 4. 11 (1922), 341–354.

⁴³³ ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”, *Figyelő*, október 15. (1905)

⁴³⁴ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 81.

A korszakösszegző szerep Ady költészetével kapcsolatban máig is a leginkább hangoztatott nézet, melyet több kortárs is észrevett. Köztük volt például Jászi Oszkár, aki 1914-ben Ady *Ki látott engem?* című kötetéről írva megállapítja: „Adyt fogja tanulmányozni a jövő történetírója, ha a huszadik század Magyarországa nagy lelki krízisét megérteni törekszik”.⁴³⁵ Nem lehetetlen, hogy Krleža tájékozódásában szerepet kapott Jászi cikke is, annak gondolatmenetét viszi tovább. Jászira a nekrológban hivatkozik is, akit Ady mellett az új Magyarország meghatározó tényezőjeként említ.⁴³⁶ Ám Krleža később, Jászi 1922-es zágrábi látogatását követően, amikor személyesen is megismerkednek, kiábrándul a szociológusból és annak akkori nézeteiből. Jászi látogatásának apropója a *Nova Evropa* című folyóirat említett magyar összeállítása, melyben mindketten egy-egy írással szerepelnek. És bár Jászi úgy emlékezik vissza naplójában Krležára, mint rokonszenves, kommunista érzelmű fiatalemberre, akinek a lelkében él „a Duna-konföderáció eszméje”, az bizonyos, hogy ez az eszme lényegi pontokon különbözött ekkor már Jászi felfogásától, aki viszont Belgrádban a balkáni birodalmi eszme hatása alá került, míg Krleža kifejezetten ellenszenvezett ezzel az eszmével.

Jászi 1914-es Ady-recenziójában a lelki krízist, Krleža a fájdalmat emeli ki a magyarság vonatkozásában, mely utóbbi szokatlan empátiáról tanúskodik abban a történelmi pillanatban, amikor erre a legkevesebb esély volt horvát részről. Úgyszintén, a délszláv egység eszméje gyakorlati megvalósulásának időszakában vagyunk, amikor a közép-európai népek lényegi összetartozásának gondolata cseppet sem tűnt időszerűnek az újonnan megalakult délszláv államban. Ha valaki mégis ezt tette, szembe ment a fősodorról, ami 1919-ben még a délszláv egység propagálását jelentette. Krleža a továbbiakban „birodalmi bódulatról” ír a magyarság kapcsán, aminek megint csak volt aktuálpolitikai üzenete a délszláv államban kiteljesedő új birodalmi bódulat első hónapjaiban: „Az, hogy a magyarok hatvanhétől 1918-ig birodalmi bódulatban éltek, nem jelenti a magyarságot. A magyarságot Ady jelenti. *És senki nem átkozta és gyűlölte úgy ezt a birodalmat, mint Ady*, és senki nem érezte előre olyan fájdalmasan ennek a birodalomnak a bukását, mint a most elhunyt költő.” Az idézetben szereplő két évszám az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének és megszűnésének éve. Az utóbbi évszám az első világháború végét is jelzi. Krleža az első világháborút szinte kizárólag annak előzményeit figyelembe véve, mindig közép-európai kontextusban tárgyalta. A Monarchia és megjelenési formái esszéiben éppúgy megjelennek,

⁴³⁵ JÁSZI Oszkár, „Egy verseskönyvről” [Ady Endre: *Ki látott engem?*, Világ, 1914. február 22. 5.], *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál. és szerk: LITVÁN György, VARGA F. János (Budapest: Magvető, 1982), 208.

⁴³⁶ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 82.

mint fikciós műveiben. A kiegyezést a Monarchia egyik szimbólumaként gyakran ebben a kontextusban ábrázolja műveiben, akár 1867, az osztrák–magyar kiegyezés, akár 1868, a magyar–horvát kiegyezés említésével. Első világháborús novelláiban gyakori a jogi szaknyelvből kölcsönvett szófordulat, az „1868-as évi magyar–horvát kiegyezés értelmében”, amely éppúgy vonatkozik a horvát honvédek hadmozdulataira, ill. hadgyakorlataira, mint hősi halálára.

A délszláv Ady-recepció kontextusában érdemes megjegyezni a szerb irodalom példáját is, annak ellenére, hogy a két recepció, legalábbis a kezdeti időben, egymástól függetlenül jelentkezett. A szerb irodalom fontos írása lesz Miloš Crnjanski író esszéje, amely szintén Ady halálának hírére jelent meg, terjedelmében azonban lényegesen meghaladja Krleža rövid nekrológját. Crnjanski esszéje részletesen, számos versidézettel segítségével tárgyalja Ady költészetét, s inkább emlékeztet a horvát író 1930-ban megjelent esszéjére.⁴³⁷ Crnjanski, hasonlóan Krležához, Adyt esszenciális szerzőnek tartja, aki „minden jó, humánus, kulturált és emelkedett jelenség előidézője a magyar irodalomban”, ezért „ismernünk kell a nevét”.⁴³⁸

Krleža soron következő magyar vonatkozású írása a korábbiakban már többször is említett Nova Evropa-beli esszé, a *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója*. A cím a magyar irodalomra vonatkozó határozott értékítéletet tükröz: ugyanazt a két magyar író nevezte meg, akiket a polgári radikalizmus, majd a marxista irodalmi kánon is kitüntetett figyelemmel övezett. Az esszé a magyar irodalom teljes körű összefoglalására törekszik, kultúrtörténeti kitekintéssel, a honfoglalástól a szöveg keletkezésének pillanatáig. Úgy tűnik, hogy Jászi Oszkárnak és körének nem politikai, szociológiai szempontú nézetei, hanem irodalmi példái (melyek persze nem nélkülözik a politikai, társadalomtudósi megközelítést) lesznek azok, melyek Krleža magyar kulturális tájékozódásában is visszaköszönnek, függetlenül attól, hogy éppen az esszé megjelenésének évében ábrándul ki végleg a magyar polgári radikalizmusból az emigrációban új utakat és szövetségeket Krleža szerint tévutakon kereső Jászival való beszélgetését követően.

Ahogy a nekrológban a kiegyezés jelentette 1918 kezdetét, e kezdet kezdetét az itt tárgyalt esszéjében 1848-ra vezeti vissza Krleža párhuzamot vonva Petőfi és Ady költészete között:

⁴³⁷ CRNJANSKI Miloš „Ady Endre”, *Književni jug*, 3, sv. 7. 1. april (1919), 331–333.

⁴³⁸ Idézi: CINDORI ŠINKOVIĆ Marija, *Endre Ady u srpskoj književnosti 1906–2006* (Beograd–Novi Sad: Institut za književnost i umetnost–Forum, 2007), 139.

„Petőfi után az összeomlás és a fekete-sárga abszolutizmus ideje következett el, amelynek a magyar grófok és a dinasztia között megkötött kompromisszum vetett véget 1867-ben, halálával a magyar irodalom is meghal néhány évtizedre, hogy Ady magyar rapszódiaiban támadjon föl még mindig sötéten és halálra sebzetten...”⁴³⁹

Közbevetőleg jegyzem meg, műfaji szempontból is figyelemre méltó, hogy Ady magyarságverseit rapszodiákként értelmezi Krleža. A nekrológ kapcsán már tárgyalt gondolat Ady költészetének szintézisjellegéről ebben az esszében is jelen van:

„Miként Petőfi Sándor 1848 megfelelője, a március előtti magyar nemzedék pregnáns kifejezése, így jelképezi Ady a jelenkori magyarság valamennyi kétségének és politikai reményének lírai szintézisét. [...] a magyar irodalompolitikai dilemmák mindent magába foglaló skáláját képviseli, melyeket annak a védtelen embernek a csüggedtségével sző át, aki tudja, mit nem akar, de nem tud rábukkanni a bűvös szóra, amely lerombolná prométheuszi sorsának sziklazátonyait. Petőfiesen szintetikus Adynak az a motívuma, amelyben a Duna és a Kárpátok valamennyi népének azonosságától megmámorosodva így énekel...”⁴⁴⁰

A fenti idézet a *Magyar jakobinus dalának* 3. és 4. versszakával zárul, amit Krleža saját fordításában közöl. Adyt a jövőt előre látó kevesek között tartja számon:

„Abban az időben, amikor Tiszának a »Rend és Munka«, »Paragrafus és Törvény« jegyében zajló rendszere szilárd volt, mint a gránit, amikor az a két angyal, amely a címer fölött Szent István koronáját tartja, kétségbevonhatatlan egyensúlyban lebegett, és a Dráván túl csak kevés ember törte a fejét azon, hogyan is lesz majd akkor, amikor ez a két angyal lehull, és amikor ez az ezeréves Szent Korona összetörik.»⁴⁴¹

A magyar liberális nemzedék elképzeléseit „reformista téveszmék”-nek nevezi Krleža, amelyekről a szerinte „szabadgondolkodó” korszakában „mintegy bűverő útján bénultan Ady pillanatokra hitte, hogy a haladó irány végül győzedelmeskedik a szellem és erkölcs elmaradott, vármegyei tespedtségén.” A „reformista téveszmék” Jászi körének elképzeléseire utalnak, melyek Krleža szerint „egyfelől a centralista grófi imperializmus, másfelől a centrifugális nacionalista törekvések közötti reformista egyensúlyt” jelentették. Krleža Ady kuruc költészetének aktuálpolitikai értelmezést ad, melynek tragikus magyar motívumaiban Rákóczi Bécs ellen felkelő lázadóit siratják, „akik a bukás után száműzötként éltek Olaszországtól Konstantinápolyig, majd idegenben haltak meg, akárcsak Negyvennyolc után Kossuth katonái, s ahogyan napjainkban a köztársaságpártiak és a

⁴³⁹ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 83.

⁴⁴⁰ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 87–88.

⁴⁴¹ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 88.

szocialisták.” A kuruc versek archaizáló beszédmódjában véli fölfedezni az aktuálpolitikai értelmezés lehetőségét:

„Érdemes lenne az Ady lázadó panaszdalait jellemző nyelvi virtuozitás részletes elemzésébe bocsátkozni, hogy érzékletesebben kidomborodjon Ady ezen kortárs politikai lamentációjának technikai magassága, amelyben mindaz, ami a magyar Végzet könyvében föl volt jegyezve, és aminek matematikai biztonsággal be is kellett következnie az 1918-as összeomlás pillanatában, látszólag primitív, plebejusi alakban jelentkezik. Hiszen Ady költészete csak motívumai tekintetében »történelmi«. Valójában a bécsi Udvar és Tisza, az Apponyi grófok et comp. arrogáns reakciós politikája elleni harc tendenciózus politikai költészetének klasszikus példáját nyújtja.”⁴⁴²

A halottak élén című Ady-kötetet Krleža az európai pacifista irodalom legerőteljesebb művei közé sorolja. Ady a „Köztársaság” prófétájaként a Kommünt nem élte meg, melyről Krleža megállapítja, hogy az „a magyar irodalomban szerves törést jelentett, a modernista íróknak, a nyugati gondolkodóknak ugrást a semmibe, amikor a magyar irodalom egyéni arculatú alkotóinak egész galériája elveszítette a kapcsolatát az élettel és elnémult”. Az avantgarde törekvéseket viszont a Kommünhöz kapcsolja Krleža. Ez a megállapítása, tudjuk, csak fenntartásokkal fogadható el és inkább egy vágyott jövőkép megfogalmazásának tekinthető:

„... a forradalmi napok felforrósodott ritmusában, a tűzvészben ifjú nevek új csoportja jelentkezett, akik a Kozmopoliszba átvezető hidakat jelentettek, az Európa-szerte jellemző nemzetközi haladó csoportosulások szándékaival egybehangzóan.”

Krleža Adyt a válság költőjeként mutatja be, kései költészetének reményvesztett sztoikus hangját azonban elválasztja a kor halálesztétikájától, amely Ady korai líráját jellemzi. Ennek a reményvesztettségnek Krleža szerint elsősorban nem a háború volt az oka. A háború csak következmény volt „az egész elátkozott magyar földön, az összeomlás, a katasztrófa és Mohács szülőföldjén”. Úgy tűnik, Krleža itt nem a „magyar átok” elcsépelet sztereotíp képzetét újítja fel, mint inkább saját, a katasztrofizmus stílusához egyre inkább közeledő érzékenysége hangsúlyozza azt az Adyt, aki éppen a 20-as évektől, elsősorban a közép- és kelet-európai irodalomra jellemző katasztrofizmus stílusának térnyerése idején maradhatott továbbra is aktuális költő a térségben. Ezért is állapíthatja meg végezetül Adyról, aki

„... mindazt, ami ereinken és agyunkon átáramlik, nagyszerűen és buja gazdagságban élte át” hogy „mérhetetlen lírai perspektívákat tárt föl előttünk,

⁴⁴² KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 89–90.

melyek egyedülállóak a magyar költészetben és tartósabbak mindannál, ami velük párhuzamosan zajlott a pesti Parnasszuson.”⁴⁴³

A harmadik tárgyalandó Krleža-esszé, az *Ady Endre, a magyar lírikus*⁴⁴⁴ tárgya teljes egészében Ady költészetével foglalkozik. Krleža Ady-recepciójának egyik nagy érdeme, hogy egyéni látásmód érvényesül benne, amely más összefüggésbe helyezi Ady költészetét, mint azt itthon megszoktuk. Ez a megállapítás nemcsak egyes vonatkozó szövegei keletkezésének idejére, hanem az azóta eltelt recepciós időszakra is vonatkozik. Nem üres udvariasságból állapította meg Németh László idézett esszéjében: „A külföldi irodalomnak aligha van hasonló súlyú Ady-tanulmánya. Ady európai helyét pedig talán idehaza sem határozta meg senki szabatosabban.”⁴⁴⁵

Az első világháború összefüggésében megint csak a katasztrófavárás és a katasztrófa pillanatának művészi megjelenítését emeli ki Ady költészetéből:

„Ady Endre kilencszáztizennégyben az egész magyar közélettől csillagászati távolságra találta magát. Az 1914–18-as császári és királyi háború jelszavainak nem hitt, sem Rákóczi kálvinista kurucaként, sem Petőfi negyvennyolcasaként, sem pedig dekadensként, aki kétségbe esett az aránytalanul nagy távolság miatt, amely az őt megszülő hun sártól elválasztotta. [...] A háború előtti utolsó években Ady egész lírája nem volt más, mint remegő várakozás, »mikor hagyják el ezt az ódon házat a boszorkányok«? S amikor azok tizennégyben orgiájuk legvéresebb táncára perdültek, az a különös nyár-éjszaka megnyitotta Adyban a borzalom apokaliptikus, utolsó élményét.”⁴⁴⁶

Az első világháború történelmi előzményeit Ady lírájában a horvát irodalom kontextusában tárgyalja, hogy megállapítsa: „Matoš sztarcsevicsi kétségbeesése és Ady kossuthi pesszimizmusa között nagyon sok a hasonlóság.”⁴⁴⁷ Ady háborús évek alatt született verseiből Krleža a tehetetlenség és a szegény érzetét emeli ki, ami végül fáradt rezignációba torkolt⁴⁴⁸: Az esszé befejezése is ezt hangsúlyozza:

⁴⁴³ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 90.

⁴⁴⁴ KRLEŽA Miroslav, „Madžarski lirik Andrija Ady” *Hrvatska revija*, 3. 1. (1930), 17–32. Későbbi kiadások: M. K., *Eseji I. Sabrana djela Miroslava Krleže* 1. (Zagreb: Minerva. 1933); Uő, *Eseji I. Sabrana djela Miroslava Krleže* 18. (Zagreb: Zora, 1961), 93–119; Uő, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2., szerk., Anđelko MALINAR, (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 47–92.

⁴⁴⁵ NÉMETH László, „Krleža Adyról” Uő, *Európai utas. Tanulmányok*. Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 680.

⁴⁴⁶ KRLEŽA Miroslav, „Madžarski lirik Andrija Ady” Uő. *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2., szerk., Anđelko MALINAR (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 66–67.

⁴⁴⁷ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre, a magyar lírikus”, ford. SINKÓ Ervinné, *Híd*, 21, 1. sz. (1957), 13. http://adattar.vmmi.org/cikkek/6865/hid_1957_01_02_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 11. 03.)

⁴⁴⁸ KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre, a magyar lírikus”, 19.

„Annak felismerésében, hogy tollával nem tudja megállítani az elkerülhetetlen tragédia magyar törvényét, utolsó utálkozásába hullott. Így is ment el végül, vissza se nézett többé. Meghalt, néhány hónappal a háború befejezése után.”

Ebben a fejezetben Krleža három, elsősorban vagy kiemelten Ady költészetével foglalkozó esszéjét vizsgáltam elsősorban az első világháború kontextusában. A történelmi távlatba helyezés, a katasztrofizmus szempontrendszer és Ady kiemelt, összegző szerepe a legfontosabb jellemzői ennek a kérdéskörnek. A vizsgált szövegeken kívül Krleža korai expresszionista és a harmincas években született lírájában, ahogy az életművének egyik csúcspontját jelentő *Petrica Kerempuh balladáiban* is számos párhuzamosság fedezhető fel Ady költészetével, nem ritkán a fenti jellemzők érvényesülése mellett. Ady neve további kritikai műveiben, naplóiban, emlékirataiban is fel-felbukkan, majd a hatvanas években írt *Zászlók* című regényfolyamában még egyszer közvetlenül egy nagy ívű történelmi tabló egyik fontos szereplőjeként.

V. 6. Ellentétes poétikák közös pontjai: az Ady-Kosztolányi-dilemmáról

Krleža magyar irodalmi vonatkozású szövegeit tanulmányozva kézenfekvő feltenni a kérdést: mennyiben tér el a kívülálló problémafelvetése és beszédmódja azokétól, akik a magyar irodalmi folyamatokat „belülről” értelmezik? Várhatóak-e olyan újszerű, érintetlen értelmezési lehetőségekre rávilágító megállapítások a kintlét pozíciójából, amelyeket nem korlátoz a bentlét nézőpontjától elválaszthatatlan, ám néha szellemi béklyóként működő kulturális emlékezet. Krleža esetében ez a kérdés különösen izgalmas, hiszen az egyetlen olyan valóban világirodalmi jelentőségű alkotóról van szó, akinek egész életművét, fikcionális és nem fikcionális műveit egyaránt, szinte átszövik a legkülönbözőbb magyar irodalmi és kulturális kérdésekre vonatkozó reflexiók. Indokolt lehet az újszerű külső nézőpont keresésének igénye a magyar irodalomértés „vitas” kérdései kapcsán. Ezek közé tartozik a magyar modernizmus két markánsan elkülönülő poétikájának vitája: Ady és Kosztolányi költészetének a mai napig gyakran vagy-vagy-ként értelmezett, az együttes befogadás lehetőségét kizáró megközelítéseinek konfliktusa.⁴⁴⁹ Krleža a két világháború között két teljes egészében magyar témájú esszét írt. Az 1922-es *Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogóját*, amelynek címét az 1938-as kötetbe sorolás alkalmával *Magyar*

⁴⁴⁹ Az érvek és ellenérvek legbőségesebb forrását e kérdésben *A Toll* folyóirat által kezdeményezett 1929-es nagy vita, az ún. Ady-revizió hozzászólásai képezik. A „bentlét” pozícióját szemléltetendő a továbbiakban elsősorban e vita szövegeire hivatkozom.

variációra változtatta,⁴⁵⁰ valamint az 1930-as keltezésű *Ady Endre, a magyar lírikus* című esszét.⁴⁵¹ Krleža Kosztolányi- és Ady-recepciója szempontjából fontos írás a Rilke költészetéről írt, szintén 1930-ban megjelent esszé is, amelyben a magyar irodalomból csak e két költő neve szerepel.⁴⁵² Ezt az esszét az Ady-irodalom elsősorban egy lábjegyzet miatt tartja számon, amelyben Krleža kizárja az őt ért Ady-hatás lehetőségét, és az Ady lírájával való megismerkedése viszonylag késői dátumára figyelmeztet:

„Egy kritikus, lírai költeményeimről szólva, Ady költészetéről írt ismertetőm nyomán megemlítette, hogy meg kellene vizsgálni Ady esetleges befolyását az én költői fejlődésemre. Ady énrám soha és sehogyan sem hatott. Adyval voltaképpen igen későn ismerkedtem meg: kilencszázhuszonkettő körül. Azonban Michelangelóm és a Költemények II. és III. című kötetem Rilke Az Áhítat könyve című versciklusának erős és látható hatása alatt áll.”⁴⁵³

Ez az 1930-as keltezésű megállapítás, mely tagadja Ady költészetének 1922 előtti ismeretét, magyarázatra szorul, hiszen Krleža korai magyar témájú s egyúttal az Ady költészetére összefüggően reflektáló írásai között első az Ady halálára írt nekrológja.⁴⁵⁴ Ennek alapján feltételezhető volna, hogy Krleža magát az Ady-életművet is alaposan ismerte, bár a nekrológ szövege már csak műfaji korlátai miatt sem szolgálhat erre vonatkozó egyértelmű bizonyítékkal. A szöveg kitér egy-egy életrajzi adatra, amelyek között Ady újságírói munkásságán, a Nyugat folyóirat történetében betöltött szerepén és Jászi Oszkár körével való kapcsolatán kívül Ady származásának kérdése is szerepel. Az, hogy Krleža fontosnak tartja hangsúlyozni Ady „rég magyar, erdélyi, nemes származását”, arra enged következtetni, hogy ismerte a korabeli Adyra vonatkozó diszkurzusnak ezeket a primer szövegekkel kétségtelenül összhangban lévő, a magyar kulturális emlékezet szempontjából meghatározó összetevőit. Ennek kifejtésére egy nekrológ keretei között nem volt lehetőség, s a magyarázat hiányát feltehetően érezhette az Adyról Krleža írása alapján tájékozódó horvát olvasó, aki valószínűleg úgy vélhette, ez a származás nem feltétlenül indokolja, hogy

⁴⁵⁰ Az eredeti [cirill betűs, szerb] változat: „Petefi i Ady, dva barjaka madžarske knjige”. *Nova Evropa* IV. kötet, 11. sz., április 11. (1922), 341–356.. Az átdolgozott és horvátosított változat: „*Madžarska varijacija*” Uő, *Eppur si muove*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1938). A kötetet betiltották. A harmadik, végleges szövegváltozat forrása: *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2. Sabrana djela Miroslava Krleže. szerk: Anđelko MALINAR. (Oslobođenje. Sarajevo, 1979), 73–92.

⁴⁵¹ KRLEŽA Miroslav, „Madžarski lirik Andrija Ady”, *Hrvatska revija*, 1. sz. (1930), 17–32. Magyarul: „Ady Endre, a magyar lírikus”, SINKÓ Ervinné, ford. *Híd*, 1. sz. (1957), 8–19. Más fordításban az esszé részletei: „Ady Endre, a magyar lírikus”, ford. VUJICSICS D. Sztoján, *Arion. Nemzetközi költői almanach*. 10. 1. sz. (1977), 80–89.

⁴⁵² KRLEŽA Miroslav, „Lirika Rainera Marija Rilkea” *Hrvatska revija* 11. sz. (1930), 602–620.; 12. 667–673. Magyarul: „Rainer Maria Rilke”. Ford. SZELI István, *Kirándulás Oroszországba. Esszék*. Miroslav Krleža válogatott művei (Budapest: Európa, 1965), 369–406.

⁴⁵³ KRLEŽA Miroslav, „Rainer Maria Rilke”, 392.

⁴⁵⁴ KRLEŽA Miroslav, KRLEŽA Miroslav, „Ady Endre je umro”, 81–82.

éppen egy ilyen költő legyen „az új Magyarország legfontosabb tényezőinek egyike”.⁴⁵⁵ A nekrológ fent idézett részlete nem tér el Ady korabeli magyar híveinek megállapításaitól, s több szöveghelye is megfelel az Adyt a magyar irodalom vezéralakjaként aposztrofáló magyar nézeteknek. Újszerű azonban a nekrológ műfajából önkéntelenül adódó kultikus jellegű kisajátítás gesztusának ellentmondásossága. A kultusz retorikájában föloldódik az egymást logikailag kizáró megállapítások paradoxona: a „magyarság szintézisének” nyilvánított Ady „tisztá szláv”. „Ady Endre mindannak fájdalmas szintézisét jelenti, ami e földgolyón magyar. [...] Mint költőelődei is, akik ösztönösen érezték a Szlávsgot és a Keletet, s tudták, hogy a magyarok a szláv kultúrszférában vannak, lényegében, a maga vérmérsékletében és kirohanásaiban, tiltakozásaiban ő is tiszta szláv, és miként Balassa és Kazinczy és Petrović-Petőfi, a magyar faj újjászületéséről dalol.”⁴⁵⁶ Ezen a ponton érdemes rámutatni a kintlét pozíciójának problematikusságára, azaz arra az illúzióra, hogy hozzá lehet szólni a belső diszkurzusokhoz anélkül, hogy szükségszerűen megszűnne a kintlét pozíciója. Fried István éppen Krleža Rilke- és Ady-esszéje egyes megállapításaiban látja igazoltnak a tényt, hogy a horvát költő sem volt mentes az osztrák és magyar „sztereotípiáktól”, alapvetően képtelen volt különbözni egyes bevésődött horvát előítéletektől.⁴⁵⁷

A keletiség és nyugatiság végső soron nemzetkarakterológiai szempontokra visszavezethető érve az Ady-revízió egyes szövegeiben is jelentkezik. A keletiség igen gyakran a magyarság (Ady), míg a nyugatiság az idegenség (Kosztolányi) szinonimájaként szerepel például Dutka Ákos hozzászólásában,⁴⁵⁸ de ezt a kettős értékítéletet, mely már a háború előtti korszak irodalmi vitáinak is egyik alapkérdése volt,⁴⁵⁹ az Ady-revízió szövegeiben nem az Ady-hívek aktualizálták. Kosztolányi is élt vele *Különvéleményében*:

„[Ady] gondolatvilágának fő tengelye: a messianizmus. [...] Ezt a keleti miszticizmust átveszi minden prófétáló kenetességével s megfejeelve újabb szövegekkel, valami ellentmondó bölcseséggé gyúrja.”⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ I. m. 82.

⁴⁵⁶ I. m. 81.

⁴⁵⁷ FRIED István, „A saját meg az idegen. (Önkép és a másik képe: horvát–magyar viszonyulások)” *Forrás* 10. sz. (2004), 39. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0410/fried.html>

⁴⁵⁸ DUTKA Ákos, „A »Meztelen király« apró szentjei. Hozzászólás az Ady-revízióhoz” *A Toll* 16. sz. aug. 4. (1929), 17.

⁴⁵⁹ A nemzeti és az általános, nemzetközi jellegű művészet közötti különbségtétel az egyik mozgatórugója a magyarországi Molnár Ferenc-recepciónak. Lásd például MÓRICZ Zsigmond 1912-ben írt *Magyarosság és nemzetietlenség* című tanulmányát, melynek állítása szerint a magyar drámaírásra a kezdetektől jellemző a keleti típusú nemzeti jellegű drámát és a nemzetközi jellegű nyugati típusú drámát eredményező poláris elválasztódás jelensége, *Nyugat* 5, 8. sz. (1912) <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00102/03290.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

⁴⁶⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről” *A Toll*, 13. sz. júl. 14. (1929), 12. (a továbbiakban: *Különvélemény*)

A nyugat-kelet ellentétét a »kultúra-kulturátlanság« sztereotip képzetére redukálja, s teszi ezt a hatalmi diszkurzus olyan politikai sallangokra emlékeztető módján, amitől Ady- nekrológiájában igyekezett elhatárolni magát:⁴⁶¹ „kötelességem tiltakozni egy olyan divat ellen, mely már balkanizmusba fullad és irodalmunk európai szintjét veszélyezteti”.⁴⁶² 1909-es Rilke-esszéjében Kosztolányi az idegenség fogalmát hangsúlyozva hasonlóképpen fontosnak tartja kiemelni a költő szláv származását, amire mint alapvető alkotáslélektani meghatározóra hivatkozik, gondolatmenetét ebből a megállapításából indítja, s ennek mentén fűzi tovább:

„...a nyugat-európai ember még mindig valami közönségességet szimatol, ha szlávokról hall beszélni és bárhog is pózol maga előtt, hidegen és idegenül bámul rájuk, majdnem úgy, mint a fehér ember a feketére. [...] Mi, vér szerint idegenek, talán soha sem is láthatjuk a szláv interieur millió titkát, az ő igazi csókjukat, meleg, magukról megfélemező ölelésüket, amelyben igazi lényük olvad fel és elboruló arcukat, mellyel végzetüket gyászolják, minthogy sohasem látjuk őket, mikor maguk között vannak...”⁴⁶³

Krleža három magyar témájú szövege közül legkevésbé a nekrológban volt lehetőség kritikai nézőpontra. Szélpál Árpád Ady-revíziós írásának egyik megállapítása⁴⁶⁴ emlékeztet a nekrológ fentebb már idézett mondatára, mely Adynak a magyar irodalomban betöltött szintézisjellegét hangsúlyozza, továbbá az 1930-as Ady-esszé felütésére, mely Ady újszerűségét emeli ki:

„Hangjának szabadságával, szokatlan, gyakran rendkívül értékes szavaival, rímeinek és asszonáncainak muzsikájával Ady a magyar líra korabeli kisvárosi idilljébe nyugtalanságot, civakodást és zavart vitt. [...] Az akadémiai emelkedettség hazug pátozásban, az akkori magyar metrika és poétika törvényesített sémájában és stílusának kaptafáján, a beszéd ama nemzetközi preromantikus rekvizitumában, amelyet még Victor Hugó »forradalom előtti«- nek és »régies«-nek nevezett, Ady szólamainak merészsége, beszédének szédületes és extravagáns vakmerősége mint irodalmi botrány jelentkezett.”⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Ezt a törekvését idézi vissza a *Különvélemény* első soraiban: „Fájónak és sértőnek találom – írtam 1919. március elsején a *Nyugat*-ban –, hogy a mai kor, mely épp annyira politikai, mint az, melyben indult, szereti bizonyos sallangokkal körülvenni... Mindegy, hogy ez a politika fekete-e vagy fehér, az irodalomnak egyaránt ártalmas. Vallom, jelentőségét csak a művészet mércéjén lehet megállapítani... Tiltakozom az ellen, hogy a politikusok, az apró-cseprő emberi ügyeknek kishivatalnokai ártsák bele magukat a művészet dolgába.” I. m. 7.

⁴⁶² I. m. 21.

⁴⁶³ KOSZTOLÁNYI Dezső, „*Rainer Maria Rilke*” *Nyugat*, 2, 18. sz. (1909), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00040/00989.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

⁴⁶⁴ „Ady Endre mint a villámcsapás vágott bele a század eleji magyar költészet régóta állott és már poshadni kezdő vizeibe. Bátor, új hangja széttörte a régi, kopott formákat, amelyek az elavult gondolatokat összetartották és új hangja utat nyitott az új gondolatok formába állásának.” SZÉLPÁL Árpád: *Ady-revízió*. Szocializmus 1929. szeptember 9. 284.

⁴⁶⁵ I. m. 8. SINKÓ Ervinné fordítása javításaimmal.

Krleža Rilke-esszéjének az Ady-líra 1922 előtti alapos ismeretét tagadó megállapítása többféleképpen is értelmezhető. Egyfelől az alkotói öntudatlanság jeleként, mely szerint Krleža nem fogalmazta meg a maga számára az Ady-élményt. Másfelől, az előző lehetőséggel összefüggésben, bár nagyon is tudatos döntés következményeként, az élettényeit fikcionálni kívánó alkotó szándékaként. A harmadik, s egyben legkézenfekvőbb magyarázat szerint az Ady ismeretére vonatkozó fenti állítás tényszerűnek tekinthető. Ez a legtriviálisabb, ám a mai napig nem vizsgált magyarázat éppen az Ady-recepció szempontjából bizonyulhat tanulságosnak. Eszerint Krleža 1919-ben még valóban (saját későbbi megfogalmazásával élve „voltaképpen”) nem ismerte Adyt. Ady költészetének jelentőségéről szerzett ismeretei azonban elegendőek voltak arra, hogy jó, lényegre törő nekrológot írjon róla. A nekrológ műfaja elsősorban informatív, alaposabb kifejtést, részletezést nem tesz lehetővé, de általános tájékozottságot mindenképpen feltételez, s épülhet másodkézből származó információkra is. Nekrológiájában Krleža lényegi megállapításokat tesz Ady költészetére vonatkozóan, kiemeli például a Vér és arany és az Új versek határköi jellegét a magyar lírában, de árulkodik az a mondata, mely szerint Ady: „...21 éves korától pedig, amint kiadta Verseinek első kötetét, mindig a csúcson állt, elsőnek kitéve a csapásoknak.”⁴⁶⁶

Mindezek alapján nem zárható ki, hogy a horvát író magyar irodalom-ismeretében Kosztolányi korai lírája nem másodlagos az Ady-életműhöz képest. Ady egy-egy verse kivételével, melyeket Krleža valószínűleg a Nyugat, a Huszadik Század, a Galilei-kör és Jászi Oszkár írásain keresztül ismert meg, a lírai életmű meglehetősen hézagosan juthatott el hozzá, egészen az 1922-es, majd az 1930-as csak Ady költészetével foglalkozó esszé megírásáig, amelyekhez már szükséges volt az alaposabb (és közvetlen) Ady-ismeret. Az Ady-publicisztika fontos szövegeit a Világ című folyóiratból azonban ismerhette. Tájékozódásának valószínűleg fontos forrása volt ez a lap, amelyben Ady 1913 októberétől 1918 októberéig hetven cikket jelentetett meg. Lehetséges, hogy ezekkel a cikkekkel előbb találkozott, mint Ady versesköteteivel. Szintén a Világban olvashatta Kosztolányit is, akinek csak 1910 és 1914 között száztizenhat különböző műfajú írása jelent meg a lapban.

Krleža megírta Kosztolányinál tett személyes látogatásainak benyomásait is, akit 1915-ben és 1916-ban a Világ szerkesztőségében keresett fel. E találkozásról csak az 1973-ban publikált 1942-es naplótöredékében emlékezett meg:

⁴⁶⁶ I. m. 82.

„A pesti kirándulás benyomásairól (1915) még soha nem írtam. Zöld lámpák a Világ szerkesztőségében. Kosztolányi, resignált mint Juš,⁴⁶⁷ jó pár évvel később Ljubljanában. Panaszkodik, hogy a magyar civilizáció még mindig kompromittáló módon nyomorúságos. [...] Nem olvas senki semmit, nem érdekel senkit semmi az operetten és a legvulgárisabb vígjátékokon kívül. Ha nem lennének a (jórészt izraelita vallású) pesti széplelkek, nem lenne itt senki. A magyar zsidóság az egyetlen garancia a magyar irodalom fennmaradására. Ki alkotta meg az Ady-kultuszt; ki olvas Babitsot; két-három prostituált, ez jelenti ma a magyar költészet egyedüli olvasóközönségét.”⁴⁶⁸

A visszaemlékezés szövegében, azon kívül, hogy Kosztolányi a magyar kulturális élet jellemzéséhez fontosnak találja kiemelni az Ady-kultuszt, a vizsgált probléma szempontjából figyelemreméltó az is, hogy e kultuszt még a magyar szellemi élet eredményének ítéli, bár a két-három prostituált mint olvasóközönség már a Kosztolányi 1929-es *Különvéleményében* kigúnyolt Ady-matinék említésének hangvételére emlékeztet.

Krleža következő látogatása, amikor a frontról hazatérve ismét fölkeresi Kosztolányit, ezúttal budai lakásán, a párbeszéd ellehetetlenülése jegyében zajlik. Amikor Krleža arról beszél Kosztolányinak, hogy a Monarchia saját állampolgárait (a ruténeket) löveti, Kosztolányi a következő szavakkal szakítja félbe a Monarchia-ellenes Krležát: „Ha valakinek ebben a háborúban győzni kell, akkor inkább győzzön a saját hazám.”⁴⁶⁹

1922-ben a Nova Evropa folyóirat magyar témákkal foglalkozó számában Krleža *Magyar variációjának* első változatával együtt, valamint az ő fordításában, és minden jel szerint az ő ajánlására jelent meg Kosztolányi egyik visszaemlékezése is *Emlékezések 1912. május 23-ra* címmel.⁴⁷⁰ Az angol The New Europe hetilap (1916–1920) eszmeiségét a nevében is követő jugoszláv Nova Evropa (1920–1941) folyóirat magyar számában öt cikk jelent meg: Krleža és Kosztolányi esszéjén kívül egy álnéven közölt bevezető írás (*Magyarok és jugoszlávok*) és a skót R. W. Seton-Watson történész, publicista (1879–1951) Magyarország Horthy uralma alatt című cikke, valamint Jászi Oszkár Magyar probléma című írása.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Juš KOZAK (1892–1964) szlovén író, költő, kritikus. Krležával való ismeretsége 1919-től datálható. 1936-ban ő volt a főszerkesztője a *Ljubljanski zvon* című irodalmi folyóiratnak, amelyben először jelent meg válogatásban Krleža *Petrica Kerempuh balladáinak* néhány darabja. DUDA Dean, „Kozak Juš” *Krležijana I (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 484. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1725> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁴⁶⁸ KRLEŽA Miroslav, „Fragmenti dnevnika iz godine 1942” *Dnevnik 3. 1933–42*. (Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977). 259–260.

⁴⁶⁹ I. m. 259–260. Krleža naplójában magyarul idézi Kosztolányit.

⁴⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Uspomene na 23. maj devetstotinaidvanajste godine” *Nova Evropa* IV. kötet. 11. szám. április 11. (1922), 354–356. Magyar eredetije: KOSZTOLÁNYI Dezső, „1912. május 23.” *A Hét*, május 26. (1912), 332–333. és Uő, *Álom és ólom*, RÉZ Pál, s. a. r., Budapest: Szépirodalmi, 1969. 595–598.

⁴⁷¹ Lásd Jászi három, korábban idézett naplójegyzetét: 1922. jan. 22.; 1922. febr. 3.; 1922. április 26.” *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*, LITVÁN György, s. a. r. (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001), 249, 252, 273.

Rilke-esszéjében Krleža Rilke *Gyermekkor* című verse és a gyermekkor témája kapcsán említi Ady és Kosztolányi költészetét: „Rimbaud Részeg hajójától a magyar Adyig, Matošig és Augustin Ujevićig⁴⁷² sok lírikus elnézte a tavon ringó csónakokkal a fasor végén játszadozó gyermekeket.⁴⁷³ Továbbá: „Hogy Rilkének milyen mélyen sikerült behatolnia a feledésbe merült gyermekkor felderítetlen titkaiba, világosan meglátszik, ha összevetjük Rilke gyermekkoráról írt verseit F. Schnack Übellacker, Ringelnatz, Barthel, Werfel vagy a magyar Kosztolányi hasonló motívumaival, aki a gyermekkorról néhány jó verset írt.”⁴⁷⁴ *A szegény kisgyermek panaszain kívül Krleža a Négy fal között*-kötet verseire is gondolhatott.⁴⁷⁵

A két magyar költő poétikájának végleges elkülönbözését ugyanitt a referencialitás erősödéséhez köti Ady költészetében:

„Az európai költészet arca vonaglani kezdett a hosszan tartó véres getszemáni szenvedés kínjaiban; a polgári szobákból, a pálmák alól és a bársonyszékekből a költészet ismét kivonult a negyvennyolcas utcákra: amint hetven évvel ezelőtt Petőfi, Hugó, Heine, Daumier, úgy lépett most Martinet, Ady, Majakovszkij, R. Becher, Jeszenyin és Karl Kraus a föld legtüzesebb, legmélyebb mélységeibe hulló meteoritok foszforos útjára. [...] Rilke öreg fénymázainak csillogása helyett Karl Kraus pokoli epilógusa Az emberiség végnapjaiban.”⁴⁷⁶

A fenti idézetek alapján megállapítható, hogy Krleža – bár lényeges pontokon elhatárolja egymástól a két magyar költő poétikáját – nem zárja ki a Rilke költészetével folytatott párbeszédük lehetőségét, azaz nem lát olyan mértékű ellentétet közöttük, ami megakadályozhatná találkozásukat egy harmadik poétika rendszerével. Az ugyanebben az évben írt Ady-esszéjében a halál-motívum, az infinitívuszok használata és a ballada-forma kapcsán említi együtt Rilke balladáit Ady *Sírni, sírni, sírni* és *Egyedül a tengerrel* című verseivel:

„A halál-motívumnak ebben a tipikusan adys élményében különösen impresszív az infinitívusznak ez a bús, lamentációs, siratós, cigányosan tolakodó, egyhangú zokogása. Ezek a temetési-szerelmi motívumok Adynál eléggé óromantikusak

⁴⁷² Antun Gustav MATOŠ (1873–1914), Tin (Augustin) UJEVIĆ (1891–1955) Krleža mellett a horvát modernizmus két legjelentősebb alkotója.

⁴⁷³ KRLEŽA Miroslav: *Rainer Maria Rilke*. 382.

⁴⁷⁴ I. m. 398–399.

⁴⁷⁵ Krleža Kosztolányi-ismeretét mutatja egy kései megállapítása, amelyet a munkatársainak írt, amikor az általa vezetett zágrábi Lexikográfiai Intézetben készülőfélben volt a Kosztolányi Dezsőről szóló szócikk az *Általános enciklopédia* 1978-ban megjelenő kötete számára: „Semmilyen vonatkozásban sem volt gyengébb lírikus, mint regényíró, sőt azt is mondhatjuk, hogy jobb költő volt, mint prózaíró.” Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za Opću enciklopediju: *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža*. 8. kötet. [E-Ž] Zagreb, 1999.

⁴⁷⁶ I. m. 395.

maradtak, a Rilke-balladák egykori ódivatú, narratív motívumaira emlékeztetnek.”⁴⁷⁷

A „bentlét” pozíciójára nem jellemzőek a magyar irodalomra vonatkozó, a fentihez hasonló asszociációk.⁴⁷⁸ E két poétika egymás iránti idegenségének élménye figyelhető meg Hatvany Lajos Horvát Henrikről, Ady német fordítójáról írt következő mondataiban:

„Horvát Henrik ugyanis, a maga parnasszista és klasszicista lényének egész berzenkedésével olvasta Ady Endrét. Első találkozásunkkor naphosszat ültünk együtt Horváttal, s iparkodtam közös, nagy Ady-olvasásban hozzátörni a Rilke halk, suhanó rigmusán művelt nyelvművészt, Ady robajos, robogó verséhez. Sajnos, kevés eredménnyel. Horvátnak Ady érzés-, gondolat- és formavilága idegen marad.”⁴⁷⁹

Hasonlóképpen, amikor Komlós Aladár Ady-revíziós cikkében⁴⁸⁰ azt ajánlja Kosztolányinak, hogy hasonlítsa össze Adyt kedvencével, Rilkével, akkor nem meggyőződésből, hanem provokációs szándékkal veti föl e „két teljesen különböző stílusú költő” összehasonlítását. Kosztolányi válaszlevelében azt kérdezi: „Rilke: Stundenbuch, Neue Gedichte I–II. Duineser Elegien. Hogy lehet egy napon említeni ezt a költőt – még változatosság tekintetében is – övele?”⁴⁸¹

Az 1922-es magyar témájú esszéjében Krleža először tárgyalja hosszabban Ady költészetét, ám, amint az az eredeti címből is kiderül – *Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogója* –, nem kizárólag ezzel a témával foglalkozik. A kettős portrét ígérő cím ellenére Krleža nem pusztán e két költő műveit vizsgálja, hanem vázlatszerűen áttekinti a magyar nyelv és irodalom történetét is. Írása helyenként ugyan a századforduló hivatalos akadémiai irodalomszemléletének ismeretéről tanúskodik, a modern magyar irodalom új kánonja mégis erősebben érvényesül benne.

A magyar irodalmi modernség első hullámával jelentkező új paradigmára mutat rá az esszének az a megállapítása, mely a Nyugat körének fellépését a magyar irodalom legújabb fejezeteként definiálja. A megfogalmazás expresszionista képisége a mozgás, a lendület és a szél képzetét kapcsolja össze, melynek alapján a korszakról jóval később írt

⁴⁷⁷ I. m. 398–399.

⁴⁷⁸ Újabban például: Wilhelm DROSTE: *Küzdelem az anyával: „Rilke és Ady az eredet nyomában”*. Ex Symposion 42–43. sz. (2003) 111–114. (<http://www.exsymposion.hu/cikk/955/0>)

⁴⁷⁹ HATVANY Lajos, „A német Ady-antológia” *Nyugat*, 5. (1922)

<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00312/09489.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

Ehhez képest meglepetést keltett, amikor a *Magyar Hírlap* Rilke-nekrológiájában párhuzamot vont Ady és Rilke között. „Ady Endre német bajtársa” *Magyar Hírlap*, 296. sz. dec. 29. (1926), 1.

⁴⁸⁰ KOMLÓS Aladár, „Bocsánat, Ady-revízió” *Korunk* okt. (1929), 706–711.

⁴⁸¹ KOMLÓS Aladár, „Kosztolányi három írása az Ady vitáról. Adalékok A Toll Ady-vitájához” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59, 1. (1955), 112.

regényfolyam, a Zászlók címére asszociálhat a krležai életmű ismerője: „Azoknak az időknek a légkörében, amikor a Dráván túl zászlók bomlottak ki és új perspektívák nyíltak meg, megszületett a magyar irodalom legújabb fejezete...” A magyar irodalom e legújabb fejezetével való azonosulást jelzi Ady *Új vizeken járok* című versében a harmadik strófa ismétlődő első és utolsó sorának („Új horizontok libegnek elébed”) módosított idézése. Sajátos és a Krleža-hungarikumok recepciójában igen gyakori jelenség, hogy az effajta idézések csak ritkán eredményezik a szövegek intertextuális összjátékát, azaz az olvasás során aktualizálódó szövegek párbeszédét, hiszen az átlag (horvát) Krleža-olvasó nem rendelkezik az ehhez szükséges tudással, jelen esetben Ady említett sorának ismeretével.

Az esszében Adyról jóval több szó esik, mint Kosztolányiról. Kosztolányi itt az induló modern irodalomnak csak az egyik idézett alakja. Krleža rajtuk kívül Móricz Zsigmondot és Babits Mihályt említi, egy-két alapvető információt közölve róluk, és utal a folyóirat kritikusaira is: „Móricz Zsigmond, az őseredeti tehetség, aki regényeiben a vármegye és a vármegyei dzsentrimentalitás ellen harcolók egész rajának rajzát nyújtja; Kosztolányi, azoknak az ellentéteknek a bizarr lírikusa, amelyek napjaink nagyvárosban haldokló, a képzeletbeli boldog gyermekkor horizontjai és távolságai után vágyakozó neurotikus emberét feszítik szét; a nyelvi virtuóz Babits, aki a modern költészet legnagyobb mesterfogásait, Poe-t, Browningot önti át a magyar asszonánca; és az intelligens kritikusok egész hada – mindez azt mutatja, hogy a modern magyar irodalom színvonala korszerűvé és európaivá vált.”⁴⁸² Nem címszerűen, de említi egyes műveket is, Kosztolányi *A szegény kisgyermek panasza* című kötetének ismerete rekonstruálható a fenti részlet alapján. A Nyugat említett íróinak tevékenységéhez köti Krleža a magyar irodalom nagykorúvá érését, európai társaival egykorúvá válását. A paradigmaváltás folyamatának felismerése mellett ez a másik lényeges megállapítás, amelyet a magyar modernizmus első hulláma kapcsán tesz. A Nyugat íróinak felléptével a magyar irodalomban lezajlott felzárkózást említve, Krleža szakít a megkésetttség, elmaradottság sztereotípiáival, illetve az e sztereotípiák (például Keletiség) örök érvényűségének elképzelésével.

Az esszé, Petőfihez hasonlóan, Adyt is úgy mutatja be, mint aki a maga korában mindennek betetőzője és összegzője: „Ady minden kétség és politikai remény lírai szintézisét jelképezi a kortárs magyarok között.” E kijelentéssel Krleža is részévé válik annak a befogadói-értelmezői közösségnek, amely, legalábbis a saját maga számára, beteljesíti a *Hunn, új legenda* textusában megfogalmazott programot – „A tolakodó Gráciát

⁴⁸² I. m. 87.

ellöktem, / Én nem bűvészek, de mindennek jöttem...”⁴⁸³ Az esszé szövege nemcsak felidézi, hanem a képviselési líra definíciójaként tovább is értelmezi e két verssort, hiszen a remény és a kétség ellentétpár költői összegzése nem a szubjektumra, hanem a közösség teljességként fölfogott világára vonatkozik. Remény és kétség olyan irodalmi toposzok, amelyek a múlt eseményei értékelésének és a jövőről kialakított képnek fontos alkotóelemei. A magyar kulturális emlékezet két kultuszverse, Kölcsey *Himnusza* és Vörösmarty *Szózata* egyaránt két oldaláról mutatják be a jövőt, aszerint, hogy az a jót vagy a rosszat hozza-e a magyarság számára. A krležai Ady-élmény jelentőségére hívja fel a Figyelmet, hogy remény és kétség toposzai, lehetséges magatartásformákként két olyan magyar költővel azonosulnak, akik az esszé korábbi szövegrészleteinek tanúsága szerint Krleža magyar irodalom-képében kitüntetett helyet foglaltak el. A reményt Petőfi költészete fogalmazza meg, a kétséget Krleža Vörösmarty-kánonja képviseli. A vizsgált esszé csak egy Vörösmarty-verset említ, *A vén cigányt*. Ezt a verset szembeállítja a hősi epikát hangsúlyozó hivatalos és iskolai Vörösmarty-kánonnal, melyet Krležának a pécsi hadapródiskolában volt alkalma belülről is megismerni.

Petőfi és Ady együttes említése az Ady-revízió szövegeiben többször is visszatér. Kosztolányi szembeállította őket egymással, ami újfent különvéleménynek számított. A vita alapvetően a magyar irodalmi kánon megújítását szorgalmazta, és nemcsak a Kosztolányi különvéleménye mellett kiálló kevés résztvevő, hanem a másik oldal képviselői is felállították a maguk kánonlistáját. Zilahy Lajos szerint Berzsenyi után a nagy optimisták jönnek a magyar irodalomban, a hősi epikát író Vörösmarty, majd Petőfi és Arany a veszedelmes optimisták.⁴⁸⁴ Amíg Zilahy Vörösmarty-képe a magyar irodalom recepciójának népnemzeti kánonjához csatlakozik, Krleža esszéjének nyugatos Vörösmarty-értelmezése a kánonváltást illusztrálja, amikor a hősi epikával szembehelyezi a kései Vörösmarty víziós költészetét:

„Ezeknek a napoknak a kétségbeesésében Vörösmarty, a magyar klasszikus és akadémikus költő megírta legjobb versét: *A vén cigányt*. Vörösmarty egész addigi életében verssorokat farigcsált, míg végül kifaragta az eposzok és poémák egész könyvtárát. A magyar középiskolák még ma is visszhangosak hexameteireitől, amelyekkel idegen hősi motívumokat ültetett át magyar talajba, Istenről, hadurakról, párducus Árpádról, Korvin Mátyásról, Mohácsról verselt klasszikus mértékben, s e nélkül sem poétika, sem érettségi nem képzelhető el. Azután mindez a dicsőség huszonnégy órán belül sírba hullt, és ő, Vörösmarty megérezte a papirosízű hazugság összeomlását, s egy pillanatra »A vén

⁴⁸³ Uo.

⁴⁸⁴ ZILAHY Lajos: „Ady” *A Toll*, 14. sz. júl. 21. (1929), 12.

cigányban» sikerült kifejeznie egy egész magyar levert nemzedék kétségbeesését.”⁴⁸⁵

Lehetséges, hogy Zilahy, Kosztolányi *Különvéleményéből* vette át az Ady-diszkurzusban kiüresedett és egyébként is terméketlennek bizonyuló „optimizmus-pesszimizmus” értékelést, amely azonban az ő értelmezésében elbeszél az eredeti kontextus mellett.⁴⁸⁶ Krleža Petőfi mellett Vörösmartyt tartja kulcsfontosságúnak Ady költészete szempontjából. Ez azért figyelemre méltó, mert az Ady-revízió szövegeiben szintén e két szerző neve szerepel leggyakrabban a magyar irodalom előzményeiből: „Ady irodalompolitikai jelenségét grafikusan egy olyan ellipszis vonalával lehetne érzékeltetni, amely két gyújtópont körül forog: a képzeletbeli forradalom végső győzelmébe vetett hatalmas hittel zászlókat bontó Petőfi jakobinus suhintása és a hosszú, viharos magyar éjszakák Vörösmartyjának véncigányos kétségbeesése körül. E két gyújtópont között énekelve Ady a magyar irodalompolitikai dilemmák mindent magába foglaló skáláját képviseli, melyet annak a védtelen embernek a csüggedtségével sző át, aki tudja, mit nem akar, de nem tud rábukkanni a bűvös szóra, amely lerombolná prométheuszi sorsának sziklazátonyait.”⁴⁸⁷ Márai Sándor Ady-revíziós írásában szintén megfogalmazza a maga Vörösmarty- és Petőfi-kánonját. Mindössze két-két verset sorol fel, Vörösmartytól *A vén cigányt*, és *A merengőhöz* címűt, továbbá kijelenti: „Petőfi számomra *A puszta télen* s a *Szeptember végén* néhány sorában él.”⁴⁸⁸

Krleža Petőfiben és Adyban a képviselési líra kiteljesítőit üdvözli. Petőfi ezért lehet „1848 változata”, s mint ilyen „pregnans kifejezője” egy egész nemzedéknek, a „március előttinek”. Ez a nézőpont Petőfire mint egy nemzedék hőroszára tekint, arra az alakra, melynek emlékezete önmagán túlmutat, mert egy korszakra, annak folyamatosan aktuális eszméire irányul. Az Ady kánonbeli lefokozását szorgalmazó Kosztolányi *Különvéleményében* érthetően az Adyt Petőfihez kapcsoló nézeteket kérdőjelezi meg, hiszen a kánon felülírásának és a kultusz megingatásának egyik első művelete éppen az irodalmi elődökből álló háterszág megtámadása:

⁴⁸⁵ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija” Uő, *O Erazmu Rotterdamskom (Sabrana djela Miroslava Krleže. Eseji i članci 2)*. Sarajevo: Oslobođenje. 1979. 83–84.

⁴⁸⁶ Kosztolányi az ellentétpár puszta megfordításával rögtön fel is frissíti annak lehetséges tartalmait – ahelyett, hogy csatlakozna az Ady pesszimizmusát a népet átkozó, kétségbeesett próféta, ellen-vátesz közkeletű, megmerevedett portréjában felvázoló sztereotípiához, azt állítja Adyról, hogy: „pesszimizmusa [...] nem mély, csak külsődleges. Alapjában egy felületes, könnyen hívó optimizmus lakik benne.”

KOSZTOLÁNYI Dezső: *Különvélemény*. 12–13.

⁴⁸⁷ I. m. 87.

⁴⁸⁸ MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében” *A Toll*, 15. sz. júl. 28. (1929), 12.

„Petőfi tanult fő, literátus, a betű tisztelője, Shakespeare ihletes fordítója. Adynak a francia szellem a pórusaig se hat, műveltsége újságíró, értesültsége kávéházi. Petőfi, aki sohase látta a tengert és Ausztrián kívül nem járt külföldön, világvárosi jelenség. Ady minden Párizs-rajongása ellenére nem az. Petőfi nyugat-európai formában fejezi ki, hogy magyar. Ady melldöngető, magyarkodó formában fejezi ki, hogy nyugat-európai.”⁴⁸⁹

Az 1922-es Krleža-esszében az általam vizsgált probléma, az Ady- és Kosztolányi-poétika alapvető másságával való szembesülés lehetősége már megjelenik. Ezt támasztja alá az esszé szöveggörnyezete is: Ady neve a paratextusban, a címben van kiemelve, Kosztolányié pedig az esszé szövegének közvetlen környezetében szerzőnévként. A folyóirat következő közleménye Kosztolányi *Emlékezés kilencszáztizenkettő május 23-ára* című írása – Krleža fordításában.

Figyelmet érdemel az esszé későbbiekben megváltoztatott címe. Az eredeti címben – *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* – a képvisleti lírára utaló „zászló”, amely a kontextusból kiemelten semleges stílusértékű kifejezés, patetikus szinonimája, a „lobogó” szerepel. A későbbi cím – *Magyar variáció* – szakítani látszik az eredeti ilyen irányú hagyományával. Véleményem szerint ez csak részben magyarázható Krleža szemléletmódjának megváltozásával. Sokkal inkább a megjelenés korabeli (1938-as) dátuma indokolja a képvisleti lírát szinte szlogenszerűen kihangsúlyozó korábbi cím⁴⁹⁰ mellőzését. A „variáció” kifejezés pedig megengedni látszik a többféle interpretáció lehetőségét. Az Ady-revízió kontextusában a Kosztolányi által választott „különvélemény” cím is a többféle interpretáció elvi lehetőségével számol, a kizárólagosság hangját Kosztolányi, szerinte háttérbe szorított, értelmezésének önérvényesítési törekvése indokolja.

Föltehetjük a kérdést, mely okok akadályozták meg az olyan kívülről érkezett értelmezések tanulságainak szervezesebb beépülését az Ady-kutatásba, mint amilyenek az említett Krleža-szövegek. Krleža születésének 70. évfordulójára 1965-ben magyarul megjelent válogatott művei sorozatában esszéi külön kötetet kaptak. Ebben a *Kirándulás Oroszországba* című esszéisztikus útleírason kívül még tizenkét esszé – köztük az előbbieken tárgyalt Rilke-ről szóló – jelent meg. A kötet szövegeit Németh László és Hadrovics László válogatta. Hogy miért nem kapott helyet ebben a kötetben Krleža két

⁴⁸⁹ I. m. 14.

⁴⁹⁰ Krleža több korszakot átívelő témájú nagyregénye is a *Zászlók* címet kapta, amiből nyilvánvaló, hogy a „képviseletiséget” a századfordulótól 1922-ig terjedő különböző korszakok legfontosabb jellemzőjének tartotta. A regény címe közvetlenül a benne szereplő *A Huszadik Század Zászlói* című folyóíratra utal, melynek mintájául szolgált a Krleža korai magyar témájú tájékozódásában fontos szerepet betöltő *Huszadik Század* című folyóirat. Magyarul: *Zászlók. I-II.* CSUKA Zoltán fordítása. Miroslav Krleža válogatott művei. Európa, Bp., 1965.

magyar vonatkozású esszéje, annak bizonyára több oka is lehetett. Nem tartom elegendő magyarázatnak Krleža nyilvánvaló tárgyi tévedéseit. (Ezekre példa a korábban említett Berzsenyi-huszárok említése az 1922-es esszében.) A magyar irodalmi jelenségekre kívülről érkező reflexiók csekély számának tudatában – és egyébként is – ennek a tévedésnek is megvan a maga hírértéke, amit kár eltagadni. Az eltagadásban a rosszul értelmezett tapintat érezhető, mely tapintat első megközelítésben a szerzőnek szól, valójában azonban az olvasót próbálja megkímélni attól, hogy csalódjon a szerzőben, illetve a szerző iránt érzett feltétlen hódolatában, aki már nem is szerző, hanem a tekintélyes „nagy író”, a kivételes ember.⁴⁹¹

E szövegek mellőzöttségének másik, nagyobb figyelmet érdemlő okát a kánon(ok) ellenállásában látom. Abban a jelenségben, hogy a mégoly figyelemre méltó, még tévedéseik ellenére is a megmerevedett vélemények felfrissítésével kecsegtető „különvélemények” nehezen, vagy éppen sehogyan sem képesek elismertséghez jutni, jöjjenek akár a bentlét, akár a kintlét pozíciójából. S úgy tűnik, nem a külső segítség hiányán múlik érvényesülésük. Mert ki képviselhette volna jobban, értőbben e Krleža-hungarikumok érdekeit, ha nem az a Németh László, aki Krleža 1930-as Ady-esszéjéről az évtized végén meleg hangú tanulmányt írt?⁴⁹²

A Petőfit és Adyt kiemelő korábbi esszé mind a mai napig nem jelent meg magyarul. Későbbi, a harmincas évek második felében átírt változata sem. Ez az esszé nemcsak Ady költészetéről fogalmaz meg különvéleményt, hanem az egész magyar kultúráról. Ennek esetleges befogadása pedig lényegesen nagyobb nyitottságot tételez fel a létrejöttét inspiráló kultúra befogadói oldaláról, mint amire az képesnek mutatkozott.⁴⁹³ (Az elhallgatások mellett akkoriban jellemzők lehettek az átírások is. Krleža esszéinek magyar kiadásával közel egy időben keltezett levelében⁴⁹⁴ Krleža barátja, az akkoriban Zágrábban élő és a

⁴⁹¹ Nem a szerzőt vagy az olvasót, hanem a szerző baráti körének egy tagját óvó tapintat is lehetett a személyes oka annak, hogy az Ady-esszé kimaradt a kötetből. Ezt ugyanis SINKÓ Ervinné fordította le pár évvel korábban, a fordítás pedig hagyott némi kívánnivalót maga után. Az újrafordítás sérthette volna a fordítót és férjét, SINKÓ Ervint, Krleža közeli barátját.

⁴⁹² NÉMETH László, „*Krlezsa Adyról*”, 1939. Kötetben: Uő, *Kisebbségben. IV.* (Budapest, 1942), 342–345.

⁴⁹³ Az elhallgatások mellett akkoriban jellemzők lehettek az átírások is. Krleža esszéinek magyar kiadásával közel egy időben keltezett levelében (Zagreb, 1965. dec. 13.

<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/sinko.html> Letöltés ideje: 2019. 09. 06.) Krleža barátja, az akkoriban Zágrábban élő és a *Forum* folyóirat szerkesztőjeként dolgozó Sinkó Ervin azt kéri a levél címzettjétől, Danilo Kištől, hogy engedélyezze a *József Attila* című Juhász Ferenc-vers fordításához írt előszavában annak a passzusnak az enyhítését, „amit a magyarok esetleg sértőnek éreznének”. Közreadja Marko ČUDIĆ, „Danilo Kiš versfordításairól, vagyis mire jó manapság az irodalmárnak egy író levelezése” *Üzenet* 2003 nyara <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/cudic.html> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

⁴⁹⁴ SINKÓ Ervin, „Levele Danilo Kišnek”: Zagreb, 1965. dec. 13.

<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/sinko.html> Közreadja Marko ČUDIĆ, „Danilo Kiš versfordításairól, vagyis mire jó manapság az irodalmárnak egy író levelezése” *Üzenet*, 2003 nyara <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/cudic.html> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

Forum folyóirat szerkesztőjeként dolgozó Sinkó Ervin azt kéri a levél címzettjétől, Danilo Kištól, hogy engedélyezze a *József Attila* című Juhász Ferenc-vers fordításához írt előszavában annak a passzusnak az enyhítését, „amit a magyarok esetleg sértőnek éreznének”.) Ennek a különvéleménynek jóval nehezebb volt önmagát érvényesítenie, mint az Ady-esszének, amely két évvel a Kosztolányi *Különvéleménye* kezdeményezte vita után született meg, és beilleszthető lett volna annak sodrába, főként a korai Németh László-ismertetés után. A fentiekben többek között azt igyekeztem bizonyítani, hogy Krleža Ady-esszéjének egyes szöveghelyei és az Ady-revízió során született megállapítások az érvelésmód, szóhasználat szempontjából sokszor egymásnak megfeleltethetők, ami nyilvánvalóan visszaszoríthatta volna a szöveg befogadást nehezítő idegenségét. Nem mellékes az a tény sem, hogy a szöveget pártfogoló, ismertetésével kintlét és bentlét pozíciója között valóban hidat teremtő Németh László *Pamflet és kritika* című írásával maga is az 1929-es Ady-revízió egyik hozzászólója volt.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ NÉMETH László, „Pamflet és kritika” *Napkelet* 1929. II. 388–390. és *Kortárs* 11. sz. (1977), 1768–1770.

VI. PÉLDÁK AZ „EGYIK” ÉLETMŰBŐL

VI. 1. Szimfóniák – az intermedialitás példái

Krleža részben a háború alatt, 1916 és 1919 között írta és jelentette meg azokat a hosszabb lélegzetű lírai költeményeit, melyeket együtt először 1933-ban közölt *Szimfóniák* címmel.⁴⁹⁶ A hagyományos műfaji besorolásnak ellenálló szimfóniák intermedialis jegyeket mutató rímes szabadversek. E hat darabból álló ciklusnak a részei több szempontból is különböznek egymástól, közülük eredetileg csupán három alkotott egységet: a napszakokat a középpontba állító *Három szimfónia*, amelynek egyes darabjai először önállóan, majd rögtön ezt követően 1917-ben kötetben is megjelentek. A *Három szimfónia* első darabja, a *Déli szimfónia* az első világháború történetében döntő fordulatot jelentő 1916-os évben jelent meg. A szimfónia elnevezés egyedülálló módon itt a főcímben is szerepel, kijelölve ezzel a soron következő, sokszínűségükben is hasonló művek műfaját. A szimfóniák keletkezésének időrendjétől a későbbi autorizált gyűjteményes kiadásokban némileg eltér az 1917 elején keletkezett és a szerző kiadásában önálló kötetben is megjelent *Pán* című szimfonikus költemény, amely e gyűjteményes kiadások nyitó darabja. Ám amíg a napszakokat megéneklő három szimfónia esetében, az 1917-es kiadásban megjelent szerzői megjegyzés szerint e szövegek 1914-ben és azt megelőzően keletkeztek, azaz a háború élménye ezekben még nem játszik szerepet, addig a *Pán* című szimfonikus költeményt Krleža a háború negyedik évében írta. A szimfóniákról ezért joggal feltételezhetjük, hogy artistikus világuk menekülést jelentett az ifjú Krleža számára, azaz tekinthetjük ezeket az eszképizmus korai megnyilvánulásainak pályáján. Hasonlóképpen a második világháború alatt, az akkor egy sort sem publikáló és rendőrségi megfigyelés alatt álló Krleža zágrábi magányában az európai kultúra meghatározó gondolkodóinak műveit tanulmányozta – többek között Erazmusról írt esszét, nem mellékesen egy Erazmus-kiadásról korábban a Pester Lloydban megjelent recenzió állításaival polemizálva –, továbbá az antik orvostudomány történetét tanulmányozta intenzíven, valamint naplóiban álmait dokumentálta, és lírai memoárt írt gyermekkori eszméléséről. De ahogyan az első világháború idején nem menekült a valóságtól, nem tette ezt a második világháború éveiben sem. Hogyan értelmezhetők hát Krleža szimfóniái a korszak európai kultúrájában és közép-európai kulturális terében?

⁴⁹⁶ A ciklus darabjai: *Pán*; *Déli szimfónia (Dél)*; *Alkonyat*; *Noktürn*; *Szodomain bacchanália*; *Őszi reggeli utca*.

Krleža, naplójegyzetei szerint, a *Pán* című szimfonikus költeményét is, hasonlóan a napszakokat megéneklő három szimfóniájához, már a háború előtt, 1913-ban Szkopjéből Zágrábba visszatérve elgondolta.⁴⁹⁷ Számára a Nagy Háború már a balkáni háborúkkal elkezdődött, amelyhez a Ludovika Akadémiáról engedély nélkül távozó önkéntesként a szerb oldalon kívánt csatlakozni. Ez a veszélyes kaland a kollektív ideálokból való kiábrándulás és nem utolsósorban a háború romantikus felfogásától való eltávolodás mellett az intézményes és értelmetlen katonai rendszer alóli felszabadulás és a halál torkából való megmenekülés élményét is jelentette Krleža számára. S egyúttal az irodalom melletti végleges elköteleződését is.

A szimfóniák keletkezéstörténeti adatainak ismeretében úgy tűnik, hogy részben olyan művekről van szó, amelyek annak ellenére megszülettek, hogy azokat az elgondolásuktól a végső megvalósulásukig eltelt idő alatt a világban történt változások látszólag érvénytelenítették. Érdekes megvizsgálni, mi az oka annak, hogy ezek a művek a világégés ellenére sem váltak érvénytelenné?

Krleža írói pályája a szimfóniák mellett még egy másik műfajjal, az úgynevezett legendákkal indult. Mind a legendákra, mind pedig a szimfóniákra jellemző a hagyományos műfaji határok áthágása és a különböző művészeti ágak keveredése. Alapvetően színpadra szánt intermediális művekről van szó. Míg azonban a legendák esetében a vizualitás és a mozgásművészet van előtérben, addig a szimfóniák inkább az oratorikus zenei műfajokhoz állnak közel. A legendákat keletkezésükkor a korabeli színházi konvenció még elutasította, jelenünk mozgásszínháza azonban szívesen nyúl vissza ezekhez, különösen az 1915-ben keletkezett *Szentistvánnapi búcsú*hoz. Krleža korai, az első világháború idején keletkezett műveinek zeneisége korántsem volt egyedülálló az európai irodalmakban. Thomka Beáta figyelt föl a fiatal Balázs Béla misztériumdrámáinak hasonló jegyeire, azaz arra, hogy mindkettejük tízes évekbeli drámáira, epikai, költői műveire jellemzőek az archaikus irodalmi, zenei és folklóralakzatok, műfajok és szerkezetek és a mitizáló törekvések. E jelenség háttérében a humanista hagyomány krízise, a polgári tradíció értékrendjének megingása áll a Balázs Béla-i szellemi forradalom, a krležai új kultúra igénye jegyében, kiindulópontját pedig a szimbolizmus világképe adja.⁴⁹⁸ És talán nem véletlen, hogy Balázs

⁴⁹⁷ KRLEŽA Miroslav, „28. VI. 1942” Uő, *Dnevnik 3. (1933–42)*, szerk., Anđelko MALINAR, (Sarajevo: Oslobođenje, 1981), 68

⁴⁹⁸ THOMKA Beáta, „Archaikus-mitikus formák Krleža és Balázs Béla korai drámaszövegeiben”, *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok II. Értekezések, monográfiák* (Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1984), 265.

Béla esetében éppen ezek a jellemzők vonzottak be egy másik művészeti ágat, a zenét is, melynek eredményeképpen megszületett Bartók Béla operája, *A kékszakállú herceg vára*.

Krleža korai drámái, az említett legendák a színház megújításának igényével íródtak. Ennek az újfajta dramaturgiának a háttérében az érzéki szimbólumok állnak. Arról, hogy a legendákon kívül a szimfóniákat is a színpadra szánta Krleža, egy 1917-es naplójegyzetéből tudunk.⁴⁹⁹ A legendák és a szimfóniák rokon színpadi karakteréről is ugyanott ír Kolumbuszról szóló egyfelvonásos legendájának és utolsó szimfóniájának, az *Őszi reggeli utcának* oratorikusságát említve.⁵⁰⁰

A zenében a 18. század közepétől Haydn, Mozart és Beethoven művei által uralkodó műfajjá vált szimfónia annak a folyamatnak, Márai Sándor szavaival a „másik” zene⁵⁰¹ térhódításának a betetőzését jelentette, amely már nem csupán a szöveg aláfestéséül szolgált, de kreatívan nyúlt más művészeti ágak alkotásai felé is. A 19. század romantikusai, Carl Maria von Weber, Robert Schumann, Felix Mendelssohn-Bartholdy – Franz Schubert kezdeményezése óta – megőrizték a szimfónia klasszikus kereteit. A század második felében a műfajjal kapcsolatban Johannes Brahms, Pjotr Iljics Csajkovszkij, César Franck, Anton Bruckner és Gustav Mahler műveit említhetjük. Beethoven 9. szimfóniája óta pedig a szimfonikus apparátus kórossal kombinált formája is gyakorivá vált Liszt és Mahler műveiben. Krleža szimfóniái közül kettő, az első és az utolsó kapja majd meg a szimfonikus költemény alcímet, amely a 19. századi zene reprezentáns műfaja Berlioz, Liszt, Franck, Saint-Saëns, Richard Strauss vagy Dvořák műveiben. A művészet intermediális felfogása jelentkezik Wagner Gesamtkunstwerk-törekvéseiben és a más, nem zenei műalkotásokra reflektáló „programzenei” törekvésekben.

Az orosz irodalomból témánk szempontjából Andrej Belij nietzschei ihletésre született szinkretikus szimfóniái emelendők ki. E téren a műfaji hasonlóságon kívül gyakran tematikus egyezésekkel is számolhatunk, elsősorban a szimfonikus költeményeket alkotó Richard Strauss *Salome* (1905) című operáját kell itt megemlíteni Krleža *Salome* című legendájával kapcsolatban.

A szimfóniák ciklusának első darabja, a *Pán* hasonlóan a további öt darabhoz, formailag rímes, gazdag hangszerelésű szabadvers, melyben a lírai elemek dominálnak. Drámaiságát a rövid szerzői utasítások és az önálló hangok szerepeltetése adja, melyek egyfelől

⁴⁹⁹ KRLEŽA Miroslav, 14. XI. 1917” Uő, *Dnevnik I. (1914–17)*, szerk., Anđelko MALINAR (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 315.

⁵⁰⁰ KRLEŽA Miroslav, „14. XI. 1917”, 315.

⁵⁰¹ MÁRAI Sándor, *Napló 1958–1967* (Budapest: Helikon, 1992), 254.

kezdetleges drámai szereplők (Pán sípja, a templomi orgonák), míg mellettük mások (a táj elemei, a templomi hívek) a kórus szerepét töltik be. A dionüszoszi hedonizmus jegyeit mutató pogány Pán és a keresztény hívek közötti világnézeti alapú konfliktus Pán és a templomi orgonák „hangversenyében” éri el tetőfokát (az antik idillköltészet pásztori énekversenyei és az európai zenei hangverseny hagyományának szellemében). A halál, a pusztulás motívumát a templomi orgona mélyregiszterei képviselik, ezzel szemben áll az életet dicsőítő Pán sípjának hangja. A századforduló szépirodalmának gyakori haláltáncmotívuma mellett az önvád, a lelkiismeret-furdalás és a bűnbánat hangján szólal meg az oltárkép fanatikus aszkéta szentje:

„Ó, Istenem, ha tudnád, a lelkem mily bűnös
ártatlan meleg vér ujjamon már hűvös.
Ó, Istenem, ha tudnád, hogy furdal a lelkem,
villámod lesújtna, Zöld Bűn fojtana meg engem.”⁵⁰²

A templomi hívek közül az Ifjak kórusa áll először Pán mellé. Szólamukban a háborúval, a fojtogató Fekete Titok Kezével szemben a béke jelképei jelennek meg:

„Isten törei döfnek / ifjak piros szívébe
merre vagy, bárka, te napfényes?”⁵⁰³

A versenyből végül Pán kerül ki győztesen, akinek éneke és sípjának hangja kicsalja a templomból a híveket a kora őszi tájba, ahol azok táncba fognak (a szláv körtánc, a „kolo” itt a haláltánc ellentéte) és a pogány szláv isteneket ünneplik felszabadult örömmel. Pánt fellelkesíti a hívek színes népviselete, és az egyik parasztlányt így szólítja meg:

„Kicsiny Arinoém
ifjú hellének vagyunk!
Szent Pán szólít téged
s új világok fénye,
Jöjj hát, Arinoe!
e beteg gyermekeket hagyd!
Boldogtalan nők sápadnak
remegő térddel vallanak,
a köszentek pillantása alatt.”⁵⁰⁴

Nem annyira nyelvi megalkotottságában, mint inkább képiségében, hangulatvilágában, a folklór megjelenésében a vers Ady *A Kalota partján* című versével

⁵⁰² KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*. Sabrana djela Miroslav Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1989), 22.

⁵⁰³ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 32–33.

⁵⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 24–25.

rokon, azzá teszi fény és árnyék ellentéte, a színek tobzódó tarkasága, az életöröm és az életerő dicsőítése, az idill bemutatása:

„Pompás magyarok, templomból jövet,
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő, júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és viritó-sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok,
Ékes párták, leesni áhítók.
Papi-beszéd kemény fejükből csöndben
Száll el s nyári illattal vegyül.
Mily pompás vonulásuk a dombon.
Óh, tempós vonulás, állandóság,
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.”

A romantika különböző művészeti ágakat mozgósító hagyománya módosult formában tovább él a hosszú 19. század utolsó két évtizedében is. A századforduló művészetének és filozófiájának egyik meghatározó képi és eszmei motívuma, melyhez egyén és tömeg egyaránt extázissal viszonyul, az erő és a fény forrását jelentő panteisztikus és pánerotikus Nap-szimbólum áll Krleža *Pán* című szimfóniájának középpontjában, hasonlóan Blagoje Bersa horvát zeneszerző 1919-ben komponált programzenei alkotásához, a *Napfényes mezők* (*Sunčana polja*) című szimfonikus rajzához. E két mű hasonlóságait tovább erősíti a bennük megjelenő folklórhagyomány, Bersa zeneművében a napsütötte dalmát táj fel-felbukkanó népzenei ihletésű elemeivel, Krleža szimfóniájában pedig a kontinentális Horvátország szüreti képe, a kólót táncoló falusi nép.⁵⁰⁵

Krležának ebben a szimfóniájában ugyanakkor a bahtyini karnevalizáció⁵⁰⁶ jelensége figyelhető meg, és természetesen Nietzsche hatása, a kereszténységgel való polémiája elsősorban *A tragédia születése* című művében. Lukács István szerint Krležának a Pánra vonatkozó műfaji meghatározása, azaz színpadi műként való definiálása⁵⁰⁷ is azt mutatja, hogy Krleža formai, műfaji szempontból is alkalmazkodni kívánt Nietzsche *A tragédia születése* című művének szellemiségéhez.⁵⁰⁸ Figyelemre méltó témánk szempontjából az is,

⁵⁰⁵ ŽMEGAČ Viktor, *Književnost i glazba. Intermedijalne studije* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2003), 164–165.

⁵⁰⁶ LUKÁCS István, „Miroslav Krleža dionüszíája”, *A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk., ÁBRAHÁM Barna-PILECKY Marcell, (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006), 446.

⁵⁰⁷ KRLEŽA Miroslav, „14. XI. 1917” Uő, *Dnevnik I. (1914–17)*, szerk. Anđelko MALINAR. (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 315.

⁵⁰⁸ LUKÁCS István, „Miroslav Krleža dionüszíája”, 443.

hogy Nietzsche a *Zarathustra* műfajának meghatározásában a szimfóniát említi.⁵⁰⁹ A *Pán* című szimfónia győzedelmeskedő idillje egyfajta költői utópiára utal, az ember által létrehozott művészet uralta harmonikus jövő képére.⁵¹⁰ Stílustörténeti szempontból a *Pán* elsősorban impresszionista és szecessziós jegyeket mutat. Előbbi az impresszionista festészet és zene által ihletett tájbrázolás képiségében, motívumrendszerében és hangszerelésében mutatkozik meg. A közép-európai szecesszióval leginkább gondolatisága és vitalista világnézete rokonítja, ez utóbbi a dolgok hangsúlyozott monisztikus összefonódásban és a záróképben, a résztvevők individualitását egybeolvasztó tánc által megnyilvánuló Jules Romains-i unanimitás szemléletben érhető tetten.⁵¹¹

A soron következő három szimfóniában, a *Dél*, az *Alkonyat* és a *Noktürn* címűekben a napszakok ciklikus ismétlődése által jelképezett természet, amely a világ elsődleges elve az ember által alkotott másodlagos jelenségekhez képest, megint csak Nietzsche filozófiáját követi. A *Déli szimfónia* szerkezete a legegyszerűbb a ciklus többi darabjához képest. Témája a létezés teljességének májusi délből megélt élménye. Egyedivé teszi e művet a benne kifejezett teljességélmény ellenpontjának szinte teljes hiánya. Az idillt erősíti az élet diadalát hirdető szubjektumok által létrejött halmozás alakzata is. A teljességélmény extázisa nem kizárólag a természeti környezetre korlátozódik, mint a *Pán*-ban, hanem problémamentesen magában foglalja az urbanizált teret is, ami szinte egyedülálló Kreža műveiben.⁵¹² A mű zeneisége többek között a szinesztetikus szerzői utasításokban is tetten érhető: „A napfényes dél világos zenéjének tüzes dallamai”, „Az izzó színek parazsában a fény vörös hulláma”, „A napsugarak nyalábjaik kórusa”, „Tüzes, gigantikus akkordok”, „Ezüstös déli szellő megpendíti a hárfa húrjait”, „Egészen csendesen. Csupa disszonáns akkord”.⁵¹³

Az *Alkonyat* című szimfóniában, amely a teljes ciklus közepén helyezkedik el, az eddigi derült és optimista hangvételtől a hangsúly sötét és kiábrándult hangulatba billen át. A naplemente és az alkonyat a szenvedés, a balszerencse, a betegség és a halál szimbólumaivá válnak ebben a szimfóniában. A fényes nappal temetésén az alkonyi táj

⁵⁰⁹ Nietzsche's *gesammelte Briefe an Peter Gast*, szerk., Peter GAST (Leipzig: Insel Verlag, 1908), 161. Nietzsche meghatározását a *Zarathustra* műfajáról idézték többek között: SZILÁRD LÉNA „O strukture Vtoroj simfonii A. Belogo”, *Studia Slavica*, 3/4. sz. (1967), 311–322.; ŽMEGAČ VIKTOR, *Književnost i glazba. Intermedijalne studije* (Zagreb: Matica hrvatska, 2003), 112.

⁵¹⁰ LUKÁCS ISTVÁN, „Miroslav Krleža dionüsziaja”, 446.

⁵¹¹ KRAVAR ZORAN, „Pan” *Krležijana*, 2. kötet, főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 133. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=748>

⁵¹² KRAVAR ZORAN, „Podnevna simfonija” *Krležijana*, 2. kötet, főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 172. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=817>

⁵¹³ KRLEŽA MIROSLAV, *Simfonije* (Sarajevo: Oslobođenje, 1989), 41, 42, 43, 52.

alkotóelemei metaforikus jelentést nyernek és szereplőkké válnak, a felhők a temetés kellékei lesznek, az „esti színek” a halott nappal” özvegyei. A sötétség beálltával az emberi szereplők is megjelennek, köztük a Strindbergre emlékeztető jelenetben a »neuraszténias ember«, aki által saját belső vívódó hangjai szólalnak meg. További alakok még többek között a Melankólia, a szimbolikus Szörnyűszép Nő alakja és a Krleža első versesköteteiben is megjelenő szimbolikus Láthatatlan Valaki.⁵¹⁴ Összhangban az *Alkonyat* című szimfónia hangulatiságával egy korábbi zenei korszakra történő utalásként „a beteg Chopin” zenéje is fölhangzik.⁵¹⁵ A zenei elemek továbbra is hangsúlyosak maradnak, az egyik szerzői utasításban pl. ez szerepel: „Az európai utca hangzavarában, a modern élet poklában úszik egy sápadt alak. Felgyulladnak az első lámpák.” Majd „A sápadt alak gondolatban:

[...] Ó, szomorú alkonyi ének,
ó, hazugság, fantomok és tévedések tánca!
Sírok, Uram, sírok,
az alkonyi ária ritmusára.”

A szimfónia zárata megint csak zenei: „Minden elenyészett. Néma csönd.”⁵¹⁶ A pesszimista hangoltság ellenére ebben a szimfóniában is megmarad az egész ciklusra jellemző vitalizmus, illetve annak negatív lenyomata.⁵¹⁷

A *Noktürn* című szimfóniában is az emberi hangok szólaltatják meg a szenvedés, a boldogtalanság és a „Fájdalom” témáit. Az éj mint napszak jelképeségére utal, hogy a szimfóniában sem a tér, sem pedig az idő nem behatárolható, az évszakok különbözőségét jelzik a virágzó barackfán éneklő csalogány⁵¹⁸ mellett beszélőként felbukkanó elvirágzott orgona,⁵¹⁹ a sárga rózsák illathulláma.⁵²⁰ A tér eredendő egységére utal a beszélők nosztalgikus elvágódása a városból más nagyvárosokba, Jeruzsálembe,⁵²¹ Párizsba,⁵²² Velencébe.⁵²³ A városrészek néven nevezésével a város ugyanakkor egyértelműen a szülőváros, a századfordulóra modern várossá kiépült, köztisztaságáról és új palotaépületeiről „fehér” jelzőjű, ám itt demitológiáló gesztussal Fekete Városként említett

⁵¹⁴ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 65.

⁵¹⁵ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 81.

⁵¹⁶ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 96.

⁵¹⁷ KRAVAR Zoran, „Suton”, *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 407. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1003> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵¹⁸ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije* 100.

⁵¹⁹ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 101.

⁵²⁰ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 102.

⁵²¹ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 121–122.

⁵²² KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 114–115.

⁵²³ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 117.

Zágráb ismert negyedei, épületei (Grič, Kaptolska škola⁵²⁴) jelennek meg benne. A nem antropomorf beszélők megszólalásaiban azonban az éjszaka képe és szimbolikája nem egyértelműen negatív, a világ ősállapotát jelképező mitologikus káoszt jelképezik, hasonlóan Krleža 1919-ben megjelent *Káosz* című versciklusához. Az éjszakában a legapróbb dolgok és a csillagok intim közelsége, a távolságok megszűnése ismét Krleža vitalista monizmusának jelenlétére utalnak. A világegyetem a szoba szűkös tereiben is jelen van, ahogyan a kozmosz is szobányi méretűvé zsugorodik.⁵²⁵ Ebből a nézőpontból is értelmezhető a „van a tárgyaknak lelkük” vergiliusi gondolata, amely itt is a fájdalomnak és szenvedésnek még a tárgyakat is antropomorfizáló szemléletében nyilvánul meg⁵²⁶ hasonlóan Babits *Sunt lacrimae rerum* c. verséhez:

„Szégyenlett kínjuk fájlalják a képek,
szegekre fölfeszített vértanuk,
s mint este egyedül maradt cselédek,
sírnak a tárgyak, bárha nincs szavuk.”⁵²⁷

A valamennyi szimfóniában jelen levő zenei utalások kapcsán a *Noktürn* referencialitásának bizonyítékeként említendő meg a szövegben felbukkanó zenei hungarizmus, a beszélők között felhangzanak „az éjszakában szétáramló félvilági rapszódia magyar akkordjai”,⁵²⁸ melyek Szentirmay Elemér zeneszerző népies műdalát, magyar nótáját, a *Csak egy kislány van a világon*⁵²⁹ első két sorát éneklik magyarul (a horvát kiadások általában lábjegyzetben közlik a fordítás szövegét).

Az impresszionista-szecessziós jegyeket a ciklus utolsó két darabjában (*Szodomaini bacchanália*, 1918 és *Őszi reggeli utca*, 1919) felváltják az expresszionista megoldások, a kezdeti vitalizmus helyét pedig átveszi a pesszimista világszemlélet. A *Szodomaini bacchanália* a *Szodoma* című kiadatlan dráma átdolgozásából született, eredetileg tehát nem szimfóniának készült, ám drámai gyökerei vitathatatlanok. A mű alcíme: *Töredék az Úr Oriens Szeráfja bukásáról szóló szimfonikus nyitányból* arra utal, hogy ez a szimfónia csak részben épült a dráma szövegére. A historizáló jelmezek, az egy zárt helyre korlátozódó cselekmény megléte és a többi szimfóniára jellemző impresszionista tájbrázolás hiánya is

⁵²⁴ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 121.

⁵²⁵ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 110.

⁵²⁶ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 107–108.

⁵²⁷ Babits Vergilius *Aeneis*-ének vonatkozó soraira utal versében: „Mert van a tárgyaknak könnyük: szánják a halandót. / Nincs mért félned ezért; hírünk hasznos lehet inkább.” VERGILIUS, *Aeneis* 1, 462, ford. LAKATOS István (Budapest: Magyar Helikon, 1967)

⁵²⁸ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 118.

⁵²⁹ Ugyanezzel a címmel a Bruszilov-offenzívában is részt vevő Deésy Jenő írt operettet, melynek ősbemutatója 1943-ban volt a kolozsvári nemzeti színházban.

azt mutatja, hogy e mű eredendően inkább drámának, szimbolista legendának készült. A többi szimfóniától az erotikus tartalom középpontba állításában is különbözik, melyekhez talán az egyes szerkezeti hasonlóságok mellett leginkább a vitalista szemléletmódban hasonló. A Szodomaini bacchanáliában az erosz életeréje emelkedik a kozmológiai elv rangjára.⁵³⁰

A ciklus záródarabja, az 1919-ben megjelent, de az alcímében 1917-re datált *Őszi reggeli utca* című szimfonikus költemény. A korábbi szimfóniáktól az állandósult pesszimista hangvétel, a korabeli valóság keretei közé helyezett cselekmény és az emberi szenvedés társadalmi gyökerei iránti érzékenység különbözteti meg. Ebben a szimfóniában a zárlatban megszólaló megszemélyesített utcai akkordok kivételével szinte már csak emberi hangokat hallhatunk. A mű témája egy ködös reggel lehangoló városi hangulata a háborús időkben.⁵³¹ A különböző társadalmi rétegeket megszemélyesítő beszélők a kor „theatrum mundi”-ját alkotják, monológjaikban ugyanazok a motívumok jelennek meg: az aktuális történelmi helyzet tragikuma, az intézményesített társadalmi berendezkedés értelmetlenségének érzése és a társadalmi egyenlőtlenségek élménye.⁵³² A zenei utalások konkréttá válnak, a véres osztrák hadsereg énekét halljuk,⁵³³ a kórus a véres Európa gyermekeiből áll, akiken gigantikus fekete lábak gázolnak át.⁵³⁴ A nemzeti közösség, a háború által sújtott haza képe tovább erősíti a mű referencialitását,⁵³⁵ zeneileg ez a nemzeti kultuszművek demitologizáló szerepeltetésében nyilvánul meg: az osztrák rézfúvós katonazenekar Ivan Zajc a horvát nemzeti operaként számon tartott Nikola Šubić Zrinjski című művének nemzeti kultuszénekké vált „*Harcba, harcba...*” kezdetű indulóját játssza,⁵³⁶ a katonazenétől föllelkesező kocsmai részek éneke pedig a horvát himnusz parafrázálja.⁵³⁷ A káoszban egészen halkán megszólal egy katonai síp is, akit az Isten magyar honvédnek teremtett, de aki a reggeli véres ütközetben a napfényes Kelet után vágyódik.⁵³⁸ A korábbi szimfóniákban társadalmi szempontból még nem szeparálódott európai zenét –

⁵³⁰ KRAVAR Zoran, „Sodonski bakanal” *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 336. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=971> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵³¹ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 158.

⁵³² KRAVAR Zoran, „Sodonski bakanal”, 336.

⁵³³ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 159.

⁵³⁴ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 159.

⁵³⁵ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 160–161.

⁵³⁶ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 160.

⁵³⁷ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 161.

⁵³⁸ KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 161–162.

Szkrjabin, Muszorgszkij, Debussy, Chopin műveit – e háborús szimfóniában már csak a fehér palota lakói élvezhetik.⁵³⁹

A világ fokozatos elborulásának képét mutató szimfóniák jól tükrözik az – ugyan nem háborús eredetű, de a létezés örömét dicsőítő – eufória ellehetetlenülését. A szimfóniák egyes darabjai így módon fölfoghatók az eszképizmus átmeneti megnyilvánulásainak is egy eredendő idilli műfaj esetében, amely azonban – műfaji jellemzőit megőrizve – egyre inkább közeledik a radikális kitörés lehetőségeihez. Krleža *Horvát Rapszódia* (1918) című expresszionista prózája, mely novellának, lírának, drámának és próféciának furcsa, csaknem elképesztő keveréke, s nem utolsósorban Krleža prózaírói pályafutásának nyitánya⁵⁴⁰ a nyilvánvaló műfaji keveredések ellenére is elég határozott támpontot nyújt éppen műfaja tekintetében. Ha a rapszódia műfajának zenei példáit is figyelembe vesszük, azaz, ha a mű intermediális háttérét sem hagyjuk észrevétlen, akkor pl. szimfónia és rapszódia között felfigyelhetünk a lényeges különbségre: az előbbi gyakran általánosabb, az emberiség nagy mítoszaihoz kapcsolható, míg az utóbbi világa egy konkrét nemzeti közösségre vonatkozik. A rapszódiaiban a nemzeti szimbolika hangsúlyosan van jelen, amit gyakran már a cím is előrevetít, mint például Liszt Ferenc Magyar rapszódiaiban, amelyekre Krleža *Horvát Rapszódia*ja már címében is visszautal. Az is figyelemre méltó, hogy Krleža gyakorlatilag egy időben alkotja meg szimfóniáit és rapszódiaját, két szemléletmódot és világnézetet üköztetve ezzel egymásnak, ellenpontosza saját alkotásait, fellázadva ezek ellen⁵⁴¹ valószínűleg éppen a világháborús tapasztalatok hatására. Így az eredendően artisztikus világú, de a ciklus későbbi darabjaiban fokozatosan elsötétülő szecessziós-szimbolikus szimfóniák helyébe az aktivista, avantgárd futurista jegyeket mutató rapszódia lép.

VI. 2. Krleža dramaturgiája – az intertextualitás példái

A huszadik század első évtizedeiben a magyar dráma jelentős sikereket ért el a világban. A legnépszerűbbek a középosztály életét tematizáló darabok voltak. Az ún. szalondráma, társalgási színmű műfajának legsikeresebb szerzői közé tartozott Molnár Ferenc, de rajta és követőin kívül még egész sor jelentős drámaíró sorolhatunk fel a korszakból, többek között Balázs Bélát, Lengyel Menyhértet, Heltai Jenőt és Szomory Dezsőt. Krleža drámái és a korabeli magyar dráma közötti párhuzamokat vizsgálva az

⁵³⁹KRLEŽA Miroslav, *Simfonije*, 167.

⁵⁴⁰ SPIRÓ Gyögy, *Miroslav Krleža* (Budapest, Gondolat, 1981), 46.

⁵⁴¹ VAUPOTIĆ Miroslav, *Siva boja smrti* (Zagreb, Znanje, 1974), 46.

elsődleges kérdés, hogy mely magyar szerzők mely művei jöhetnek egyáltalán számításba, és a feltételezett hasonlóságok milyen mértékben érvényesülnek Krleža drámáiban.

Pályájának kezdetén Krleža kifejezetten érdeklődéssel fordult a magyar modernizmus alkotói, köztük a drámaírók munkássága felé. Néhányat közülük 1916-os naplóiban név szerint is említ a lehetséges követendő példák között, pl. Karinthy Frigyes, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt:

„Mihez kezdjünk egyosztályos népiskoláinkkal és tanítóinkkal az irodalomban?
Zsebeink tömve könyvekkel: Baudelaire, Burckhardt, Renan, Sorel, Labriola,
Nietzsche [...] 'Ifjú horvát líra'? Karinthy? Molnár vagy Heltai?”⁵⁴²

Ebben a naplójegyzetben a sokszínűsége világirodalmi kínálat és a klasszikus modern horvát líra 1914-ben megjelent antológiája mellett a fiatal Krleža szépirodalmi tájékozódásában lehetőségként jelennek meg a modern magyar irodalom alkotóinak nevei. Feltűnő, hogy e hármas irányultságú kínálatból – a világirodalmi (nyugat-európai) és hazai példák mellett Krleža a térségből egyedül a magyar irodalomból említ szerzőket – ez utóbbinak kiemelt szerep jut, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a jugoszláv orientáció, ill. a szláv testvériség szellemében a lengyel vagy cseh irodalmi tájékozódás lehetősége is felmerülhetett volna benne. Krleža érdeklődése a magyar irodalom iránt ekkoriban, tehát az első világháború éveire köthető pályakezdése idején volt a legintenzívebb, és feltehetően ekkor volt a leginkább tájékozott is annak kérdéseiben. Személyes kapcsolatai is voltak, 1915-ben és 1916-ban tett budapesti útjai alkalmával kétszer meglátogatta Kosztolányi Dezsőt. Ezek persze a pályakezdő író tájékozódó lépései voltak, a valódi kapcsolat és együttműködés kialakulását ekkoriban a háború, azt követően pedig a Trianon utáni magyar elszigetelődés tette lehetetlenné. A szóban forgó évek viszont közvetlenül a szerbiai szökés kiábrándító kalandját és a budapesti tanulmányok megszakadását követik, amikor a délszláv egység eszméje iránt Krleža már egyáltalán nem lelkesedik, ám továbbra is élénken érdeklődik a magyar közállapotok iránt, sőt, ekkoriban ezirányú tájékozottsága részben megélhetését is biztosítja.

Heltai Jenő költő, drámaíró *Akik itthon maradtak* című háborús témájú rövid jelenetét 1914-ben, a budapesti bemutatóval egyidőben *Oni koji ostaju* címmel a Zágrábi Nemzeti Színház is műsorára tűzte, a Krleža korai drámáinak zömét elutasító Josip Bach, a színház drámai részlegének igazgatója rendezésében. Ezt a patetikusan hazafias hangoltságú

⁵⁴² KRLEŽA Miroslav, „17. V. 1916” *Dnevnik I. (1914–1917) Davni dani I.* Szerk.: Anđelko MALINAR, Sabrana djela Miroslava Krleže (Oslobođenje. Sarajevo 1977), 166.

jelenetet, a magyar vitézség alexandrinokban megírt apoteózisát Milan Bogdanović dolgozta át horvát színpadra, mert eredeti formájában nemcsak a zágrábi, de az eszéki közönségnek sem lehetett volna előadni. A fordítói változtatásoknak köszönhetően, Heltai jelenete Horvátországban is hazafias fogadtatásra számíthatott, a beharangozó legalábbis ezt jósolta: „így a mi színházunk is méltó módon ünnepelheti meg hőseink legújabb harctéri sikereit.”⁵⁴³ Figyelembe véve a korabeli zágrábi színházi állapotokat, azt, hogy Josip Bach csak két hónappal Heltai jelenetének bemutatása előtt utasította vissza Krleža első két korai drámáját, a *Legendát* és az *Álarcosbált* (*Maskerata*), s amikor már Molnár Ferenc két drámájának is tapsolhatott a zágrábi közönség (s e kedvező fogadtatás a harmincas évek végéig további hat Molnár-dráma bemutatóját követően is megmaradt), könnyen megérthetjük Krleža a kortárs magyar polgári drámaírók sikereivel szemben tanúsított ellenszenvét. Évtizedekkel később a Lexikográfiai Intézet igazgatójaként írt Heltai-értékelése jól mutatja e magyar szerzővel kapcsolatos hűvös ítéletét, ám azt akkor sem vonja kétségbe, hogy Heltai a magyar irodalmi kánon része, és az *Általános enciklopédia* szócikkei *Hungarica* részében megtartja a róla szóló ismertetőt: „Javaslom, hogy töröljük [Heltai] műcímeinek felsorolását. Elég, ha annyit írunk, hogy rutinos vígjátékíró, novellista, regényíró és librettista volt.”⁵⁴⁴

A másik magyar drámaíró, akinek színpadi művei – témáik és szerkezeti elemeik, színpadi megoldásaik tekintetében – lekinkább emlékeztetnek Krleža egyes korai drámáira, Balázs Béla. A pályáját szimbolista költőként kezdő Balázs, Ady Endre feltétlen híve, már a nagyváradi *A Holnap* antológiákban (1908, 1909) is szerepelt verseivel. A harmincas években Moszkvában élt baloldali emigráns Balázs politikai és művészeti nézetei is közelebb álltak Krležához Heltai Jenőnél. Balázs több fontos esztétikai elméleti mű szerzője (melyek közül kiemelendő a korai 1908-ban írt *Halálesztétika*), később pedig az új művészeti ág, a film egyik első elméletírója volt. 1910 és 1920 között keletkezett drámái a nemek közötti konfliktusok tragikus feloldhatatlanságával és a művész elkerülhetetlen magányosságával foglalkoznak – olyan témákkal, amelyek Krleža jellemző témái is voltak. Balázs színművei közül ezúttal különösen kettő érdemel figyelmet, melyeket Bartók Béla művei vittek világsikerre. Ezek *A fából faragott királyfi* (1912) című táncjáték librettója, különösen pedig *A kékszakállú herceg vára* című misztériumjáték (1910). Mindkét mű esetében egyfajta mitikus történetről van szó, amely Krleža korai drámáiról, különösen a

⁵⁴³ Anonim, „Oni koji ostaju”, *Obzor*, 54. IX. 16. (1914)

⁵⁴⁴ KRLEŽA Miroslav, „Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za Opću enciklopediju I. i III. izdanje” szerk., Josip ŠENTIJA, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža*, 8. köt. [E–Ž], Zagreb, 1999.
http://www.lzmk.hr/images/radovi8/rad8_slovo%20h.pdf (

*Szentistvánnapi búcsú*ról (Kraljevo) is elmondható. A mítosz adaptációja Balázs színdarabjaiban ugyanakkor nem a groteszk segítségével, az irónia eszközszerével történik, mint Krleža *Szentistvánnapi búcsú*jában. *A fából faragott királyfi* a szerencsés véget érő mese fabuláris mintázatára támaszkodik. A mitikus szerkezeten és a szerelmi bonyodalom témáján kívül csupán a képiség és dinamikus jelleg rokonítja ezt a színdarabot Krleža említett legendájával. Másfelől, a szerencsésen végződő történet ellenére, mégiscsak egy a királyfi, a királykisasszony és a szürke fátylas tündér közötti szerelmi háromszög, azaz a fölösleges harmadik témáját dolgozza fel Balázs műve, ami még a mese világában is felborítja a harmóniát, s talán éppen ezért esett a szerző választása a mesére, mert ebben a műfajban lehetséges a feloldhatatlan ellentét feloldása. *A kékszakállú herceg vára* pedig a férfi és a nő közötti ellentét tragikumát mutatja be a pátoszt sem mellőzve, ami megint csak eltér a *Szentistvánnapi búcsú*ban érvényesülő szemléletmódtól. A nemek konfliktusa problémáját kozmikus méretekig növelni a *Szentistvánnapi búcsú*ban azért sem lehetséges, mert a szerelmi tematika ebben a drámában teljességgel mentes a pátosztól. Ebben a drámában a megváltás és a felemelkedés biblikus motívumai, megvalósulatlanságuk ellenére mégis univerzális értelmet nyernek. Balázs misztériumában pedig a szerelmi tematika összegzi magában az emberi viszonyok lehetséges dimenzióit, így a Judit mögött bezáródó utolsó ajtó az emereket egymástól végleg elválasztó távolságot jelképezi. A Kékszakállú ily módon ezúttal nem nyerhet megváltást. Arról, hogy ez az utolsó próbálkozása volt, a misztérium befejező szavai tanúskodnak, melyek az örök éjszakát vizionálják. A szerelem problémáját, amely egyetemes méretűvé tágu a drámában, már a *Prológus* jelzi: „*Keserves és boldog / Nevezetes dolgok, / Az világ kint haddal tele, / De nem abba halunk bele, Urak, asszonyások.*” Bár a prológus idézett versszakában a „kint” és a „bent” problémáját tematizáló harmadik és negyedik verssor a háborút vizionálja, ez majd csak utólag, az első világháború idején kap közvetlen időszerűséget, erősítve a mű értékeit. Krleža korai, nem elsődlegesen a háború élményéből született műveit, ill. azok utólagos recepcióját hasonlóképpen befolyásolja közvetetten is az első világháború tapasztalata.

Hasonlóan Arthur Schnitzler *Körtánc* (*Der Reigen*) című drámájához mindkét mű jellemzői közé tartozik a kilátástalanságot, bezártságot, egyben pedig az egész világot nem a teljesség pozitív szimbólumaként felfogott körök szerepeltetése. A *Szentistvánnapi búcsú*ban ezt a szerepet a kóló, *A kékszakállú herceg várában* pedig a hatalmas és kerek gótikus terem tölti be, melynek falain kör alakban helyezkednek el az ajtók. Ezeken az ajtókon át kifelé nem vezet közös út a két főszereplő számára. Balázs drámája akkor

fejeződik be, amikor Krleža *Ádám és Éva* (*Adam i Eva*) című legendája elkezdődik: a véget érő szerelem pillanatában. Ám amíg a Kékszakállú egykori szerelmei, köztük Judit is mindig voltak és lesznek, addig az Ádám és Éva végén a szerelmes Úr ugyanaz az Ember, azaz Ádám lesz, aki a dráma elején kegyetlenül eltaszította magától Évát. Ahogyan *A kékszakállú herceg várában* és a *Szentistvánnapi búcsúban*, így Krležának ebben a legendájában is a körkörös szerkezet a kilátástalanságot, a megoldás lehetetlenségét jelképezi, az élet és a halál pedig szimbólumként jelennek meg bennük.

Balázs Béla és Krleža korai drámáinak eddig említett hasonlóságai mellett tájékozódásuk közös pontjait jelzi a műfajok átértékelésének gesztusa is. Balázs misztériumjátékai éppúgy eltérnek e műfaj klasszikus szabályitól, mint Krleža legendáknak nevezett korai drámái. Hasonlóképpen Stefan Zweig egyes legendáknak nevezett elbeszélései az indiai és a zsidó hagyomány történeteiből merítenek, témáik a bűnbocsánat, a világ szenvedése és e szenvedésnek az együttérzés és szeretet, az alázat és a lemondás útján való leküzdése.⁵⁴⁵ Továbbá Balázs drámájában a *Prológus* mint regősének vagy magának a misztériumjátéknak a balladisztikus történetmondása sem magyarázható egyszerűen Balázs Béla a népi kultúra iránti érdeklődésével, hanem sokkal inkább a műfaji határok fellazításának tudatos újító szándékával. Balázs drámái továbbá, bár nagyon is támaszkodtak a hagyományra, mindenképpen újítást jelentettek az intermedialitás irányába való elmozdulásuk által is. S bár éppen ez az újszerűség hozta meg idővel e művek sikerét, kezdetben, hasonlóan Krleža korai, már nem szimbolista, hanem expresszionista és szintén az intermedialitás jegyeit magukon hordozó drámáihoz, értetlenkedés fogadta ezeket.

A kékszakállú herceg várának világára nem jellemző groteszk ellenben alapjául szolgált egy másik műnek, a szintén Bartók által feldolgozott táncjátéknak, Lengyel Menyhért *A csodálatos mandarinjának* (1917). Lengyel a *Taifun* (1909) című, 1912-ben Zágrábban is bemutatott társalgási színműve világsikert ért el, s e műfaj Molnár drámáin kívül legsikeresebb magyar darabja lett. A *Taifunnal* Krleža legendái közül az Álarcosbál (*Maskerata*), ill. későbbi, szintén a társalgási színmű műfajában íródott drámái, elsősorban a *Léda* (*Leda*) vethető össze.

A csodálatos mandarin című táncjátékra a szerzője a *pantomime grotesque* műfaji meghatározást alkalmazta. A műben szereplő kínai mandarin nemcsak szokatlan külseje és viselkedése, hanem excentrikussága miatt is groteszkül hat. A cinikus gonosztevőkkel, a

⁵⁴⁵ ZWEIG Stefan. *Die Augen des ewigen Bruders. Eine Legende*. Leipzig: Insel Verlag, 1922; „Rahel rechtet mit Gott” *Insel-Almanach auf das Jahr 1929*, Leipzig: Insel Verlag, 1928, 112–131; *Der begrabene Leuchter. Novelle*. Wien 1937; *Legenden*, Stockholm: Bermann Fischer Verlag, 1945.

naivul ható Mimi utcalány kerítőivel szemben nem mutat átlagos érzelmeket: egyformán szélsőségeknek hat eleinte közömbössége, mint később a szenvedélyessége. Bár e túlzó érzelmek minden bizonnyal azokat az előítéleteket képezik le, melyeket elsősorban az európaiak alkottak a távol-keleti emberekről, ezek miatt válik lehetségessé a drámában a modern nyugati világ érzelmi világával és racionális nézeteivel való konfrontálódás. *A csodálatos mandarin* – a benne szerepeltetett előítéletek ellenére – semmiképpen sem sorolható a könnyed, szórakoztató darabok sorába, mivel az említett konfrontáció előfeltételezi a bemutatott világok egyikének kritikáját. Ez a világ itt minden kétséget kizáróan a nyugati, azaz a modern polgári társadalomé, a mandarin pedig, aki a másik világ képviselője, támadóival elletétben mitikus alakként lép fel, akinek a halál sem árthat. Vele szemben a nyugati világ képviselői, akik kijátszották a szerelmet, az értékek rangsorában pedig a első helyre helyezték a pénzt, tehetetlenek. Velük szemben a mandarin megtalálja lelki békéjét, mert cinizmus, ironia és kételkedés nélkül át tudja élni a szerelmi kiteljesedést.

A *Taifun* című drámában a Távol-Keletre alkalmazott sztereotípiák a társalgási színmű műfaji lehetőségeit kihasználva sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak és elsősorban negatív hangoltságúak. A mód, ahogyan a japánok megkísérlik érvényesíteni saját világuk értékeit, gyakran komikus hatást kelt. Vezetőjüknek, az európai nagyvárosban élő japán kolónia irányítójának, nemcsak nem sikerül megőriznie lelki békéjét, de teljesen elveszíti önuralmát és mind magával, mind pedig az őt eláruló szerelemével végez. Ebben a társalgási színműben is két világ konfrontálódik, de a keleti világ a nyugatival szemben már nem idealizált. E dráma erényei közé tartoznak a mesteri párbeszéddek és a női főszereplő alakjának rajza, amely Krleža *Szaloméjára* emlékeztet (*Saloma*). A művész, a piacra termelő író rajza szintén kritikát kap, amiben pedig a szerzői önreflexió, sőt, bizonyos szempontból az autoreferencialitás gesztusa ismerhető fel.

Lengyel e két, eltérő műfajú drámájában a groteszk hatást a különböző világok egymással való szembekerülése kelti. A modern nyugati társadalom képviselőivel szemben megjelennek a Távol-Keletről érkező szereplők, *A csodálatos mandarin*ban egy kínai, a *Taifun*ban pedig egy japán. Krleža *Temetés Terézvározt* (*Sprovod u Theresienburgu*) című elbeszélésében a magukat japán tisztnek kiadó szélhámosok szerepe hasonló a *Taifun* japán alakjaiéhoz, akik az európaiak megtévesztése céljából szintén szerepet játszanak.

A polgári dráma jelentősebb magyar képviselői közül az eddig tárgyalt két szerzőn kívül Krležával kapcsolatban említést érdemel még Szomory Dezső is. Szomory szintén kritikusan viszonyult a modern polgári társadalom groteszk jelenségeihez. Heltaihoz és

Lengyelhez hasonlóan az ő egyik drámáját is előadták Zágrábban. A *Györgyike, drága gyermeket (Lenkica naše drago dijete)* három évvel a budapesti bemutató után láthatta a horvát főváros közönsége. Spiró György Krleža-monográfiájában már rámutatott a Szomory és Krleža korai színdarabjainak újszerű dramaturgiai megoldásai közötti párhuzamra. Spiró azoknak a színház- és irodalomtörténészeknek a véleményét osztja, akik szerint Krleža korai drámái, különösen a *Szentistvánnapi búcsú (Kraljevo)* értékesebbek a későbbi polgári-lélektani színműveknél, Krleža drámaírói pályájának ívében pedig visszaesést látnak „az avantgárdból a realizmus, a »totális színház«-ból a társalgási színmű irányába”.⁵⁴⁶ Spiró arra is figyelmeztet, hogy bár Szomory, Krležától eltérően, nem volt politikai szempontból elkötelezett író, *A Nagyasszony* (1910) című színműve merőben új dramaturgiai megoldásokat és felfogást vezetett be a magyar drámairodalomba, de a korabeli színházi viszonyok, éppen úgy mint Krleža *Szentistvánnapi búcsúja* esetében, nem voltak felkészülve a darabban rejlő lehetőségek megmutatására. Szomory *A Nagyasszony* című drámájában éppolyan előszeretettel alkalmazta „a jellem nélküli, álomszerűen kavargó bábfigurák tömegét”, mint Krleža.⁵⁴⁷ Bár Szomorynak ezt a színművét még 1910-ben bemutatták, az előadás hagyományos jellegű volt. Szomory ezek után fel is hagyott az új utak keresésével és ezt követően jórészt a korabeli közönségigényt kielégítő társalgási színműveket írt.

Molnár Ferenc némely dramaturgiai megoldásai ösztönzőleg hathattak Krležára. Ezek közül ki kell emelni a Molnár által előszeretettel alkalmazott *színház a színházban* megoldását, amely talán csak *A testőr* Puccini-operabetétjében szolgál elsősorban külsődleges hatást, amíg *A farkas* jelenetében a valóság és álom, valóság és színház, *A játék a kastélyban* jelenetében pedig realitás és játék szembeállítás a dramaturgiai autoreferencialitás⁵⁴⁸ eszköze, hasonlóan az *Előjáték Lear királyhoz* és a *Marsall* című színdarabokhoz. A Molnárnál látott álomjelenetek, melyek a scenikai hatás szempontjából ugyacsak újszerűek voltak, Krleža *Michelangelo* vagy a *Farkasd (Vučjak)* című drámaiban is megtalálhatók. Meg kell említeni Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájában az álom szerepét. Bár Madách nem tartozik az itt elsősorban tárgyalt polgári színműírók közé, főműve, mely a magyar drámairodalomnak is az egyik legjelentősebb alkotása, Krležának minden jel szerint alapvető magyar olvasmányélménye volt.

⁵⁴⁶ SENKER Boris, „Drame”, *Krležijana I (A–Lj)*, főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 174. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1220> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵⁴⁷ SPIRÓ György, *Miroslav Krleža* (Budapest: Gondolat, 1981), 112.

⁵⁴⁸ A horvát modern és posztmodern drámában a *dramaturgiai autoreferencialitást* szolgáló *beillesztett előadás* jelenségéről l. ČALE FELDMAN Lade, *Teatar u teatru u hrvatskom teatru* (Zagreb: Naklada M D – Matica hrvatska, 1997), 137–143.

Spiró György a romantika hatását fedezi fel a korai Krleža-drámákban: a *Legenda* romantikusan habozó, hitetlen, kétségekkel teli Krisztusáról állapítja meg: „Mintha Madách egy kamara-dramolettben írta volna meg *Az ember tragédiáját*.”⁵⁴⁹ Az *Ádám és Éva* (*Adam i Eva*) című legendának az örök férfi és az örök nő redukcióját megvalósító lépésében *Az ember tragédiája* alapképletét látja viszont, a férfi és nő ellentétének kelet-európai változatát, mely az alkotóerőt az öntudatlan vegetálással állítja szembe. Krleža drámáinak nőalakjai azonban nemcsak a lélektani szempontból kidolgozott későbbi színműveiben, hanem a típusos szereplőket, karakter nélküli maszkszerű alakokat felvonultató korai drámáiban sem értelmezhetőek csupán egyféle módon. A Krleža nőalakjait alapvetően negatív, destruktív szereplőként értelmező olvasatok mellett – melyek legvégletebbjei egyenesen a szerző mizogíniájára hivatkoznak⁵⁵⁰ – egyre gyakrabban jelentkeznek ezzel ellenkező értelmű olvasatok is, melyek inkább a korábbi kliséktől való elszakadásként értelmezik Krleža nőábrázolását.⁵⁵¹

Krleža drámarói munkásságának későbbi szakaszában, az *Aretaeus* (*Aretej*) című művében a történelem értelmének kérdésével foglalkozik, amely már Madách drámájának is az egyik alapproblémája. Ez a téma mindkét drámában azonos kérdésként merül fel: a történelem vajon a természet mintájára körkörös mozgású-e, ahogyan azt a görög filozófusok elképzelték vagy a Rousseau-i elképzelésnek megfelelően lineárisan előre haladva az emberiség fejlődését eredményezi-e?⁵⁵² A harmincas éve elején írt *Kranjčević költészetéről* (*O Kranjčevićevoj lirici*) című eszében Krleža egyik, ikonográfiai vonatkozású megjegyzése arról tanúskodik, hogy Madách *Tragédiáján* kívül annak értelmezői kontextusával is tisztában volt:

„[Kranjčević] *Az utolsó Ádám* című verse gróf Zichy egy nálunk kevésbé ismert illusztrációjára emlékeztet, amely Madách *Az ember tragédiája* című művének utolsó jelenetét ábrázolja...”⁵⁵³

⁵⁴⁹ Ibid. 31., 26.

⁵⁵⁰ OKLOPČIĆ Biljana, „Stereotipija u prikazu ženskoga lika u genealoškim ciklusima Williama Faulknera i Miroslava Krleže: Eula Varner Snopes i Charlotta Castelli-Glembay” *Fluminensia*, 20, 1. sz. (2008), 99–118. A kérdéshez l. STANČIĆ Mirjana, „Krležina navodna mizoginija” *Krležin eu/ropski furiosum*, szerk. Bojan KOŠTIĆ–Suzana MARJANIĆ (Koprivnica: Udruga za promicanje izvedbenih umjetnosti i kulture „Pod galgama”, 2016), 45–54.

⁵⁵¹ MARJANIĆ Suzana, „Ontološki strukturalizam Stanka Lasića o Krležinim romaneskim animama ili od onog političkog prema Vječnom ženskom”, *Književna smotra*, 50. 187(1). sz. (2018), 133–144.

https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=297027 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵⁵² JELČIĆ Dubravko, „Varijacije o Areteju i oko njega” *Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991. Krležino kazalište danas. Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije* (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Pedagoški fakultet, Osijek; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, 1992), 36.

⁵⁵³ KRLEŽA Miroslav, „Kranjčević költészetéről”, 471.

A *színház a színházban* módszerrel kapcsolatban felvetődik a kérdés, kapcsolatba hozható-e Krleža és Pirandello dramaturgiája. Nem a drámai történetek színhelyeként, nyilvános térként elgondolt színház tekintetében, mint amellyel a *Szentistvánnapi búcsúban* találkozhatunk, és amely először Stanisław Wyspiański *Felszabadulás* című drámájában tűnik fel és csak ezt követően Pirandellónál.⁵⁵⁴ Ezúttal érdekesebbnek ígérkezik a valóság és a látszat, a civil színjáték mindennapi életben betöltött szerepének viszonya. Krleža *Álarcosbál* (*Maskerata*) című drámájának szereplői legalább kettős – karneváli és hétköznapi – identitásúak. Különböző irodalmi típusok szerepét veszik fel (Don Quijote-ét és a *commedie dell'arte* szereplőit), mintegy a valóság tükröztetéseként. Pirandello szinte valamennyi drámája „a civil színjáték” kérdésével foglalkozik. Az *Álarcosbál* (*Maskerata*) korai, 1914-es változatából megtudjuk a sz szereplők „eredeti” neveit is hasonlóan Pirandello *IV. Henrik* című drámájához.⁵⁵⁵ Don Quijote ugyanúgy elborult elméjű különc, mint Pirandello *IV. Henrik*-je. Molnár *A testőr* című drámájának középpontjába a valóság és a játék viszonyát helyezi – a testőrnek, aki hivatásos színész, a valós életben, a saját lakásában is szerepet kell játszania.

A feloldhatatlan *drámai szituáció* felcserélése a végletekig feszített, a végkifejlet előtt megálló *dramaturgiai szituáció*val szintén Molnár egyik kedvenc módszere volt, melyben ennek ellenére egyértelműen kifejezésre jutott a korabeli polgári társadalom viszonyainak kritikája. Molnár drámaiban azonban ezek a viszonyok nem sérülnek véglegesen, a szereplők viszonya rendeződik, nyugópontra jut, ahogyan ez Krleža *Léda* című drámájában is történik.

Krleža korai *Legenda* című drámájának címválasztásához – a „legenda” címadással a kor legkülönbözőbb műfajú és témájú művei esetében találkozhatunk – előképként szolgálhatott Molnár *Liliom: Külvárosi legenda hét képben* című színművének alcíme is. Mindenesetre mindkét szerzőnél az eredeti szakrális tartalmú kifejezés blaszfémiajáról van szó, arról az intencióról, hogy a szentet a profán által mutassák be.

A Molnár-drámák dramaturgiájával kétségtelenül fennálló párhuzamosságok ellenére Krleža nem nyilatkozott kedvezően Molnár Ferenc műveiről, ahogy a század elejének többi itt említett magyar drámaírójáról sem. Baloldali elkötelezettségével magyarázható, hogy csak

⁵⁵⁴ SPIRÓ György, *Miroslav Krleža* (Gondolat: Budapest, 1981), 37.

⁵⁵⁵ SENKER Boris, „Drame”, *Krležijana I (A–Lj)*, főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 178. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1220> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

a polgári társadalom divatos és sikeres szerzőinek tartotta őket, akik felszínes rutinnal dolgozták fel témáikat:⁵⁵⁶

„Utánzásaink főiránya még mindig a blöff felé tart. Schnitzler, Molnár, Bahr, Wedekind. A franciák nálunk nem hatottak.”⁵⁵⁷

Egy évvel később a *Magyar variáció* című esszéjének korábban már itt idézett részében a magyar polgári irodalom legnevesebb képviselőit a magyar irodalmi hazugság példaként említi.⁵⁵⁸ Dragutin Domjanić horvát költőről írt esszéjében Krleža Molnárt ugyanazoknak az írókkal együtt említi, mint az imént idézett naplójegyzetében:

„Domjanić az elmaradott provinciális irodalom rendetlenségéből tűnt ki és ahogyan a szecessziós drámáinkra másodrendű írók hatottak (Bahr, Molnár, Schnitzler), így szecessziós költészetünket is krakkói és lemergi zsánerfestők mint [Zygmunt] Ajdukiewicz, [Henryk] Siemiradzki, valamint a Jugend és a Fliegende Blätter vicclapok címlapnyomatai inspirálták.”⁵⁵⁹

A 60-as években a *Zászlók* című regényében ismét elítélően ír Molnárról, ahol esztétikai értékeit is kétségbe vonja. Az idézett rész Kamill Emericzy és Anna Borongay esztétikai értékítéleteinek különbségeit is mutatja. A szerelmespár irodalmi kérdésekben való nézeteltérése fontos szerepet játszik az egymástól való eltávolodásukban, az irodalom kérdései életbe vágóan fontos szerepet kapnak a regényben:

„Az Anna által tisztelt tekintélyek, a bécsi és pesti irodalmi ászok, Kamill nézőpontjából a legjelentéktelenebb jelenségek voltak, egy Molnárról folytatott beszélgetésük pedig, például, hogy Franz Molnár tehetséges író vagy sem, durva öszetűzéshez vezetett kettejük között, amikor nyíltan megmondta Annának hogy foglamlama sincs az igazi irodalmi értékekről, mert Dante tercinaival szemben Molnár viccei nem lehetnek sztétikai ideálok »függetlenül attól, hogy Dante nem jelentette meg folytatásos műveit a pesti sajtóban.«”⁵⁶⁰

Az iróniában Kamill megbántott nemzeti önérzete fedezhető fel, ami miatt a pesti újságok állításainak legitimitása kérdéses a számára. Ez az idézet is jól mutatja a kulturális alárendeltség elleni tiltakozást – amelyen a retrospektív szemlélet, több évtizeddel korábbi múlt ténye sem változtat – és inkább szól a szűzadforduló horvát kulturális sajtójában, főpé

⁵⁵⁶ ZELMANOVIĆ Đorđe, „Molnár Ferenc” *Krležijana 2. (M–Ž)* főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 53. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1905> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵⁵⁷ KRLEŽA Miroslav, „24. III. – 30. III 1921” *Dnevnik 2. (1918–1922) Dvni dani II.* Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 348.

⁵⁵⁸ KRLEŽA Miroslav, „Madžarska varijacija”, 91–92.

⁵⁵⁹ KRLEŽA Miroslav, „Dragutin Domjanić (1934)” *Danas I.* [Pretisak] (Zagreb: Institut za znanost o književnosti – Liber, 1971), 266.

⁵⁶⁰ KRLEŽA Miroslav, „Objed u Grand hotelu”, *Zastave 5.* Djela Miroslava Krleže. 6. (Zagreb: Ljevak, MH, HAZU, 2000), 59–60.

a színházi kritikai rovatban időnként jelentkező magyar- és osztrákellenes hangnak, amelynek gyakran Molnár drámái is áldozatul estek. A kulturális alárendeltséget némileg ellentmondásos módon Krleža személyesen is megélte, amikor 1915 áprilisában egy rövid ideig az Obzor napilap magyar sajtóreferenseként dolgozott. Lehetséges, hogy éppen az ő választásában került be Molnár Ferenc néhány haditudósítása, amelyek eredetileg Az Estben jelentek meg.⁵⁶¹ Molnár haditudósításai, amelyek 1916-ban könyv formájában is megjelentek, átjutottak a Monarchia határain, angol (*London Morning Post*) és amerikai (*New York Times*) napilapokban is megjelentek.⁵⁶²

A regény egy másik fejezetében közvetetten ítélik Molnárról mint értéktelen művek szerzőjéről, amikor nevét az ellenszenves bécsi Amanda néni bemutatása kapcsán említi, aki azon kívül, hogy kékharisnya, még horvátgyűlölő is:

„... ami pedig édes és herceg, avagy Amanda irodalmi vonzalmaiban »szimpatikus«, az csak Raoul Auerheimer, Molnár vagy Géraldy lehetett, mert Anatole France-ról már úgy nyilatkozott, hogy »olyan kemény, mint a langusza, G. B. Shaw pedig ostoba és szemtelen«...»⁵⁶³

Ugyanakkor az idézett részből jól látszik, hogy Krleža Molnárra vonatkozó értékítélete relatív, sikeres drámai szerzőnek tartja, nevét Auernheimer és Géraldy társaságában említi, akiket a kékharisnya bécsi nagynéni csak a népszerű színdarabjaik miatt ismer. A népszerűség azonban nem értékmérő, de érthető Krleža hosszú lejáratú haragja, akinek korai innovatív színműveit rendre visszautasította az a Horvát Nemzeti Színház, amely Molnár darabjait ugyanakkor nagy sikerrel játszotta.

Figyelmet érdemel, hogy Krleža kérelmelhetetlenül szigorú értékítéletét saját korai darabjaira is alkalmazta – holott a polgári társalgási színmű jó hagyományait éppen későbbi, a harmincas években született drámáiban alkalmazta sikeresen – például az *Álarcosbált* amelyről 1981-ben Enes Čengićnek kijelentette, hogy stílusát és írásmódját tekintve epigon műnek tekinti:

„Ez a szecesszió! Ez 1900! Menet közben írtam, párhuzamosan más drámákkal. Ma is csodálkozom hogy-hogy nem égettem el a többivel együtt. Mert ez mégsem érett mű, egy mindössze húszéves fiú írta.»⁵⁶⁴

⁵⁶¹ L. Obzor, 1., 11., 22. 04. (1915), 1., 2., 3. Ehhez l.: Enes ČENGIC, *S Krležom iz dana u dan 1. Balade o životu koji teče*, (Svjetlost. Sarajevo, 1990), 221.

⁵⁶² GYÖRGYÉY Clara, *Ferenc Molnár*, (Twayne Publishers. Boston, 1980), 36–37.

⁵⁶³ KRLEŽA Miroslav, „Smrt Presvetle”, *Zastave 1*. Djela Miroslava Krleže. 6. (Zagreb: Ljevak, MH, HAZU, 2000), 233.

⁵⁶⁴ ČENGIC Enes, *S Krležom iz dana u dan 4. U sjeni smrti* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 316.

Ugyanakkor az a tény is említést érdemel, hogy Krleža sok elzárólagos kijelentésén, irodalmi értékítéletén utólag gyakran legalább némileg módosított, és egyaránt szigorú volt a horvát vagy más irodalmi jelenségekkel kapcsolatban, azaz kijelentései nem tartósan és nem kimondottan egy célcsoport ellen irányulnak. Bár kétségtelen autoritásnak számított, alapvetően polemikus beállítódású író lévén provokáló kijelentéseire cáfolatot várt, de azt egyre ritkábban kapott. A fent idézett Enes Čengićnek korai drámájáról mondott gondolatai előtt egy évvel godinu lengyel monográfiája, Jan Wiezbicki könyvéről jegyezte meg:

„Nem tudom miért engem idéz, inkább a Plamen folyóiratról beszélne, mert amikor én önkritikusan azt mondom, hogy ott sok minden ifjonti hebrencskedés volt és így tovább, ezt ő kész ténynek veszi, pedig, ha úgy tetszik, nem is egészen így volt ez.”⁵⁶⁵

VI. 3. A Zászlók című regény (szöveg)terei

Miroslav Krleža *Zászlók* című regényének első két kötete 1962-ben jelent meg a zágrábi Forum című irodalmi folyóiratban, s a mű elkészült fejezeteit Krleža az elkövetkező években (1964, 1965, 1968) ugyanott közölte. A szerkezetéből adódóan végül szükségszerűen befejezetlen maradt monumentális regényfolyam könyvkiadása az egyes részek folytatásos megjelenésével párhuzamosan indult meg 1967-ben, és eddig négy kiadást élt meg horvátul Krleža válogatott és összes művei különböző sorozataiban.⁵⁶⁶ Ezek a kiadások lényegesen különböznek egymástól és a folyóiratban megjelent első változat szövegétől is. A szerző és a szerkesztő stilisztikai módosításain kívül komoly tartalmi és szerkezeti változtatások is megfigyelhetők bennük – az első és a második kötetkiadás a kompozíció terén, az egyes fejezetek sorrendjében és egymáshoz való viszonyában is lényegesen eltér egymástól.⁵⁶⁷ Az eltérések különösen látványossá azonban csak a harmadik kötettől válnak, itt a két kiadásban más-más részek találhatók. Krleža ugyanis időközben írt egy beékelendő részt a regényébe, azaz írás közben sem lineárisan haladt, mert a regény „végét” előbb írta meg, mint a közepét. S mivel a mű első (kötet)kiadása egy évvel előbb jelent meg, mint e beékelendő rész, a *Zászlók* első kiadása – és az ennek alapján készült

⁵⁶⁵Ibid., 106.

⁵⁶⁶ KRLEŽA Miroslav, *Zastave*, Zagreb: Zora, 1967 (Sabrana djela Miroslava Krleže, 25), I–IV.; Uő, *Zastave*, Beograd: Nolit, 1969 (Izabrana djela Miroslav Krleže, 6–7), 1–2; Uő, *Zastave*, Sarajevo: Oslobođenje, 1976 (Sabrana djela Miroslava Krleže, 6), I–V.; Uő, *Zastave*, Zagreb: Ljevak, MH, HAZU, 2000–2001 (Djela Miroslava Krleže, 6), I–V. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom: *Zastave*, I–V.

⁵⁶⁷ Az 1976-os kiadástól kezdve pl. egyes fejezeteket összevontak, ill. több részre osztottak. L. MILANJA Cvjetko, „Zastave”, *Krležijana*, főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999. II. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1200> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

magyar fordítás – korántsem tekinthető a mű végleges, bár befejezetlenül maradt változatának. A második ötkötetes kiadás már tartalmazza a kötetnyi beékelést, és – mivel még Krleža életében megjelent – a szerző újabb szövegmódosításait is.

Még inkább bonyolítja a helyzetet, hogy Krleža 2003 óta kutatható kéziratok hagyatékában sem maradt fenn a várva várt befejezés, a *Zászlók* hatodik kötete, amelynek az állítólagos létezésére vonatkozó történetek a horvát irodalom jelenkori legendái közé tartoznak. Pedig az újabb kötet felbukkanásának lehetőségében sokan hisznek, annál is inkább, mert Krleža többször is hivatkozott rá, egy alkalommal például magyar fordítójának, Csuka Zoltánnak írt egyik levelében, amelyben egyenesen a könyv közeli megjelenését említi.⁵⁶⁸ A kilenc kötetesre tervezett mű hatodik, sőt részben akár a hetedik kötetének kéziratai is, legalább töredékeként szinte majdnem bizonyosan fennmaradtak, ám ezek pillanatnyilag még lappanganak. A hetedik kötet nagyobbik része pedig valószínűleg jórészt csak fejben készült el. Tehát a *Zászlók* útvesztőszerű szövegvilága⁵⁶⁹ mellett számolnunk kell még további, egyelőre lokalizálhatatlan újabb szövegek, vonatkozó töredékek esetleges felbukkanásával is. A hatodik, lappangó kötet vagy egyik fejezetének Krleža által emlegetett címe így kétszeresen is ironikusan hat, a *Kék Duna-keringő*, ifj. Johann Strauss 1866-ban komponált talán leghíresebb művének – *An der Schönen blauen Donau* (Op. 314) – nevét viseli (Na lijepom plavom Dunavu). A cím ironikusságát elsősorban e kötet cselekményének ideje – az 1916-os, 1917-es és az 1918-as világháborús évek – és a címben felidézett időtlen idill, vagy legalábbis a „boldog békeidők” közötti ellentét, másodsorban pedig a csak a képzeletünkben kék Duna és az imaginárius (lappangó) szöveg egyaránt antinomikus képzete teremti meg.

Annak ellenére, hogy az öt kötetből álló legutóbbi és pillanatnyilag leginkább végleges változat a négykötetes első kiadáshoz képest egyfajta lineáris kronológiát követ, az már az eddigiekből is kiderül, hogy a regény szövegterei leginkább egy labirintusra emlékeztetnek. S bár e legutóbbi kiadás ugyan igyekezett rendet teremteni e labirintusban, mégsem léphetett fel a kritikai kiadás igényével, hiszen a jövőben még esetleg felbukkanó folytatás(ok) miatt nem tekinthette lezártnak a művet.

⁵⁶⁸ Ez a kötet azonban Krleža szerint „tavasz előtt nem jelenik meg a Forumban”. Krleža levele Csuka Zoltánnak (1972. szeptember 4.). Egy évvel korábbi keltezésű levelében (1971. október 5.) azt írja Csukának, hogy a hatodik kötet mellett a hetedik kötetet is dolgozik. Miroslav KRLEŽA, *Pisma. Zapsi i eseji* 5, szerk. Silvana ČENGIC VOLJEVICA, (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje, 1988, 115, 114.

⁵⁶⁹ „... a Zászlók című, érdekes, de menthetetlenül túlírt nagyregényében.” írja Vaszilij Bogdanov (alias Bogdán László) *Ördöglakat. Színlelések két hangra* című versciklusának XV. versében (Kompország poétája) *Tiszatáj*, 66. 12. sz. (2012), 61 http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/626/1/tiszataj_2012_012.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

A *Zászlók* első magyar kiadása (*A fekete sas árnyékában* címmel) a regény folyóiratban megjelent első szövegkiadása alapján készült.⁵⁷⁰ Ennek az 1965-ben megjelent magyar kiadásnak az egyik érdekessége, hogy két évvel megelőzte a horvát kötetkiadást, amely azonban a regény 1964-ben megjelent folytatásait is tartalmazza, továbbá a folyóiratban megjelent szövegtől számos – tartalmi és szerkezeti – vonatkozásában is eltér. Így a magyar fordítónak és kiadónak az a kétségtelen bravúrja, hogy Krleža Monarchia-regényét előbb jelentette meg könyvalakban magyarul, mint hogy a horvát kiadás napvilágot látott volna, jelen esetben e regény szövegvilágának amúgy is szövevényes labirintusát csak még további kacskaringós folyosókkal bővítette ki. Ezt a bravúrt csak fokozta, hogy alig egy évvel később Krleža válogatott műveinek sorozatában, ezúttal már *Zászlók* címmel megjelent a regény bővített magyar kiadása, amely ugyan már tartalmazta az 1964 során közölt folytatásokat, és még mindig egy évvel „verte” a horvát kötetkiadást, ám értelemszerűen továbbra sem közölhette a szerző azon végzett tartalmi és szerkezeti módosításait.⁵⁷¹ Azaz, könyv formájában egyedül magyarul jelent meg a regény első szövegváltozata. A regény kritikai recepciója is problematikus, hiszen az értelmezések a mű különböző szövegváltozataira vonatkoznak, s így ezek egyes megállapításai nem minden kiadás esetében helytállóak.

Az útvesztőszerű szövegterek korántsem csak filológiai jellegű problémáján kívül a *Zászlókban* megjelenő térképzetek is fokozott figyelmet érdemelnek. A regény kilenc éven átívelő – valójában azonban csak 1913-ban, 1915-ben és 1922-ben zajló – cselekményének helyszínei egyszerre valósak és képzeletbeliek, intimek és nyilvánosak, individuálisak és kollektívek. Az indirekt módon a múlt század kilencvenes éveig visszanyúló, elsősorban azonban mégis a Monarchia utolsó éveiben – részben az első világháború idején – és azt követően az Osztrák–Magyar Monarchia és a Balkán ütközőpontjaiban játszódó kelet-európai pannó meghatározó helyszínei között nagy számmal vannak magyar vonatkozásúak is. Más magyar vonatkozású művei mellett elsősorban e kései regénye miatt nevezték Krležát többen (tisztelőtbeli) magyar írónak. Az előbbieken során említett korabeli fordítói és kiadói lelkesedést is jórészt ez a „rang” éleszthette. Talán Enver Čolaković bosnyák író, a magyar irodalom horvát fordítója fogalmazta meg először, még 1965-ben, a *Zászlókról* írt recenziójában, hogy az legalább annyira értelmezhető magyar, mint horvát vagy akár osztrák

⁵⁷⁰ Miroslav KRLEŽA, *A fekete sas árnyékában*, CSUKA Zoltán ford. Budapest: Európa, 1965.

⁵⁷¹ Miroslav KRLEŽA, *Zászlók*, CSUKA Zoltán, ford. Budapest, Újvidék, Európa, Forum, 1965 (Miroslav Krleža válogatott művei), I–II. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom: *Zászlók*, I–II.

regényként.⁵⁷² Három évvel a magyar kiadás(ok) megjelenése után a fordító Csuka Zoltán Németh Lászlónak írt levelében mégis arról panaszkodik, hogy: „A magyar kritika mindeddig alig reagált erre a regényre, holott nemcsak történeti, hanem irodalomtörténeti szempontból is legalább annyira magyar, mint amennyire horvát, s ha sok olyan dolgot is mond el benne, amelyek magyar olvasónak bizonyos tekintetben fájdalmasak, le kell szögezni, hogy ugyanannyi keserves igazságot mond a szerb, a horvát és általában a délszláv olvasónak is. Egy egész korszak irodalmi feltérképezése ez a mű, amely sok fehér foltot tüntet el a magyar köztudatból is, és amellyel nem érdeme szerint, vagy egyáltalán nem foglalkozni, szerintem, magyar szempontból nemcsak könnyelműség, hanem több annál – vétek.”⁵⁷³ Ezzel szemben maga Németh László Krležának címzett levelében, ha elsősorban nyilván udvarias előzékenységtől vezetve is, de így ír: „Nincs rá példa, hogy Duna-népek írója, hozzá egy nem könnyű, igényes író így bevegje magát a magyar olvasók szívébe, s ilyen magasra hágjon a literátorok megbecsülésében.”⁵⁷⁴

A *Zászlók*ban Krleža felhagy a színhely korábbi regényeire jellemző elvontságával, és visszatér ifjúkora és írói indulása meghatározó helyszíneihez és idejéhez – a Monarchia és a királyi Jugoszlávia városaiba, tereibe: Zágrábba, Bécsbe, Budapestre, Galíciába és Belgrádba. A témát az emlékezés gesztusa mitikussá növelte, mely a regény képzeletbeli, álomszerű és vágyott tereinek dominanciáját eredményezte. A regény monumentalitása megtévesztő, hiszen korántsem realista, a történelmi „igazságot” bemutató dokumentumregényről van szó. Spiró György Krleža-monográfiájában például egyenesen kamararegénynek tartja a *Zászlókat*, amelynek egész problematikája belefér egy néhány szereplős naturalista drámába,⁵⁷⁵ s amelynek szereplői a fiktív felső tízezer, a patrícius értelmiség néhány alakja. Eszerint Krleža parabolikus *Bankett Blitvában* című korábbi regényéhez hasonlóan a szereplők tipizáltak, valamennyien világnézetek képviselői, s párbeszédek – melyeknek témája mindig és kizárólagosan a politika – logikai rendszerek ütköztetései. Mindez azt eredményezi, hogy e regény rendkívül gazdag a különböző terek

⁵⁷² ČOLAKOVIĆ Enver, „Miroslav Krleža „A fekete sas árnyékában” Budimpešta 1965” *Revija*, 6, 6. sz. XI–XII, (1966), 69.

⁵⁷³ Csuka Zoltán levele Németh Lászlónak, Erdliget, 1968. április 8. (3147. sz.), *Németh László élete levelekben 1949–1961*, III, szerk. NÉMETH Ágnes (Budapest: Osiris, 2000), 242–243.

⁵⁷⁴ *Uo.* 3261. sz. 342.

⁵⁷⁵ SPIRÓ György, „Zászlók”, *Uő, Miroslav Krleža* (Budapest: Gondolat, 1981), 274. Horvátországban a regénynek több dramatizált változatát is bemutatták: 1978-ban pl. a Varasdi „August Cesarec” Nemzeti Színházban *Emerički* (*Emericzy*) címmel Miro Medimorec, 1991-ben pedig a Zágrábi Ifjúsági Színházban (Zagrebačko kazalište mladih) Georgij Paro adaptációjában és rendezésében.

bemutatásában, de sohasem naturalisztikus vagy filmszerűen objektív leírásokat kapunk csupán, hanem a háttérben mindig megjelenik a tájat szemlélő világnézete is.

A *Zászlók* romantikus, prométheuszi hőse, ifj. Emericzy Kamill (Kamil Emerički) a világ – s benne hazája, Horvátország sorsának – jobbá tételére törekszik, s e közben folyamatosan az éppen aktuális társadalmi, politikai fősodorról találja szemben magát. Apjával (id. Emericzy Kamill) vagy feltételezett féltestvérével és későbbi sógorával (Amadeo Trupac) ellentétben nem áll be ebbe a fősodorba (nem próbál érvényesülni, karriert csinálni, meggazdagodni), hanem igazságérzetének megfelelően következetesen helytáll. Cselekvő hős, aki kitartóan keresi eszméi megvalósításának lehetőségeit, s e lehetőségeivel minden körülmények között él is. Tetteit azonban rendre kiábrándulások sora követi. A *Zászlók* ezeket a kiábrándulásokat számba vevő és összegző regényként is értelmezhető,⁵⁷⁶ amelyben a világ még egységesnek ábrázolt értékrendszere már folyamatosan megkérdőjeleződik. Azaz ez az értékrendszer vágyott célként még létezik, de a valóságban a legkevésbé sem érvényesül. Mindazonáltal – az állandó negatív valóságtapasztalata és létélménye széttöredezettsége ellenére is – mégis csak a cselekvés, az akció marad az egyetlen lehetséges út az egyén számára. Ennek a folytonos küzdelemként megvalósuló cselekvésnek a mozgatórugója a remény. Ily módon a *Zászlók* – sötét tónusai ellenére – az európai metafizikai gondolkodásmód napjainkban is tovább élő irodalmi példaként is értelmezhető.⁵⁷⁷

A *Zászlók* máig időtálló, a strukturalista narratológia és részben az egzisztencialista filozófia szempontjait érvényesítő elemzése Stanko Lasić horvát irodalomtörténész nevéhez fűződik, aki szerint Krleža e regényében érvényesül legteljesebben, azaz struktúráképző elvként a teljes életművére jellemző antitetikus szemléltémód. Lasić elemzésében⁵⁷⁸ meggyőzően bizonyítja ezt a hipotézisét, amely meghatározó szempontja lesz a Krleža műveivel foglalkozó későbbi munkáinak is. E szerint az antitézis a regény valamennyi szintjén tetten érhető: szerkezete ugyan egységes, mégis folyamatosan mintegy „lebontja” önmagát; zárt és körülhatárolt mondatai vannak, melyeket azonban apró stilisztikai, retorikai fogások „kezdenek ki” olyannyira, hogy lezártáguk végül megnyílik. Antitetikus a *Zászlók* főhősének tudata is, melyet egymásnak feszülő törekvések, vágyak és gondolatok harca tart

⁵⁷⁶ DONAT Branimir, „Otpor svijetu”, Uő, *O Miroslavu Krleži još i opet: Studije i eseji*, (Zagreb: Dora Krupićeva, 2002), 285.

⁵⁷⁷ DONAT Branimir, „Otpor svijetu”, 289–290.

⁵⁷⁸ LASIĆ Stanko, *Struktura Krležinih Zastava* (Zagreb: Liber, 1974). L. az elemzés magyar nyelvű recenzióját: FARAGÓ Kornélia, „A Zászlók elemzése” *Híd*, 42. 12. sz. (1978), 1507–1509.

ellentmondásos egységben.⁵⁷⁹ Lasić szerint a *Zászlók* középpontjában egy aktáns áll, amely folytonos változásban és mozgásban van: megéli létezésének különböző módjait, összegzi életét, megfogalmazza felismeréseit, szembesül és szembesít fejlődésével és kiindulópontjával: megéli saját ellentmondásait.⁵⁸⁰ A *Zászlók* mindezek alapján leginkább a fejlődésregényre emlékeztet, Lasić azonban a genetikus regény fogalmát vezeti be vele kapcsolatban, melynek nemcsak az egyén, hanem a tágabban értelmezett szubjektum (azaz akár valamely kollektívum) is lehet az aktánsa, s mivel a regény szerkezetében a hagyományos temporalitás (a múltó idő) szerepe másodlagos, helyébe a primér és egyedül érvényes szubjektív idő lép.⁵⁸¹ Ez az álláspont ellentmond Spiró György korábban ismertetett véleményének, mely szerint nemcsak a *Zászlók*, hanem Krleža két korábbi regénye (*Az ész határán* és a *Bankett Blitvában*) is parabolikus. Ezzel szemben Lasić a példázatregényt – amely mindig valami másról beszél, miközben ragaszkodik saját közvetlen, szószerintiségéhez – a(nti)narratív regényformának tekinti, és sem Krleža említett két regényét, sem pedig a *Zászlókat* nem sorolja ennek megvalósult változatai közé. Az előbbieket az ún. tematikus, az utóbbit pedig az említett genetikus regénytípushoz sorolja.

Mivel tehát Lasić szerint e regény szerkezetében a múltó idő szerepe másodlagos, így a központi szubjektum sem válik érettebbé az idők során – Kamill már gimnazistaként is érett (politikai) személyiség, aki Hungaricus álnéven ír pamfletet Horvátország és Magyarország Monarchián belüli pénzügyi viszonyairól. Feladata nem a nevelődés, hanem az, hogy saját érettségének öntudatára ébredjen,⁵⁸² és a személyisége egysége ellen irányuló különböző hatásoktól képes legyen megvédeni magát, azaz fenntartani öntudatának, személyiségének, identitásának koherenciáját, amelynek azonban lényegi jellemzője az elemi ellentmondásosság, az a korábban már említett antitézis, ami a szubjektumon kívül e regény formaképző struktúráját minden más vonatkozásában is jellemzi.

A Krleža más műveiben is megjelenő feloldhatatlanul ellentétes apa-fiú viszony szereplői itt két eltérő világnézetű ember: a mindenkori hatalommal – előbb a magyarral, majd a szerbvel együttműködő és azt lojálisan kiszolgáló idősebb Emericzy és a politikai megalkuvásra képtelen, s ezért örök ellenzéki fia, Kamill, aki horvát függetlenségi párti nacionalistából válik végül internacionalista gondolkodóvá. A regény expozíciójában a magas rangú kormánypárti képviselő apa fia ellenzéki újságcikke miatt Zágrábból Pestre

⁵⁷⁹ Stanko LASIĆ, *Uott*, 27.

⁵⁸⁰ *Uott*, 18.

⁵⁸¹ *Uott*, 31–36.

⁵⁸² *Uott*, 32.

utazik, hogy a miniszterelnöknél személyesen is kimagyarázkodjon a kínos ügy miatt. Vonatútja során így elmélkedik a tájról:

„A fiumei gyors édeskés karbolszagot árasztó, csipkés huzatú, vörös bársony ülésén, a Božjakovinától Lepavináig és Csurgótól Dombóvárig húzódó, örökké változatlan, unalmas táj közepett, őméltósága elmerült gondolataiban, a fiával folytatott intim beszélgetésben. Ismeri, mint a tenyerét, a zágráb–budapesti vonalnak ezt az egész, tölgyesekkel és szántóföldekkel váltakozó, ostobán unalmas színterét: valamennyi útkereszteződést és út menti keresztet, valamennyi parcellát, az állomások kertecskéit, a virágágyásokkal, tulipánokkal és árvácskákkal, fehér kavicsos ösvényekkel, ahol tisztos külsejű, övig érő szakállú kis agyagtörpék, s a rózsafák karóin csillogó üveggömbök díszlenek; ismeri az állomásokon csüngő vörös pelargóniás virágkosarakat, a kimeszelt árnyékszékeket, az üresen ásító távirdaszobákat s a egész szegényes terepet, amelyen százszor is belevesztett már a ködökbe, a bizonytalanságba, a vadászatokba, a politikai dáridókba, a magyar pragmatikus komédiának ezeken a csattogó vasúti vágányain, ahol a testvéri magyar királyi törvénycikkelyekkel áll a csata, a horvát száborok békáinak vére folyik a negyven horvát jegykezelői helyért...”⁵⁸³

Az idézett szövegrészlet ugyanúgy lehetett volna a lázadó fiú, mint a lojális apa gondolatáramlata is kettejük politikai szempontból homlokegyenest szembenálló világában, ami végső soron azt mutatja, hogy a regény szereplői a politika hangsúlyozottsága mellett is megőrzik emberarcukat, nem pusztán eszmék szócsövei. A két Emericzy – apa és fia – Budapest-képe lényegesen eltér egymástól: az apáé több évtizedre visszanyúló, amelynek fontos meghatározója a városfejlődés nyomon követése, Budapest európai nagyvárossá növekedése. Ezzel szemben a fiú, Kamill Budapest-képe belső lélekállapotának kivételése: az ő városvizualizációja gyakran sötét, felhős, időnként katasztrofikus jellegű.⁵⁸⁴

A fiumei gyors zágráb–budapesti vonalának Božjakovinától Lepavináig, Csurgótól Dombóvárig terjedő szakaszai egyszerre válnak a politikai alávetettség (mint közép-európai irodalmi toposz), és egyúttal a megbízható, idillikusan békés, bár kispolgárian unalmas vidékies világ szimbólumává is. A nosztalgiával párosult ironia a Zászlók jellegzetes hangvétele, amely a térábrázolásban is tetten érhető. Eszerint a Monarchia terét a békeévekben a kiszámíthatóság és megbízhatóság jellemzi, ebbe változást, főként pedig diszharmoniót az utazás sem képes belevinni, mert annak lefolyása és kimenetele szintén

⁵⁸³ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 32.

⁵⁸⁴ NEMEC Krešimir, „Mađarske teme u Zastavma Miroslava Krleža” *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika: Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika” Pečuh, 26–27. travnja 1996*, Stjepan BLAŽETIN, szerk. (Pécs: Hrvatski znanstveni zavod, 1996), 84–85. L továbbá. Zvezdana RADOS, „Prostor Krležinih Zastava” *Dani Hvarškoga kazališta 32.: Prostor i granice hrvatske književnosti i kazališta*, Zagreb–Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug Split, 2006), 410.

http://hrcaak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=108824 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

előre tudható. Különösen érdekes olvasatot, az ironia hátrányára óhatatlanul a nosztalgia erősödését eredményezi ez a mai olvasóban, lévén Közép-Európában a vonatok azóta és még mindig késnek. Aleksandar Flaker a Zászlók Budapest-képét a Duna-menti monarchia tereinek nosztalgikus metonímiájaként értelmezi.⁵⁸⁵

Úgy tűnik tehát, hogy a jelen realitása inkább kedvez a nosztalgikus, mint az ironikus értelmezésnek a pontosság és elegancia bemutatásának mai olvasatában: „A zágrábi gyors elegánsan, másodpercre pontosan kilenc óra tizenhét perckor siklott be a Keleti pályaudvar üvegtetejű csarnokába.”⁵⁸⁶ Az idézett szövegben is tetten érhető a temporalitás és az ezzel összefüggő térképzeteknek és térélményeknek az egész regényre jellemző ellentmondásossága, melyek egyszerre kapcsolódnak egymáshoz és oltják is ki egymást. A regény ehhez hasonló tudatáramlatok egymásra következéséből áll, melynek kiindulópontja általában az éppen tartó, múltó idő vagy – mint jelen esetben is – az ahhoz kapcsolódó konkrét tér („A fiumei gyors édeskés karbolszapot árasztó, csipkés huzatú, vörös bársony ülésén, a Božjakovinától Lepavináig és Csurgótól Dombóvárig húzódó...”), amely átcsúszik a hasonlóba, a múltból már a jól ismertbe, s ennek során a jelen valóságosságának élményével idéződnek fel ennek legapróbb részletei („...örökké változatlan, unalmas táj közepett... [...] Ismeri, mint a tenyerét a zágráb–budapesti vonalnak ezt az egész, tölgyesekkel és szántóföldekkel váltakozó, ostobán unalmas színterét: valamennyi útkereszteződést és út menti keresztet, valamennyi parcellát, az állomások kertecskéit... [...] ...az állomásokon csüngő vörös pelargóniás virágkosarakat, a kimeszelt árnyékszékeket, az üresen ásító távirdaszobákat s a egész szegényes terepet ...”), majd ez az aprólékosan dokumentált tér átcsúszik az időn és téren túli már-már mitikus általánosításba („amelyen százszor is beleveszett már a ködökbe, a bizonytalanságba”), hogy végül visszatérjen a jelen aktuálpolitika által meghatározott világába („a politikai dáridókba, a magyar pragmatikus komédiának ezeken a csattogó vasúti vágányain, ahol a testvéri magyar királyi törvénycikkelyekkel áll a csata, a horvát száborok békáinak vére folyik a negyven horvát jegykezelői helyért...”).

Hasonló narratív ív szerint játszódik a regény alább idézett jelenete is, amelyben szintén az apa gondolatainak áramlását követhetjük. A budai vár leírásában az ironia ezúttal felülkerekedik a nosztalgián:

⁵⁸⁵ FLAKER Aleksandar, „Krlježini gradovi” UO, *Riječ, slika, grad, rat: Hrvatske intermedijalne studije*, Zagreb: Durieux, 2009, 172.

⁵⁸⁶ KRLEŽA Miroslav, *Zastave*, I, 43. A magyar fordításból ez a mondat hiányzik.

„Megállott Őméltósága a budai Vár Strobl-i architektonikus tömege alatt, a magyar fényűzés impozáns fortifikációs jótállójának tövében, amely a csikóscsizmák és durva szövésű vászongatyák e pásztori földjén a Ferenc József-i ízlés unalmas változatát képviseli, ezt a fenséges, badgasteini, karlsbadi, abbáziai színházat, ahol valamennyi hotel á la »Erzherzogin Stephanie«, »Die Königin von England«, avagy »Kaiser von Österreich«, főpincéreivel, operettjeivel, teraszaival és díszlépcsőivel, márványerkélyeivel és gloriattjeivel, a timpanonokon, homlokzatokon és tetőkön félmeztelen istennőkkel egyetlen jelképe annak a megdönthetetlen, gránitszilárd fáraói Impériumnak, amelynek történelmi rendeltetése, hogy itt, a dunai mocsarak között a Rend, Munka és Törvény őrizője legyen, s ez a barokk Gigász még egyre itt van, közöttünk, létezik, a poklok minden erejével dacolva még áll, megvan, tekintet nélkül a Császári Pátens tizenharmadik vagy tizennegyedik paragrafusára, végeredményben, generálisaival, lovaival és ágyúival együtt még egzisztál, mert az arisztokratikus, főúri, patriciusi vesztibülöknek ez a császári gránitja, ezek a hatalmas termek, brokát tapétaikkal és freskóikkal, tölgyfából faragott mennyezeteikkel, bronz gyertyatartóikkal és szőnyegekkel, egyedülálló báljaikkal és udvari fogadásaikkal, bíborvörös huszárgálájukkal együtt, lakban és leopárdszőrmében, alabárdokkal és ezüstsisakokkal, mindez nem Kálmán [Imre] 'Tatárjárása', hanem Haydn Szent Miséje, hadtestparancsnoki asszisztenciával, mindez nem kulissza, nem cirkuszi előadás, ez még most is felséges, Teljhatalmú Valóság, s ebben a nemzetközi, megdönthetetlen, úgyszólván Örök Valóságban csak olyan bolondos és bomladozó elmék képesek kételkedni, mint amilyenek egyike, sajnos, az ő tulajdon fia...”⁵⁸⁷

A kiindulópont ezúttal is jelen idejű és konkrét terű („Megállott Őméltósága a budai Vár Strobl-i architektonikus tömege alatt...”), amely az elcsépelt népies etnosztereotípiát és a sajátjának kikiáltott urbánus idegen szimbolikus tereinek ütköztetésével teremti meg az iróniát („...a csikóscsizmák és durva szövésű vászongatyák e pásztori földjén a Ferenc József-i ízlés unalmas változatát képviseli, ezt a fenséges, badgasteini, karlsbadi, abbáziai színházat...”), majd következik a részletezés („valamennyi hotel á la »Erzherzogin Stephanie«, »Die Königin von England«, avagy »Kaiser von Österreich«, főpincéreivel, operettjeivel, teraszaival és díszlépcsőivel, márványerkélyeivel és gloriattjeivel, a timpanonokon, homlokzatokon és tetőkön félmeztelen istennőkkel”), s ezután az időn és téren túli mitikus általánosítás („...egyetlen jelképe annak a megdönthetetlen, gránitszilárd fáraói Impériumnak, amelynek történelmi rendeltetése, hogy itt, a dunai mocsarak között a Rend, Munka és Törvény őrizője legyen, s ez a barokk Gigász még egyre itt van, közöttünk, létezik, a poklok minden erejével dacolva még áll, megvan...”), hogy végül deklaráltan is visszatérjen a hétköznapiakba („...mindez nem kulissza, nem cirkuszi előadás, ez még most is felséges, Teljhatalmú Valóság, s ebben a nemzetközi, megdönthetetlen, úgyszólván Örök Valóságban csak olyan bolondos és bomladozó elmék képesek kételkedni, mint amilyenek egyike, sajnos, az ő tulajdon fia...”).

⁵⁸⁷ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 63–64.

A regény szövegterében valamivel az idézett rész előtt, mintegy annak változataként áll egy, a szerkezetén kívül tartalmában is hasonló passzus, amely szép példája Krleža magyar vonatkozású lapsus memoriae-jának. A „budai királyi vár teraszai alatti Stróbl kávéház parkja” ugyanis minden bizonnyal az Ybl Miklós tervezte Várbazár épületegyüttesére vonatkozik, Őméltósága, id. Emericzy a Duna-parton sétálva elmélkedik, Krleža tehát Stróbl Alajos szobrász (akinek tevékenysége egyébként éppúgy köthető a budai várhoz, mint a Várbazárhoz) nevét cseréli fel tévedésből Ybl Miklós építészével:

„Séta közben megállt Őméltósága a budai királyi vár teraszai alatti Stróbl kávéház parkja előtt.
Íme, a nyolcvanas évek bécsi császári építészete! Minden olyan kedves, csinos, kényelmes és kellemes, mint az operakulisszák balkonjai és ballusztrádjai a holdfényben, mint a délutáni valcerek édes háromnegyedes dallama. [...]”⁵⁸⁸

A *Zászlók*ban a terek leggyakrabban kinetikus tapasztalatként jelennek meg – azaz nem statikus, hanem dinamikus létmódjukban. A terek dinamikus élménye az utazást a regény kulcsmotívumává teszi. Az utazás, az úton levés mégis a mozdulatlanság képzetét eredményezi. A mozgásban rejlő mozdulatlanság, avagy mozgás és mozdulatlanság egyidejűsége Krleža antitetikus szerkesztésmódjára vezethető vissza. A fenti két idézet szerint az Osztrák–Magyar Monarchia és intézményeinek állandósága és változatlansága térben és időben is biztosítottnak látszik. A végső soron változatlan valóság léttapasztalata a *Zászlók* későbbi lapjain sem módosul: a Monarchia eltűnik ugyan a történelmi változások során, de világa módosult formában mégis tovább él a királyi Jugoszláviában. Ez a konkrét történelmi felismerés a *Zászlók* történelemszemléletének az alapja. Azaz, változhatnak a politikai rendszerek, a lényeg nem változik. Ez magyarázza a regény dinamikusnak induló, végső soron azonban mégis statikus hatást keltő térélményét. A tér temporalitása is dinamikus, azaz sohasem egyidejű: mindig magában hordozza saját történetiségét, a múltat. Ez azonban a regény időszemléletében is egyfajta statikusságot eredményez – az egymásra épülő, egymásba olvadó idősíkok az egyidejűség képzetét keltik. Ily módon a regény különböző tereinek és idősíkjainak együttese montázsszerűen dinamikus állóképekre emlékeztetnek, melyeknek kimerevítettsége azonban mégis magában foglalja a mozgást, a mozgás tapasztalatát és egyben annak ellenpontját is.

⁵⁸⁸ Zastave, I, 66. Az idézett rész saját fordításom. A magyar kiadásban az említett rész Stróbl neve nélkül szerepel: „Őméltósága megállt a budai Vár teraszai alatt meghúzódó Kioszk kis ligete előtt.” *Zászlók*, I, 61.

A tér kinetikus tapasztalata jelentkezik a Dráva mint határfolyó, és a rajta áthaladó fatális híd képében, amely az idegenség képzetének alkalmazásával a kulturális – elsősorban azonban mégis inkább a hatalmi, politikai – különbségeket szimbolizálja.⁵⁸⁹

„Amikor Gyékényesnél a vonat átdübörgött ama fatális Dráva-hídon, amelyen keresztül az 1868-ban megkötött magyar-horvát kiegyezés óta immár két magyar nemzedék utazgatott a Magyar Tengerre, mint a kossuthi eszmények megtestesülésére, míg a kerekek csattogása közepette a Dráva sárosan szürke, gleccseri melaszát elnézegette, hogyan suhan el a folyó örvényes, felkavart, háborgó vize a gyékényesi híd fából ácsolt, friss kadmiummal bemázolt tartógerendái alatt, Emericzky öméltósága immár saját régi, immár feledésbe merült s valójában romantikus hangulattal átszőtt sóvárgásáról beszélt a horvát szülőföld iránt, amikor mint bécsi, később pedig pesti egyetemi hallgató, az idegen világba vezető útján, Varasdnál, delizsánszon átkelt a Drávának ugyanezen a szürke, veszedelmeket rejtegető vizén. [...] minden drávai átkelés akkor is, akárcsak mostan, a horvát ember számára azt jelentette, hogy egy titokzatosan elvarázsolt határon kel át, amely mégiscsak, ezt el kell ismerni, két, egymástól távoli és legbensőbb lényében egymástól különálló világot választ el: a mongol és a szláv világot...”⁵⁹⁰

A hatalmi, politikai indíttatású kulturális különbségek a nyilvános terek emlékműveinek mint a különböző emlékezetek helyeinek értelmezésbeli eltéréseiben is megtapaszthatók. Így „a horvát nyomorultak a millenniumi emlékművön térdre borulnak Kálmán király előtt”⁵⁹¹ (ti. az azóta kicserélt dombormű Könyves Kálmán szobra alatt eredetileg a horvátok behódolását ábrázolta), Szent Gellért szobra pedig, „a kísérteties ormótlan bronz szent [...] odafönn a hegyen a Szent Kereszttel, mint bottal, fenyegeti a pogány magyarok fővárosát”.⁵⁹² Az emlékművek értelemszerű és szándékolt szimbolikusságához hasonlóan az eredetileg semlegesnek szánt, pusztán funkcionális helyszínek (pl. középületek) is szimbolikus jelentőségre tehetnek szert. Ilyen például a MÁV zágrábi igazgatósági épülete, amely a város testébe beékelődött idegen, ellenséges helyszíneként egyfajta hadszíntérre válik: Joja, Kamill barátja e helyszín, tulajdonképpen az épület szimbolizálta idegen hatalom ellen követi el anarchista merényletét:

„Kamill gyermekkorának egyik legnyugtalanítóbb és legizgalmasabb eseménye az volt, amikor Joját a glinai javítóintézetbe száműzték, mert bombát helyezett el a Magyar Államvasutak zágrábi igazgatóságának szalonjában, azzal a szándékkal, hogy az egész épületet levegőbe röpítse, abban az utcában, amely a horvát himnusz költőjének nevével büszkélkedik. Jojánál senki őszintébb áhítattal nem énekelte a Szép hazánkat [a horvát

⁵⁸⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Za i protiv. O diskurziviranju kulture kao prostora” *Imaginacije prostora: Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*, szerk., Dubravka ORAIĆ TOLIĆ, Ernő KULCSÁR SZABÓ, (Zagreb: Disput, 2013), 8.

⁵⁹⁰ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 122–123.

⁵⁹¹ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 56.

⁵⁹² KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 59.

himnusz, M. J. megj.], a mi híres pasztorálunkat, amely nem lobogókról, sem pedig ágyúkról szól emelkedett hangon, hanem a szelíd nyájokról, amelyek idillikus szerénységgel legelésznek a horvát Árkádia mezein, s Jojánál senki sem állt készebben arra, hogy ugyaneme Szép hazánk oltárán, ha kell, fel is áldozza magát, mint ahogy az idő tájt a mártíromániákus versekben patetikusán s kissé szadista vérontás közepette haltak meg a »horvát nemzeti eszményekért« (főleg és általában), különösen hisztérikusan pedig a magyarokkal kötött 1868-as financiaális Kiegyezés ellen...”⁵⁹³

A fenti szövegrészlet érdekessége, hogy az ironia, mely az eddig idézett példákban mindig a „más”, az „idegen” kihangsúlyozásának eszközéül szolgált, itt a „saját” eltávolítását célozza, azaz önironiaként jelentkezik, melyet deszakralizáló gúnyolódó közlésmód fejez ki: „feltett szándékkal, hogy az égbe röpítse az egész épületet, abban az Utcában, amely büszkén viseli a horvát himnusz költőjének Nevét”. A szöveg eredetijében megjelenő idézőjelek is a kollektív értékek viszonylagosságra utalnak – „és senki nem állt inkább készen Jojánál arra, hogy fejét felajánlja ugyanennek a »Szép hazánk« az »Oltár«-án”⁵⁹⁴ – továbbá az elemző, távolságtartó, egyúttal azonban szatirikus megfogalmazás is: „mint ahogy az idő tájt a mártíromániákus versekben patetikusán s kissé szadista vérontás közepette haltak meg a »horvát nemzeti eszményekért« (főleg és általában), különösen hisztérikusan pedig a magyarokkal kötött 1868-as financiaális Kiegyezés ellen.” Az idézet periphrasisa („a horvát himnusz költőjének Neve”) Antun Mihanovićra (1796–1861) vonatkozik, a MÁV zágrábi székházának épülete és Joja merényletének színhelye a Mihanović utcában volt. A horvát himnusz kezdő sorainak kettős írásmódú szerepeltetése (címként dőlttel és idézőjelben magára a hazára vonatkoztatva) a közösség nevében szóló szubjektumra szintén ironikusan utal.

Amíg a horvátországi magyar jelenlét térbeli megjelöltsége fenyegető, a kisebb ellen irányuló nagyobb, hatalmasabb, erősebb dominanciáját hirdeti, addig a magyarországi horvát jelenlét kedélyes, szimpatikus, otthonos benyomást kelt. Id. Emericzy a magyar fővárosba látogatva rendszeresen Budán, a csendes kis Duna-parti kicsiny „Fiume” szállodában foglal szobát magának,⁵⁹⁵ Kamill és Anna egyik pesti törzshelye pedig az Abbázia kávéház.⁵⁹⁶

Kamill és a többi szereplő viszonyai közül kiemelkedik a Borongay Anna (Csuka Zoltán, a regény magyar fordítója szerint, aki a *Zászlókat* kulcsregényként értelmezte, alias

⁵⁹³ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 88.

⁵⁹⁴ Az idézet szövegrészt kommentálva az eredeti szöveg részleteire – részben az újabb kiadások változtatásai, részben pedig a magyar fordítás pontatlanságai miatt – saját fordításomban hivatkozom.

⁵⁹⁵ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 40.

⁵⁹⁶ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 458.

Lesznai Anna⁵⁹⁷) iránt érzett végső soron beteljesületlen szerelemé. Anna egyike Krleža nagy nőalakjainak, akik a férfi életében végzetesen meghatározó szerepet töltenek be. A *Zászlók*ban ábrázolt szerelem, illetve Kamill szerelmének tárgya, Anna egyben az örök vágyakozás, az elemelt, művészi szépség metaforájaként jelenik meg. Ez a metafora egyike a regény címét csak első olvasásra holmi szűkebb (politikai, nemzeti vagy bármely ideológia nevében fellépő) közösséget képviselően magyarázó „Zászlók”-nak, amely éppen azáltal, hogy magában foglalja az Anna-képzetet is, nyer igazán tág dimenziót:

„Mi volt Anna? Fantom! Fantom, sem több, sem kevesebb! Ideges utazásain, valahányszor Zágráb és a pesti Keleti pályaudvar között futott vele a vonat a kapronca-gyékényes-kaposvári vonalon, Anna volt az a lobogó fátyol, amely kibontott zászlóként kísérte a vonatot, s amellyel a derűs öröm felé száguldott. [...] Mindent, de mindent Anna lénye járt át: a fákat, a vizeket, meg a felhőket, az égboltot és az őzeket, amelyek hanyatt-homlok, a mozdony fűtőjétől riadtan eredtek futásnak át a réten, a verebek csiripelését, meg a szél sírását, a létező és megmaradó élet titkainak tüneményét, az élet dalát, amely annai értelemmel tölti meg a világegyetem értelmetlenségét...”⁵⁹⁸

Kamill Annához fűződő viszonyának – amelyben benne van egész életének, létértelmezésének az esszenciája – a lényegét nem csak az asszonnyal való utolsó találkozása alkalmával, mintegy visszatekintve fogalmazza meg, de már 1913-ban átéli a zágrábi pályaudvaron. Az élmény egy pillanatig tart, ám olyan intenzív, mintha életének valóban utolsó pillanata lenne. Éppen csak megérkezik Pestről, egy távirat hívja haza édesanyja betegsége miatt, de már elkésett a vele való utolsó találkozásról. Ekkor azonban ezt még nem tudja, mint ahogy azt sem, hogy édesanyján kívül a szerelmét is elveszíti, s az Annával való legközelebbi, s egyben utolsó találkozássra kilenc évet kell majd várnia. Mégis, megpillantva a Pestre induló fiumei gyorsvonalat, legszívesebben dolgavégezetlenül visszautazna vele. A két végpont közti állandó oszcilláció kifejezésére alkalmazza Stanko Lasić a kontradiktórikus narratív körforgás meghatározást, mely a koherens és a nem koherens kifejezést kísérli meg egyensúlyban tartani a korábbiakban már említett antitetikus szerkesztésmóddal.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ A kérdéshez l. LÖKÖS István, *Modell és regényhős: Lesznai Anna-Borongay Anna Krleža Zászlók című regényének értelmezéséhez*, Irodalomtörténet, 73(23)/1992, 2, 290–298. Spiró György Kaffka Margitot is hozzászámolja Borongay Anna előképeihez, Fried Istvánt pedig az emancipálódó, de még kiszolgáltatott – művészi tevékenysége révén a férfijogú társadalomban magának előkelő helyet kivívó, szerelmében olykor mégis áldozatként viselkedő – nő típusa Erdős Renécere emlékezteti. FRIED István, „A Monarchia, a magyarság, a századelő – horvát szemmel (Miroslav Krleža Zászlók című regényének margójára)” *Tekintet*, 3/1990. 4, 106.

⁵⁹⁸ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, II, 439–440.

⁵⁹⁹ LASIĆ, i. m., 113–114.

„Az állomáson most gazdagon kivilágított gyorsvonat száguldott át, a csillogó-villogó ablakok egész tömegével, egy-kettő-három, s már el is tűnt, miközben átugratott a vassíneken, mint a teeple-chase akadályán, s már egészen a távolból hallatszik örömteli, optimista füttye, sötét parcellákon át kanyarog tűz fényében ragyogó, vidám tollbokrétájával, száguldanak a vonatok, senki meg nem állítja őket, egy-két pillanat múlva már a Dráva-hídon dübörög át ez a fiumei gyors, igen, ez a fiumei gyors, amely nyolc óra és harminckét perckor érkezik a Keleti pályaudvarra, az a vasszörnyeteg úgy füstölög majd a Keleti pályaudvar kupolája alatt, mint bolond kemence, s ha az előbb sikerült volna átugrania arra az örült, csaholó szörnyetegre, nyolc harminckettőkor már Pesten lehetne, odahaza, Szemeréné úrasszony lakásán, harmadik emeleti szobájában, kezébe vehetné a kagylót, felhívhatná Annát, jó reggelt, visszajöttem, az „Abbáziá”-ban várom magát, mint rendesen, tizenegykor, boldog vagyok, hogy visszatértem, de nem, ő hazautazik a Jurjevska utcába, hogy anyussal találkozzék, talán már ő is elutazott, s nem is tér vissza soha többé, s ő mégis az édesanyja volt, évekig hűségesen ragaszkodott hozzá, nagyon, most pedig egy idegen asszonynak adta át magát, s az egészben semmi sincs, aminek valami mélyebb értelmű célja volna, ez a halál sem az, sem ez az örület, mindez csak sötét vihar, éjszaka, villámcsapások, telefonok, vonatok...”⁶⁰⁰

Ebben az idézetben, amely a főhős vágyaiban a képzettársításai révén egyszerre, egy időben megtörténő különböző helyszínű eseményeket fogja egybe, az apa és fiú korábban már jelzett különböző térérzékelésén kívül többek között nyomon követhetjük a mozdony mint kinetikus jegy avantgárd toposzát is, melyet a horvát irodalomtörténet-írásba többek között a *Zászlók* térképzetei kapcsán Aleksandar Flaker vezetett be.⁶⁰¹

A szereplők a saját társadalmi helyzetükre jellemző tereiken kívül, időnként eljutnak azzal nem egyező, ám mégsem ellenséges, az otthonosság képzetét keltő, vagy azt ígérő helyekre is. Ilyen helyszínek például Kamill zágrábi gyermekkorában Joja barátja lakása, a lakás konyhája, ahol Kamill átéli első erotikus élményét, vagy a Budatétény alatti egykori Ebgulyás, a későbbi Litl paradajzli csárda, melyet a katonai behívóját éppen megkapó Kamillnak, a bevonulása előtti éjszakán a Bocskai Ferkó nevű fiákeres ajánl mint finom úri kocsrát,⁶⁰² továbbá Kamill és Anna utolsó találkozásának helyszíne, a Halászkocsmá nevű gyanús lokál a zdenčaji úton, a túrmezei Száva-ágnál.⁶⁰³ Ez utóbbi helyszín az utolsó azoknak a nyilvános tereknek a sorában, ahol Kamill és Anna, az egykori szerelmespár kilenc év után újra találkozva megpróbálnak ideiglenes menedékre lelteni.

⁶⁰⁰ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 193–194.

⁶⁰¹ FLAKER Aleksandar, „Krlježa magyar vedutái” *Croato-Hungarica: A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, Milka JAUŠK-PINHAK, KISS GY. Csaba, NYOMÁRKAY István, szerk. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Matica hrvatska, 2002 (Biblioteka Hungarologica Zagrabensis, 1), 501–512.

⁶⁰² KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 574.

⁶⁰³ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, II, 556. *Zastave*, V, 162.

A *Zászlók* közel teljes ötödik kötete az intimitás tereinek keresése jegyében telik. Erről tanúskodnak a fejezetcímek is: *Randevú a Royal hotelben*; *Ebéd a Grand hotelben*. A harmadik fejezet címében a tér már metaforikus jelentésű: *Szerelem a ravatalon*. Az egyik nyilvános nem-térből a másikba (elegáns hotelek halljai) távozva végül Kamill ügyvédi irodájában találunk átmeneti nyugvópontot, amely ugyan hordoz némi intimitást, de még mindig a nyilvános tér kategóriájába tartozik. Ám innen már valósággal menekülniük kell. Az intimitás terét jelentő otthon helyett (Kamill lakása) azonban kettejük találkozásának következő és egyben utolsó állomása a *Finálé* című alfejezetben, az amolyan jobbfejta kuplerájnak számító Halászkocsmá lesz.

Anna halálát közvetlenül megelőzi egy utazás, mely így a halálba tartó út szimbólumává válik. Anna férjével együtt 1922-ben kivándorol Amerikába. Ezt megelőzően látogatnak el Zágrábba, ahol Kamill kilenc év után utoljára találkozik Annával, majd örökre elválnak egymástól. Anna nem sokkal Amerikába való megérkezése után meghal New York-i hotelszobájában. A hajóút a regény nem-helyeinek legérzékletesebb leírását nyújtja:

„Egyedül állt Anna a nyirkos fedélzeten, ködösen pitymallott, a felhők mint piszkos, szürke nagy vászondarabok érintették ama magas tornyokat, Anna pedig ott állt a fedélzeten, halálra fáradtan, s lélekben arra figyelt, hogy játszadozik már a szél azzal a fehér temetőkapuval, ott, az ösvény végén. A kapu nyikorog a szélben, elérkezett az ideje, hogy elbúcsúzzék azoktól a tökfilkóktól, akiknek volt szerencséje verseket írni.”⁶⁰⁴

Kamill egyaránt otthonosan mozog a Monarchia különböző vidékein, Magyarországon és Horvátországban is. Ezt az otthonosságot az I. világháború töri végképp ketté, amelynek ebben a regényben és Krleža más műveiben is Galícia (A *Zászlókban* A *gródecki ütközet* című fejezet) az emblematisztikus helyszíne. E világ eltűnését jelzi a regény végén az emigráció, újvilági sors jelzése, amelybe azonban a regény hősei már nem léphetnek át – az Amerikába éppen csak megérkező Anna halála szimbolikusan jelzi ezt. Zoran Kravar vette észre, hogy Krleža alakjainak Közép-Európa nemcsak természetes, családias mozgástere, hanem szinte kizárólagos közege is, amelyből, ha kilépnek, végleg kicsúszik a lábuk alól a talaj.⁶⁰⁵ Az André Jolles által meghatározott ún. egyszerű formákból (einfache Formen), azaz pl. a mesék, mítoszok világából ismert otthonos-idegen, ismerős-

⁶⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, II, 809.

⁶⁰⁵ KRAVAR Zoran, „Četiri krležološke egzegeze” UO, *Sinfonia domestica. Članci o domaćoj književnosti I. i 2. stupnja*, (Zadar: Thema i. d., 2005), 32. Ugyanerről a jelenségről I. BATUŠIĆ Nikola, „Zemljopisni i dramski prostor Kamila Gregora” *Krležini dani u Osijeku 2005: Tijelo, riječ i prostor u hrvatskoj drami i kazalištu*, Branko HEĆIMOVIĆ, szerk. Osijek, Zagreb: HNK u Osijeku, Filozofski fakultet Osijek, ZKT HAZU Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2006, 182.

veszélyes szembenálláshoz hasonlóan Krleža műveiben a közép-európai terek jelentik az otthonos-ismerős kategóriát, míg az ezen kívül eső terek az idegen-veszélyes tartalmak hordozói.⁶⁰⁶ Londonban, Párizsban, de Thesszalonikiben, Moszkvában vagy Galíciában is egyaránt különféle irracionális veszélyek leselkednek a szereplőkre. Joja, Kamill barátja, aki Közép-Európa városaiban (Zágráb, Fiume, Trieszt) rendkívül találékonyak és ügyesnek bizonyul, Párizsban naivul egy helyi kurtizán átlátszó csapdájába esik. Figyelemre méltó továbbá az a tény is, hogy a regény balkáni terei – melyekhez Kamill és Joja eredendően romantikus illúziókkal viszonyulnak – hasonló veszélyeket hordoznak magukban, azaz hasonlóképpen kívül esnek az „otthonos” közép-európai vidékeken. A balkáni háborúk idején a szerb hadseregbe önkéntesnek jelentkező Jóját Szkopjében a szerbek letartóztatják és hadbíróság előtt nyolc év kényszermunkára ítélik azzal a váddal, hogy egy albán kiskorú bűnözőt rejtegetett a lakásán. A két világ közötti szimbolikus határt – miközben a valós, fizikai határok lezárulnak – a háború nyitja meg, s így az „ellenséges”, az „idegen” elfoglalja az „otthonost”, magához hasonlítva s elidegenítve azt. A katonai behívóját éppen kézhez kapó Kamillnak hirtelen úgy tűnik:

„...hogyan ez az egész történelmi Buda, azzal a másikkal, a folyó túlsó partján elterülő új várossal együtt, amely az egykori dunai mocsarak fölött húzódik, a legnagyobb stílus veszedelmes erősítője, akárcsak Gibraltár, Singapore, avagy Port Artur, s hogy ott, azokban a budai bástyákban, valami sötét, szörös, patkányként ragadós és fertőző, megnevezhetetlenül titokzatos és veszedelmes erő lakozik, amely ezekben a dohos és penészes kazamatákban megbújva, mint pestis, halállal és pusztulással fenyeget, s úgy hívják: Háború, s mialatt az ostoba járókelők jámbor tömege rummal és spiritusszal kábítja el magát, nyomorúságos garasait villanykintornákba dobja, hogy holdfényes sorrentói barkarolákat játsszanak, ez az ádáz patkány úgy leselkedik a szegény szolganépre, mint szörnyű, elkerülhetetlen halál, s az a nyálkásan ragadós, rühös háborús osztrák patkány, az volt az a postás, aki ma reggel a zágrábi Városi Tanács zöld behívóját kézbesítette neki, s ugyanez a pestises és bűzlő patkány az, amelyik az üszkübi tömlőben átugrálja Joja penészes kenyérét.”⁶⁰⁷

Budapest tehát – a múlt minden terhe ellenére – az „otthonos”, az „ismerős”, lotmani terminussal élve, a „ház” kategóriájába tartozik a Zászlók horvát főszereplője számára, a rajta kívül fekvő és veszélyeket rejtő az ellenséges és hideg „erdő”-nek megfeleltethető egyéb helyszínekkel szemben.⁶⁰⁸ Ily módon Krleža minden ironikussága és kritikussága ellenére, mellyel a magyar témákat műveiben általában megközelítette, a *Zászlók*-ban azzal, hogy az idegenben a saját, a sajátban pedig az idegen bemutatására vállalkozott, szakított a

⁶⁰⁶ KRAVAR, *i. m.*, 33.

⁶⁰⁷ KRLEŽA Miroslav, *Zászlók*, I, 583–584.

⁶⁰⁸ Juri LOTMAN, Szöveg, modell, típus, (Budapest, Gondolat, 1973), 70.

közép-európai irodalmakra általában jellemző nemzeti metanarratívával, mely előre leosztott szereposztás szerint képviseli kizárólagosan a maga által reprezentált sztereotípiákat az auto- és heteroimage-ok sémává merevülő rendszerében.⁶⁰⁹

VI. 4. A Petrica Kerempuh balladáinak „mundus inversus”-a

A latin *mundus inversus* toposza megfordított, feje tetejére állított világot jelent, egymás mellé nem illő dolgok indokolatlan egymás mellé rendelődését.⁶¹⁰ Egyaránt értelmezhető filozófiai, formális-retorikai és szatirikus-groteszk szempontból. Ernst Robert Curtius szerint legelőször Arkhilokhosz, Kr. e. a 7. században élt görög költő használta. A filozófiai, formális-retorikai és szatirikus-groteszk szempontból egyaránt értelmezhető toposz leggyakrabban az idő kritikájáról és „a miatta való siránkozásról” szól – Arisztophanész, Lukianosz, később François Rabelais használta ebben az értelemben.⁶¹¹ Krleža egyik kedvenc szerzője, Rotterdami Erasmus is előszeretettel alkalmazta *A balgaság dicsérete* című művében. Peter Burke figyelmeztet rá, hogy a preindusztriális Európa népi kultúrájának a *Le monde renversé*, az *il mondo alla rovescia*, a *Die verkehrte Welt*, különösen a farsangi időszakban elterjedt, kedvenc témája volt.⁶¹² A 16. század közepétől a nép körében terjesztett broszúrák illusztrációjaként is gyakran megjelenik.⁶¹³ Ezek a tárgyi világ összetevőit ábrázolják fordított helyzetben: a fejükön álló embereket, az égboltról csüngő városokat, a földi útjukat járó égitesteket, repülő halakat, vagy a farsangi felvonulás kedvelt képét, a hátrafelé haladó lovon fordítva ülő lovasét. Ember és állat szerepet cserél: a ló kovácsként megpatkolja gazdáját, az ökör mészárosként levágja az embert, a hal megharapja a halászt, a nyulak a nyársra húzott vadászt viszik megsütni. Az emberi viszonyok is felcserélődnek kor, nem és társadalmi helyzet szerint. A fiú az apját, a diák a tanárát ütlegeti, a szolgák parancsolnak gazdáiknak, a szegények osztanak alamizsnát a gazdagoknak, laikusok miséznek a papoknak, a király gyalog, de a paraszt lovon jár, a férj a

⁶⁰⁹ FRIED István, „Imagológia – komparatiztika”, *Irodalmi Szemle: A Szlovákiai Írók Szövetségének irodalmi folyóirata*, (Bratislava), 53. 4. sz., (2010), 37–45.

<http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2010/2010-aprilis/688> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁶¹⁰ PLEJIĆ POJE Lahorka, „*Mundus inversus*”, szerk., Slobodan PROSPEROV NOVAK et al., *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), 520–521. <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mundus-inversus/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁶¹¹ CURTIUS Ernst Robert, *Naopaki svijet. Uő, Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* (Zagreb: Naprijed, 1998), 108–109.

⁶¹² BURKE Peter, „A Farsang világa: A feje tetejére állított világ” Uő, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. Bérczes Tibor, (Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1991), 225.

⁶¹³ COCCHIARA Giuseppe, *Il mondo alla rovescia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2007)

gyerekét dajkálja és fon, míg felesége a puskájára támaszkodva pipázik.⁶¹⁴ A festészetben mások mellett Hieronymus Bosch és Pieter Bruegel alkalmazta a *mundus inversus* toposzát, s Krleža *Petrica Kerempuh balladáinak* az intermedialitást szem előtt tartó értelmezéseiben mindkét művész neve gyakran előfordul. A *mundus inversus* továbbá, egyik definíciója szerint, minden olyan expresszív mozzanat, amely az általános kulturális – nyelvi, irodalmi, művészeti, vallási, társadalmi és politikai – kódokkal, értékekkel és normákkal szembemegy, azokat tagadja, kiforgatja, vagy valamely módon alternatívájukat nyújtja.⁶¹⁵

A *mundus inversus* egyik fontos összetevője a testi örömek, főként a kulináris élvezetek felnagyítása. A Bahtyin által tárgyalt Rabelais világához hasonlóan a petricai mítosz az értékeket az „ehetőség”-gel azonosítja, és a nem ehető dolgokat csalásnak, mellébeszélésnek, szemfényvesztésnek tartja.⁶¹⁶ A *mundus inversus* egyik fontos helyszíne a tejjel-mézzel folyó meseország, a végtelenített farsangi mulatságok világa, Dembelija országa népi utópiája (és ennek számtalan változata az európai népek irodalmában: *Paese della Cuccagna*, *Lubberland*, *Schlaraffenland* – erre vezethető vissza a horvátban a *Šlarafija* motívuma –, *The land of Prester John*). Krleža műveiben Slaraffia és Dembelija a dologtalanok hazájának ironikus felhangú metaforájaként szerepel az első világháborút követően létrejött – 1918-tól a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, később a Jugoszláv Királyság nevet viselő – délszláv állam, ill. az arról előzetesen alkotott téveszmék összefüggésében.

Lukács István néhány évvel ezelőtt a Vujicsics Sztoján emlékkötetbe írt tanulmányában fölvetette Miroslav Krleža *Petrica Kerempuh balladáinak* posztmodern olvasatát.⁶¹⁷ E fölvetés, melyet a tanulmány alcíme „játékosan tudományos és tudományosan játékos kísérlet”-nek nevez, a Kerempuh-balladák újabb horvát értelmezéseiben szinte ugyanekkor jelenik meg. Ezek az értelmezések, többek között Cvjetko Milanja irodalomtörténészé, a *Balladák* stílusának és módszerének rendkívüli újszerűségére mutatnak rá.⁶¹⁸ Abból a tényből, hogy Lukács István és Cvjetko Milanja közel egy időben,

⁶¹⁴ BAHTYIN Mihail, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Budapest, Osiris, 2002), 19.

⁶¹⁵ BABCOCK Barbara A. (ed.), *The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society* (Ithaca N. Y. and London, Cornell University Press. 1978), 14

⁶¹⁶ SPIRÓ György, *Miroslav Krleža* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981), 208.

<http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA378> (Letöltés ideje: 2019. 04. 25.)

⁶¹⁷ LUKÁCS István, „Jezična subverzija kao prag postmoderne? (Ludističko-znanstveni ili znanstvenoludistički eksperiment)”, *„A végtelenség küszöbén” Írások Vujicsics Sztoján emlékére* (Budapest, 2012), 194–201.

⁶¹⁸ MILANJA Cvjetko, Balade kao autorski projekt, *Kaj*, 43. 3. sz. (2010), 11–46.

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=104270 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

de egymástól függetlenül jutottak hasonló megállapításokra, arra következtethetünk, hogy ezek nagy valószínűséggel helytállóak. Észrevételeiket megelőzően ugyanakkor már Viktor Žmegač is foglalkozott a *Balladák* proto-posztmodern jellegzetességeivel.⁶¹⁹ Az 1936-ban megjelent balladák proto-posztmodernitása ezek szerint szövegépítkezésük dekonstruktív módszerében, valamint posztmodern jegyeket mutató stílusukban keresendő. Ezeket a Krleža balladáira vonatkozó innovatív megközelítéseket feltétlenül érdemes továbbgondolni, azaz megvizsgálni, hogy mely posztmodern stílusjegyekről van pontosan szó, és a szövegépítkezésben hogyan érhető tetten a dekonstrukciós törekvés.

A Krleža fő művei közé tartozó, 1936-ban megjelent *Petrica Kerempuh balladái*⁶²⁰ a horvát s értelemszerűen a horvát–magyar közös múlt évszázadait a különböző tér- és idősíkok egybejátsztatásával, végső soron tér és idő relativizálásával vonultatja fel. A balladák énekmondója Petrica Kerempuh garabonciás vándordíák, csavargó, Ludas Matyihoz, Naszredin Hodzsához, Thyl Eulenspiegelhez hasonlító népi odamondó, bár ezeknél megtiportabb és kevésbé meseszerű figura, mert igazságot tenni nem áll hatalmában. Valójában tipikus szereplőről van szó, Petrica Kerempuh maszkja olyan magyar irodalmi párhuzamokat juttathat eszünkbe, mint Weöres Sándor *Psychéje*, vagy Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című műve és a *Mily dicső a hazáért halni* című elbeszélése. Az említett Esterházy-szövegek szerepjátéka, az utóbbi esetében alkalmazott végletekig vitt intertextualitás (a 100%-os Danilo Kiš-vendégszöveg) és a Krleža-balladák párhuzamára Lukács István hívta föl a figyelmet. Ebből a szempontból tekintve Ady kuruc-versei – melyek bizonyítottan a Krleža-balladák egyik előképéül szolgáltak –, azok archaizáló nyelve és pszeudotörténeti témája sem poétikai visszarendeződést, hanem előremutató útkeresést jelent. A *Balladák* a délszláv nyelvi egységesítés korszakában nyelvjárási szerepbe visszaszorult, egykor a magaskultúrához tartozó kaj-dialektust elevenítik fel. Az archaizálás szándékoltan eredményez fiktív nyelvet és anakronizmusokat, s ezek önmagukban is proto-posztmodern gesztusokként értelmezhetők.

Faludy György posztmodern szerepjátásai is hasonló jelenségek a magyar irodalomban, melyek közül témánk szempontjából a legadekvátabbaknak – nemcsak a műfaji egyezés miatt – a Villon-balladák átköltései, újraírásai tekinthetők. A Faludy–Villon-

Másodközlés: Uő, *Hrvatsko pjesništvo 1930–1950. Novostvarnosna stilska paradigma*. (Zagreb: Matica hrvatska, 2017), 81–122.

⁶¹⁹ ŽMEGAČ Viktor, „Balade Petrice Kerempuha u komparativnoj vizuri” Uő, *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu* (Zagreb: Znanje, 1986), 160–195.

⁶²⁰ Magyarul: KRLEZSA Miroszláv, *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, ford., utószó: CSUKA Zoltán, jegyzetek: VUJICSICS D. Sztoján, illusztrátor: REICH Károly, (Budapest: Magyar Helikon, 1959)

balladák esetében nemcsak a szerepjáték ténye, hanem a szerepjátszó perspektívája is nagyon hasonló a Kerempuh-balladákéhoz: mindkettő fókuszában a bitófa áll. Hasonlóan *Az akasztófavirágok balladájához*, a *Sej, gyöngyvirág, rózsza, ékes illat* című ballada idilli hangulatú virágénekeket idéző címét a későbbiekben groteszk halálvízió ellenpontosza:

„Sej, gyöngyvirág, rózsza,
ékes illat,
holnap már bennünket
bitó ringat.
[...]
Száll a gyöngyvirágok síri illata,
a bitóról senki nem tért még haza.

Sej, haj, hadd viruljon május mosolya,
ez pokolba vissza nem jövünk soha,
többé már soha.”⁶²¹

A *Szanobori dalban* jól érzékelhető a *Balladákban* általában megnyilvánuló nonszensz groteszk elemi ereje, a *mundus inversus* látásmódja:

„Görbedisznó tojást költött,
kotlósként mondta, hogy: rőf-rőf.
Banya ment lúdpecsenyével,
kulcs virult ki a kezében.

Egy teknőc tojásba bámult,
kis malac felkukorékolt.
A mogyorók táncba kezdtek,
a baglyok rázendítettek.”⁶²²

Hasonlóképpen a *Tehén a diófán* című balladában a világ a feje tetejére áll:

„Tehén a diófán,
tömlő templom tornyán.
Sárkány a zubbonyban,
mint eb a csónakban.”⁶²³

A műben további példákat is találunk a nonszenszre: a *Nocturno* és a *Cigánydal* című balladákban. A posztmodernizmus a világ megváltoztathatatlan nonszensz állapotával számol, ennek az adottságait használja fel, és úgy tűnik, meríti ki lassan éppen napjainkban rendkívül kreatívan. A klasszikus modern és a posztmodern világnézet egyik legfontosabb különbsége a világ nonszensz állapotához való viszonyulásban rejlik. A klasszikus

⁶²¹ KRLEZSA Mirosláv, *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, ford., utószó: CSUKA Zoltán, jegyzetek: VUJICSICS D. Sztoján, illusztrátor: REICH Károly (Budapest: Magyar Helikon, 1959), 12.

⁶²² KRLEZSA Mirosláv, *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, 26.

⁶²³ KRLEZSA Mirosláv, *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, 27.

modernség a fölborult világrend állapotát, az Ady által megfogalmazott „Minden Egész eltörött” élményét tragikumként fejezi ki. A modernség második hulláma és főleg a posztmodern alkotói számára ez az élmény azonban már evidencia. A törés miatti kétségbeesés fájdalma már a múlté, és előtérbe kerül a játékosság élménye. A megvalósult nonszensz világában Örkény groteszk egyperceseit gyakran realista olvasattal fogadjuk be a posztmodern korszakban. Ezért idegen a posztmodern számára például a pátosz komolysága. A posztmodern alkotók és befogadók olyan rosszcsont gyerekekre emlékeztetnek, akik az eltörött, kisbetűvel írandó „egész” üvegcserepeivel játszanak, vigyázva arra, hogy a kirakott mozaik ne imitálja az eredetét, de játékos képtelenséggel mégiscsak emlékeztessen rá.

A posztmodern fogalma mindazonáltal túlságosan tág ahhoz, hogy ne lenne szükséges meghatározni, konkrétan mely stratégiáihoz kapcsolódnak Krleža *Balladái*. Annál is inkább, mert nemcsak a *Balladák*, hanem Krleža más művei, elsősorban prózája kapcsán is felmerült már korábban a posztmodern olvasat jogosultságának kérdése, ami azonban nem ugyanazokkal a posztmodern stratégiákkal hozható kapcsolatba, mint a *Balladák* esetében. A *Rég múlt napok. Feljegyzések 1914–1921* (1956) naplójegyzeteit értelmezve Viktor Žmegač mutatott rá többek között a modernizmus cáfolatára (osporeni modernizam), valamint a szöveg széttartására, kaleidoszkópszerűségére, montázsjellegére, a nem lehatárolt egyéni identitásra, az ironikus nézőpontra mint e műben jelen levő és a posztmodernre is érvényes sajátosságokra.⁶²⁴ Kaleidoszkópszerű szerkesztésmód jellemzi a *Melanija kisasszony három gavallérja* (*Tri kavaljera frajle Melanije*, 1922) című korai Krleža-kisregény főszereplőjének, és a kései *Zászlók* (1962–1968) több szereplője tudattartalmainak bemutatását is. Az utóbbi regény ironikus történelemszemlélete és értékre relativizmusa szintén a posztmodern értelmezések létjogosultságát erősíti.⁶²⁵ Az a tény, hogy a posztmodernnel rokonítható jellegzetességek Krleža különböző, egymástól jelentős időbeli távolságban keletkező prózai műveiben egyaránt jelen vannak, azt mutatja, hogy ezek a művek nem fenomenológiai vagy stílustörténeti (pragmatikai), hanem narratológiai értelemben posztmodernnek, mintegy előhírnökei a később elkövetkező korszaknak⁶²⁶ Újabban Ladányi István kísérelte meg a *Filip Latinovicz hazatérése* című Krleža-regényt a

⁶²⁴ ŽMEGAČ Viktor, „Evropski odmor mladoga Krleže. »Davni dani«” Uő, *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu* (Zagreb: Znanje, 1986), 7–43.

⁶²⁵ ŠKVORC Boris, „Moderno i postmoderno u iskazu Miroslava Krleže, Ranka Marinkovića i Slobodana Novaka” Uő, *Gorak okus prešućenog. Ironično u tekstovima, kontekstu i intertekstualnim konotacijama suvremene hrvatske proze* (Zagreb: Alfa, 2005), 174–177.

⁶²⁶ ŠKVORC Boris, „Moderno i postmoderno u iskazu Miroslava Krleže, Ranka Marinkovića i Slobodana Novaka”, 170.

horvát posztmodern egyik ikonikus szövegével, Ivan Slamnig *Bátorságunk jobbik fele* című regényével összehasonlítva posztmodern nézőpontból értelmezni.⁶²⁷

A *Balladákat* a posztmodern felől megközelítő értelmezések számára – a korábban már jelzett további meghatározandókon kívül, azaz annak megvizsgálása mellett, hogy mely posztmodern stílusjegyekről van szó a *Balladák* esetében, és hogyan érhetők tetten a dekonstrukciós törekvések a szövegépítkezésben – a posztmodern stratégiák tisztázása a harmadik legfontosabb kérdés. Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor a továbbiakban elsősorban a Németh Zoltán által a posztmodern magyar irodalom tárgyalására bevezetett hármas stratégia elvét alkalmazom.⁶²⁸

A hármas stratégia elve abból az amerikai irodalom kapcsán többek között Hal Foster által felvetett – ám a magyar és a horvát irodalomra is érvényes – megállapításból indul ki, miszerint a posztmodern korántsem monolit jelenség, és több, egymásnak lényeges pontokon ellentmondó válfaja létezik. Németh a korai posztmodernre, az areferenciális posztmodernre és az antropológiai posztmodernre különbözteti meg egymástól.⁶²⁹ Adódik a feltételezés, hogy Krleža műveinek – legfőképp pedig az itt tárgyalt *Balladáknak* – posztmodern jegyei leginkább a korai posztmodernre jellemzőek. Irónia, metafikció, az írásfolyamat önreflexivitása, identitásjáték, maszkyszerűség, vagy a mesék, a mítoszok és a folklór felhasználása, továbbá a történelmi tapasztalattal való párbeszéd mind olyan, a korai posztmodernre jellemző jegyek, melyekkel a *Balladák* olvasója is szembesül. A magyar irodalomból ide tartozik Weöres Sándor a maszkyszerűség kapcsán a korábbiakban már említett *Psychéje*, vagy Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című műve, továbbá Ottlik Géza az első magyar posztmodern regényként is felfogható *Iskola a határon* című regénye, mellyel több Krleža-szöveg is intertextuális kapcsolatba állítható. Ugyanakkor azonban az is megállapítható, hogy a *Balladák* számos ponton megfelelnek az areferenciális posztmodern jellemzőinek. Ezek közül az egyik az éppen a jelen tanulmányban is középpontba állított nonszensz szövegalkotás újrafelhasználása. De a második posztmodern talán legfontosabb jellemzője, a maszkos identitásjáték, melyben azonban a nyelv és a szövegterek szándékoltan fiktívek, maradéktalanul érvényes a *Balladák* szövegvilágára.

⁶²⁷ LADÁNYI István, „Azonosságkérdések és kultúraköziség a hazatérés eseményének elbeszélésében Miroslav Krleža Filip Latinovicz hazatérése és Ivan Slamnig *Bátorságunk jobbik fele* című regényében” Uő. *Hősök, terek. Identitáskérdések és térproblémák közép-európai regényekben*, (Budapest: Gondolat, 2012), 21–38.

⁶²⁸ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2012)

⁶²⁹ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2012), 14–15.

Amíg ugyanis Weöres korai posztmodern *Psychéje* a 18. századi nyelv tökéletes imitációja, addig a *Balladák* nyelve szándékoltan nem az.

A *Balladák* nyelvválasztásában döntő volt egyfelől a szerbségnek tett engedményként – s ebből következően a délszláv egység eszméjében annak dominanciáját erősítő – a szerbek és horvátok közös nyelvének választott što-nyelvjárás kiemelésével méltatlanul elfeledett, háttérbe került és kiszorított, egykor irodalmi rangú horvát kaj-nyelvnek legalább utólag igazságot szolgáltató szerzői szándék. Másfelől a művet kétségtelenül meghatározta a szociális tendencia, a plebejus szemlélet érvényesítésének igénye is, s ebben a nyelvválasztásnak is jutott némi szerep, mert a mű keletkezésének idején a kaj-nyelvűség az említett okok miatt egyúttal osztálykülönbséget is jelentett.⁶³⁰ Témánk szempontjából azonban fontosabb észrevenni a *Balladák* nyelvének játékosságát, azaz azt a szerzői szabadságot, amely el tud szakadni a dokumentált archaizmusok érvényesítésétől és tudatosan újítva képes egy fiktív nyelv megteremtésére. Persze, éppen ezáltal létre is hoz egy, az areferenciális posztmodernre inkább jellemző artificiált, mesterséges, s ily módon exkluzív szövegvilágot, mely inkább az elitizmust, nem pedig a szociális szempontok érvényesítését erősíti. A plebejus szándék érvényesítése a kaj-nyelv használatában inkább Krleža *Szentistvánnapi búcsú* című drámájában érhető tetten, hasonlóképpen Wyspiański *Menyegzőjéhez* (a két dráma közös jegyeire éppen Spiró György hívta fel először a figyelmet), a *Balladák* kaj-nyelve esetében viszont elsősorban már nem erről van szó. A *Balladák* világában a szociális szempont ugyan kétségtelenül hangsúlyos, a nyelvhasználat viszont újszerű Krleža korábbi kaj-nyelvű szépirodalmi szövegeihez, szövegrészeihez képest. A *Balladák* nyelve nem Villon verseivel, hanem sokkal inkább Faludy Villon-adaptációival rokonítható. Ám amiként a *Szentistvánnapi búcsú* című dráma megjelenése idején, 1918-ban világirodalmi viszonylatban is rendkívül újszerű volt, ez az újszerűség – más írói módszerek érvényesítése mellett – ugyanúgy jellemezte a harmincas évek közepén megjelent *Petrica Kerempuh balladái*-t is. Mert a *Balladákban* Krleža nem a horvát irodalomból hiányzó plebejus, népi szemlélet késői megteremtésére vállalkozott, önfeláldozó módon magára vállalva ezt a feladatot, ahogy ezt Spiró György állítja.⁶³¹ Mi sem állt tőle távolabb. Erre a szándékára egyébként a *Balladák* előtt írt egyik műve sem utal. Ezekben inkább a parasztság, a vidék világára vonatkozó mélyen szkeptikus szemlélete érvényesült. Programok felvázolására, feladatok körülrajzolására Krleža sokkal inkább

⁶³⁰ SPIRÓ György, *Miroslav Krleža*. (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981), 195.
<http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA378> (Letöltés ideje: 2019. 04. 25.)

⁶³¹ SPIRÓ György, *Miroslav Krleža*. 1981, 198.

esszéiben, mint fikciós műveiben törekedett. Éppen a fikciós és nem fikciós műveit elválasztó cezúra miatt olyan zavarba ejtően ellentmondásos Krleža életműve, amely mintha folyamatosan önmagát cáfolná.

A különböző korok (a harmincéves háború, a vallásháborúk és parasztháborúk kora) és világok (a magyar kuruc szöveghagyomány stb.) szerepeltetése nem pusztán a rendelkezésére álló valamennyi – horvát, magyar, német – plebejus hagyomány számba vételét jelenti, hanem egyúttal a posztmodern által kedvelt palimpszesztszerűséget is. Az referenciális posztmodern ironikus-parodisztikus-komikus hangja a maszkos identitásjátékban gyakran már előre, a néven keresztül kifejti hatását.⁶³² Ez azonban a magyar fordítás címében nem érvényesül, hiszen az eredeti cím itt alcímmé fokozódott, amely a könyv borítójára és gerincére már föl sem került. Hogy a cím kérdését a szerző kardinálisnak érezte, és magyarul jól értőként szembe kellett néznie az eredeti maszk nevében rejlő nyelvi játék elvesztésével, az jól látható abból a Krleža kéziratos hagyatékában fennmaradt levélből, amelyet a *Balladák* magyarra fordítójának, Csuka Zoltánnak írt:

„Tisztelt és kedves Csuka Zoltán,
[...] Mindenekelőtt, ami a *Balladák* címét illeti, ön egyetért az első levelemben írt érveimmel, és hajlik rá, hogy javaslatomat elfogadva, Petrica Kerempuhot magyarítsuk Potrohosnak. Igaz, hogy a Potrohos és az eredeti etimonja és szimbolikája pontosan megegyezik, amint azt végig is vezettem a levelem 3–4. oldalán, de hosszú töprengés után e nyitva hagyott kérdést illetően post hoc mégiscsak arra a következtetésre jutottam, hogy Petrica Kerempuh neve, dacára minden nyelvészeti elemzésnek, a magyar változatban is maradjon meg az eredeti szerint. [...] Erre a következtetésre, drága Csuka, a dolgok alapos átgondolása után jutottam, a *Balladák* szövegének elemzéséből kiindulva, amelyekhez Petrica Kerempuh neve elválaszthatatlanul kapcsolódik. Ugyan igaz és pontos megállapítás, hogy Kerempuh átvitt értelemben ugyanazt jelenti, mint a magyar Potrohos, de az is igaz, hogy az akasztófa alatt álló Petrica egészen más asszociációkat és képzeteket ébreszt az emberben, mint a Potrohos képe, az elégedett és apró dagadt álomszuszék alakja, aki a belein való fuvolázásával van elfoglalva [...] és alapvetően közömbös a körülötte történő dolgokkal szemben. Igazat szólva, van valami alapvető törés Petrica Kerempuh alakja és e macabre motívumok között.”⁶³³

⁶³² NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2012), 34.

⁶³³ KRLEŽA Miroslav, „Pismo Zoltánu Csuki. [10. X.] 1958” Uő, *ROMK*, 13.. Ba: *Krležina pisma – Miroslav Krleža kéziratos hagyatéka. Ba: Krleža levelei.* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

VII. PÉLDÁK A „MÁSİK” ÉLETMŰBŐL

VII. 1. Naplók

Krleža naplói néhány év híján szinte egybeesnek a „rövid 20. század” korszakhatáraival, 1914-től 1977-ig születtek, időnkénti megszakításokkal és átírásokkal. A *Naplók* első és mindmáig egyetlen kiadása négy évvel szerzője halála előtt, 1977-ben jelent meg öt kötetben egy szarajevói kiadónál, Krleža szintén mindmáig egyetlen befejezett összegyűjtött műveinek sorozatában.⁶³⁴ Az első kötetben az első világháború első négy évének naplójegyzetei kaptak helyet, a második kötet a háború utolsó évét és az azt követő négy évet öleli fel. A harmadik és a negyedik kötet két második világháborús év – 1942 és 1943 – naplójegyzeteit tartalmazza, de a harmadik kötetben jelent meg a kora gyermekkori eszmélést felidéző *Agrami gyermekkorom 1902–03*, és egy 1933-as, továbbá egy 1940-es keltezésű feljegyzés is. Az utolsó, ötödik kötetben az ötvenes évek végét és a hatvanas éveket képviseli öt év: 1958, 1961, 1967, 1968 és 1969. Bár ez a 2309 oldalnyi terjedelmű,⁶³⁵ a szerző által jóváhagyott kiadás a teljesség igényével készült – ami jelen esetben nemcsak a kimondottan naplószerű, hanem az emlékirat műfajába tartozó és ahhoz köthető egyéb szövegeket is jelenti –, mégis jó néhány, a szerzői paratextusok (cím, alcím, megjegyzés) által is a napló műfajához köthető írás kimaradt belőle. Ez részben azzal magyarázható, hogy ezeknek az írásoknak a többsége a folyóiratokban történt első közlés után kötetben először a korábbi, zágrábi kiadású életműsorozat⁶³⁶ esszéket közreadó köteteiben⁶³⁷ jelent meg, s ezt a besorolást az újabb, szarajevói összkiadás nem kívánta felülbírálni.

Feltételezhető, hogy Krleža 1914 és 1921, 1942 és 1943 között, 1958-ban, 1961-ben, 1965-ben, 1967-ben, 1968 és 1969, valamint 1976 és 1977 között vezetett naplót. Az 1965 és 1977 között íródott *Tržići feljegyzések (Zapisi sa Tržića)* kibővítik és egyben le is zárják Krleža naplóit. Az eddigiek alapján is látszik, de a naplóíró megjegyzései is azt erősítik meg, hogy Krleža kihagyásokkal vezetett naplót. A naplójegyzetek keletkezésének és megjelenésének ideje között egyes esetekben néhány évtized is eltelhetett. Egyéb művein kívül Krleža naplóit is jellemezte a többszörös, gyakran kiadásról kiadásra terjedő átírás.

⁶³⁴ KRLEŽA Miroslav, *Dnevnici 1–5.* szerk., Anđelko MALINAR – Ivo FRANGEŠ. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1977).

⁶³⁵ Az egyes kötetek terjedelme: 446 + 459 + 448 + 365 + 551 oldal.

⁶³⁶ *Sabrana djela Miroslava Krleže 1–25.* szerk., Anđelko MALINAR (Zagreb: Zora, 1954–1972.)

⁶³⁷ KRLEŽA Miroslav: *Eseji I–VI.* *Sabrana djela Miroslava Krleže* 18–21., 23–24. kötet (Zagreb: Zora, 1961–1967)

Mind Krleža, mind pedig Márai Sándor naplói számos hasonlóságot mutatnak, annak ellenére, hogy kettejük társadalmi helyzete és politikai nézetei számos ponton különböztek egymástól. A naplók ugyanakkor mindkettejük életművében egyaránt fontos szerepet töltek be. 1943-ban, 1958-ban, 1961-ben, 1965-ben, valamint 1967 és 1969, továbbá 1976 és 1977 között írt naplóikban a kortárs világeseményeket és az irodalmi élet történéseit kommentálták Goethe emlékirataihoz hasonlóan, saját koruk szellemi körképét nyújtva. Az élete nagy részét emigrációban töltő Márai Sándor, és a hosszabb-rövidebb időre hazájában is belső elszigetelődésben élő Miroslav Krleža naplóit egyaránt jellemzi a párbeszéd hiánya és a monologikus beszédmód. Az identitás válságát a naplók szubjektumai a közösség identitásán, azaz a szellemi Európa válságán keresztül élik meg, ami csalódottsághoz és dezillúzióhoz, a világ ironikus megközelítéséhez vezet. A 20. századi Európa dokumentumregényeiként is olvasható, számos tematikai egyezést mutató naplóikban a történelmi múltnak kiemelten fontos szerep jut a jelenkor eseményeinek értelmezésében. E műfaji szempontból nem egységes, hibrid naplók, André Gide, Franz Kafka és mások naplóihoz hasonlóan, szerzőik ötleteinek, terveinek fontos tárai is, melyek így életművük esszenciáját is nyújtják. Márai és Krleža naplóit az identitás problémájának szempontjából vizsgáltam egy horvát nyelvű tanulmányomban, melynek ismertetésétől terjedelmi korlátok miatt itt most elállok.⁶³⁸

VII. 2. Jelen- és múltidejű kirándulások: Útirajzok és emlékiratok

VII. 2. 1. Útirajz az oroszországi kirándulás élményéből

Krleža a horvát útirajzirodalom-történet legjelentősebb fejezeteinek egyikét jelentő útirajzai a műfaj történetében egyfajta fordulatot is eredményeztek.⁶³⁹ Krleža útirajzainak száma megközelítőleg harminc, s ezek többségét maga az író is ebbe a műfajba sorolta. Az útirajz az utazó szubjektum, azaz az útleíró valós utazását középpontba állító műfaj, mely az utazás során történt eseményekről számol be, az út során látott helyszíneket írja le, és az útközben megismert embereket, szokásaikat, életmódjukat mutatja be személyes hangon,

⁶³⁸ MANN Jolán, „Dnevnik kao zrcalo identiteta. Dnevnici Miroslava Krleže i Sándora Máraiija”, szerk., Vinka, GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ; Kristina GRGIĆ, *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIX. Vrsta ili žanr* (Split: Knjizevni krug Split, 2017), 169–183.

⁶³⁹ DUDA Dean, „Putopisi” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 242. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1223> (Letöltés ideje: 2019.07.16.) 242. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1223> (Letöltés ideje: 2019.07.16.)

benyomások, hangulatok, gondolatok közlésével, gyakran történelmi, kulturális, művészeti esszéisztikus kitérők beiktatásával.

Krleža útirajzeit három kötetbe sorolhatjuk. Pályáján a műfaj legkorábbi és meghatározó példája a *Kirándulás Oroszországba (Izlet u Rusiju)* című kötete.⁶⁴⁰ Ennek egyes fejezetei eredetileg különböző horvát periodikákban (*Hrvat, Književna republika, Obzor*) jelentek meg 1924 őszétől 1926 tavaszáig. Ezt az útirajzát Krleža a későbbi kiadások során – 1958-ban, 1960-ban és 1973-ban – többször is átirta. Az átirások szerkezeti, tartalmi és stilisztikai jellegűek voltak: az újabb kiadásokban a cím kiegészült az oroszországi utazás évével (1925), kimaradt a Moszkváig tartó út első részének leírása (A Berlinig tartó út), továbbá néhány orosz politikai vonatkozású, eredetileg nem a szöveghez tartozó cikk is annak részévé vált.

Bő egy évtizeddel később, a harmincas évek végén jelent meg Krleža második, jórészt útirajzokat tartalmazó kötete, a *Tanulmányok és útirajzok könyve*,⁶⁴¹ melyben a *Kirándulás Oroszországba* egyes eredeti – *Leninről (O Lenjinu)*, *Három bécsi levél (Tri bečka pisma)* – és később belekerült részein kívül két fontos magyar vonatkozású útirajz is szerepel – a *Kaproncai levél (Pismo iz Koprivnice)* és a *Repülünk Pannónia fölött (Letimo nad Panonijom)*.

A harmadik, útirajzokat tartalmazó Krleža-kötet a nyolcvanas évek közepén jelent meg az író összes műveinek szarajevói kiadásában.⁶⁴² Ez a posztumusz kötet a szerkesztő, Ivo Frangeš válogatása, így az akkori irodalomtörténeti nézőpontot, Krleža műveinek korabeli – feltehetően a szerzővel egyeztetett – kánonját tükrözi. Mivel Krleža útirajzaiból újabb kiadás – a *Kirándulás Oroszországba 1925-ben* kivételével⁶⁴³ – azóta sem született, az akkori kánon tekinthető a mai napig mérvadónak. *Az emberek utaznak (Ljudi putuju, 1934)* című esszé, amely az *Európa ma* című esszékötet minden korábbi kiadásának zárószövegeként szerepelt, valószínűleg Krleža kérésére került át az összes művek sorozatának ebbe az útirajzokat tartalmazó kötetébe. Erre az ugyanebben a sorozatban még a szerző életében megjelent *Európa ma* című esszékötet egyik jegyzete enged következtetni.⁶⁴⁴ Amíg a szarajevói kiadású összes művek első kötetében a

⁶⁴⁰ KRLEŽA Miroslav, *Izlet u Rusiju* (Zagreb: Narodne knjižnice, 1926)

⁶⁴¹ KRLEŽA Miroslav, *Knjiga studija i putopisa* (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1939)

⁶⁴² KRLEŽA Miroslav, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi* (Sabrana djela Miroslava Krleže: Putopisi 2). Pr. Ivo Frangeš, Sarajevo: Oslobođenje, 1985.

⁶⁴³ KRLEŽA Miroslav, *Izlet u Rusiju 1925*. Djela Miroslava Krleže. 21. (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU), 2005.

⁶⁴⁴ KRLEŽA Miroslav, *Evropa danas. Eseji i članci 3*. Sabrana djela Miroslava Krleže. Szerk. Anđelko MALINAR (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 365.

Kirándulás Oroszországba című útirajz jelent meg,⁶⁴⁵ a szóban forgó, vegyes tartalmú útirajzokat tartalmazó kötet a második a sorozat kötetei között. Ebben a kötetben kaptak helyet a *Kirándulás Oroszországba* későbbi kiadásából kimaradt szövegek, a húszas évek útirajzai és négy, a negyvenes évek második felében született vegyes témájú útirajz – *Kirándulás a Brčko–Banovići ifjúmunkás vasútvonalhoz (Izlet na omladinsku prugu Brčko–Banovići)*, *A hajón (Na lađi)*, *Ragúzai úrnappja (Brašančevo u Dubrovniku)* – és ez a legutóbbi kiadása az elsődleges magyar vonatkozásai miatt számunkra talán legfontosabb útirajznak, a sok szempontból inkább emlékiratnak tekinthető *Kirándulás Magyarországra 1947-ben* című műnek is.

Műfajelméleti szempontból az útirajz egyik legérdekesebb kérdése a fikcionalitás problémája köré szerveződik. A fikcionalitás szempontjából – bár a műfajon belül e téren meglehetősen nagy különbségekkel számolhatunk – az útleírás a nemfiktív prózaformákhoz tartozik, melynek szubjektuma, maga az útleíró saját, valós földrajzi-kulturális tereket feltérképező tapasztalatiról számol be. Krleža egyes útleírásai azonban – köztük a *Kirándulás Magyarországra* is – emlékirat jellegűek. Megint mások az esszé irányába mozdulnak el. Amíg a korai útirajzokban az útleíró szubjektum még közvetlenül szólal meg, a későbbi útirajzokban ez az irányultság jelentősen módosul. A korai útirajzok szubjektuma az avantgarde manifesztumok stílusában konfliktuskereső, a gazdag horvát útleírói hagyománytól magát elhatároló módon szólal meg. A korai útirajzokra fokozottan jellemző továbbá a vizualitás dominanciája, sőt, az intermediális jelleg. Az utazás során megfigyelt alakok rendre groteszk, ironikus módon jelennek meg, amely a modern festészet emberábrázolásának egyik jellegzetessége. A későbbi útirajzokban – amelyekben a vizualitás szerepe, bár más kicsengéssel, de továbbra is megmarad – a manifesztumjelleg átadja a helyét az esszéisztikus megközelítésnek, a szubjektum izgágasága pedig rezignáltsággá változik.

Szembetűnő a két nagyobb útirajz – a *Kirándulás Oroszországba* és a *Kirándulás Magyarországra* – címében egyaránt megjelenő lexéma. A korai, avantgarde stílusjegyeket mutató útirajz címében a „kirándulás” az utazás könnyedségét sugallja, mintha az útra kelő csak egy hétfégi kirándulásra ruccanna ki Oroszországba. A kortárs olvasóban, összhangban az írói szándékkal, megbotránkoztatást kelthetett a gondtalanságot, szinte felelőtleniséget sugalló cím. Az utazó elhagyja a bosszantóan földhözragadt kispolgári Közép-Európát és

⁶⁴⁵ KRLEŽA Miroslav, *Izlet u Rusiju 1925: Putopisi I.* Sabrana djela Miroslava Krleže. Szerk. FRANGEŠ, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985)

elutazik keletre, amely számára az ígéret földje, számunkra, utólagos olvasók számára pedig a múlt század egyik nagy társadalmi, politikai kísérletének helyszíne volt.

A fejezetekre tagolt, önálló esszékként is olvasható *Kirándulás Oroszországba 1925-ben* című útirajz polifonikus szerkesztése miatt valódi újítást jelent a horvát útirajz-irodalom történetében. Lírai-meditatív naplóként és politikailag elkötelezett esszéisztikus útirajzként egyaránt felfogható.⁶⁴⁶ Krležának ez a műve az európai irodalom korai Szovjetunió-útirajzai sorában is jelentős helyet foglal el. Sajnálatos, hogy az európai irodalomtörténet-írás kevésbé vagy egyáltalán nem vett tudomást e szövegek között – esztétikai szempontból minden bizonnyal – a legsikerültebb műről, amely az elsők közé tartozik a Szovjetunió-útirajzok sorában. Walter Benjamin *Moszkvai naplója*, amely abból az élményből született, hogy írója 1926 és 1927 fordulóján a szovjet fővárosban töltött néhány hete, annak ellenére lett ismertebb Krleža útleírásánál, hogy csak évtizedekkel az utazást követően jelent meg.⁶⁴⁷ 1927-es George Duhamel francia író útleírása is,⁶⁴⁸ amelyről a néhány év múlva a maga szovjet útleírását is megalkotó Illyés Gyula írt recenziót a Nyugatba.⁶⁴⁹ A húszas évek közepétől megjelenő Szovjet-Oroszországról szóló első útirajzok egyike a román Panait Istratié⁶⁵⁰, amely 1927-es és 1929-es utazásainak élményéből született. A mű kritikus hangja miatt szerzőjétől a nyugat-európai irodalmi baloldal hangadói – köztük Romain Rolland – elfordultak, és többen, pl. Henri Barbusse, támadták is.

A Szovjetunió-útirajzok a harmincas években – a sztálini terror elharapózásának idején – újabb lendületet kaptak. Lényeges különbség a húszas években keletkezett útirajzok és az ekkor íródottak között hogy amíg a húszas években még átjárható volt a szovjet határ, az 1929-ben bekövetkezett sztálini fordulatot követően ez már nem így volt. A húszas évek szovjet útirajzai – függetlenül végkicsengésüktől – még profának és szubjektívek, azaz alapvetően szerzőjük véleményét tükrözik, a harmincas években azonban már kollektív zarándokutak, koncepciós utazások tanúságtételeivel találkozhatunk.⁶⁵¹ Ebben az

⁶⁴⁶ PERUŠKO VINDAKIJEVIĆ Ivana, „Crna, blatna, nesretna provincija (Izlet u Rusiju Miroslava Krleže)” Uő, *Od Oktobra do otpora: Mit o sovjetsko-jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.–1991.)* (Zaprešić: Fraktura, 2018), 63.

⁶⁴⁷ BENJAMIN Walter, *Moskau Tagebuch*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980)

⁶⁴⁸ DUHAMEL George, *Le voyage de Moscou* (Paris: Mercure de France, 1927)

⁶⁴⁹ ILLYÉS Gyula, 1927: Duhamel Oroszországban. *Nyugat*, 20. 22. sz. (1927) <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)

⁶⁵⁰ ISTRATI Panait, *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929). Magyar kiadás: *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)

⁶⁵¹ SZILÁGYI Ákos, „Mr. West a bolsevikok országában”, GIDE André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. (Budapest: Interart, 1989), 13–17.

összefüggésben külön értelmet nyer Krleža *Út a paradicsomba*⁶⁵² című filmforgatókönyvének címe, amely Dante *Poklának* ellentételeként és a klasszikus zarándokutak deszakralizációjaként is értelmezhető.⁶⁵³

A harmincas években születtek a magyar irodalom szovjet útírajzai – Illyés Gyula⁶⁵⁴ és Nagy Lajos⁶⁵⁵ művei, melyek egy közös meghívásos utazás tapasztalataiból születtek egymástól függetlenül. Illyés az óvatos mesélő, Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából láttatja az országot. Illyés útírajza több kiadást is megélt sikerkönyv lett, Nagy Lajos útinaplója viszont nyomtatásban csak évtizedekkel később jelent meg, így valós időben nem fejthetett ki hatást. Kettejük a nyugat-európai emigrációból érkező Sinkó Ervin követte egy évvel később, aki hozzájuk hasonlóan meghívásra érkezett a Szovjetunióba, de még közel két évet maradt s így közvetlen közelről tapasztalta meg a koncepciók perkeit, melyet azonban – a két évtizeddel később, 1955-ben horvátul, majd hat évvel később magyarul is megjelent útinaplója szerint – nem vett azonnal észre.⁶⁵⁶ A kritikus hang és a kiábrándult vallásos rajongó nézőpontja jellemezte André Gide a *Visszatérés a Szovjetunióból*⁶⁵⁷ és az *Amit még el kellett mondanom*⁶⁵⁸ című Szovjetunió-útírajzait. Másfelől a kritikátlan és a Sztálin-érát támogató hívő nézőpontját reprezentálják August Cesarec horvát írónak, a *Plamen* folyóirat (1919) idejéből Krleža munkatársának *A mai Oroszország*⁶⁵⁹ és Lion Feuchtwanger *Moszkva 1937* című útinaplói.⁶⁶⁰

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža szellemi találkozásait, hasonló irányultságú érdeklődését, tájékozódását példázzák többek között André Gide útírajzaira való reflektálásaik. Fejtő 1936-ban írt recenziót Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című útleírásáról.⁶⁶¹ Gide műve a nyugat-európai baloldali értelmiség által az ígért földjének

⁶⁵² KRLEŽA Miroslav, [1970]: *Put u raj. (Djela Miroslava Krleže. 16.)*, Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU, 2002.

⁶⁵³ HEČIMOVIĆ Branko, „Glas za Put u raj”, *Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991. Krležino kazalište danas. Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije* (Osijek – Zagreb, HNK u Osijeku, Ped. fak. Osijek, ZKT HAZU, 1992), 44.

⁶⁵⁴ ILLYÉS Gyula, *Oroszország: Úti jegyzetek* (Budapest: Nyugat, 1934)

⁶⁵⁵ NAGY Lajos, *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* [1934]. sajtó alá rend. Kónya Judit (Budapest: Interart, Szépirodalmi: 1989)

⁶⁵⁶ ŠINKO Ervin, *Roman jednog romana: Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955.); SINKÓ Ervin, *Egy regény regénye: Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)

⁶⁵⁷ GIDE André, *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936)

⁶⁵⁸ GIDE André, *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* Paris: Gallimard, 1937.

⁶⁵⁹ CESAREC August [Vuk Korneli], *Današnja Rusija*. (Zagreb, Naučna biblioteka 8, 1937)

⁶⁶⁰ FEUCHTWANGER Lion, *Moskau 1937*. (Amsterdam: Querido Verlag, 1937)

⁶⁶¹ FEJTŐ Ferenc, „Ami fontosabb Oroszországnál is». André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.*”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936), 193–209.

tartott bolsevik állam visszasságait tematizálja, a hangsúlyt személyes kiábrándulására, a „hívő” csalódására helyezve:

„Szó sincs arról, hogy André Gide csalódott volna a szocializmusban. Ellenkezőleg: véleményem szerint most lesz csak szocialista igazán. Eddig hívő volt, majdnem vakon hívő. Most: találkozott a valósággal s fölismerte, hogy az eszmét sohasem szabad a valóság egy darabjához kötni. Amiből kiábrándult, nem is a valóság, hanem csak egy messianisztikus ábránd. Nem a szocializmusban csalódott és nem is, mint maga gondolja, Oroszországban, hanem abban, amit önmagáról hitt. Gide azt hitte magáról, hogy bolsevista. Ebből pedig egy betű sem igaz. Egy perc tartamáig sem volt sohasem bolsevista a szó pontos, gyakorlati és elméleti értelmében.”⁶⁶²

Egy évvel Krleža *Kirándulás Oroszországba* című műve megjelenése után látott napvilágot Gide másik, a kongói látogatásáról született útirajza⁶⁶³, a kolonializmus kiritikájának egyik alapműve, amit Krleža 1929-ben *André Gide Kongóról (André Gide o Kongu)* címmel pozitívan kommentált. Magáról, Gide-ről pedig – akinek írói erényei közül kiemelte a valósághoz való ragaszkodást – élete végén azt állította Enes Čengićnek, hogy sokat tanult tőle.⁶⁶⁴ Krleža Istrati könyvéről – amellyel a megjelenés idején egyik folyóirata, a *Danas (Ma)* első száma is foglalkozott – évtizedekkel később azt nyilatkozta Enes Čengićnek, hogy bár néhány dologgal már korábban is tisztában volt, ez a mű mégis komoly hatást tett rá a sztálinizmus megítélésében – „leszállította a földre és észhez térítette.”⁶⁶⁵ Amikorra tehát Gide kritikus hangú szovjet-oroszországi útirajza a harmincas évek közepén megjelent, Krleža számára már nem jelentettek meglepetést a benne leírt tapasztalatok, s ez minden bizonnyal elmondható Fejtővel közös barátjuk, Sinkó Ervin⁶⁶⁶ 1935–1937-es moszkvai naplójáról is, amelyet Krleža kéziratban már az első, 1955-ös horvát nyelvű megjelenés előtt olvashatott.⁶⁶⁷

Krleža oroszországi utazásának kiindulópontja a nyugat-európai nagyvárosok világa, a mű európai kultúrtörténeti eszme-futtatásokkal kezdődik. Az eredeti, 1925-ös kiadásban a nyugat-európai nagyvárosok összefoglalóan csak mint északi városok szerepelnek (*Az*

⁶⁶² FEJTŐ Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«...”, 194.

⁶⁶³ GIDE André, *Voyage au Congo. Carnets de route* (Paris: Gallimard, 1927). Magyar kiadás: André Gide, *Kongói utazás* (Budapest: Európa, 1968).

⁶⁶⁴ ČENGİĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan. 4. (1980–1981). U sjeni smrti*, szerk. Silvana Čengić Voljevic, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 104.

⁶⁶⁵ ČENGİĆ Enes, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk. Silvana Čengić Voljevic, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 68.

⁶⁶⁶ Fejtő Sinkóval való barátságára többek között a II. Józsefről monográfiájának magyar kiadásához írt bevezetőjében hivatkozik, ahol Sinkó Szovjetunió-útirajzára, az *Egy regény regényére* mint a művek keletkezésének háttérét megvilágító alkotások klasszikus példájára utal. Fejtő Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7.

⁶⁶⁷ Ervin Šinko, *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955). Sinkó Ervin, *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)

utazásról általában [*O putovanju uopće*], amellyel az utazó hangsúlyozottan marginális, provinciális, valamint déli, balkáni kiindulópontját hangsúlyozza. E nagyvárosok azonban az utazó szemében nem képezik a vágy tárgyát, ironikus bemutatásuk egy jól ismert civilizáció végét, üresjáratát jelzik, ily módon is előkészítve a terra incognitára, sőt terra novára, Szovjet-Oroszországba teendő utazás leírását. Bécs és Drezda után Berlin a következő állomás, amelynek leírása az előbbi nagyvárosokra vonatkozó esszékkel szemben helyet kapott a *Kirándulás Oroszországba* későbbi kiadásában is. Ugyanígy Krleža két balti esszéje is, *A szomorú Litvánián át* (*Kroz žalosnu Litvu*) és a *Riga–Moszkva járat hálókocsijában* (*U vagonu za spavanje Riga–Moskva*), amelyek jól mutatják Krleža Közép-Európa-térképének a Balkán-félszigettől a Balti-tengerig húzódó határait:

Berlinből a litván határon található Eydtkuhenbe⁶⁶⁸ tartva minden egyes kilométerrel egyre jobban érződik Ázsia jelenléte. Kant Königsbergjének vasútállomása a reggel sárga, kormos fényében éppolyan ellenszenves, mint a sziszeki vasútállomás. Az ember a bordélyházzá vált Európából visszaérkezik a „pannon” övezetbe, Dél-Balkánról Észak-Balkánra.⁶⁶⁹

E két útiesszében ábrázolt balti térség képében dominálnak Krleža a pannontáj megjelenítésében is kulcsfontosságú motívumai – a köd, a sár és a mocsár, amelyek a tizenhárom évvel később megjelent *Bankett Blitvában* című regénye képi világának is meghatározói lesznek:

Rothadt, sárgás agyag, olvadt hófoltok, nyírfák, zavaros, áradó vizek és távoli erdők, széltől kivörösödött arcú parasztok, aki teheneikkel együtt járnak a legelőket, tompán szívogatva pipáikat, egy reménytelenül gyászos ködös napon, amikor bűzös fürdőkként fojtogat a vagonok füstje, ezt a Litvániát látni és meghalni...⁶⁷⁰

Litvánia az utazót saját szülőhazájára emlékezteti, de a horvát párhuzam mellett megjelenik a magyar is. A Lengyelország által megszállt Vilniust mint a Báthoryak Vilniusát említi utalva Báthory István erdélyi fejedelemre (1571–1586), lengyel királyra és litván nagyfejedelemre (1576–1586) és a konstruált múlt példajaként említi az *Antemurale christianitatis* (a kereszténység védőbástyája) humanista eredetű eszme újkori tovább élését a litván–lengyel–magyar–horvát hagyományban:

... hasonlóan hazánkhoz, Litvánia is büszke arra, hogy évszázadok óta a nyugati civilizáció védőbástyája volt. Budától Kaunasig a félalfabéta sajtó ostobaságokat szájál „e nemzetek történelmi küldetései”-ről, valójában azonban

⁶⁶⁸ Ma Csernisevszkoje, litvánul Eitkūnai, az Oroszországhoz tartozó Kalinyingrádi területen.

⁶⁶⁹ KRLEŽA Miroslav, „Kroz žalosnu Litvu” Uő, *Izlet u Rusiju 1925. Djela Miroslava Krleže*. 21. (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU, 2005), 33.

⁶⁷⁰ KRLEŽA Miroslav, „Kroz žalosnu Litvu”, 36.

ezek a küldetések nyomorúságos elmaradottság, írástudatlanság és a politikai erőszak módján kerülnek nyilvánosságra.⁶⁷¹

A *Megérkezés Moszkvába* soron következő útiesszé a lázas állapota miatt is fokozottan érzékeny utazó szomorú benyomásaival kezdődik, melyben a látványelemek mellett a szagok és hangok kapnak fontos szerepet a szokványos képi hatások mellett.

VII. 2. 2. Emlékirat a magyarországi kirándulás élményéből

A szarajevói összes művek kiadásában a vegyes témájú útirajzokat tartalmazó második kötet címe hármas tagolású: *Utazások. Emlékezések. Nézőpontok. A Kirándulás Magyarországra 1947-ben* néhány további, döntően magyar vonatkozású szöveg társaságában az *Emlékezések* között kapott helyet. Nem véletlenül, hiszen a *Kirándulás Oroszországba* című útirajzzal ellentétben, ez nem az utazás idejével párhuzamosan jelent meg, sem pedig közvetlenül az utazás végeztével, hanem csak jó néhány évvel később, 1953-ban a *Republika* című zágrábi folyóirat oldalain. Az utólagos közlés ténye és az eredeti szövegváltozat vélhető átírása még az első megjelenés előtt az emlékirat műfajához közelíti a művet és távolítja el ugyanakkor a valódi útirajztól. Az említett évszámok magukért beszélnek: a címben is megjelenő utazás éve, 1947 még a politikai fordulat és a magyar–jugoszláv viszony megromlása előtti év; a mű megjelenésének éve, 1953 pedig egyben Sztálin haláláé, melyet követően, ha lassan is, de elkezdődött a két ország viszonyának rendeződése. Ennek egyik kezdő kultúrpolitikai lépése volt Krleža kései magyarországi recepciójának elindulása is 1956-ban, a forradalmat megelőzően, ami egy rövid megtorpanás után, 1958-ban a színházi sikerekkel folytatódott és tartott töretlenül két évtizeden át műveinek folyamatos megjelenésével egészen 1980-ig.

Krleža 1947-es magyarországi utazásának körülményei részben emlékeztetnek a sztálini Szovjetunióba a harmincas években meghívásra érkező írók tapasztalataira, ahogyan az utazás élményéből megszületett útirajz „hálátlan”, sok szempontból cseppet sem hízogó megállapításai is a kritikus hangú szerzők véleményére.

A jelzett hasonlóságok ellenére a pályájának kései szakaszában keletkezett *Kirándulás Magyarországra* útirajz címében a „kirándulás” lexéma – természetesen a szövegegész összefüggésében – már egészen más hatást kelt az olvasóban, mint a *Kirándulás Oroszországba* című útirajz címében. Előtérbe kerül benne a szubjektum nosztalgikus

⁶⁷¹ KRLEŽA Miroslav, „Kroz žalosnu Litvu” Uő, *Izlet u Rusiju 1925. Djela Miroslava Krleže*. 21. (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU, 2005), 35–36.

viszonyulása, nem annyira az utazás helyszíne, hanem e helyszínre visszatérő szubjektum emlékei iránt. Mindezt tovább erősíti a mű elsődlegesen emlékirat jellegét, ill. voltaképpen mindez erre vezethető vissza. Lényeges különbség tehát a két útirajz között, hogy amíg a *Kirándulás Oroszországba* egy terra incognitára, sőt, terra novára tett első utat ír le, addig a *Kirándulás Magyarországra* utazója hosszú idő után visszatérve sokadik alkalommal látogat meg egy egykor számára jól ismert országot.

A *Kirándulás Magyarországra 1947* című esszéisztikus memoár három részből áll, a bevezető szerepét betöltő és a *Visszatérés* címet viselő első részt követi a *Pécsi ballada* című, a harmadik, leghosszabb rész pedig a *Ludoviceum* címet kapta. A *Pécsi ballada* című részben olvasható visszatérő motívumként a dolgok helyén maradásának, egyfajta determináltságának megfogalmazása. Ottlik *Minden megvan* című elbeszélésének éppen úgy az ifjúsága helyszínére több évtized múlva visszatérő művész a főhőse, mint az említett Krleža-írásnak. Mindkét mű cselekményének mozgatója az emlékezés és a személyes múlt nyomainak keresése. Ottlik így indítja elbeszélését:

Jacobi március elején érkezett meg, tehát két héttel korábban, mint okvetlenül szükséges lett volna, a híres európai nagyvárosba, ahol gyerekkorát töltötte, s amely most, ötvenedik születésnapjára aranyhegedűvel tüntette ki. Napokon át csatangolt az utcákon. Délelőtt, délután, este, keresett valamit, bejárta mind a városrészeket, amelyekhez valaha köze volt, de tulajdonképpen semmire sem ismert rá, idegen volt neki minden.⁶⁷²

Krleža pécsi visszaemlékezése így kezdődik:

Harminchét év elmúltával megérkezni egy városba, fölnyitni ezt a várost, mint valami régi játékdoboz tetejét és a régi, elfeledett játékokat az emlékezés kis színpadára állítani, szomorú munka. Ennek a térnek a lenyomatára emlékezve járni-kelni harminckét éven keresztül és megállapítani, hogy minden megvan [minden a helyén van]: a régi sétány a virágzó gesztenyefasorral és Szcycowsky [sic! Szcitovszky] püspök emlékművével, a díszes márványkövezet, a román stílusú székesegyház négy monumentális román harangtornyával, Janus Pannonius, II. Pius pápa, Aeneus Sylvio Piccolomini barátjának költészetére méltó színtér.⁶⁷³

A „minden megvan” élménye a megtalált és helyükre került dolgok keltette biztonságerzetet fejezi ki, ahogy azt az Ottlik-novella címében is jelzett végső kicsengése tanúsítja, de a helyükön maradt dolgok állandóságának megtapasztalásából fakadó, időnként

⁶⁷² OTTLIK Géza, „Minden megvan” [1969] Uő, *Minden megvan* (Budapest: Magvető, 1991), 263. Uez: (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010) <http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA784> (Letöltés ideje: 2019.07.16.)

⁶⁷³ KRLEŽA Miroslav, „Izlet u Madžarsku 1947”, Uő, *Putopisi 2. Putovanja, sjećanja, pogledi*, szerk., Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 149.

riasztó tudást is közvetítheti. Krleža *Pécsi balladájában* a még háromszor ismétlődő „minden megvan” kifejezés utolsó előfordulása már nem olyan egyértelműen idilli szöveggörnyezetben történik, mint a korábbiak:

Harminchét év után minden a helyén maradt: a verebek is az apró, pihés csiripelő madárgombolyagok ugyanabban a parabolákban repülnek a levegőben, az ég kék pasztelljébe sötét rakétákként hajított szárnyas labdák, eltelve a nap iránti eufóriával.⁶⁷⁴

Az idill hasonlóan disszonánssá válik Ottlik elbeszélésében is, ahol a megtalált gyerekkori barát, a lecsúszott egzisztencia az átélt nehéz idők miatti elégtételként használja a kifejezést. Mindkét műben fontos továbbá az elvesztett/elfelejtett, de utólag megtalált nyelv élménye, Ottlik elbeszélésében az anyanyelvé, Krleža írásában az eredendően idegen, mégis otthonossá vált magyar nyelv.

Krleža egyik korai útirajzában, a *Kirándulás Oroszországba* első, 1925-ös kiadásában még szereplő, a későbbi kiadásokból már kimaradt *Az utazásról általában* (*O putovanju uopće*) című útiesszében a helyükön levő, determinált dolgok képzete a feje tetejére állt, irreális, nonszensz politikai történések összefüggésében jelentkezik. A Párizs melletti charentoni tébolyda ápoltságainak üvöltésében több logikát vél fölfedezni az utazó, mint a francia Harmadik Köztársaság republikánus híveinek hajlongásában XIII. Alfonz spanyol király előtt, amelynek Párizsban tanúja volt.

Azon a reggelen a Harmadik Köztársaság elásta magát a szememben és pontosan emlékszem, hogy ennél még az aznap Charantonban [sic.] hallott örültek ordítása is sokkal logikusabb dolognak tűnt (a Charantoni [sic.] St. Maurice olyan, mint a londoni Bedlem [sic.] – a párizsi Stenjevac [sic.]). A zöld és csöndes Marna csak folyt, a platánsor meggörnyedve feketéllett az alkonyatban és nekem úgy tűnt, hogy Charantonban [sic.] minden a helyén volt.⁶⁷⁵

A korai útirajzok kihívó, disszonanciát provokáló attitűdjével szemben jól látható a kései szövegek harmóniára, egyensúlyra törekvése. Hogy e törekvése nem járt maradéktalan sikerrel, jól mutatják az útirajz fentebb említett „hálátlan”, „deszakralizáló” megállapításai, melyek miatt ez az útirajz – függetlenül magyar tematikájától – máig kiadatlan maradt.

A biztonságérzetét a dolgok megnyugtató változatlanságában, helyén maradásában megélő szubjektumból kitör a politikai indíttatásból a múltat végképp eltörölni, megváltoztatni szándékozó indulat, amikor avantgarde gesztussal kezd modernista

⁶⁷⁴ KRLEŽA Miroslav, „Izlet u Madžarsku 1947”, 158–159.

⁶⁷⁵ KRLEŽA Miroslav, „O putovanju uopće” Uő, *Putopisi 2. Putovanja, sjećanja, pogledi*, Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 24.

városátszabásba. A polgári korszak emlékmű-politikájának kánonját – amint ezt a korábbiakban már említettem – 1947-es magyarországi útja során Krleža erős kritikával illette, a hivatalos bankettek egyikén élt az illetékesek befolyásolásának lehetőségével, s minden bizonnyal az ő a kritikus észrevételei is hozzájárultak ahhoz, hogy némely budapesti köztéri emlékművet ezt követően az új idők szellemiségének megfelelően hamarosan lecseréltek.

VIII. AZ „ALTERNATÍV” ÉLETMŰ: A KÉZIRATOS HAGYATÉK

Húsz évvel Krleža halála után, 2001. december 29-én föloldották a zárlat alól az író hagyatékát. A 14 ládából és egy kisebb dobozból álló hagyatékot a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár kéziratári gyűjteménye őrzi. A rendkívül gazdag és sokrétű kb. 15 és félezer dokumentumból álló anyag kutatására csak 2003 őszétől – a hagyaték rendszerezése és katalogizálása után – nyílt lehetőség. Ekkora fejezte be a Zoran Kravar, Vlado Bogišić és Velimir Visković alkotta Krleža-kutatókból, úgynevezett krležológusokból álló szakmai bizottság a hagyaték feldolgozását, a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár kiadásában pedig ugyanebben az évben megjelent a hagyaték katalógusa⁶⁷⁶ is, melyben műcím- és, természetesen nem a teljes szövegtörzshöz, hanem csak a címekre vonatkozó névmutató is segíti a további tájékozódást. A húsz éves moratórium feloldását komoly várakozások előzték meg Horvátországban. Ahogy az nagy tekintéllyel rendelkező alkotók esetében lenni szokott, sokan szenzációs felfedezésre vártak. Szakmai körökben is kisebb csalódást okozott, hogy a hagyatékban nem maradt fenn nagyobb szabású Krleža-mű, pl. egy újabb regény. A várakozások között szerepeltek Krleža Titóra vonatkozó nem hivatalos írásai vagy szintén csak belső használatra szánt naplói, emlékiratai. Hungarikum szempontból Krleža korai fordításaira lehetett számítani, pl. ismeretes, hogy még diákkorában lefordította horvatra Petőfi *Apostolát*. Ez a fordítás, hasonlóan Krleža egyetlen más műfordításához, nem maradt fenn a hagyatékban önálló egységként. Beékelte részletekkel, töredékekkel ugyan találkozhatunk az egyes dokumentumok szövegében, ezek feltárása azonban aprólékos és időigényes feladat.

A hagyatékot rendező szakemberek három egység mentén választották szét a kéziratokat: az első egység közel 1200 tételt számlál, és az író vegyes tartalmú, köztük számos publikálatlan kéziratot is tartalmazza, a második egységet pedig Krleža gazdag levelezése alkotja az általa írt közel 3000 levélén kívül a neki címzett majdnem 10.800 levéllel. A kéziratok hagyaték fennmaradó harmadik része az író (és felesége) különböző személyes dokumentumait, illetve a munkájához felhasznált mások által készített nyersanyagokat tartalmazza. Hungarológiai szempontból és a hungarica-anyag szempontjából a hagyaték mindhárom része sok felfedeznivalót ígér a kutatónak.

⁶⁷⁶ *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže. Katalog*, szerk.: Irena GALIĆ, Anka IVANJEK (Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003).

VIII. 1. A magyar vonatkozású kéziratok

A hagyaték első részét képező egyes tartalmú kéziratok számos magyar vonatkozású elemet tartalmaznak. A hungarica-anyag feltárása közben először a címek alapján kíséreltem meg tájékozódni. Csak a legfontosabbakat említve emelem ki a *Postludium Hungaricum*⁶⁷⁷ című ismeretlen keltezésű és tartalmú, publikálatlan nyolc oldalas gépiratot, ill. Krleža 1930-ban publikált Ady-esszéjének, az *Ady Endre, a magyar lírikusnak* három különböző szövegváltozatát⁶⁷⁸ Krleža művei esetében az eltérő szövegváltozatok figyelembe vételére nem csupán a filológiai pomtosság miatt van szükség, hanem elsősorban azért, mert az egyes változtatások önmagukban is sokrétű információt hordoznak, az író szellemi orientálódásainak, nézetei formálódásának közvetett bizonyítékai. Jól példázzák ezt a fent említett Ady-esszé, vagy éppen az eredetileg *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* címmel nyolc évvel korábban írt, később azonban *Magyar variáció* címmel újraközölt és újraírt másik, teljes egészében magyar irodalmi esszéjének szövegváltozatai.

Krleža éppen egy Dudás Kálmánnak címzett és a levelezéskötetben publikált, a hagyatékban viszont nem szereplő 1947-es keltezésű levelében ír rezignáltan arról, hogy nincs kiadó, amely meg merné jelentetni magyarul az 1930-as Ady-esszéjét, mert bizonyos tekintélyeket esetleg sérthetnének egyes abban szereplő és a magyar irodalom jórészt múltjára vonatkozó állítások. Krleža Ady-esszéje sem akkor, sem húsz évvel később, életművének gyűjteményes magyar kiadásában, és azóta sem jelent meg kötetben, pedig most már arra is lehetőség nyílhatna, hogy a hagyatékban megmaradt szövegváltozatokat figyelembe véve egy kritikai igényű szövegkiadás szülessen meg.

Krleža pécsi kadétiskolai éveire vonatkozó *Quinquecclesiana: 1908*⁶⁷⁹ című írása egyike a hagyaték magyar vonatkozású számos érdekességének. Ismeretes, hogy a Pécsen szerzett irodalmi élmények irányították Krleža érdeklődését egyértelműen az írói pálya felé és az itt töltött időnek, tudásnak, nem utolsósorban nyelvtudásnak köszönhetően kötelezte el magát egy életre a Dráván-túli szomszéd nép figyelő szemű kritikusaként. A hagyatékban található egy A 63 jelzetű keltezés nélküli kéziratköteg, amely a katalogizálás során a *Quinquecclesiana: 1908* címet kapta. A borítón piros ceruzával keresztben a *Kadetska*, azaz *Kadét*, alatta pedig fekete filctollal a *quinquecclesiana 1908*. felirat olvasható. Kérdés, hogy címváltozatokként vagy szókapcsolatként értelmezzük ezeket. Ez egy százhusz oldalas

⁶⁷⁷ ROMK, A 556.

⁶⁷⁸ ROMK, *Madžarski lirik Andrija Ady*: A 754, *Andrija Ady*: A 763, *Madžarski lirik Andrija Ady*: A 775.

⁶⁷⁹ ROMK, 13.

heterogén tartalmú és formájú tintaceruzával írt szöveg, melyet kétféle, piros ceruzával, ill. kék tintával kiegészített, feltehetőleg különböző időben keletkezett utólagos bejegyzések egészítenek ki. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a latin nevek használata nem ritka Krleža esszéisztikus írásai esetében – e jelenség értelmezhető a szerző rendszerező szándékának, enciklopédikus igényének következményeként, melynek háttérében a strukturálható és rendbe tehető világ illúziója sejthető – ez az illúzió a nyelvi megvalósulás során azonban rendre kudarcot vall. Minden bizonnyal ezzel is magyarázhatóak szövegei szétáradása mellett sokszor a befejezetlenség érzését keltő, hirtelen félbeszakadó zárlatai, továbbá gyakran visszatérő témái és hasonlatai, melyeknek újból és újból nekifut.) Krleža egyébként is gyakran latin névvel szerepelteti Pécs városát: *Quinque Ecclesia*.⁶⁸⁰ Janus Pannoniust is mint *quinque ecclesiai* püspököt említi: „biskup kvinkeklesijanski”.

A *Quinqueecclesiana: 1908* című kézirat egyes részei szemmel láthatóan különböző időkben keletkeztek, az első, 21 lapból álló nagyobb egység, mely tanárai és iskolatársai jellemzését és egy rövid pécsi vedutát tartalmaz, bizonyos részei, közvetlen élményszerűségük, mégis vázlatosságuk miatt már-már azt engedik feltételezni, hogy valóban az ifjú kadét jegyezte fel az események közvetlen hatása alatt a benyomásait. A jegyzetszerű töredékezettség még egy olyan sajátossága ennek a szövegegységnek, ami ugyancsak erre engedne következtetni. Egy tanárát azonban Josip Bachhoz hasonlítja, akiről tudjuk, hogy a Horvát Nemzeti Színház drámai részlegének igazgatója volt, aki Krleža több korai drámáját visszautasította. Krleža vele a pécsi évek után több, mint tíz évvel kerül kapcsolatba, tehát mindenképpen visszaemlékezésről lehet csak szó. Egy másik helyen Kun Béla Vörös hadseregét emlegeti, később pedig egy piros tintával írt dátum is szerepel a szövegben: 1919. I. 19. A negyedik szövegegységben azután még későbbi évszámokkal találkozhatunk 1942-vel és 1943-mal. A végleges kéziratköteget egybefogó borítólapon olvasható és a későbbi címet is adó filctollas felirat a pedig azt mutatja, hogy a szerző egy jóval későbbi időpontban már egyszer rendszerezte az anyagot.

Idézem a közvetlen naplószerűség és a nosztalgikus visszaemlékezés hatását egyszerre keltő vázlagszerű felütést, mely a Pécsre indulás és érkezés körülményeit, hangulatát érzékelteti: „És 'cukros tojást' készített nekem az anyám (ez volt a kedvencem). Szürke öltönyöm (amit akkor kaptam, amikor először hordhattam hosszú nadrágot)! [...] és a glasszé kesztyű – minden össze volt már készítve. Lefeküdtem. Könnyeim az alkóvban! Este –

⁶⁸⁰ KRLEŽA Miroslav, „1918. I. 15.” *Dnevnik 2. (1918–1922) Davni dani II.* Szerk. Anđelko MALINAR. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo, Oslobođenje, 1981), 31.

egyedül. Érzések – Jajgatás. Másnap korán reggel – kelés. Milka sír a folyosón. Az öregem utazás előtt jókedvű! A pesti személyvonat második osztálya! Átkelünk a Dráván – Gyékényes. Új nevek. (Csurgó, Somogyszob, [...], Kaposvár, Dombóvár). Jegy a dombóvári étteremből. Átszállás a pécsi vonatra. [...] Két viadukt. És az első alagút. Végre fölgyorsulunk és Pécs.” A továbbiakban hasonlóan távirati stílusban folytatódik a szöveg: „Fenséges kilátás a városra, a vonat lassan megérkezik. Indóház utca. Zsolnai emlékmű. Omnibusszal – a Nádor Szállóba. Drágaság. A vesztibülben: sajt és fröccs. Séta a Király utcán. A székesegyház előtti sétányon elered az orrom vére. Séta a katonaiskoláig. Az épület nagy fehér teste a parkban. Nyugtalan álom. Másnap átköltözünk a „Mátyás királyba” – töltött paprika. „Sohl Mátyás” Pancsováról. Ő is a holnapi vizsgára készül. Szeptember 16.: a Nagy nap. Először orvosi vizsgálat. [...] Egy csomó meztelen gyerek.”

A katonaiskolai indulás és ennek az élménynek a művekben tükröződő élményvilága, valamint az Osztrák–Magyar Monarchiában átélt gyermek- és ifjúkor Miroslav Krležán kívül más írókat is jellemez. A közös téma a Musil-párhuzamot indokolja, a Monarchia gyermekként megélt világa pedig Márai nevét vonzotta be a hazai kroatisztikai vizsgálódások körébe. Hozzájuk képest az Ottlik-párhuzamokra kevésbé figyelt fel a komparatisztika. Ottlik főműve, az *Iskola a határon* még Krleža életében megjelent horvát fordításban Zágrábban, de teljesen visszhangtalan maradt. Minden valószínűség szerint Krleža sem ismerte a regényt. Az orvosi vizsgálatra váró meztelen gyerekek csapata, mint a minden katonai iskolában szükségszerűen évente ismétlődő rituálé, áttételesen pedig a „lecsupaszítás”, a kiszolgáltatottság motívuma olyan epizód, amely az azonos tárgyból fakadóan mindkét szerzőnél megjelent. Ottlik és Krleža vizsgált írásai sorában van azonban olyan világszemléleti, ontológiai egyezés is, amely a nyelvhasználatukban is visszatükröződik. A *Quinquecclesiana: 1908* című kéziratot valószínűleg nyersanyagként dolgozta fel Krleža a *Kirándulás Magyarországra 1947 (Izlet u Madžarsku 1947)* című memoáresszéje írásához.

VIII. 2. A magyar vonatkozású levelezés

A hagyaték második nagyobb egységét alkotó levelezést a hungarikumok szempontjából az író negyvennyolc különböző magyar személynek, kisebb részben pedig intézménynek írt levelei és 102 magyar személy, ill. intézmény hozzá írt kb. 500 levele alkotja. Levelezőpartnerei között szerepel pl. Aczél György kultúrpolitikus, Major Tamás színművész, színigazgató vagy Illyés Gyula költő, de rendszeres levelezésben csak néhány

magyar kortársával állt, elsősorban műveinek fordítóival (Csuka Zoltánnal, Dudás Kálmánnal, Herceg Jánossal) és néhány irodalomtörténésszel (Angyal Endrével, Lőkös Istvánnal, Vujicsics D. Sztojánnal) állt.

Nyomtatásban elsősorban a nyolcvanas évektől periodikákban jelent meg néhány, köztük magyar vonatkozású Krleža-levél, majd 1988-ban a szarajevói életműsorozat utolsó darabjaként egy kötetnyi válogatás a gazdag levelezésből.⁶⁸¹ Ebben azonban csak az író levelei jelentek meg, a neki címzettek nem. Pillanatnyilag a hagyaték az egyetlen olyan szövegtár, amelyben gyűjteményes formában hozzáférhetőek a Krležának írt levelek is. A levelezésből válogató kötet továbbá reprezentatív válogatást nyújt, szelektál, benne a szerkesztő szempontjai érvényesülnek, miközben óhatatlanul megcsönkul, torzul az összkép. Ha a levelezéskötet alapján tájékozódunk Krleža és egyik fordítója, Dudás Kálmán viszonyáról, ennek éppen legfőbb meghatározója, a kultusz jelensége kerülheti el a figyelmünket.

Dudás 1947-től kisebb nagyobb megszakításokkal 1981-ig levelezett Krležával. Bár a Krleža hagyatékában fennmaradt első Dudás-levél keltezése 1956 eleje, Krleža első Dudásnak címzett leveléből kiderül, hogy már legalább kilenc évvel korábban, Krleža 1947-es magyarországi utazását követően is váltottak levelet. A fennmaradt levelek tanúsága szerint Dudás huszonhét levelet írt Krležának, míg Krležától sokkal ritkábban, mindössze tíz alkalommal kapott levelet, a legutolsót 1965-ben. A hatvanas évek végének kölcsönös hallgatása után, Dudás néhányszor még jelentkezett a hetvenes években. Ezek a számadatok különösen beszédessé akkor válnak, ha összehasonlítjuk őket Krleža magyar vonatkozású levelezésének más fejezeteivel. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy Krleža ugyanabban az időben sokkal gazdagabb levelezést folytatott másik magyar fordítójával, Csuka Zoltánnal. Krleža műveinek magyar fordításai közül Csuka nevéhez elsősorban a *Petrica Kerempuh balladáinak* (1959) és a *Zászlók* (1965) című regénynek a fordítása fűződik. A szóban forgó, több mint húsz év alatt Csuka folyamatosan levelezett Krležával, akinek összesen száztizenegy, Dudástól eltérően jórészt magyar nyelvű levelet írt, Krleža pedig több mint négyszer olyan gyakran válaszolt neki, mint másik magyar fordítójának, Dudás Kálmánnak. Bár Krleža jóval kevesebb művét fordította le magyarra, mint Csuka, Dudás ugyanakkor egyike volt Krleža első fordítóinak és az ötvenes évek közepén ő fordította magyarra Krleža próza- és drámaciklusát a Glembay családról. A fenti számszerű adatok mellett a levelek

⁶⁸¹ KRLEŽA Miroslav, *Putovanja, sjećanja, pogledi Pisma. Zapisi i eseji 5. (Sabrana djela Miroslava Krleže)*, szerk.: Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA, Sarajevo: Oslobođenje, 1988.

szövegszerűen, a kultikus beszédmód eszköztárát felvonultatva tanúskodnak arról, hogy a két fordító merőben különbözően viszonyult Krležához. Amíg Csuka partnerként, munkatársként szólította meg Krležát, addig Dudás a kultusz hierarchikus viszonyrendszerének behódolva, sőt azt megteremtve és fenntartva rajongó alázattal nézett föl a horvát íróra, aki viszont nem tudott mit kezdeni ezzel az alapjaiban érzelmi közeledéssel, s ezért általában határozottan hátrált az ennek következtében már-már tovakodóvá váló fordítója közeledéseit.⁶⁸²

VIII. 3. A hagyaték egyéb magyar vonatkozású dokumentumai

A hagyaték harmadik egységében találkozhatunk az író 1908 és 1912 között a pécsi hadapródiskolában folytatott tanulmányai idejéből származó hivatalos dokumentummal⁶⁸³, valamint 1967 és 1968 során a magyar sajtóban, elsősorban a Népszabadságban és a Társadalmi Szemlében megjelent különböző tárgyú társadalomtudományi cikkek szerb nyelvű fordításaiival. A Népszabadságban megjelent írások Faragó Vilmosnak, az Élet és Irodalom olvasószerkesztőjének a hazafiság és nemzetköziség kérdéskörével foglalkozó Kicsi ország⁶⁸⁴ című cikkével induló ún. Nemzeti önismeret-vitához kapcsolódtak. A vitában Krležát tartósan foglalkoztató kérdések is fölmerültek, ez magyarázhatja, hogy a cikkek szerb nyelvű fordításai, ill. ismertetői a birtokába kerültek. E kérdések a történelmi beidegződöttségekkel, nemzeti-etnikai sztereotípiákkal, identitásdefiníciókkal foglalkoznak. Faragó Vilmos százhuszonöt gimnazistát kérdezett ki nemzetiségükhöz, hazájukhoz való viszonyukról, részben kapcsolódva Heller Ágnes nagyobb lélegzetű és szélesebb körben végzett, egy évvel korábban publikált szociológiai felméréséhez.⁶⁸⁵ Faragó Vilmos cikkében a diákok válaszaiban tapasztalt „pacifistává szelődött nacionalizmus” miatt aggódik, többek között amiatt is, hogy a megkérdezettek nyolcvanhárom százaléka büszke a magyarságára, pedig ez a büszkeség „magában hordozza az elkülönülést, a »magyar specifikumok« abszolutizálását, a más nemzetek iránti ellenszenv veszélyeit.” Erre a büszkeségre tehát semmi ok, hiszen „magyarnak lenni nem program, csak adottság, keret.”⁶⁸⁶ Faragó Vilmos írása nem szerepel Krleža kéziratos hagyatékában, de az általa elindított vita több cikke igen.

⁶⁸³ Magyar királyi pécsi honvéd hadapród iskola. Rangsorozati jegyzék 1909/1910, Pécs, 1910. június 28. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ca/1. ROMK, 677.

⁶⁸⁴ FARAGÓ Vilmos, „Kicsi ország” *Élet és Irodalom*, 11. 1. sz., január 7. (1967), 12. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/64. ROMK, 703.

⁶⁸⁵ HELLER Ágnes, „Mi a magyar most?”, *Kortárs* 10. 8. sz. (1966), 1297–1308.

⁶⁸⁶ FARAGÓ Vilmos, „Kicsi ország”, 12.

Köztük Darvas József Népszabadságban megjelent válasza is.⁶⁸⁷ Darvas a marxizmus nevében „a haladó történelmi hagyományok visszaminősítő megítélése”, „a kozmopolitizmus és cinikus nemzeti nihilizmus” ellen tiltakozik és kijelenti, hogy „szocialista hazafiság és proletár nemzetköziség: egymást feltételező egység.” Továbbá fölteszi a kérdést: „Akiben nem él egy közösséghez való tartozás élménye, hogy lehetne az egy másik néppel, annak a gondjaival szolidáris?”⁶⁸⁸ A vita hagyatékban föllelhető következő szereplője Dobozy Imre, aki cikkét néhány nappal Darvas írása után jelentette meg.⁶⁸⁹ Érdekes, hogy amíg Faragó vitaindító cikkében a romantikusan felfogott – tragikus pátoosszal és hősiességgel teli – magyar történelem egyik toposzát, az antemurale christianitatis eszméjét emlegeti továbbélő negatívumként („Egyedül voltunk.” „A hálátlan Európa védőbástyája”), addig Dobozy írásában a magyar felsőbbrendűség tévtanának bizonyítékeként idézi az Extra Hungariam non est vita szállóigét. Krleža publikált és kéziratoss életművében egyaránt gyakran előfordulnak ezek a szállóigék, melyek korántsem csak a magyar önkép részei, hanem jelen vannak a közép-európai népek történetében is.⁶⁹⁰

Az elhúzódo vita következő cikke, amely a hagyatékban is fellelhető, Mód Aladár *Nemzeti érzés vagy nacionalizmus?* című írása.⁶⁹¹ Hasonlóan a többi hozzászóláshoz, itt is a korszerű (értsd: szocialista) hazafiságot mint egyetlen igaz hazafiságot kísérel meg definiálni és megállapítja, hogy „hazafiság nélkül nincs igazi internacionalizmus sem”, Az internacionalizmus a marxista nyelvhasználatban a kozmopolitizmus helyére, mégis annak mintegy ellenpontjaként lépett. Márcsak délszláv vonatkozásai miatt is érdemes megjegyezni, hogy a vita résztvevői közül többen (Dobozy Imre, Mód Aladár) is hivatkoztak a *Hideg napok* című Cseres Tibor-regényre, elsősorban az egy évvel a vita előtt elkészült Kovács András rendezte film hatására. Cseres Tibor regénye ugyanekkor jelent meg szerb fordításban,⁶⁹² de a közel harminc évvel később elkészült folytatása, a *Vérbosszú Bácskában* csak horvát nyelven jelent meg a délszláv háború idején.⁶⁹³

⁶⁸⁷ DARVAS József, „Kicsi ország?” *Népszabadság*, 1967. január 29. 8. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ce/41. ROMK, 700.

⁶⁸⁸ DARVAS József, „Kicsi ország?”

⁶⁸⁹ DOBOZY Imre, „Ember, nemzet, világ” *Népszabadság*, 1967. február 5., 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970.Ce/49. ROMK, 701.

⁶⁹⁰ L. például: GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, Minerva, 1933. TERBE Lajos: „Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)” *Egyetemes Philológiai Közlemények*, 1936. 297–350. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez* (Budapest, Akadémiai, 1969). HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Budapest: Balassi, 1992)

⁶⁹¹ MÓD Aladár, „Nemzeti érzés vagy nacionalizmus?” *Népszabadság*, március 12. (1967), 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ce/175. ROMK, 713.

⁶⁹² CSERES Tibor, *Hladni dani*, ford.: Sava BABIĆ (Subotica, Beograd, Minerva, 1966)

⁶⁹³ CSERES Tibor, *Krvna osveta u Bačkoj*, ford.: Ildiko DRAŠKOVIĆ, (Zagreb, AGM, 1993)

A vita Krleža-hagyatékban is fennmaradt utolsó cikkének írója, Pach Zsigmond Pál ismerteti az akkoriban folyó ún. történészvitát⁶⁹⁴ is, amelynek tétje az volt, hogy sikerül-e az 50-es évek egyoldalú, megszépítő, csak a haladó, forradalmi hagyományokat kiemelő egyoldalú történelemszemléletével szemben vállalni az egyéb korszakokat is. További érdekesség, hogy a Pach Zsigmond Pál hozzászólásával egy időben jelent meg a szinte valamennyi korabeli horvát kulturális intézmény által testületileg aláírt horvát nyelv elismerését és egyenrangúságát követelő „Nyilatkozat a horvát irodalmi nyelv helyzetéről és elnevezéséről” ismertetése és híradás az ezt követő retorziókról, melynek során pl. a Horvát Írószövetség akkori elnökét, Vlatko Pavletićot is letartóztatták.⁶⁹⁵ Tekintettel arra, hogy Krleža is a Nyilatkozat aláírói közé tartozott, függetlenül az őt övező tekintélytől vagy talán éppen ezért, egy kisebb Canossa-jarást neki is végig kellett járnia. Tito magához hívatta Belgrádba, ahol Krleža egy hosszabb beszélgetés során felajánlotta, hogy lemond párttagságáról. Végül csak a központi bizottsági tagsága alóli felmentési kérelmét nyújtotta be a Horvát Kommunista Szövetséghez.

A hagyaték harmadik egységében megtalálható még egy a Társadalmi Szemlében megjelent cikk, Havas Ágnes általános iskolai tanárnő beszámolója, amely témájában a Nemzeti önismeret vitát elindító Faragó Vilmos-írásra emlékeztet.⁶⁹⁶ Megőrzött még a hagyaték két, szintén a Társadalmi Szemlében megjelent és az 1918-as forradalom ötvenedik évfordulójára írt alkalmi megemlékezést is.⁶⁹⁷

A hagyaték harmadik nagyobb egységének magyar vonatkozásai közül talán legérdekesebb Rajk László és társai elleni peranyagra vonatkozó kézirat, de nem Krležától származó megjegyzésekkel ellátott ugyancsak szerb nyelvű, keltezés nélküli gépirat.⁶⁹⁸ Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a Krleža-hagyatékban a Rajk-perre való pusztán utalás is számos érdekes kérdést vet fel. Hiszen köztudott, hogy Rajk László letartóztatását a politikai riválisaival leszámolni kívánó Rákosi kezdeményezte, a koncepciós per célja viszont már a Tito-ellenes szovjet szembenállás felé történő szolidaritás hangsúlyozása lett,

⁶⁹⁴ PACH Zsigmond Pál, „Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat”, *Népszabadság*, március 26. (1967), 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ce/192. ROMK, 715.

⁶⁹⁵ „A jugoszláv közvélemény szembefordul a „nyelvi vita” kiobbantóival. (Kizárták a JKSZ-ből a horvát írószövetség elnökét)” *Népszabadság*, 1967. március 26., 2.

⁶⁹⁶ HAVAS Ágnes, „Nacionalista hatások gyermekeinkre” *Társadalmi Szemle*, 1967. 97–111. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/82. ROMK, 704.

⁶⁹⁷ ERÉNYI Tibor, „Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom ötvenedik évfordulójára” *Társadalmi Szemle*, 10. sz. (1968), 37–42. Uő. „Ötvenéves a magyar kommunista mozgalom” *Társadalmi Szemle*, 11. sz. (1968), 3–9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/62. ROMK, 702.

⁶⁹⁸ „Proces protiv Rajka i saučesnika”, A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/219. ROMK, 717.

melyben Rajk és társai ellen a legfőbb vád a kiátkozott jugoszláv kommunistákkal való kapcsolattartás volt. Krleža 1943 és 1958 között nem írt naplót, de naplóinak 1977-ben megjelent utolsó kötetében, mely 1958-tól 1969-ig írt feljegyzéseit tartalmazza, 1968 márciusában a prágai tavasz aktuális eseményeire reflektálva többször is megemlíti a Rajk-per, és az 1956-os magyar forradalmat. A peranyag alapos ismeretét bizonyítja az a tény is, hogy szintén a '68-as napló tanúsága szerint a Rajk-per egyik alvádottjának, Tarisznyás Györgyinek a történetével is tisztában volt, akinek az akkori jugoszláv nagykövettel folytatott tényleges románca volt talán a Rajk-per egyetlen valós mozzanata. Ugyanitt említi egy 1952-es előadását is, melyben elítéli a sztálinizmust, s nagy valószínűséggel ennek az írásának a keletkezésekor már szövegszerűen is ismerte a Rajk-per anyagát, amelyhez egyébként a per nyilvános rádióközvetítésének köszönhetően akár már valóban 1949-ben hozzájuthatott. A Rajk és társai elleni per címet viselő kéziratköteg azonban, mely a katalógus szerint 1949-ből vagy későbből származik nem a per fordítása, hanem egy erről, valószínűleg a jugoszláv belügyi szervek által készített kommentár, helyzetelemzés.⁶⁹⁹ Itt tűnik lényegesnek az adat, hogy hasonlóan a korábbiakban említett magyar sajtópolemia egyes cikkeihez, a Rajk-per elemzése is szerb nyelven készült el. Kérdés azonban, hogy kinek a kezdeményezésére és mi célból kerültek ezek a nem Krležától származó hungarikumok az író hagyatékába. Krleža csak tájékozódni kívánva jutott hozzájuk vagy esetleg véleményezésre kapta meg ezeket? A Rajk-per elemzése hivatkozik az ún. *Kék könyvre*, ill. annak szerbhorvát nyelvű fordítására, „amelyet a magyarok jelentettek meg.” Az elemzés természetesen elítéli a Rajk-per, amit koncepciós pernek nevez, a bíróság pártatlanságát nemcsak hogy kétségbe vonja, hanem rámutat, hogy az a per lefolytatásában előre neki szánt szerepet játszott, pontról-pontra cáfolja a vádiratot, kiemeli a perrel egyidőben a jugoszláviai sajtóban megjelent vádiratok hatására útközben módosított vádak, valamint az egész pert Jugoszlávia és vezetői elleni támadásként fogja fel.

Bár a Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött Krleža-hagyatékot digitalizálták, az elektronikus anyag a maga egységében nem hozzáférhető. A digitalizálására elsősorban állományvédelmi okok miatt került sor. Mivel jórészt kéziratos anyagról lévén szó, a szövegek képként jelennek meg, a bennük való keresés így nem

⁶⁹⁹ A kézirat alfejezetei: I. *Előzetes megjegyzések*; II. *A vádlottak leleplezésével és elfogatásával kapcsolatos néhány kérdéstről*; III. *A vádiratról*; IV. *A II. világháború utáni jugoszláv-magyar viszonyokról*; V. *A vádlottak erkölcsi-politikai arculatáról*; VI. *A bírósági vizsgálatról*; VII. *A budapesti per a jugoszláv nemzetiségű spanyol polgárháborús veteránokról*; VIII. *Az 1948. októberi paksi találkozó*; IX. *Kritikus fázis az összeesküvés alakulásában és a jugoszláv-magyar kapcsolatokban*.

lehetséges. A hagyaték kutatása ezért hagyományos „ülőmunkát” és igen sok ráfordított időt igényel. Nincs könnyű helyzetben az a kutató sem, aki a publikált Krleža életműben kíván tájékozódni, hiszen mind a mai napig nem jelent meg műveinek teljes sorozata, az eddigi legteljesebb szarajevói kiadás szövegkritikai szempontból sok kívánnivalót hagy maga után, mindkét korábbi – a harmincas, majd a hatvanas években kiadott – zágrábi sorozat pedig töredékes maradt. Figyelmet érdemel a szövegváltozatok problémája is, azaz az egyes sorozatokban megjelent művek egymáshoz képest igen jelentős – stilisztikai és tartalmi – eltérést mutatnak. Krleža esszéire ez éppúgy vonatkozik, mint például *Zászlók* című regényfolyamának szarajevói kiadására, amely az első kiadás lényeges pontokon átírt, új változata. Műveinek legújabb gyűjteményes kiadása harmadrészben már megvalósult, a hatvan kötetre tervezett sorozat a Ljevak Kiadó, a horvát Matica és a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia kiadásában azonban félbeszakadt. Ez a kiadás az életmű elsődlegesen szépirodalmi részét közölte újra, a publicisztika, az esszé és a naplók újbóli közlésére nem került sor. A Krleža-életmű könnyebb hozzáférhetőségét segítené elő a digitális, lehetőség szerinti online szövegközlés, melyre azonban többek között szerzői jogi akadályok és központi döntés hiánya miatt még várnunk kell.

IX. A MAGYAR RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉNEK TANULSÁGAI

IX. 1. Krleža magyar befogadásának széttartó kezdetei

1936-ban látott napvilágot Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című útírajza⁷⁰⁰, amelyből azonban már egy évvel korábban megjelent egy részlet a *Nyugatban*.⁷⁰¹ Ebben szerepel beszélgetése a kortárs horvát irodalom legjelentősebb képviselőjeként neki bemutatott Krležával.⁷⁰² Nem elhanyagolható körülmény, hogy e találkozásra életük korai szakaszában került sor, és hogy Fejtő útleírásán kívül Krleža műveiben is megtalálható kettejük megismerkedésének élménye. Krleža először egy 1958-as naplójegyzetében⁷⁰³ említi Fejtőt, de közel két évtizeddel később, az 1976-os naplójában is írt találkozásukról:

„1934 nyara, Kuković utca 28, Mária királynő utca 32, a park platánjainak árnyékában, a csobogó szökőkút melletti napernyő alatt Fejtő Ferenc, a még fiús kinézetű csupaszállú fiatalember zágrábi kirándulásán, látogatóban izraelita vallású magyar nővérénél, aki Pestről egy itt szolgálatot teljesítő, a Šenoa utcában lakó MÁV-tisztviselőhöz ment férjhez. A háború előtt vakációzott nénjénél Agram városban, ahol a Šenoa utca és a Hutterer fürdő között mozogva töltötte a szünidő napjait. Ez volt a Horthy-Magyarországról érkező első üdvözlés, Németh László »Híd a Dráván«-jának az ideje. Erről jelentette meg Fejtő lírai hangú útleírását a Zágrábi érzelmes utazást benne a M. K.-val folytatott beszélgetéssel. Meg kellene ezt nézni.⁷⁰⁴

Krleža nem véletlenül ír éppen 1976. augusztusi naplójegyzetében Fejtőről. Enes Čengićnek ugyanannak az évnek az őszén arról is beszélt, hogy Milovan Đilas a Fejtő által vele készített interjújában őt is említette:

„– [...] Đilas még mindig nem hagy békén.
– Hogyhogy?
– Egy emigrációban élő magyar újságírónak adott interjúban, ami egy francia lapban jelent meg, megint utánam kutakodik. Ó, Istenem, tényleg ideje volna már, hogy róla is teljesen nyíltan kezdjünk el beszélni.”⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]); 3. bőv. kiad. a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes (Budapest: Kossuth: 2008)

⁷⁰¹ FEJTŐ Ferenc, „Zágrábi útinapló”, *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁷⁰² Fejtő esszéjéről – mely az egyik első volt a róla külföldön hírt adó írások sorában – Krleža tudott, hiszen az egy meghíusult riport helyett, kettejük személyes találkozását követően született.

⁷⁰³ Miroslav Krleža, „Napló 1958–1969 (részletek)”, vál. és ford. Túri Gábor, *Híd* 46. 7–8. sz. (1982), 852–853. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
Idézi: Virág Zoltán, „A részvételnél is mélyebbre. Egy »aszketikus ínyenc« Jugoszlávia-képéről”, *Hungarológiai Közlemények* 48. 4. sz. (2018), 2.

⁷⁰⁴ KRLEŽA Miroslav, „4. 8. 1976.”, *Zapisi sa Tržiča. Zapisi i eseji 4.* Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 136–137.

⁷⁰⁵ ČENGİĆ Enes, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljević (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

Fejtő persze nem tudhatta, hogy Đilas, aki ekkor már a kommunista hatalmi rendszerek kritikusanak számított, korábban, a harmincas évek végén és a háború utáni években a Krležát ideológiai okok miatt támadók vezéralakja és a Jugoszláv Kommunista Párt bolsevik szárnya fanatizmusának reprezentánsa⁷⁰⁶ volt. Mint ahogy azt sem tudhatta, hogy Krleža került a vele való találkozást, és ennek fő oka éppen a Đilasszal készített interjúja volt.

Az a magyar író itt volt a nyáron és találkozni akart velem, de kimentettem magam. A háború előtt, a harmincas években Zágrábba járt vakációzni, a nényét látogatta meg, aki itt élt, így találkoztunk. Az *Érzelmes* kirándulásaim Zágrábba című könyvében [sic!] meg is említi ezeket a velem történt találkozásait.”⁷⁰⁷

Másfelől Fejtő nyilván többé-kevésbé tisztában lehetett Krleža és a jugoszláv baloldal összetett és konfliktusokkal terhelt viszonyával, ami a két világháború közötti időszakról átnyúlt a háború utáni első évekre is. Mindenesetre erről tanúskodik visszaemlékezése a Krležával 1958-ban Ljubljanában történt személyes találkozására a Jugoszláv Kommunista Párt Hetedik Kongresszusán, melyről az *Érzelmes utazás* újabb kiadásához írt kiegészítéseiben írt:

„Tudtam, Krležának egyre nagyobb konfliktusai vannak a kommunista kormánnyal, és csak Tito személyes barátsága mentette meg attól, hogy mint disszidenst börtönbe zárják.”⁷⁰⁸

Krleža és Fejtő nemcsak valódi, de képzeletbeli utazásaik során is gyakran találkoztak. A történelmi múlt nagyjai közül sokszor ugyanazok a személyek foglalkoztatták őket, akiknek tevékenységét – időnkénti szemléleti eltéréseik ellenére is – hasonló módon ítélték meg. Tájékozódásuk közös jegyei fedezhetők fel az emberiség emancipációjának eszméjét, a humanista törekvéseket maguk elé célul állító személyiségek – Rotterdami Erasmustól II. Józsefen és Martinovics Ignácon át az utópista Robert Owenig és Saint Simonig, valamint Jean Jaurèsig – és programok iránti érdeklődésükben is. (Mindezt a dolgozat emlékezhelyeket tárgyaló vonatkozó fejezeteiben a későbbiekben részletesebben is tárgyalom.)

⁷⁰⁶ VISKOVIĆ Velimir, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža, 1993), 206. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁷⁰⁷ ČENGIĆ Čengiđ, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengiđ Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁷⁰⁸ FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, [a képeket összegyűjt. és vál. RELLE Ágnes]. 3. bőv. kiad. (Budapest: Kossuth, 2008), 131.

Fejtő után a következő hírhozó négy évvel később Németh László volt, akire Krleža ímént idézett 1976-os naplójegyzete is utal, s aki feltehetőleg többek között a Fejtő-útirajzban megjelent Krleža-kép hatására kezdett el érdeklődni a horvát író iránt. Megemlítendő, hogy Fejtő Ferencet és Németh Lászlót megelőzően a szomszéd népek irodalmait is figyelemmel kísérő Kázmér Ernő kritikus „a mai horvát irodalom legérdekesebb alakja”-ként mutatta be Krležát 1932-ben szintén a *Nyugat* olvasóinak.⁷⁰⁹ Jó kritikus vénájára vall, hogy a horvát irodalmat dióhéjban ismertető cikkéből a kortárs írók közül neki szentelte a legnagyobb figyelmet. Őt is megelőzte azonban Bajza József, a Pázmány Péter Tudományegyetemen a horvát nyelv és irodalom rendes tanárának ismertetője Krleža Ady-esszéjéről, szinte rögtön annak megjelenését követően. Bajza „a magyar–horvát szellemi érintkezésnek igen jelentékeny momentuma”-ként mutatja be az esszét, majd ismerteti annak főbb gondolatmenetét. Megállapítja, hogy Krleža műveinek gyakori magyar vonatkozásai nem mindig barátságosak és gyakran gúnyos szelleműek. Ennek ellenére éppen ez az esszé eltér ettől, amit ő egy általánosabb jellegű közeledési folyamat részeként értelmez:

„De mintha az utolsó években ő rajta is elhatalmasodott volna az a nagy változás, mely a horvát gondolkodásban rólunk beállott. Adyról szóló tanulmánya elmélyedéséről, rokonszenvről, megértésről és a magyar irodalomban való nem csekély jártasságról tesz tanúságot.”⁷¹⁰

Kázmér Ernő és Bajza József említett írásai – Fejtő útiesszéje mellett – szintén útmutatóul szolgálhattak Németh László Kelet-Európa iránti érdeklődéséhez. Németh 1939 és 1940 fordulóján született három közép-európai vonatkozású írása közül az egyiket teljes egészében Krleža Ady-esszéjéről írta.⁷¹¹ 1940-ben, miután a Kelet Népeben közzétette *Krleža Adyról* című tanulmányát, a folyóirat következő számában megjelent *Híd a Dráván* című, szintén délszláv témájú esszéjében megjegyzi: „Krležának különben csak a

⁷⁰⁹ KÁZMÉR Ernő, „A horvát irodalom múltja, jelene és jövője” *Nyugat*, 25. 13–14. sz. (1932), 79–84. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00539/16865.htm> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)

⁷¹⁰ BAJZA József, „Horvát költő Ady Endréről” *Magyarország*, 11. 90. sz. április 20. (1930), 28.

⁷¹¹ NÉMETH László, „Krleža Adyról” [Részlet] *Kelet Népe*, 6. 1. sz. (1940), 11–12. Kötetben először: Uő, *Téli hadjárat. Cikkek, előadások*. Tanú Könyvtár II. (Kecskemét, Tanú, 1940), 80–83; „Híd a Dráván” *Kelet Népe*, 6. 3., 4. sz. (1940), 21. 9–10; Kötetben először: Uő, *Téli hadjárat. Cikkek, előadások*. Tanú Könyvtár II. (Kecskemét, Tanú, 1940), 84–94. (Az esszé a *Jugoslovensko-madžarska revija* című lapban is megjelent. L. Jung Károly, „Egy elfelejtett jószolgálati folyóiratról. Hetven esztendeje szűnt meg a Jugoslovensko-madžarska revija” *Híd*, 75. 10. sz. (2011). 54–76 http://epa.oszk.hu/01000/01014/00085/pdf/EPA01014_hid_2011_10_054-076.pdf [Letöltés ideje: 2018. 05. 22.]); „Most, Punte, Silta” *Híd*, 7. 9. sz. (1940), 18–19. Kötetben először: Uő, *Kisebbségben*, IV. kötet, (Budapest, Magyar Élet, 1942). 358–359.

tanulmányait ismerem, az Adyról szólót ismertettem is.”⁷¹² Néhány hónappal később azonban már arról számol be az újvidéki Híd folyóiratban megjelent *Most, Punte, Silva* című írásában, hogy elolvasta Krleža Glembay-ciklusait, a drámákat és a novellákat egyaránt. Ez pedig a tejttestvérség gondolatában erősítette meg:

„A Monarchia: a magyarságból és a magyarság ellen is kitermelt egy csomó Glembayt és ezek itt vannak, a glembayizmus tovább él bennünk, ha a császárság meg is bukott. Magyar vezető réteg és nép viszona azért más, mint a franciáé vagy németé, mert ez is Glembay-föld.”⁷¹³

Németh Lászlót elsősorban Krleža Ady-élménye foglalkoztatta, ami az Ady-esszéjének megismerésére és ismertetésére korlátozódott. Az *Érzelmes utazás*ban bemutatott, Adyt idéző Krleža alakja a könyv recenziójának is felkeltette a figyelmét, a „szörnyeteggé dagadó zseni” megállapítás minden bizonnyal rá vonatkozik:

„Ezek a viszonyok nekünk ismerősek; csupaszabbul, kendőzetlenebbül, nagyvilági dekoráció nélkül mutatja a szellem emberének sajnos nálunk is kötelező válaszfalát a nacionalizmus és az osztályharc között. Harmadik választás, úgy látszik, egyelőre nincs. A zsenik a nálunk oly szomorúan ismert recept szerint Horvátországban is szörnyetgekké dagadnak. Egyre bizonyosabb, hogy Ady nemcsak Magyarország, hanem Középeurópa költője. Örökségét megilletődöttebb komolysággal kell kezelnünk, mint olykor frivol és optimista percekben gondoltuk.”⁷¹⁴

Németh László reálutópiáinak egyike volt a közép-európai, Duna-menti népek kulturális és történelmi tejttestvérségére vonatkozó gondolata.⁷¹⁵ És bár Németh szintén ebbe a körbe tartozó és talán legnagyobb hatású harmadikutasság-eszméje nagyban emlékeztet Krležának a jugoszláv népek történelmi helyzetére vonatkozó ún. „harmadik komponens” elgondolására. Mindazonáltal a valóságban Krleža Németh László róla szóló esszéiről csak az 1947-es magyarországi látogatása során szerzett tudomást.

Mindezt megelőzően a harmincas évek elején elindult a vajdasági magyar irodalom folyóirataiban Krleža műveinek megjelentetése. A magyar recepció tehát nem csak, ill. elsősorban nem a magyarországit jelenti, amelyre – Fejtő és Németh írásai ellenére – csak jóval később, az ötvenes évek ellenséges időszaka utáni enyhülés idején kerül sor, amikor

⁷¹² NÉMETH László, „Híd a Dráván” *Európai utas. Tanulmányok*. Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 685.

⁷¹³ NÉMETH László, „Most, Punte, Silta” *Európai utas. Tanulmányok*. Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 694.

⁷¹⁴ Hevesi András, „Érzelmes utazás. Fejtő Ferenc könyve”, *Nyugat* 6. szám (1936) <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19160.htm>

⁷¹⁵ NÉMETH László, „Tejttestvérek”, *Tanú*, 1. 2. sz. (1932), 128.; Uő, „Most, Punte, Silta”, *Híd*, 7, 9. sz. (1940), 27.

Krleža műveinek kiadása, színdarabjainak bemutatása a korabeli kultúrdiplomácia zöld jelzésére, ill. kifejezett ösztökélésére elindult.

1932-ben Dudás Kálmán fordításában megjelenik néhány Krleža-vers az újvidéki *Kalangya* folyóirat első évfolyamában.⁷¹⁶ Krleža, bár tudott ezekről a fordításokról, mert a híriket maga a fordító vitte el neki Zágrábba, elfelejtkezett a létezésükről és verseinek magyar nyelvű tolmácsolójaként Ács Jánost tartotta számon, aki 1951-től éveken keresztül havi rendszerességgel jelentette meg fordításait a *Híd*-ben. 1937-ben szintén ugyanott jelent meg Krleža egy verse Somorja Sándor fordításában.⁷¹⁷ 1932-ben Szenteleky Kornél olyan könyvajánlót írt Krleža *Filip Latinovicz hazatérése* című regényéről⁷¹⁸, amivel jó eséllyel el is vette az olvasástól az olvasó kedvét – a rémregények borzasztó hangulatával azonosította a művet. Van azonban egy figyelemre méltó megállapítása: Georg Grosz festői és Krleža írói stílusának összehasonlítása, amelynek illusztrálására konkrét, találó szövegpéldát is hoz a műből. Szenteleky ismerhette Krleža a német festőről írt esszéjét,⁷¹⁹ de tudhatott az egy évvel korábbi zágrábi kiállításáról is, amit a Krležához közel álló Zemlja képzőművészcsoporthoz (Ljubo Babić, Krsto Hegedušić stb.) szervezett.

Szintén a *Kalangyában* értekezik Szirmai Károly két évvel később Miloš Crnjanski és Krleža nacionalizmusvitájáról.⁷²⁰ Valószínűleg ő veti fel elsőként a Szabó Dezsővel való párhuzam lehetőségét, egy évvel Fejtő Ferenc előtt. Ezt mintegy evidenciaként említi és tudni véli, hogy Krleža jól ismeri Szabó Dezső munkáit:

„Krležát furcsa szófüzése, mondanivalóinak nyers kifejezése miatt Szabó Dezsőhöz lehet hasonlítani. Maga Krleža sem titkolja, hogy Szabó Dezső, a búsuló magyar titán, akinek minden jelentékeny könyvét eredetiben elolvasta, mély benyomást gyakorolt rá.”⁷²¹

Szirmait a Szabó Dezső-párhuzam megállapításában Fejtő követte – „Írásaiban van valami, ami Szabó Dezsőre emlékeztet, szubjektív, dühös stílus, fogcsikorgatás, páthosz, a naturalizmus és ökölszorítás vegyítése”⁷²², de ugyanez az észrevétel az Ady-párhuzam

⁷¹⁶ KRLEŽA Miroslav, „Estelőben” *Kalangya*, 1. 5. sz., szeptember (1932.) 327.; „Szeptember éji elégia”; „Rendevű”, „Egy nap változatai” *Kalangya*, 1, 8. sz. december (1932), 541–542.

⁷¹⁷ KRLEŽA Miroslav, „Forr-a-dalom” *Híd*, 4. 6. sz. (1937), 5.

⁷¹⁸ SZENTELEKY Kornél, „Miroslav Krleža: Povratka Filipa Latinovića” *Kalangya*, 2. 4. sz. (1933), 281–282.

⁷¹⁹ KRLEŽA Miroslav, „O njemačkom slikaru Georgu Groszu” *Jutarnji list*, 29, 5229. sz. VIII. 29, (1926), 1920.

⁷²⁰ SZIRMAI Károly, „Miloš Crnjanski és Miroslav Krleža vitája a nacionalizmusról és a pacifizmusról” *Kalangya*, 3. 6. sz. (1934. június), 475–476.

⁷²¹ SZIRMAI Károly, „Miloš Crnjanski és Miroslav Krleža...”, 475.

⁷²² FEJTŐ Ferenc, „Zágrábi útinapló”, *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361.

<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

mellett megjelenik Hadrovics László a désláv népek irodalmáról szóló 1944-ben kiadott kismonográfiájában is:

„Lírájában a német Rilkével s némileg Adyval mutat rokon vonásokat, prózája azonban határozottan emlékeztet Szabó Dezsőnek élettel teli, húsból-vérből való írásaira.”⁷²³

Szirmai Károly Crnjanski és Krleža nacionalizmus-vitájából az elfajult hangnemet emeli ki és siet pozicionálni a kisebbségi magyar értelmiség viszonyulását az ehhez való vízzonyulásában:

„A jugoszláviai magyarság, amely úgy Krleža, mint Crnjanski magyar nyelven megjelent írásait ismeri, nem avatkozhat ebbe a vitába. Nem foglalhat állást, és nem mondhat ítéletet. Az egész dolog annyiban érdekli, hogy azok a désláv írók, akiknek az írásait elsőnek ültették át magyar nyelvre, milyen világnézeti változáson mennek keresztül.”⁷²⁴

Löbl Árpád továbbá egy szarajevói hetilapban megjelent szerb nyelvű írásával túllépett a kisebbségi diskurzus határain.⁷²⁵

Krleža műveinek magyar kiadására, drámáinak magyar bemutatóira más közép-európai országokhoz képest megkésve, csupán a második világháború után, akkor is csak időnkénti megtorpanásokkal került sor.⁷²⁶ A két világháború között, az akkor már egyértelműen jelentős írónak számító Krleža művei Magyarországon politikai okokból, a Horthy-rendszer elleni erőteljes kritikái miatt nem jelenhettek meg. Krleža első magyarországi kiadású könyve, A Glembay család című novellaciklusa csak 1956-ban jelent meg.⁷²⁷ Politikai döntés, a Jugoszlávia felé való nyitás szándéka sejthető az első magyarországi Krleža-bemutató engedélyezésében (Glembay Ltd., Nemzeti Színház, 1958. január 28.), mint ahogyan abban is, hogy az előadás hatalmas sikere ellenére, vagy éppen amiatt, a drámatrilógia két másik részét majd csak a hatvanas évek közepétől mutatták be.⁷²⁸ Ekkortól jelentek meg műveinek magyar kiadásai is. Születésének hetvenedik évfordulója alkalmából, a hatvanas évek közepén hatkötetes gazdag válogatás jelent meg életművéből

⁷²³ HADROVICS László, *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1944), 36.

⁷²⁴ SZIRMAI Károly, „Miloš Crnjanski és Miroslav Krleža...”, 480.

⁷²⁵ PLAMENAC Marko [Arpad LEBL], „Miroslav Krleža” *Pregled*, 10. 12. sz. (1936), 148–149. (IV–V.), 221–223.

⁷²⁶ Az első magyar nyelvű kiadás, az első világháborús novelláit összegyűjtő kötet Újvidéken jelent meg 1952-ben, a magyar–jugoszláv viszony mélypontján. A fordító Sinkó Irma, Krleža Zágrábban élő közeli barátja, Sinkó Ervin író felesége volt. KRLEŽA Miroslav, *Magyar királyi honvédnovellák* (Újvidék: Testvériség-Egység Kiadó, 1952)

⁷²⁷ KRLEŽA Miroslav, *A Glembay-család*. Ford.: DUDÁS Kálmán (Budapest: Új Magyar Kiadó, 1956)

⁷²⁸ SPIRÓ György, „A féleltség előnyei” *Élet és Irodalom*, 2012. december 21., 45.

párhuzamosan az újvidéki Forum és a budapesti Európa Könyvkiadó gondozásában.⁷²⁹ Az elkövetkező tíz évben Krleža – időlegesen – kultikus szerző lett Magyarországon, ahol tiszteletbeli magyar íróként olvasták. A recepció azonban az utóbbi évtizedekben megtorpant. A rendszerváltozás óta megjelent egyetlen Krleža-kötet, a Glembay-novellaciklus harmadik kiadása volt 2000-ben.⁷³⁰ Úgy tűnik, az első világháború századik évfordulója sem hozott e téren változást – a nagy háború egyik legnagyobb írójának sem háborús novellái,⁷³¹ sem nagy ívű történelmi regénye, a *Zászlók* nem jelentek meg újra magyarul.

Mindazonáltal – bár a teljes opusz korántsem hozzáférhető magyarul – a horvát irodalom hazai recepciója tekintetében Krleža továbbra is felülreprezentált szerzőnek mondható. E ténnyel sajátos ellentmondást képez, hogy műveinek jó ideje nem születtek újabb fordításai, és közel húsz éve nem jelent meg tőle magyarul önálló kötet.

IX. 2. Példa a kultikus befogadásra

A kultusz kutatás a magyar irodalomtudomány utóbbi két évtizedének történetében érdekes és hasznos megállapításokat eredményező termékeny módszernek bizonyult. Az elmúlt húsz év alatt számos vita, konferencia és tudományos publikáció – több kötetnyi tanulmányon kívül néhány monografikus mű is – született a kultuszok természetrajzáról. A kultusz problematikája szorosan kapcsolódik a kortárs tudományos diskurzusok más fontos kérdéseire, mint például a kanonizációs folyamatokhoz vagy a különböző szubkulturális jelenségekhez, stb. Ezen kívül, különösen a kortárs kultuszok esetében, szükségképpen

⁷²⁹ A két kiadás abban tér el egymástól, hogy az újvidéki Forum két kötetben jelentette meg a *Filip Latinovicz hazatérése* (1964) című regényt és a válogatott elbeszéléseket (1965), míg az Európa kiadásában ezek a művek egy kötetben kaptak helyet. A Forum kiadásában továbbá 1964-ben megjelent *A Glembayak* prózacyklus is, míg az Európa kiadásában ugyanezzel a címmel a drámatrilógia. *Miroslav Krleža válogatott művei* sorozatában a következő kötetek jelentek meg: *A Glembayak*. [Elbeszélések]. Fordította: Dudás Kálmán; *A Glembayak. Drámák*. [Fordította: Dudás Kálmán]; *Filip Latinovicz hazatérése*. [Regény]; *Elbeszélések*. Fordította: Csuka Zoltán, Dudás Kálmán, Illés Sándor. Az elbeszéléseket válogatta: Major Nándor; *Versek. Emlékiratok*. Az emlékiratokat válogatta: Csuka Zoltán és Juhász Géza. A verseket válogatta és fordította: Ács Károly. Az emlékiratokat fordította: Ács Károly és Csuka Zoltán; *Kirándulás Oroszországba*. [Útirajz]; *Esszék*. Válogatta: Hadrovics László és Németh István. Fordította: Szeli István; *Zászlók 1–2*. [Történelmi regény]. Fordította, jegyzetekkel ellátta: Csuka Zoltán.

⁷³⁰ Miroslav KRLEŽA: *A Glembay család*. Ford.: DUDÁS Kálmán, Magyar Könyvklub, Budapest, 2000.

⁷³¹ Az első magyar nyelvű Krleža-kötet, a *Magyar királyi honvédnovellák* a Krleža háborús novelláit közreadó *A horvát hadisten* című, először 1922-ben megjelent kötetből válogatott. Háborús novellái magyarul válogatott műveinek sorozatában is megjelentek (*Filip Latinovicz hazatérése*. [Regény]; *Elbeszélések*. Ford.: CSUKA Zoltán, DUDÁS Kálmán, ILLÉS Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1965 [1966!]), továbbá szerepeltek háborús tematikájú szépirodalmi antológiákban: *Az eltemetett katona*. *Elbeszélések az első világháborúról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978; *Az erőd bevétele. Válogatás a világirodalom legjobb katonaelbeszéléseiből (1800–1945)*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980.

előfeltételezi az interdiszciplináris módszerek alkalmazását. A kultikus jelenségek ugyanis nem korlátozódnak kizárólag az irodalomra. A nem (csupán) az irodalomra vonatkozó kultuszstratégiák kutatása ugyanakkor segíthet egyes irodalmi jelenségek jobb megértésében.

Krleža kéziratos hagyatékának magyar tárgyú levelezéséből, pontosabban műfordítójának, Dudás Kálmánnak hozzá írt levelei alapján azt a hipotézisemet szeretném bizonyítani, hogy a kultusz retorikája és a „szerelmesek nyelve”, különösen a szerelemben esés korai időszakát tekintve sok közös jeggyel rendelkezik.

Dudás Kálmánt (1912–1983) inkább műfordító, mint költői munkássága jóvoltából tartja számon az irodalomtudomány. Horvátból, szerbből, oroszról és más nyelvekből is fordított szépirodalmat magyarra, de némely esetben feltehetőleg az általa nem ismert nyelvekből nyersfordítás segítségével is készített műfordításokat. Műfordítóként Dudás nevével gyakran találkozhatunk világirodalmi antológiák oldalain. Dudás Kálmánt Csuka Zoltán, Illés Sándor és mások mellett Krleža egyik magyar fordítójaként is számon tartjuk. Az ötvenes évek közepén ő fordította magyarra Krleža próza- és drámaciklusát a Glembay családról és a harmincas évek elején általa lefordított Krleža-vers megjelenéséhez köthetjük a horvát író magyar nyelvű befogadástörténetének kezdeteit.

Dudás 1947-től kisebb nagyobb megszakításokkal 1981-ig levelezett Krležával. Bár a Krleža hagyatékában fennmaradt első Dudás-levél keltezése 1956 eleje, Krleža első Dudásnak címzett leveléből kiderül, hogy már legalább kilenc évvel korábban, Krleža 1947-es magyarországi utazását követően is váltottak levelet.⁷³² A fennmaradt levelek tanúsága szerint Dudás huszonhét levelet írt Krležának, míg Krleža sokkal ritkábban, mindössze tíz alkalommal válaszolt neki, utoljára 1965-ben. A hatvanas évek végének kölcsönös hallgatása után Dudás néhányszor még jelentkezett a hetvenes években. Ezek a számadatok akkor válnak különösen beszédessé, ha összehasonlítjuk őket Krleža magyar vonatkozású levelezésének más fejezeteivel. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy Krleža ugyanabban az időben sokkal gazdagabb levelezést folytatott másik magyar fordítójával, Csuka Zoltánnal (1901–1984).⁷³³ Krleža műveinek magyar fordításai közül Csuka nevéhez elsősorban a

⁷³² Dudás Krležának címzett leveleiben két alkalommal említi azt a levelet, melyet 1947. június 21-én és 1947. szeptemberében kapott tőle [Budapest, 1957. XII. 17. (2152. számú levél) és Budapest, 1963. XII. 11. (2159. számú levél).] Krleža pedig egy Dudásnak írt levelében említi, hogy Dudás 1947. VI. 16-én kelt levelére válaszol. (Miroslav Krleža kéziratos hagyatékának katalógusa alapján: *Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, Zagreb: NSK, 2003. A kéziratos levelekre a katalógus adatai alapján hivatkozom.)

⁷³³ Ebből a gazdag levelezésből néhány Krleža-levél még 1980-ban, szerzőjük életében és beleegyezésével megjelent a szarajevói *Oslobođenje* című lapban Enes Čengić szerkesztésében: 38.évfolyam, 11539., 11546.,

Petrica Kerempuh balladáinak (1959) és a *Zászlók* (1965) című regénynek a fordítása fűződik.⁷³⁴ A szóban forgó, több mint húsz év alatt Csuka folyamatosan levelezett Krležával, akinek összesen száztizenegy, Dudástól eltérően jórészt magyar nyelvű, levelet írt, Krleža pedig több mint négyszer olyan gyakran válaszolt neki, mint másik magyar fordítójának, Dudás Kálmánnak.

Éppen a kultusz nézőpontjából lényeges adat Krleža és Dudás megismerkedésének éve. E tekintetben az író és a fordítója emlékei lényegesen különböznek egymástól. Ugyanis Dudás 1947-ben, Krleža magyarországi látogatását követően meglátogatta őt Zágrábban „még a Kavurić testvérek utcájában”⁷³⁵, amikor is a horvát író kifejtette „nagyrabecsült véleményét”, azaz pozitívan nyilatkozott a *A Glembay Ltd. (Gospoda Glembajevi)* című drámájának Dudás készítette magyar fordításáról.⁷³⁶ Megismerkedésük időpontját az író szemmel láthatóan máskorra datálta, mint fordítója. Dudás leveleiben többször is utal rá, hogy még 1933-ban, zágrábi diákévei alatt ismerkedett meg vele. Ha ez a találkozás nemcsak Dudás képzeletében, hanem valóban megtörtént, Krleža elfelejtette, de udvariasságból soha nem tagadta ezt a találkozást. 1947-ben első Dudásnak címzett fennmaradt levelében öregkori szenilitására fogja, hogy nem emlékszik, amit sem kora, sem kiváló memóriája nem igazol.⁷³⁷ Dudás azonban nem tudta elfogadni Krleža feledékenységét. Leveleiben újra meg újra lankadatlanul visszatért erre a kérdésre, kétségbeesetten sorolva első találkozásuk körülményeit és részleteit, hogy bebizonyítsa az írónak, ők ketten valóban már 1933-ban megismerkedtek. Dudás legkevesebb öt alkalommal említi leveleiben ezt az eseményt: 1956 februárjában és júliusában, majd másfél évvel később, 1957 végén, hogy hat év múlva, 1963 júniusában ismét visszatérjen erre a témára. Leveleinek ezekben a részleteiben megfigyelhetők a kultikus beszédmód jellemző jegyei, a túlzó, hiperbolikus kifejezések, az egzaltált stílus, a kultikus személyhez kapcsolható dolgok és jelenségek felnagyítása és csodálata. Az eddigiek során említett levelek közül az elsőben Dudás ezt írja megismerkedésükkel kapcsolatban:

11553., 1156. és 11567. szám: *Pet pisama Zoltanu Čuki*. Krleža Dudás Kálmánhoz írt leveleiből csak 1982-ben jelent meg egy válogatás: *Iz Krležine korespondencije*. Forum, 1982. 10–12.

⁷³⁴ KRLEŽA Miroslav, *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*, ford., utószó: CSUKA Zoltán, jegyzetek: VUJICSICS D. Sztoján, illusztrátor: REICH Károly, Budapest: Magyar Helikon, 1959; KRLEŽA Miroslav: *Zászlók*, ford., jegyzetek, bibliográfia: CSUKA Zoltán, Budapest – Újvidék: Európa – Forum, 1965 [1966]. (Miroslav Krleža válogatott művei). Csuka további Krleža-fordításai: *A horvát hadisten*, 1963 (*Hrvatski bog Mars*), *Areteus*, 1964 (*Aretej*), *Kálvária*, 1970 (*Golgota*), *Út a paradicsomba*, 1971 (*Put u raj*), *Az ész határán*, 1976 (*Na rubu pameti*), Dudás Kálmánnal: *Ezeregy halál*, 1980 (*Tisuću i jedna smrt*).

⁷³⁵ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest. 1963. XII. 11. (2159. szám)

⁷³⁶ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest. 1956. VII. 23. (2147. szám)

⁷³⁷ Miroslav Krleža levele Dudás Kálmánhoz. Zágráb, 1947. VI. 21. 631. szám.

„... attól a naptól fogva (de lehet, hogy már korábban is), amikor először jártam Önnél a Mária királynő utcai udvari lakásban, még 1933 tavaszán – ha emlékszik rá – az Ön elválaszthatatlan szimpatizánsává és irodalmi életművének őszinte rajongójává váltam! (Még ma is előttem van, ahogyan az ablak mellett ülve éppen lábfürdőt vesz, és a tavaszi ragyogó napfény megcsillan a szakállán, miközben a magyar parasztság nyomorúságáról, a Pen-klubról, Kosztolányiról, a pécsi hadapródiskolai emlékeiről és még sok másról mesél nekem.)”⁷³⁸

Ez az idézet a kultikus személyt testi tulajdonságai túlhangsúlyozásával jeleníti meg (a lavórban áztatott lábak, a napfényben megcsillanó szakáll), melyek ily módon a szövegben az irodalmi életművel válnak egyenrangúvá fontosság szempontjából. A kultikus személy, ebben az esetben inkább groteszk, mint vonzó testi valója iránti csodálat, a szerelmét rózsaszín szemüvegen keresztül néző (és őt először megpillantó) szerelmes és a kultusz megteremtőjének látásmódja közötti hasonlóságra hívja fel a figyelmet. A fenti idézetben a testiséget előtérbe helyező kifejezéseken kívül más, a szerelmesek nyelvhasználatára jellemző nyelvi jegyekkel, a szerelmi költészetet hagyományosan megjelenítő toposzokkal is találkozhatunk, például a szerelem emblematisztikus évszakával, a tavasszal, továbbá a megismerkedés körülményeinek egyéb részleteivel, az időn kívül a pontos helyszínről is tudomást szerzünk: „amikor először jártam Önnél a Mária királynő utcai udvari lakásban”.

Krleža „lábfürdője”, úgyis mint az olümposzi magasságokból leereszkedő istenséget jelképező tett, Dudás szemében különleges jelentőségre tesz szert. A rajongó „imádó”, aki, ha csak néhány pillanatra is, tanújává vált bálványa egy intim pillanatának, abba az ábrándba ringatta magát, hogy ezzel mintegy belépőt is kapott annak világába, melynek a jövőben ő is résztvevője lehet. Ezért volt Dudásnak olyan különösen fontos, hogy ez a néhány pillanat ne merüljön feledésbe, ezért gyötörte Krležát leveleiben ennek az emléknek a folytonos felemlgetésével még azután is, hogy Krleža határozottan elhárította az erre az epizódra való visszaemlékezést. Dudás különböző, az emlékezést ösztökélő módszerekkel, például a körülmények számba vételével kísérli meg emlékeztetni Krležát egykori első találkozásukra. Krleža azonban nem volt megértő Dudás érzelmös kitörései iránt, minek következtében Dudás bálványa iránti egzaltált viszonya időről időre átalakult egyfajta szeretve gyűlölő érzéssé. Egyik 1956-ban írt levelének utóiratában Dudás a következő megjegyzést teszi:

„Annál inkább fáj nekem az Ön hallgatása, mivel a napokban beletekinthettem Csuka Zoltán és Veljko Petrović úr levelezésébe. És mindinkább úgy tűnik

⁷³⁸ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1956. II. 12. 2145. szám.

nekem, hogy V. Petrović leveleinek hangvétele sokkal szívélyesebb és barátiabb, mint ami a mi viszonyunkat jellemzi.”⁷³⁹

Krleža Dudásnak erre a megjegyzésre ezt válaszolja: „Levelének utóiratára nincs mit válaszolnom, nem tudom, miért gondolja, hogy XY i YZ urak levelezésének formáját és módját a szívélyesség különleges követendő példájának kellene tekintenem.”⁷⁴⁰

Hét évvel később Dudás más érveket is felhoz, megkísérelve megmagyarázni Krležának, hogy megismerkedésük az ő számára szimbolikus jelentőségű volt:

„Sajnálom, hogy nem emlékszik a napra [...] amikor szívélyes meghívására [...] éppen ezekkel a fordításokkal a kezemben, először állítottam be Önhöz az egykori Mária királynő utcai lakásába, éppen akkor, amikor a PEN Dubrovnikban ülésezett. Ennek az első találkozásnak különleges jelentősége volt számomra: Ön volt az első nagy író, akivel életemben találkoztam, szavai, a magyar valóság megértése szempontjából többet jelentettek nekem mindannál, amit addig erről olvastam (mindaz, amit Kosztolányiról és a századokon át elnyomott magyar nép szegénység miatti elmaradottságáról és még sok másról beszélt nekem. Ezúttal is köszönöm a szavait!)”⁷⁴¹

Dudás levelének ebben az idézett részletében a kultikus beszédmód két fontos érve figyelhető meg. Az első az elsőség érve – „Ön volt az első nagy író, akivel életemben találkoztam”, amivel kapcsolatban ismét a szerelmesek világára asszociálhatunk – azaz az első szerelem kiemelt helyére a soron következő szerelmek között. Másfelől, a kultusz megteremtőjeként, Dudás jogot formál Krleža magyarországi recepciója elsődleges előmozdítójának szerepkörére. 1956. júliusi keltezésű levelében a következőket írja:

„Amióta itt vagyok, kérkedés és öndicséret nélkül elmondhatom, sokat tettem annak érdekében, hogy az Ön grandiózus irodalmi munkásságát itt megismerjék. És higgye el, hogy az Ön kivételes tehetségében való meggyőződésemből és hitemből fakadóan tettem ezt, őszintén és mindig alázatosan, ahogy illik is közeledni egy igazi művész nagy műveihez.”⁷⁴²

Dudás ugyanebben a levelében meghatározza ebben a tevékenységben kollégáihoz képest elfoglalt saját helyét – „Ehhez kapcsolódva említtem meg Önnek, hogy az elsők között vagyok, akik őszinte csodálattal, fáradságos munkával és lelkesedéssel tevékenykedtek annak érdekében, hogy az Ön életművét megismerhesse a magyar közönség könyvekben és a színpadon egyaránt.”⁷⁴³ Később azonban szívesebben hivatkozott az első fordító jogán szerzett elsőbbségére – „személyesen mégis csak örömmel tölt el az a tény, hogy én voltam

⁷³⁹ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1956. VIII. 15. (2148. szám.)

⁷⁴⁰ Miroslav Krleža levele Dudás Kálmánhoz. Zágráb, 1956. IX. 26. (632. szám.)

⁷⁴¹ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1963. VI. 7. 2158. szám.

⁷⁴² Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1956. VII. 23. 2147. szám.

⁷⁴³ Ibid.

az első magyar író, aki az Ön költészetét először fordítottam, 1933-ban még egyetemistaként a vajdasági magyar írók akkori folyóirata, a *Kalangya* számára. Ezekkel a fordításokkal ma sem vallok szégyent.”⁷⁴⁴ – hogy egy évvel később általánosan, látszólag szerényen, ám mégis az elsőbbség jogára hivatkozva nyilatkozzon: „remélem, hogy mint első magyar nyelvű fordítóját nem enged végképp kiesni kegyeiből.”⁷⁴⁵

Dudás leveleiben szintén gyakran emlegeti fiatalkori lelkesedését Krleža *Glembay-trilógiája* iránt, ami arra ösztönözte, hogy többször is megnézzé ugyanazt az előadást. Erről a jellegzetes kultikus gesztusról a következőket írja: „Annak idején A *Glembay Ltd.*-et legalább tízszer megnéztem Zágrábban (még Dujšinnal és az Ön Hitvesével a címszerepben!)”⁷⁴⁶

A kultikus szóhasználat másik jellegzetes érve, amelyhez Krležához írt leveleiben folyamodik Dudás, a kultusz létrehozójának életében a beavató szerepét betöltő kultikus alakra vonatkozik: „Az Ön szavai számomra, a magyar valóság megértése szempontjából többet jelentettek mindannál, amit addig olvastam.”⁷⁴⁷ Krleža Dudás szemében kétségbevonhatatlan autoritásként élt, mint olyan valaki, aki egyedülként tud valami nagyon fontosat, és aki ebbe a tudásba beavatta őt, Dudást is. Az egyedüli autoritás érve Dudás Krležához a *Zászlók* olvasmányélményének hatására írt egyik levelében is jelentkezik: „Így még egyetlen magyar regényírónak sem sikerült megragadnia az egykori Monarchia légkörét!”⁷⁴⁸ A Dudás által írt levelek megszólításában is tükröződik a beavató mester szerepét betöltő egyedüli autoritás képze. Az esetek többségében Dudás „Maestro”-nak szólítja Krležát (Dragi Maestro vagy Dragi Meštre) vagy éppen magyarul (Kedves vagy Drága Mester), de a magyar megszólítás után horvátul folytatja levelét. Amíg a szintén vajdasági származású Csuka Zoltán általában magyarul írt Krležának, aki horvátul válaszolt neki, addig Dudás, az egykori zágrábi diák mindig horvátul fogalmazta meg Krležának írt leveleit. A nyelv megválasztásának kérdése is kapcsolódik a kultusz problémájához, amennyiben a kultusz ápolója ebben is alkalmazkodik, idomul a kultikus személyhez.

⁷⁴⁴ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1963. VI. 7. 2158. szám. A *Kalangyában* valóban megjelent Krleža néhány verse Dudás később elfelejtett fordításában, de nem 1933-ban, ahogyan Dudás állítja, hanem egy évvel korábban, 1932-ben: *Estelöben (U predvečerje)*. *Kalangya*, 5. szám (szeptember), 326.; *Szeptemberéji elégia (Elegija septembarske noći)*, *Rendez-vous, Egy nap változatai (Varijante jednoga dana)*. *Kalangya*, 8. szám (december), 541. L. UTASI Csaba, „Miroslav Krleža versei a két háború közötti jugoszláviai Magyar irodalomban” *Hungarológiai Közlemények*, Újvidék, 20. 1/2. = 74/75. sz. (1988. március/június), 137–146.

⁷⁴⁵ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1964. III. 26. 2160. szám.

⁷⁴⁶ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1956. X. 2150. szám.

⁷⁴⁷ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Budapest, 1963. VI. 7. 2158. szám.

⁷⁴⁸ Dudás Kálmán levele Miroslav Krležához. Novi Sad, 1962. VIII. 17. 2155. szám.

A szövegközpontú értelmezői nyelvhasználat helyett a kultikus retorika túlzásai jellemzik Dudás irodalomról szóló szövegeit, alkalmi méltatásait, mint amilyenek például a Krleža-művek magyar nyelvű kiadásai írt szövegei,⁷⁴⁹ vagy különböző Krleža-évfordulók kapcsán írt méltatásai. Amíg Krleža „cenzúrája” a kultikus retorika egyes jellemző naiv példáit törölte,⁷⁵⁰ egyes szóvirágok bennmaradnak Dudásnak a Krleža-jubileumok és más évfordulók kapcsán írt cikkeiben. Krleža hetvenedik születésnapjára írta azt a mondatot, amelyben feltűnik Dudás kedvenc hegyvonulat-képe a kultikus nyelvhasználat szellemében: „...jelenünkben, életműve hatása és tanúsága szerint, hegyvonulatként mered fel korunk (talán nem csupán jugoszláv) társadalmának esztétikai, intellektuális és morális horizontján.”⁷⁵¹ Ezt a hasonlatot tíz évvel később, Krleža nyolcvanadik születésnapja alkalmából írt méltatásában megismétli,⁷⁵² de más írókkal kapcsolatban is alkalmazta, pl. Mihail Lalić az ő fordításában megjelent *Siralomhegy* című regényéhez írt utószavában.”⁷⁵³

A múlt század harmincas éveiben indult lírikus nemzedék tagjai, Dudás kortársai jórészt a Nyugat úgynevezett harmadik nemzedékéhez tartoztak, amelynek főbb poétikai jellemzői (a gondos formaművészet, a hagyománytisztelet, az elégikus hangvétel stb.) Dudás költői világtól nem álltak távol. Nemzedéktársai – Weöres Sándor,⁷⁵⁴ Takáts Gyula⁷⁵⁵, Csorba Győző⁷⁵⁶ – pozitív kritikákkal fogadták indulásakor, de az epigonságra való hajlamra – Illyés Gyula-, Erdélyi József-, Juhász Gyula- és főként József Attila-versek⁷⁵⁷

⁷⁴⁹ Pl. Dudás Kálmán: KRLEŽA Miroslav, *A Glembay Ltd.* [Gospoda Glembajevi], ford. és az előszót írta: DUDÁS Kálmán, Budapest: Európa, 1958, 119–122.

⁷⁵⁰ „Határozottan kérem egyúttal azt is, hogy törölje az akadémiai alelnökségemre, akadémiai tagságomra vagy a Lexikográfiai Intézet igazgatói címére vonatkozó részeket, mert mindezt nem sok értelme van hangsúlyozni akkor, ha egy olyan emberről van szó, aki könyveket ír. [...] Hasonlóképpen határozottan kérem, hogy töröljön minden a Glembay Ltd. és az életművem sikerességére és érvényesülésére vonatkozó részt. Ne váljunk nevetségessé.” *Miroslav Krleža levele Dudás Kálmánhoz. Zágráb, 1957. XII. 11. 633. szám*

⁷⁵¹ DUDÁS Kálmán, „Egy polihisztor világképe” *Jelenkor*, 6. 11. sz. (1963), 1092–1093.

⁷⁵² DUDÁS Kálmán, „Krleža nyolcvan éves” *Nagyvilág*, 18. 7. sz. (1973), 1111.

⁷⁵³ DUDÁS Kálmán, „Mihailo Lalićról” LALIĆ Mihailo, *Siralomhegy*, ford. és bev.: DUDÁS Kálmán (Budapest: Magvető, 1967), 14.

⁷⁵⁴ WEÖRES Sándor, „Két jugoszlávai verseskönyv. Dudás Kálmán: Déli szél; Czako Tibor: Fekete kenyéren” *Kalangya*, 9, 2–3. sz. (1940), 130.

⁷⁵⁵ TAKÁTS Gyula: Vád helyett. Dudás Kálmán versei” *Magyar Csillag*, 2. 4. sz. (1942), 242–243.

⁷⁵⁶ CSORBA Győző, „Egy marék föld” *Sorsunk* (Pécs), 4, 9. sz. (1944), 548.

⁷⁵⁷ Utsi Csaba említ néhány példát a Dudás verseinek stílusában és motívumaiban eluralkodó József Attila-kultuszra, amely a *Kalangya* folyóiratban való intenzív együttműködése idején volt a legszembetűnőbb. UTASI Csaba, „A kalangyas líra két változata”, Uő, *Irodalmunk és a Kalangya*, Újvidék: Forum, 1984, 64–69. Dudás verseivel állandó szereplője volt a különböző irodalmi kultuszok reprezentáns lírai antológiáinak, köztük a József Attilának emléket állítónak is. DUDÁS Kálmán, „József Attila emlékének”, *József Attila Kishegyesen. Kishegyesi írók József Attiláról*, szerk. ODORICS Ferenc – VIRÁG Gábor (Kishegyes: Szó-Beszéd, 2006, 9. Dudás *Nagyon fűj* [!] című versét jellegzetes kultikus gesztussal József Attila halálának helyszínén, Balatonszárszón írta. *Kalangya*, 9, 10. sz. (1940), 436. Az *Ódára* parafrázáló *Lepkék násza* a magyar erotikus-szerelmi költészet antológiájába is bekerült. *Magyar Erato*, szerk., RÉZ Pál (Budapest, Magvető, 1986), 301–303.

utánérzéseire – közülük többen már ekkor is figyelmeztettek. Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy egyfelől az epigonság, másfelől pedig a kultikus viszonyrendszer kiépülése párhuzamos folyamatok. A kultikus személy túlságosan erőteljes vonzása a kultusz létrehozója, éltetője szubjektumának visszahúzódását eredményezheti. A látszólagos individuális helyzetű szubjektum jellegzetes szerepe a műfordítóé, főként akkor, ha ehhez kultikus szemléletmód is társul. A műfordítás az irodalomba való bekerülés egyik lehetséges útja, a műfordító neve egy remekmű és egy irodalmi nagyság neve mellé társul. Dudásnak valóban sikerült a műfordítói gályapadot híddá alakítania,⁷⁵⁸ de nem csupán a két kultúra közti közvetítőkre vonatkozó kissé már elkoptatott metafora értelmében, hanem individuális értelemben is, ez a híd ugyanis neki is lehetővé tett kultúraközi kirándulásokat két vagy éppen több nemzeti irodalomba.⁷⁵⁹

Dudás, ellentétben más fordítótársaival, például Csuka Zoltánnal, önmagát legszívesebben a műfordító mint szürke eminenciás szerepében tüntette fel. Csuka Zoltán egy Krležához írt levelében meglehetősen gúnyral von párhuzamot Dudás jelleme, polgári foglalkozása és műfordítói (kontrollszerkesztői) gyakorlata között:

„Ami *Az ész határán* kaj-horvát szövegét, illetve annak magyar fordítását illeti, mégis csak jó lenne, ha az Ön által ellenőrzött szöveget megkaphatnánk, hogy fordítói lelkiismeretemet megnyugtassam. Így nem lennék a kontrollszerkesztő (Dudás Kálmán) szeszélyeinek kitéve, mert bizony ő, szörszálhasogató patikus léte [sic!] szeret mindent patikusmérlegen méricskélteni s igyekszik (főlösképpen) borsot törni az orrom alá. Ha a kéziratot visszakapom, sok főlösképpen és szószátyárkodó vitát kerülnék el.”⁷⁶⁰

Herceg János, szintén Krleža fordítója, Dudás Kálmán halálára írt lírai hangú nekrológiájában elismeréssel írt Dudás műfordítói igényességéről:

„[Veljko Petrović] arra kért, fejezzem ki előttem legnagyobb elismerését, amit te egy halk torokköszörüléssel vettél tudomásul, s azt mondtad, majd le kell menned Zágrábba Krležához, megbeszélni vele néhány alig átmenthető nyelvi fordulatot a *Temetés Terézvározt* című elbeszélésben, amitől nekem megint leesett az állam, hogy milyen igényes és lelkiismeretes vagy mint fordító, s nagyokat röstellkedtem, hogy bármily becsületesen igyekszem fordítani jómagam, persze prózát és rengeteget, ennyire utánajárni a dolgoknak sose tudtam, s Krležához se mentem el, ő csöngetett fel másfél óras beszélgetésekre, amikor a pesti Európa közölte vele, hogy én sem ajánlom a Blitvához csaknem harminc évvel később hozzátoldott rész kiadását magyar nyelven, bármily zseniális szaltó mortálékát

⁷⁵⁸ DÉR Zoltán, „A szülőföld vonzásában (Dudás Kálmán: Sugaras evezőkkel)” Uő, *Szembesülések. Kritikák, tanulmányok* (Szabadka: Veljko Vlahović Munkásegyletem, 1979), 72.

⁷⁵⁹ Dudás sikeres műfordítói érvényesüléséről tanúskodnak különböző irodalmi elismerései és díjai. 1971-ben kapta meg a Szerb PEN Klub díját, 1978-ban pedig a Horvát Írószövetség műfordítói díját.

⁷⁶⁰ CSUKA Zoltán, „Levele Miroslav Krležának” Érdliget, 1974. X. 29. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Bb/1507. ROMK, 258.

csinál benne az író, ragaszkodom hozzá, kedves Herceg, mondta, ragaszkodom,
s en garde állok mindenkivel szemben, aki ezt ellenzi, dakako, dragi moj...”⁷⁶¹

⁷⁶¹ HERCEG János, „Búcsú Dudás Kálmántól (1912–1983)” *Üzenet*, 13, 9. sz. (1983), 442.

X. IRODALOMJEGYZÉK

Miroslav Krleža művei:

- KRLEŽA Miroslav, „A Bistrica Lesna-i csata” Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 5–45.
- , „A ljubljanaí írókongresszuson elhangzott beszéd” *Korok, nézetek, alkotások. Esszék és kritikák*, vál.: Petar DŽADŽIĆ (Újvidék: Forum, 1968), 35–73.
- , „A magyarországi fehérterror ellen [1920]” ford. Túri Gábor, *Híd*, 46. 7–8. sz. (1982), 936–937. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Ady Endre je umro” *Riječ SHS*, 1. 45. 29. 1. (1919), 3. Magyarul: „Meghalt Ady Endre” ford. VUJICSICS D. Sztoján, *Tiszatáj*, 31. 12. (1977), 81–82.
- , „Ady Endre, a magyar lírikus”, SINKÓ Ervinné, ford. *Híd*, 21, 1. sz. (1957), 8–19. http://adattar.vmmi.org/cikkek/6865/hid_1957_01_02_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 11. 03.)
- , „Agrami gyermekkorom 1902–1903”, Uő, *Versek. Emlékiratok*, ford. Ács Károly és CSUKA Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 229–293.
- , „Aretaeus”, Uő, *Sebzett madár. Mai szerb és horvát drámák*, ford. CSUKA Zoltán, VUJICSICS D. Sztoján (Budapest, Európa, 1968), 5–122.
- , „Az irodalom ma”, Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék*, HADROVICS László – NÉMETH István, szerk. SZELI István (Újvidék: Forum, 1965), 285–324.
- , „Borba za mađarsku izbornu reformu. (1918)” Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*. Szerk.: FRANGEŠ, Ivo. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 211–221.
- , „Deset krvavih godina. Prvi dani apokalipse, panika i politika puna rodoljubnih nada”, Uő, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4*. Szerk. Anđelko MALINAR. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 16–26.
- , „Dragutin Domjanić (1934)” *Danas I*. [Pretisak] (Zagreb: Institut za znanost o književnosti – Liber, 1971), 262–266.
- , „Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához”, Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék* (Novi Sad: Forum, 1965), 549–589.
- , „Eppur si muove (1919 – 1938 – 1961)” Uő, *Dnevnik 2. (1918–22) Davni dani II.*, szerk. Anđelko MALINAR, *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1981), 245–288.
- , „Estelöben” *Kalangya*, 1. 5. sz., szeptember (1932.) 327.; „Szeptember éji elégia”; „Rendezú”, „Egy nap változatai” *Kalangya*, 1, 8. sz. december (1932), 541–542.
- , „Feljegyzés ezerkilencszáztizennyolcból” Uő, *Versek. Emlékiratok*. Ford. Ács Károly és Csuka Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 528–536.
- , „Forr-a-dalom” *Híd*, 4. 6. sz. (1937), 5.
- , „Fragmenti iz dnevnika 1942. (15. VI. 1942)” Uő, *Dnevnik 3. (1933–42)*, ed., Anđelko MALINAR (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 41–58.
- , „Fragmenti iz dnevnika 1942. (Bez datuma 1942)” Uő, *Dnevnik 3. 1933–42*, szerk. Anđelko MALINAR. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1977). 241–269.
- , „Gospodin Bach”, Uő, *Iz naše književne krčme. Polemike 4*. Pr. Ivo FRANGEŠ. *Sabrana djela Miroslava Krleže* (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 13–21.

- , „Hamlet iz Vesalove »Anatomije«”, Uő, *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci 2.*, szerk. Anđelko MALINAR, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 243–251.
- , „Harminc év előtt (1917–1947)”, Uő, *Versek. Emlékiratok*, ford. ÁCS Károly és CSUKA Zoltán (Budapest: Európa, 1965), 450–506.
- , „Honvédségi és idegen szavak és fogalmak magyarázata (Honvédség, honvéd)”, *Magyar királyi honvédnovellák*. [Fordította: Sinkó Irma]. [Bevezető: Sinkó Ervin], (Újvidék: Testvériség-Egység Kiadó, 1952), 188–189.
- , „Hrvatska književna laž” *Pitanja*, 13, 2. (1981), 2–11. Uő, *Svjedočanstva vremena. Zapisi i eseji 2*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 104–112.
- , „Hungarica” *Forum*, 2, 11–12. sz. (1963), 679–727.
- , „Iz hrvatske kulturne historije (Atentati)” Uő, *Historijske teme. Studije 3*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 169–172.
- , „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)” Uő, *Historijske teme. Studije 3*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182–183.
- , „Iz hrvatske kulturne historije (Pacta conventa)” Uő, *Historijske teme. Studije 3*. szerk., Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 141–142.
- , „Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947” Uő, *Putopisi 2. Putovanja, sjećanja, pogledi*, szerk., Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 141–199.
- , „Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za Opću enciklopediju I. i III. izdanje” *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža*, 8. köt. [E–Ž]. Szerk., Josip ŠENTIJA, Zagreb, (1999) http://www.lzmk.hr/images/radovi8/rad8_slovo%20h.pdf
- , „Jambrek honvéd”, Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 310–354.
- , „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 247–307.
- , „Jules Supervielle. U spomen pjesnika 1884–1960” Uő, *Rainer Maria Rilke. Eseji i članci 1*. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje. 1979), 235–243.
- , „Kranjčević költészetéről”, Uő, *Kirándulás Oroszországba. Esszék* (Novi Sad: Forum, 1965), 447–477.
- , „Krizsovec Iván”. Uő, *A Glembay-család*. Ford. Dudás Kálmán (Budapest: Új Magyar Kiadó, 1956), 171–210.
- , „Lamentacija o našim književnim prilikama u stilu Tomaša Mikloušića plebanuša stenjevečkog” Uő, *Sa uredničkog stola. Članci 2*. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje. 1983), 44–50.
- , „Lirika Rainera Marija Rilkea” *Hrvatska revija* 11., 12. sz. (1930), 602–620, 667–673.
- , „Madžarska agonija” [1918] Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 239–244.
- , „Madžarska kriza” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 285–287.
- , „Madžarske deziluzije” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 280–282.
- , „Madžarska varijacija”, Uő, *Eppur si muove*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca I/5), 1938.

- , „Madžarska varijacija” Uő, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 71–92.
- , „Madžarski lirik Andrija Ady”, *Hrvatska revija*, 1. sz. (1930), 17–32.
- , „Madžarski lirik Andrija Ady” Uő, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.* Szerk., Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 47–69.
- , „Madžarski neuspjeh u Aradu” [1918], Uő, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Putopisi 2.*, szerk.: Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1985), 272–274.
- , „Magyar királyi honvéd novella” Uő, *A horvát hadisten* (Budapest: Európa, 1963), 46–194.
- , „Moj obračun s njima: Barun Konrad” Uő, *Moj obračun s njima. Polemike 3.* Szerk. Anđelko Malinar. (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 190–226.
- , „Napló 1958–1969” (részletek Vál. és ford. TÚRI Gábor) *Híd* 46. 7–8. sz. (1982), 852–853. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf
- , „Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu” Uő, *Evropa danas. Eseji i članci 3.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 113–126.
- , „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, Uő, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.* Szerk. Anđelko MALINAR, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 85–133
- , „O njemačkom slikaru Georgu Groszu” *Jutarnji list*, 29, 5229. sz. VIII. 29, (1926), 19–20.
- , „O Paracelzu” Uő, *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci 2.*, Anđelko MALINAR, szerk. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 223–320.
- , „O patru dominikancu Jurju Križaniću” Uő, *Svjetiljke u tmini. Zapis i eseji 1.* Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 33–53.
- , „O putovanju uopće” Uő, *Putopisi 2. Putovanja, sjećanja, pogledi.* Szerk Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže. (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 23–36.
- , „Objed u Grand hotelu” Uő, *Zastave 5.* Djela Miroslava Krleže. 6. (Zagreb: Ljevak, MH, HAZU, 2000), 54–120.
- , „Odlomci romansirane biografije Frana Supila” Uő, *Deset krvavih godina. Eseji i članci 4.*, szerk., Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 189–225.
- , „Pesti Napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30, 4. sz. (2007) 6–15. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Petefi i Ady, dva barjaka madžarske knjige” *Nova Evropa* IV. kötet, 11. sz., április 11. (1922), 341–356.
- , „Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogója”. [Részletek]. Ford. LÖKÖS István. *Kortárs* 1. sz. (1973), 181–183.
- , „Pismo iz Koprivnice” Uő, *Putovanja, sjećanja, pogledi. Putopisi 2.* Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985). 66–83.
- , „Protiv bijeloga terora u Madžarskoj” Uő, *Dnevnik 5. 1958–69.* Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 548–551.
- , „Rainer Maria Rilke”. Ford. SZELI István. *Kirándulás Oroszországba. Esszék.* Miroslav Krleža válogatott művei (Budapest: Európa, 1965), 369–406.

- , „Rotterdami Erazmusról” Uő, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Ford. Szeli István (Budapest: Európa, 1965), 325–368.
- , „Slučaj direktora drame gospodina Bacha” *Moj obračun s njima. Polemike* 3. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 165–184.
- , „Smrt Florijana Kranjčeca”, *Novele*. Szerk. Vlaho Bogišić. Djela Miroslava Krleže. (Zagreb, Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001), 181–245.
- , „Smrt Presvetle”, *Zastave* 1. Djela Miroslava Krleže. 6. (Zagreb: Ljevak, MH, HAZU., 2000), 152–253.
- , „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci* 5. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 139–245.
- , „U Drezdenu. (Mister Vu-San-Pej, zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje)”, *Izlet u Rusiju 1925*. Szerk. Vlaho BOGIŠIĆ. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005), 367–376.
- , „Upućuju nas u Aziju” Uő, *Gdje smo i kako smo. Suvremene političke teme. Zapisi i eseji* 3. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo, Oslobođenje, 1988), 73–78.
- , „Varijacija o jednoj nesuvremenoj temi”, Uő, *Putopisi 2. Putovanja. Sjećanja. Pogledi*. Szerk. FRANGEŠ Ivo. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 200–210. Uő, *Zapisi i eseji* 3. *Gdje smo i kako smo. Suvremene političke teme*, szerk., FRANGEŠ Ivo (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 95–105.
- , „Zapis iz godine 1918” *Davni dani* 2. *Dnevnik 1918–22*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981), 97–106.
- , „Zlato i srebro Zadra” Uő, *Studije* 4. *Likovne studije*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 35–81.
- , „Illyricum sacrum” *Historijske teme. Studije* 3. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 37–88.

Krleža hivatkozott kötetei:

- , *A fekete sas árnyékában*. Ford. CSUKA Zoltán (Budapest: Európa, 1965)
- , *A Glembay-család*. Ford. DUDÁS Kálmán (Budapest: Új Magyar Kiadó, 1956)
Legújabb kiadás: (Budapest: Magyar Könyvklub, 2000)
- , *Dnevnik 1. (1914–1917) Davni dani I*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981)
- , *Dnevnik 2. (1918–1922) Davni dani II*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981)
- , *Dnevnik 3. (1933–1942)*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981)
- , *Dnevnik 5. (1958–1969)*. Szerk. Anđelko MALINA. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1981)
- , *Éjszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*. Ford., utószó CSUKA Zoltán; jegyzetek VUJICSICS D. Sztoján; illusztrátor, REICH Károly (Budapest: Magyar Helikon, 1959)
- , *Eseji I–VI*. Sabrana djela Miroslava Krleže 18–21., 23–24. kötet (Zagreb: Zora, 1961–1967)

- , *Evropa danas. Eseji i članci 3*. Sabrana djela Miroslava Krleže. Szerk. Anđelko MALINAR (Sarajevo: Oslobođenje, 1979)
- , *Hrvatska književna kritika 6* (Zagreb: Matica hrvatska, 1953)
- , *Izlet u Rusiju* (Zagreb: Narodne knjižnice, 1926)
- , *Izlet u Rusiju 1925: Putopisi 1*. Szerk. FRANGEŠ, Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985)
- , *Izlet u Rusiju 1925*. Djela Miroslava Krleže. 21. (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU), 2005.
- , *Knjiga studija i putopisa*. (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1939)
- , *Magyar királyi honvéd novela*. [sic!] *Kr. Ug. domobranska novela. Lirski fragment iz ciklusa Hrvatski Bog Mars* (Zagreb: Čaklović, 1921)
- , *Magyar királyi honvédnovellák* (Újvidék: Testvériség-Egység Kiadó, 1952)
- , *Moj obračun s njima. Polemike 3*. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983)
- , *Na rubu pameti*. Sabrana djela Miroslava Krleže, 2. (Zagreb: Zora, 1954)
- , *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. I–V. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1975). Második kiadás: 1982.
- , *Pisma. Zapisi i eseji 5*. Szerk., Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)
- , *Put u raj*. Djela Miroslava Krleže. 16. (Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU, 2002)
- , *Putovanja. Sjećanja. Pogledi Putopisi 2*. Sabrana djela Miroslava Krleže. Szerk. Ivo FRANGEŠ, (Sarajevo: Oslobođenje, 1985)
- , *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže*. Katalog, szerk.: Irena GALIĆ, Anka IVANJEK, (Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003). ROMK
- , *Simfonije*. Sabrana djela Miroslav Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1989)
- , *Stjepan Radić u Beogradu, UO, Deset krvavih godina. Eseji i članci 4*. Szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 241–273.
- , *Zapisi sa Tržiča: Zapisi i eseji 4*. Szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)
- , *Zastave 1–2*. Izabrana djela Miroslav Krleže, 6–7 (Beograd: Nolit, 1969)
- , *Zastave I–V*, Djela Miroslava Krleže, 6 (Zagreb: Ljevak, MH, HAZU, 2000–2001)
- , *Zastave I–V*. Sabrana djela Miroslava Krleže 6. (Sarajevo: Oslobođenje, 1976)
- , *Zastave*. Sabrana djela Miroslava Krleže, 25 (Zagreb: Zora, 1967)), I–IV.
- , *Zászlók I–II.*, ford.CSUKA Zoltán, Miroslav Krleža válogatott művei (Budapest, Újvidék, Európa, Forum, 1965)

Kéziratos hagyaték:

- , „Quinquecclesiana: 1908”. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. A/63. *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže. Katalog*, szerk.: Irena GALIĆ, Anka IVANJEK (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003) = ROMK, 13.
- , *Oszkár Jászi. 3.2.1922.* – [s.l., s. a.], 12. l. R 7970 A/562. Horvát nyelvű kéziratos kiegészítésekkel ellátott gépirat. ROMK, 50.
- , „Zastave: fragmenti. Peštanske varijacije godine 1947” [Év nélkül]. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. A/1216. ROMK 20–21.

- , Levelei Csuka Zoltánnak. 1958. [X. 10.]; Zg., s. a. [1974. január]. Horvát nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/368; Ba/408. *ROMK*, 108, 109.
- , Levelei Dudás Kálmánnak. Zágráb, 1947. VI. 21. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/631. sz. levél; Zágráb, 1956. IX. 26. Ba/632. sz. levél.; Zágráb, 1957. XII. 11. Ba/633. *ROMK*, 117.
- , Levele Sinkó Ervinnek. Zg, 1959. X. 27. Magyar nyelvű gépirat. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ba/2594. *ROMK*, 186.; Nyomtatott kiadás: Uő, *Zapisi i eseji 5., Pisma.* s. a. r. Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 297.; 111. sz. levél. *Sinkó Ervin levelezése (1945–67)*, 2. kötet, s. a. r., jegyzetek, KOVÁCS József (Budapest: Argumentum, 2006), 124.
- CSUKA Zoltán, „Levele Miroslav Krležának” Érdliget, 1974. X. 29. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Bb/1507. *ROMK*, 258.
- DUDÁS Kálmán, „Levelei Miroslav Krležának. Budapest. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Budapest, 1956. II. 12. Bb/2145; Budapest. 1956. VII. 23. Bb/2147; Budapest, 1956. VIII. 15. Bb/2148; Budapest, 1956. X. Bb/2150; Novi Sad, 1962. VIII. 17. Bb/2155; Budapest, 1963. VI. 7. Bb/2158; 1963. XII. 11. Bb/2159; Budapest, 1964. III. 26. Bb/2160; *ROMK*, 280–281.
- Magyar királyi pécsi honvéd hadapród iskola. Rangsorozati jegyzék 1909/1910*, Pécs, 1910. június 28. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ca/1. *ROMK*, 677.
- DARVAS József, „Kicsi ország?” *Népszabadság*, 1967. január 29. 8. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ce/41. *ROMK*, 700.
- DOBOZY Imre, „Ember, nemzet, világ” *Népszabadság*, 1967. február 5., 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970. Ce/49. *ROMK*, 701.
- ERÉNYI Tibor, „Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom ötvenedik évfordulójára” *Társadalmi Szemle*, 10. sz. (1968), 37–42. Uő. „Ötvenéves a magyar kommunista mozgalom” *Társadalmi Szemle*, 11. sz. (1968), 3–9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/62. *ROMK*, 702.
- „Proces protiv Rajka i saučesnika”, A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/219. *ROMK*, 717.
- FARAGÓ Vilmos, „Kicsi ország” *Élet és Irodalom*, 11. 1. sz., január 7. (1967), 12. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/64. *ROMK*, 703.
- HAVAS Ágnes, „Nacionalista hatások gyermekeinkre” *Társadalmi Szemle*, 1967. 97–111. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ec/82. *ROMK*, 704.
- PACH Zsigmond Pál, „Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat”, *Népszabadság*, március 26. (1967), 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ce/192. *ROMK*, 715.
- MÓD Aladár, „Nemzeti érzés vagy nacionalizmus?” *Népszabadság*, március 12. (1967), 9. A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Fond: R 7970 Ce/175. *ROMK*, 713.

További hivatkozott irodalom:

A magyar nyelv értelmező szótára III (Budapest: Akadémiai, 1965)

ADY Endre, „Ismeretlen Korvin-kódex margójára”, *Figyelő*, október 15. (1905)

- , „Jegyzetek a napról: I. Szegény Kazinczy Ferenc” Uő, *Összes Prózai Művei*, 8. kötet: *Újságcikkek, tanulmányok*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet. Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai, 1968), 281–282.
- , „Városos Magyarország”, *Ady Endre összes prózai művei*, 10. kötet: *Újságcikkek, tanulmányok*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet. Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai, 1973), 121–122.
- ANONIM, „Oni koji ostaju”, *Obzor*, 54. IX. 16. (1914)
- ASSMANN Jan, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz, 2013)
- BABCOCK Barbara A. (ed.), *The Reversible World: Symbolic Inversion in Art and Society* (Ithaca N. Y. and London: Cornell University Press. 1978)
- BABITS Mihály, „Az ifjú Vörösmarty”, *Nyugat*, 4, 21. sz. (1911), 689–701.
- BAHTYIN Mihail, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Budapest, Osiris, 2002)
- BAJZA József, „Horvát költő Ady Endréről” *Magyarság*, 11. 90. sz. április 20. (1930), 28.
- BÁNYAI János, „Adat Krleža Ady-értelmezéséhez”, *Híd*, 42, 12. sz. (1978), 1493–1499.
- , „Lukács és Krleža. Egy ellentmondásos párhuzam jelzőpontjai” *Magyar Szó*, 42. 101. sz. ápr. 13. (1985), 15. [Kilátó. A Magyar Szó szombati magazinja, 8/1985.]
- BATUŠIĆ Nikola, „Zemljopisni i dramski prostor Kamila Gregora” *Krležini dani u Osijeku 2005: Tijelo, riječ i prostor u hrvatskoj drami i kazalištu*. Szerk. Branko HEĆIMOVIĆ (Osijek, Zagreb: HNK u Osijeku, Filozofski fakultet Osijek, ZKT HAZU Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, 2006)
- BEGOVIĆ Milan, szerk., *Hrvatska proza XX. stoljeća*, (Zagreb: Naklade A. Velzek, 1942–)
- BENJAMIN Walter, *Moskauer Tagebuch*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980)
- BÉKÉS Csaba –BYRNE Malcolm –RAINER M. János, *The 1956 Hungarian Revolution: a History in Documents* (Budapest–New York: CEU Press, 2002)
- BIRNBAUM D. Marianna, „Miroslav Krleža és magyar háttere”, *Barátság*, 3, 2. sz. (1996), 1284–1287.
- BITI Vladimir, „Marcuse Herbert” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 12.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1847> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2. sz. (2017), 1–26.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- BOGDANOV Vaszilij (alias Bogdán László) *Ördöglakat. Színlelések két hangra XV. verse* (Kompország poétája) *Tiszatáj*, 66. 12. sz. (2012), 61. http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/626/1/tiszataj_2012_012.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- BOJNIČIĆ Ivan, *Gramatika magjarskoga jezika* (Zagreb: Komisionalna naklada Akadem. knjižare L. Hartmana [Kugli i Deutsch], 1888). Negyedik, javított kiadás: BOJNIČIĆ KNINSKI Ivan, *Gramatika madžarskoga jezika* (Zagreb: Tisak i naklada Knjižare L. Hartmana [St. Kugli], 1912)
- BRAUN Róbert, „Goga Oktavián a magyar kultúráról”, *Huszadik Század*, 14. 2. sz. (1913), 204–212.
- BURKE Peter, *A Farsang világa: A feje tetejére állított világ Uő, Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, (Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1991), 213, 223–228.
- ČALE FELDMAN Lade, *Teatar u teatru u hrvatskom teatru* (Zagreb: Naklada M D – Matica hrvatska, 1997)

- ČENGIĆ ČengiĆ, *S Krležom iz dana u dan 1. (1956–1975). Balade o životu koji teče*, szerk., Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- , *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk., Silvana ČengiĆ Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- , *S Krležom iz dana u dan. 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk., Silvana ČENGIĆ VOLJEVICA (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- , *S Krležom iz dana u dan. 4. (1980–1981). U sjeni smrti*, szerk. Silvana ČengiĆ Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- , *S Krležom iz dana u dan 5. (1981–1988.). Post mortem I.*, szerk., ČENGIĆ VOLJEVICA Silvana (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- CESAREC August [Vuk Korneli], *Današnja Rusija* (Zagreb: Naučna biblioteka 8, 1937)
- CINDORI ŠINKOVIĆ Marija, *Endre Ady u srpskoj književnosti 1906–2006* (Beograd–Novi Sad: Institut za književnost i umetnost–Forum, 2007)
- COCCHIARA Giuseppe, *Il mondo alla rovescia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2007)
- ČOLAKOVIĆ Enver, „Miroslav Krleža »A fekete sas árnyékában« Budimpešta 1965” *Revija*, 6, 6. sz. XI–XII, (1966), 69.
- CRNJANSKI Miloš „Ady Endre”, *Književni jug*, 3, kötet. 7. sz., 04.01.(1919), 331–333.
- ČUDIĆ Marko, „Danilo Kiš versfordításairól, vagyis mire jó manapság az irodalmárnak egy író levelezése, *Üzenet nyár* (2003)
- <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/cudic.html> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)
- CURTIUS Ernst Robert, *Europska književnost i latinsko srednjovekovlje* (Zagreb: Naprijed, 1998)
- CSERES Tibor, *Hladni dani*. Ford. Sava BABIĆ (Subotica, Beograd, Minerva, 1966)
- , *Krvna osveta u Bačkoj* Ford. Ildiko DRAŠKOVIĆ (Zagreb, AGM, 1993)
- CSORBA Béla, „Sinkó, az ideológus. Vázlat”, *Egyén és közösség. Tanulmányok*, szerk. BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (Zenta: VMMI, 2012), 315–331.
- CSORBA Győző, „Egy marék föld”, *Sorsunk* (Pécs), 4, 9. sz. (1944), 548–549.
- DÉR Zoltán, „A szülőföld vonzásában (Dudás Kálmán: Sugaras evezőkkel)” *Uő, Szembesülések. Kritikák, tanulmányok* (Szabadka: Veljko Vlahović Munkásegyletem, 1979)
- DOMLIJAN Ljiljana, „Supervielle Jules” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 404.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=469> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- DONAT Branimir, „Otpor svijetu”, *Uő, O Miroslavu Krleži još i opet: Studije i eseji*, (Zagreb: Dora Krupićeva, 2002), 285–290.
- DROSTE Wilhelm, *Küzdelem az anyával: „Rilke és Ady az eredet nyomában”*. Ex Symposion 42–43. sz. (2003) 111–114. <http://www.exsymposion.hu/cikk/955/0> (Letöltés ideje: 2019.07.16.)
- DUDA Dean, „Kozak Juš” *Krležijana 1 (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 484–485.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1725> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Panorama pogleda, pojava i pojmová”, *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 133–134.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749> (Letöltés ideje: 2018. 11.30.)
- , „Putopisi” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 242–244.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1223> (Letöltés ideje: 2019.07.16.)
- , „Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmová” *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 456.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1099> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

- DUDÁS Kálmán, „Egy polihisztor világképe” *Jelenkor*, 6. 11. sz. (1963), 1092–1093.
- , „Krlježa nyolcvan éves” *Nagyvilág*, 18. 7. sz. (1973), 1111.
- , „Mihailo Lalićról” LALIĆ Mihailo, *Siralomhegy*. Ford. és bev. DUDÁS Kálmán, (Budapest: Magvető, 1967), 5–16.
- , KRLEŽA Miroslav, *A Glembay Ltd.* [Gospoda Glembajevi], ford. és az előszót írta: DUDÁS Kálmán (Budapest: Európa, 1958), 119–122.
- DUHAMEL George, *Le voyage de Moscou* (Paris: Mercure de France, 1927)
- DUTKA Ákos, „A »Meztelen király« apró szentjei. Hozzászólás az Ady-revízióhoz” *A Toll* 16. sz. aug. 4. (1929), 17.
- ELIADE Mircea, *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford. BERÉNYI Gábor (Budapest: Európa, 1999)
- ENGELSFELD Mladen, „Antropološka simbolika u Krležinu opusu”, *15 dana*, 34, 3. (1990), 16–21.
- ERASMUS Rotterdami, *A balgaság dicsérete*
- ERASMUS Rotterdami, *A balgaság dicsérete*. Ford. SZABÓ András (Budapest: Athenaeum, 1914). [2. kiadás: 1922; Reprint: 1999]. Ford. LÁNYI Margit (Budapest: Szociáldemokrata Párt, 1942.) Újabb kiadások: *A balgaság dicsérete*. Ford., magy., és bev. KARDOS Tibor, (Budapest: M. Helikon, 1958, 1960); (Budapest: Európa, 1987, 1994); *Mórias enkómion: A Balgaság dicsérete. Rotterdami Erasmus előadása a Balgaság képében*. Ford. KARDOS Tibor (Budapest: M. Iparműv. Főisk., 1977); (Budapest: Helikon, 2016); *A balgaság dicsérete*, ford. és jegyz. ell. BODOR András, (Bukarest: Tud. Kiadó, 1960)
- ERAZMO Rotterdamski, *Pohvala gluposti*. Ford. Ivan ESIH. (Stefan Zweig: *Trijumf i tragika Erazma Rotterdamskog* (Zagreb: Binoza, 1936)
- FARAGÓ Kornélia, „A Zászlók elemzése” *Híd*, 42. 12. sz. (1978), 1507–1509.
- FEJTŐ Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«». André Gide: *Retour de l’U.R.S.S.*, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936), 193–209.
- , „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről* (Budapest: Cserépfalvi– Gondolat, 1990), 65–75.
- , „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. sz. (A 16. füzetből csak elektronikusan)
http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó*–különszám, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 118–136.
- , „Zágrábi útinapló”, *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , *A nagy utópisták I: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937).
- , *A nagy utópisták I–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)
- , *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* [Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936.] (Budapest: Cserépfalvi, 1936)
- , *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]); 3. bőv. kiad. a képeket összegyűjt. és vál. RELLE Ágnes (Budapest: Kossuth: 2008)
- , *II. József*. Ford. OSVÁT Anna,. (Budapest: Atlantisz, 1997)
- , *Jean Jaurès* (Budapest: [Esztergályos J.], 1937)
- FEUCHTWANGER Lion, *Moskau 1937* (Amsterdam: Querido Verlag, 1937)

- FLAKER Aleksandar, „Krleža magyar vedutái” *Croato-Hungarica: A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Szerk. Milka JAUŠK-PINHAK, KISS GY. Csaba, NYOMÁRKAY István. Bibliotheca Hungarologica Zagradiensis 1 (Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Matica hrvatska, 2002), 501–512.
- , „Krlježini gradovi” UO, *Riječ, slika, grad, rat: Hrvatske intermedijalne studije* (Zagreb: Durieux, 2009)
- FRANJEŠ Ivo, „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krlježijana 1 (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147.
<http://krljezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- FRIED István, „A Monarchia, a magyarság, a századelő – horvát szemmel (Miroslav Krleža Zászlók című regényének margójára)” *Tekintet*, 3. 4. sz. (1990), 94–113.
- , „A saját meg az idegen. (Önkép és a másik képe: horvát–magyar viszonyulások)” *Forrás* 10. sz. (2004), 38–46. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0410/fried.html> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Imagológia – komparatiztika”, *Irodalmi Szemle: A Szlovákiai Írók Szövetségének irodalmi folyóirata*, (Bratislava), 53. 4. sz., (2010), 37–45.
<http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2010/2010-aprilis/688> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- GIDE André, *Retouches à mon «Retour de l’U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)
- , *Retour de l’U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936)
- , *Voyage au Congo. Carnets de route* (Paris: Gallimard, 1927). Magyar kiadás: GIDE André, *Kongói utazás* (Budapest: Európa, 1968).
- GYERGYAI Albert, „Jules Supervielle (1884–1960)” *Nagyvilág*, 5. 7. sz. (1960), 951.
- , „Jules Supervielle. Három vers” *Miért szép? A világirodalom modern verseiből*. (Budapest: Gondolat, 1970), 76–87.
- GYÖRGYÉY Clara, *Ferenc Molnár* (Boston: Twayne Publishers, 1980)
- GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, (Budapest: Minerva, 1933)
- GYULAI Pál, „Petőfi Sándor és lírai költészetünk”, *Gyulai Pál válogatott művei* (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 413–469.
- , *Petőfi költészete*, Az 1877/78-as egyetemi előadások sokszorosított kéziratosa jegyzete, lejegyezte Sz. L., 1977/1878.
- HADROVICS László, *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1944)
- HANÁK Péter, *Jászai Oszkár dunai patriotizmusa*. Nemzet és emlékezet (Budapest: Magvető, 1985)
- HARMAT Béla, „Kétszáz sor a zsarnokságról”, ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról: Jedna rečenica o traniji; One sentence on tyranny* (Érd: Érd Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2006), 27–31.
- HATVANY Lajos, „A német Ady-antológia” *Nyugat*, 15. 5. sz. (1922), 368–370.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00312/09489.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)
- , *Irodalmi tanulmányok I*, (Budapest: Szépirodalmi, 1960)
- HEĆIMOVIĆ Branko, „Glas za Put u raj”, *Krlježini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991. Krlježino kazalište danas. Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije* (Osijek – Zagreb, HNK u Osijeku, Ped. fak. Osijek, ZKT HAZU, 1992), 40–44.
- HEGEDŰS B. András, „Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban” *Világosság*, 1. sz. (1989), 21–33.
- HELLER Ágnes, „Mi a magyar most?” *Kortárs* 10. 8. sz. (1966), 1297–1308.
- HERCEG János, „Búcsú Dudás Kálmántól (1912–1983)” *Üzenet*, 13. 9. sz. (1983), 442.

- HEVESI András, „Érzelmes utazás. Fejtő Ferenc könyve”, *Nyugat*, 29, 6. sz. (1936), 472–473. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00605/19160.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)
- HOPPÁL Mihály et al., *Jelképtár* (Budapest: Helikon, 1997)
- HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Budapest: Balassi, 1992)
- HROCH Miroslav, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig : a nemzetépítés folyamata Európában” *Regio*, 11. 3. sz. (2000), 3–26. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00037/pdf/regio2000_3.pdf (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)
- Hrvatska enciklopedija*. Hálózati kiadás (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019) <http://www.enciklopedija.hr/> (Letöltés ideje: 2019. 09. 06.)
- Hrvatski jezični portal* <http://hip.znanje.hr/> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)
- HUIZINGA Johan, *Erasmus*. Ford. GERA Judit, (Budapest: Európa, 1995)
- ILLYÉS Gyula, „Egy mondat a zsarnokságról; Rečenica o tiraniji”, *Poezija*. ford. Enver ČOLAKOVIĆ, (Zagreb: Mladost, 1971.); *Zlatna knjiga mađarske poezije*. szerk., ford. Enver ČOLAKOVIĆ (Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978), 378–383.; *Republika*, 2006/11.
- , Duhamel Oroszországban. *Nyugat*, 20. 22. sz. (1927), 713–717. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)
- , *Oroszország: Úti jegyzetek* (Budapest: Nyugat, 1934)
- , *Petőfi Sándor* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963)
- ISTRATI Panait, *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929). Magyar kiadás: *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)
- JÁSZI Oszkár, „Egy verseskönyvről” [Ady Endre: Ki látott engem?, Világ, február 22. (1914), 5.
- , *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* (Budapest: Új Magyarország Részvénytársaság, 1918)
- , *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. r. LITVÁN György (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001)
- , *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál. és szerk: LITVÁN György, VARGA F János (Budapest: Magvető, 1982)
- JELČIĆ Dubravko, „Varijacije o Areteju i oko njega” *Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991. Krležino kazalište danas. Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije* (Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Pedagoški fakultet, Osijek; Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, 1992), 36–39.
- József Attila Kishegyesen. Kishegyesi írók József Attiláról*, szerk. ODORICS Ferenc – VIRÁG Gábor (Kishegyes: Szó-Beszéd, 2006)
- JUNG Károly, „Egy elfelejtett jószolgálati folyóiratról. Hetven esztendeje szűnt meg a Jugoslovensko-mađarska revija” *Hid*, 75, 10. sz. (2011), 54–76 http://epa.oszk.hu/01000/01014/00085/pdf/EPA01014_hid_2011_10_054-076.pdf (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)
- KARÁCSONY András, „Egy dilemma 1918–19-ben. Lukács György és Sinkó Ervin” *Medvetánc*, 1. (1981), 41–53.
- KARINTHY Ferenc, *Budimpeštansko proljeće*. Ford. MUHI János (Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958)
- , *Napló II*, s. a. r., JOVÁNOVICS Miklós (Budapest: Littoria, 1993)
- KÁROLYI Mihály, *Hit, illúziók nélkül* (Budapest: Magvető, 1977; Budapest: Európa, 1982)

- KÁZMÉR Ernő, „A horvát irodalom múltja, jelene és jövője” *Nyugat*, 25. 13–14. sz. (1932), 79–84. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00539/16865.htm> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)
- KERESZTURY D[ezső]. v., „Ein Epos in Prosa” *Pester Lloyd*, 89, Nr., 191. (Morgenblatt) 23. August (1942), 12.
- , „[Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor 1–2.]”, *Pester Lloyd*, 88, Nr. 176. (Morgenblatt) (1941)
- , „Siegmond Móricz” *Pester Lloyd*, Nr. 201. (Abendblatt), (1942)
- KIŠ Danilo, „Variációk közép-európai témákra”. Ford. GÁLLOS Orsolya, *Jelenkor* 32. 1. sz. (1989) 33–42. <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/1989-1.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- KISIĆ Čedo, „Živa Krležiana”, *Odjek*, 28, 20, (1975), 9.
- KLAIĆ Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, (Zagreb, Nakladni zavod Matica hrvatske, 1990)
- KOMLÓS Aladár, „Bocsánat, Ady-revízió” *Korunk* okt. (1929), 706–711.
- , „Kosztolányi három írása az Ady vitáról. Adalékok A Toll Ady-vitájához” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59, 1. (1955). 110–113.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, „Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről” *A Toll*, 13. sz. júl. 14. (1929), 12.
- , „Az ördög”, *Budapesti Napló*, 12, ápr. 11. (1907), 10.
- , „Petőfi, öt nyelven”, *Nyugat*, Figyelő, 14, 4. sz. (1921), 313–314.
- , „Rainer Maria Rilke” *Nyugat*, 2, 18. sz. (1909), 301–313.
- <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00040/00989.htm> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)
- , „Uspomene na 23. maj devetstotinaidvanajste godine”, *Nova Evropa*, IV. köt. 11. sz. 04. 11 (1922), 354–356. Magyar eredetije: KOSZTOLÁNYI Dezső, „1912. május 23.” *A Hét*, május 26. (1912), 332–333. és Uő, *Álom és ólom*, RÉZ Pál, s. a. r., Budapest: Szépirodalmi, 1969. 595–598.
- KOVAČ Zvonko, „Krležiana, između nas i među slavistima” *Oko*, 8, 220. (1980), 3.
- KOVÁCS József, „Sinkó Ervin magyar nyelvű levelei Miroslav Krležához”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115, 5. sz. (2011), 596–601.
- <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2011-5/kovacs.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 08. 03.)
- KRAVAR Zoran, „Četiri krležološke egzegeze” Uő, *Sinfonia domestica. Članci o domaćoj književnosti 1. i 2. stupnja* (Zadar: Thema i. d., 2005), 23–45.
- , „Kršćanstvo”, *Krležijana 1. (A–Lj)*. Főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 509–511. (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Pan” *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 132–133. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=748> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Podnevna simfonija” *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999, 172.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=817> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Sodomske bakanal” *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 335–336.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=971> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Suton”, *Krležijana*, 2. kötet. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 407.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1003> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „»Madžarska varijacija«”, *Krležijana 2 (M–Ž)*. Főszerk., Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 3.
- <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=566> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

- Krležijana 1–2*. Főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993, 1999)
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Za i protiv. O diskurziviranju kulture kao prostora” *Imaginacije prostora: Centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*, szerk., Dubravka ORAIĆ TOLIĆ, Ernő KULCSÁR SZABÓ, (Zagreb: Disput, 2013), 3–12.
- LADÁNYI István, „Azonosságkérdések és kultúraköziség a hazatérés eseményének elbeszélésében Miroslav Krleža Filip Latinovicz hazatérése és Ivan Slamnig Bátorságunk jobbik fele című regényében” *Uő. Hősök, terek. Identitáskérdések és térproblémák közép-európai regényekben*, (Budapest: Gondolat, 2012), 21–38.
- , „Hrvatski književni horizont u časopisu *Új Symposion* od 1965 do 1972”, *Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti*, szerk. Lukács István, (Budapest: ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék), 361–368.
- LASIĆ Stanko, „Erazmo Rotterdamski”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. Főszerk., Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 233.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2018. 08.03.)
- , „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža” *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 205–225.
- , *Struktura Krležinih Zastava* (Zagreb: Liber, 1974).
- LEJEUNE Philippe, „A napló mint „antifikció” *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk. MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (Pécs: L’Harmattan–PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelmélet Tanszék, 2008). 13–24.
- LENGYEL András, „A »tizedeltető« Lukács György. Egy politikai folklór-szüzsé történeti hátteréhez” *Forrás*, 49. 1. sz. január (2017), 75–92.
http://epa.oszk.hu/02900/02931/00205/pdf/EPA02931_forras_2017_01_075-092.pdf
- LITVÁN György, SZARKA László, „Fél évszázad a Duna-völgyi összefogásért” *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*, összeáll., a bevezetőt írta és a jegyzeteket kész. LITVÁN György, SZARKA László (Budapest: Gondolat, Regio könyvek, 1991), 7–21.
- LOSONCZ Alpár, *Az emlékezés hermeneutikája. Filozófiai értekezések*, (Forum: Újvidék, 1998)
- LOTMAN Jurij, *Szöveg, modell, típus*, (Budapest, Gondolat, 1973)
- LOVRENOVIĆ Ivan, „Roman Krleža”, *Odjek*, 39, 2, 1986.
- LÖKÖS István, „Miroslav Krleža 1922-es torzképe a magyar irodalomról” *Magyar Szemle*, Új folyam, 27. 5–6. szám (2018), 90–100.
www.magjarszemle.hu/cikk/20180622_miroslav_krle_a_1922-es_torzkepe_a_magyar_irodalomrol (Letöltés ideje: 2019. 03. 11.)
- , „Miroslav Krleža és a magyar progresszió” *Uő, Hidak jegyében* (Budapest, Magvető, 1974), 49.
- , „Modell és regényhős: Lesznai Anna-Borongay Anna Krleža Zászlók című regényének értelmezéséhez”, *Irodalomtörténet*, 73(23) 2, (1992), 290–298.
- , „Uspomene i marginalije uz Krležine mađarske teme”, 21, 10–12. sz. *Forum*, (1982), 932–939.
- , *A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1997)
- LUKÁCS György, „Elnöki székfoglaló beszéd” *Irodalomtörténet*, 37. (1949), 1–28.
http://real-j.mtak.hu/2823/1/IrodalomTortenet_1949.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

- , „Taktika és etika” *Új Symposion*, 1. 1. szám. január 15. (1965).
http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rwcode=taktika-es-etika-
- LUKÁCS István, „Jezična subverzija kao prag postmoderne? (Ludističko-znanstveni ili znanstveno-ludistički eksperiment)”, „*A végtelenség küszöbén*” *Írások Vujicsics Sztoján emlékére* (Budapest, 2012), 194–201.
- , „Miroslav Krleža dionüszijája”, *A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*. Szerk., ÁBRAHÁM Barna-PILECKY Marcell, (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006), 442–446.
- MACARTNEY C. A., *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945* (Edinburgh: Univ. Press, 1956–1957) Magyar kiadás: Uő, *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945*, (Budapest: Gede, 2006.)
- Magyar Erato*, szerk., RÉZ Pál (Budapest: Magvető, 1986)
- MANN Jolán, „Dnevnik kao zrcalo identiteta. Dnevnici Miroslava Krleže i Sándora Máraija”, szerk., Vinka GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ–Kristina GRGIĆ, *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIX. Vrsta ili žanr* (Split: Knjizevni krug Split, 2017), 169–183.
- MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében” *A Toll*, 1, 15. sz., július 28. (1929), 7–14.
- , „Az olvasó nevében” *A Toll*, 15. sz. júl. 28. (1929), 12.
- , *Napló 1958–1967* (Budapest: Helikon, 1992)
- MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor* (Budapest: Korona, 1999)
- MARJANIĆ Suzana, „Ontološki strukturalizam Stanka Lasića o Krležinim romaneskim animama ili od onog političkog prema Vječnom ženskom”, *Književna smotra*, 50. 187(1). sz. (2018), 133–144.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=297027 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- MATKOVIĆ Marijan, „Datum suvremene kulture. Krležijana je živa riječ...”, *Večernji list*, 19, 4893, 1975, (4–6. 7.), 10.
- , „Sinkó Ervin – A csodás kiránduló kirándulása” ford. Bosnyák István *Új Symposion*, 44. dec. (1968), 21–27. *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok*, szerk., VUJICSICS D. Sztoján (Budapest: Akadémiai, 1972). [Rövid változat]. SINKÓ Ervin, *Az út. Naplók 1916–1939*, szerk., JÓZSEF Farkas – ILLÉS László; jegyzetek és válogatott bibliográfia, BOSNYÁK István (Budapest, Akadémiai, 1990), 7–21. [Kicsit átírt fordítás.]
- MATOŠ Antun Gustav, *Misli i pogledi A. G. Matoša*. Szerk. Mate UJEVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955) 2., bőv. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ, (Zagreb, Globus, 1988). *Kristali duha: misli i pogledi Antuna Gustava Matoša*. Szerk.: Mate UJEVIĆ, 2. [3!] bőv. kiadás, szerk.: Dubravko JELČIĆ (Zagreb, Školska knjiga, 2004)
- Matošiana I.* Szerk., FRANGEŠ Ivo – TADIJANOVIĆ Dragutin (Zagreb: HAZU, 1994)
- MATVEJEVIĆ Predrag, *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969)
- , *Razgovori s Krležom. [Beszélgetések Krležával.]* (Beograd: Mala edicija Ideja, 1974)
- Memoirs of Michael Karolyi*, transl. from the Hungarian by Catherine KAROLYI; intr. by A. J. P. TAYLOR, (London: Cape, 1956.)
- MILANJA Cvjetko, „Zastave”, *Krležijana* 2. (M–Ž). Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 534–537
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1200> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , Balade kao autorski projekt, *Kaj*, 43. 3. sz. (2010), 11–46.
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=104270 (Letöltés

- ideje: 2019. 10. 10.) Másodközlés: Uő, *Hrvatsko pjesništvo 1930–1950. Novostvarnosna stilska paradigma.* (Zagreb, Matica hrvatska, 2017), 81–122.
- MITROVITS Miklós, *Lengyel, magyar – „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987,* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2014)
- MUSIL Robert, A butaságról. *Esszék.* szerk. FÖLDÉNYI F. László, ford. GYÖRFFY Miklós (Pozsony: Kalligram, 2000), 280–302.
- NAGY Lajos, *Tízezer kilométer Szovjetország földjén* [1934]. Sajtó alá rend. KÓNYA Judit (Budapest: Interart, Szépirodalmi, 1989)
- NEMEC Kresimir, „Mađarske teme u Zastavma Miroslava Krleže”, *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika: Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika” Pečuh, 26–27. travnja 1996,* szerk. Stjepan BLAŽETIN, (Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996), 79–86.
- NÉMETH László, „Életcél”, *Tanu*, 3. 5–6. sz. (1935), 235; „Töredékek a reformból. Életcél” Uő: A minőség forradalma. Negyedik kötet. (Budapest: Magyar Élet, 1940), 181–184.
- , „Híd a Dráván” *Kelet Népe*, 6. 3., 4. sz. (1940), 21. 9–10; Kötetben először: Uő, *Téli hadjárat. Cikkek, előadások.* Tanú Könyvtár II. (Kecskemét, Tanú, 1940), 84–94. (Az esszé a *Jugoslovensko-madžarska revija* című lapban is megjelent.) Uő, *Európai utas. Tanulmányok.* Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 682–689.
- , „Krleža Adyról” [Részlet] *Kelet Népe*, 6. 1. sz. (1940), 11–12. Uő, *Téli hadjárat. Cikkek, előadások.* Tanú Könyvtár II. (Kecskemét, Tanú, 1940), 80–83. Uő, *Kisebbségben. IV.* Budapest, 1942. 342–345. Uő, *Európai utas. Tanulmányok.* Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 679–681.
- , „Most, Punte, Silta” *Híd*, 7. 9. sz. (1940), 18–19. Kötetben először: Uő, *Kisebbségben, IV. kötet,* (Budapest, Magyar Élet, 1942). 358–359.; *Európai utas. Tanulmányok.* Németh László munkái (Budapest: Szépirodalmi–Magvető, 1973), 689–694.
- , „Pamflet és kritika” *Napkelet* 1929. II. 388–390. és *Kortárs* 11. sz. (1977), 1768–1770.
- , „Tejtestvérek”, *Tanu*, 1, 2. sz. (1932), 128–130.
- , *Németh László élete levelekben 1949–1961*, III, szerk. NÉMETH Ágnes (Budapest: Osiris, 2000)
- NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármasságja* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2012)
- NIETZSCHE Friedrich, *Nietzsche's gesammelte Briefe an Peter Gast.* Szerk. Peter GAST (Leipzig: Insel Verlag, 1908)
- NORA Pierre, „Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája” *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok,* szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt (Budapest, Napvilág, 2011), 13–33.
- OKLOPČIĆ Biljana, „Stereotipija u prikazu ženskoga lika u genealoškim ciklusima Williama Faulknera i Miroslava Krleže: Eula Varner Snopes i Charlotta Castelli-Glembay” *Fluminensia*, 20, 1. sz. (2008), 99–118.
- Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* V–VI. kötet (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979, 1980)
- OTTLIK Géza, „Minden megvan” Uő, *Minden megvan* (Budapest: Magvető, 1991). 263–299. Uez: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010.
<http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA784> (Letöltés ideje: 2019.07.16.)
- PAVLETIĆ Vlatko, szerk., *Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća* (Zagreb: Stvarnost, 1965.)

- PERUŠKO VINDAKIJEVIĆ Ivana, „Crna, blatna, nesretna provincija (Izlet u Rusiju Miroslava Krleže)” Uő, *Od Oktobra do otpora: Mit o sovjetsko-jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.–1991.)* (Zaprešić: Fraktura, 2018,) 53–64.
- PETRAK Nikica, „»Jules Supervielle«”. *Krležijana 1 (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 411.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=469> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- PLAMENAC Marko [Arpad LEBL], „Miroslav Krleža” *Pregled*, 10. 12. sz. (1936), 148–149. (IV–V.), 221–223.
- PLEJIĆ POJE Lahorka, „*Mundus inversus*”, szerk., Slobodan PROSPEROV NOVAK et al., *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), 520–521. <http://leksikon.muzej-marindrzic.eu/mundus-inversus/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- POMOGÁTS Béla, *Irodalmunk szabadságharca. Egy esztendő irodalmi élete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989)
- Proleksis enciklopedija* <http://proleksis.lzmk.hr/> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)
- RADOS Zvezdana, „Prostor Krležinih Zastava” *Dani Hvarškoga kazališta 32.: Prostor i granice hrvatske književnosti i kazališta* (Zagreb–Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug Split, 2006), 408–425.
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=108824 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- RÓNAY György, „Jules Supervielle” Uő, *Fordítás közben* (Budapest: Magvető, 1968), 364–376.
- SENER Boris, „Drame”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993)
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1220> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- SINKÓ Ervin, „Székfoglaló előadás. Részletek”, *Ötvenéves a magyar nyelv és irodalom tanszék* (Újvidék: Bölcsészettudományi kar, 2009), 22–31
- , *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937* (Újvidék–Budapest: Forum–Magvető, 1988)
- , Levele Danilo Kišnek (Zagreb, 1965. dec. 13).
<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/sinko.html> (Letöltés ideje: 2019. 09. 6.)
- , *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955). Sinkó Ervin, *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)
- SINKÓ Ervinné, Levele, *Új Symposion*, 3, 29–30. sz. szeptember 1. (1967)
- ŠKVORC Boris, „*Moderno i postmoderno u iskazu Miroslava Krleže, Ranka Marinkovića i Slobodana Novaka*” Uő, *Gorak okus prešućenog. Ironično u tekstovima, kontekstu i intertekstualnim konotacijama suvremene hrvatske proze* (Zagreb: Alfa, 2005), 174–177.
- SOKCSEVITS Dénes, *A horvátok magyarságképe a dualizmus korában*. PhD-értekezés, kézirat, 1999.
- SPIRÓ György, *Miroslav Krleža* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981)
<http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA378> (Letöltés ideje: 2019. 04. 25.)
- , A féleértés előnyei. *Élet és Irodalom*, december 21. (2012), 45.
- SPLIVALO-RUSAN Jagoda, „Kako stoje stvari” *Krležijana 1 (A–Lj)*. Főszerk. Velimir VISKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 422.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

- STANČIĆ Mirjana, „Krležina navodna mizoginija”, *Krležin eu/ropski furiosum*, szerk. Bojan Koštic – Suzana MARJANIĆ (Koprivnica: Udruga za promicanje izvedbenih umjetnosti i kulture „Pod galgama”, 2016), 45–54.
- STARČEVIĆ Ante, *Misli i pogledi: pojedinac– Hrvatska – svijet*, szerk. Blaž JURIŠIĆ, (Zagreb: Matica hrvatska, 1971)
- SZÉLPÁL Árpád, „Ady-revízió” *Szocializmus*, 19, 9. sz. (1929), 282–284.
- SZENTELEKY Kornél, „Miroslav Krleža: Povratok Filipa Latinovića” *Kalangya*, 2. 4. sz. (1933), 281–282.
- SZILÁGYI Ákos, „Mr. West a bolsevikok országában”, GIDE André: *Visszatérés a Szovjetunióból* (Budapest: Interart, 1989), 5–44.
- Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk., PÁL József – ÚJVÁRI Edit (Budapest: Balassi, 1997)
- SZIRMAI Károly, „Miloš Crnjanski és Miroslav Krleža vitája a nacionalizmusról és a pacifizmusról” *Kalangya*, 3. 6. sz. (1934. június), 475–476.
- T., „Das Lob der Narrheit neu übersetzt”, *Pester Lloyd* 89, 193. sz. 26. August (1942), 10.
- TAKÁTS Gyula: Vád helyett. Dudás Kálmán versei”, *Magyar Csillag*, 2. 4. sz. (1942), 242–243.
- TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez* (Budapest: Akadémiai, 1969)
- TAYLOR A. J. P., „Horthy-Culture. A review of *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*, 2 vols.”, *New Statesman and Nation*, 53, 1360, 6 April 1957; Uő, *British Prime Ministers and Other Essays* (Penguin Books, 2000), 306–308.
- TERBE Lajos: „Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)” *Egyetemes Philológiai Közlemények* (1936), 297–350.
- THOMKA Beáta, „Archaikus-mitikus formák Krleža és Balázs Béla korai drámaszövegeiben”, *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok II. Értekezések, monográfiák* (Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1984)
- TÓBIÁS Áron, „Édenkert-teremtő álmok. Németh László reálutópiái”, *Ökotáj*, 11. 2. sz. 27–28. sz. (2001) <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00019/auton2.html> (Letöltés ideje: 2018. 05. 22.)
- TOLCSVAI NAGY Gábor: „Hungarika/Hungarica”; „Hungarikum/hungaricum” Uő, *Idegen szavak szótára* (Budapest: Osiris, 2007), 450.
- TÓTH Pál Péter, „Nyelv és lélek. Vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal”, *Magyar Tudomány*, 36(98). 4. sz. (1991), 460–471.
- UJEVIĆ Tin, *Misli i pogledi Tina Ujevića*, szerk. Dubravko JELČIĆ (Zagreb, August Cesarec, 1986)
- , *Opojnost uma. Misli i pogledi Tina Ujevića*, 2. kiadás. szerk.: Dubravko JELČIĆ (Zagreb, Školska knjiga, 2004)
- UTASI Csaba, „A kalangyas líra két változata”, Uő, *Irodalmunk és a Kalangya* (Újvidék: Forum, 1984), 64–69.
- , „Miroslav Krleža versei a két háború közötti jugoszláviai Magyar irodalomban”, *Hungarológiai Közlemények*, Újvidék, 20. 1/2. = 74/75. sz. március/június (1988), 137–146.
- VÁMOS Ferenc: *Kozmosz a magyar mesében. I. kötet: A térelképzelés* (Budapest: Első Kecskeméti Hírlapkiadó 1943)
- VAUPOTIĆ Miroslav, *Siva boja smrti* (Zagreb, Znanje, 1974)
- VÉGEL László, „Kiś úr gesztusai”, *Tiszatáj*, 68. 10. sz. (2014), 88–97.
https://epa.oszk.hu/00700/00713/00277/pdf/EPA00713_tiszataj_2014_10_088-097.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

- VERESSNÉ DÁK Éva, *Elítélt neve: Tarisznyás Györgyi*. (Paks: Paksi Jámor Pál Társaság, 1993)
- VIRÁG Zoltán, „A részvételnél is mélyebbre. Egy »aszketikus ínyc« Jugoszlávia-képéről”, *Hungarológiai Közlemények* 48. 4. sz. (2018), 1–14.
- VIŠKOVIĆ Velimir, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Višković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 206.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , „Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa Izlet u Rusiju” *Radov Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. Razdio za leksikografiju, enciklopediku i informatiku*, 2001. 7. kötet, 177–208. http://www.lzmk.hr/images/radovi9/velimir_viskovic_kulturni_i_politicki_kontekst_krlezina_putopisa_izlet_u_rusiju.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- VONČINA Nikola, *Hrvatska radio-drama do 1957* (Zagreb: Školska knjiga, 1988)
- VUJICSICS Sztoján, „Miroslav Krleža: Hungarica”, Uő, *Elillant évek szőlőhegyén: Esszék, tanulmányok*, (Budapest: Filum, 1997), 59–62.
- WEÖRES Sándor, „Két jugoszlávai verseskönyv. Dudás Kálmán: Déli szél; Czákó Tibor: Fekete kenyéren” *Kalangya*, 9, 2–3. sz. (1940), 130.
- ZELMANOVIĆ Đorđe, „Molnár Ferenc” *Krležijana 2. (M–Ž)* főszerk. Velimir VIŠKOVIĆ (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1999), 53.
<http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1905> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- , *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine, Liber. 1987)
- ŽIC Igor, „Kamov & Krleža & Desnica. Urbano & profano”, *Republika*, 62, 11. sz. (2006), 13–24.
- ZILAHY Lajos: „Ady”, *A Toll*, 14. sz. júl. 21. (1929), 12–14.
- ZIMA Zdravko, „Abecedarij Krležine misli”, *Republika*, 32, 1, (1976), 115–117.
- ŽMEGAČ Viktor, „Balade Petrice Kerempuha u komparativnoj vizuri” Uő, *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. (Zagreb, Znanje, 1986), 160–195.
- , „Evropski odmor mladoga Krleže. „Davni dani”, Uő, *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu* (Zagreb: Znanje, 1986), 7–43.
- , *Književnost i glazba. Intermedijalne studije* (Zagreb: Matica Hrvatska, 2003)
- ZWEIG Stefan, *Die Augen des ewigen Bruders. Eine Legende* (Leipzig: Insel Verlag, 1922)
- , „Rahel rechtet mit Gott”, *Insel-Almanach auf das Jahr 1929* (Leipzig: Insel Verlag, 1928), 112–131.
- , *Der begrabene Leuchter. Novelle*. Wien 1937; *Legenden* (Stockholm: Bermann Fischer Verlag, 1945)
- , *Rotterdam Erasmus diadala és bukása*, ford. HORVÁTH Zoltán (Budapest: Rózsavölgyi, 1934) [Későbbi magyar kiadások: 1945, 1993]